A4/945
Az Országos Széchényi Könyvtár állományából törölve.

TÁRSADALOM KUTATÁS

1993
1-2

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19—35.
Szerkesztőség: 1068 Budapest VI., Benczúr u. 33.
Tel.: 121-4830/33
Fax: 122-0207

Megjelenik negyedévenként

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és
a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219—98636, 021—02799 pénzforgalmi jelzőszámra.
Példányonként megvásárolható
az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. (tel.: 118-5881)
és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. (tel.: 138-2440) alatti könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H—1389 Budapest, Pf. 149.)

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

KULCSÁR Kálmán, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, ELTE ÁJK

KUCZI Tibor, egyetemi adjunktus, BKE Szociológiai Tanszék

MAKÓ Csaba, a szociológiai tudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

GYEKICZKY Tamás, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

FLECK Zoltán, tudományos munkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

PÁSZKA Imre, a filozófiai tudomány kandidátusa, főiskolai docens, JGYTF

SZIRMAI Viktória, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

TAGÁNYI Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

TARTALOM

		Tanulmányok
5	Kulcsár Kálmán	Ideológia — politika — valóság (A kanadai alkotmányjogi népszavazás tanulságai)
40	Kuczi Tibor—Makó Csaba	A vállalkozások kollektív munkaszervezete (Egy lehetséges vállalkozói övezet csírája?)
71	Gyekiczky Tamás	Az emberi tőkeberuházások és az emberi erőforrás-fejlesztések néhány szociológiai problémája
82	Fleck Zoltán	Bíróság és politika — A bírói függetlenség jogszociológiai vizsgálatának előfeltevései
93	Pászka Imre	A fordított folyamatok alternatívái
		Műhely
118	Szirmai Viktória	Budapest a századforduló előtt — A várostervezés felelőssége
		Könyvszemle
129	Tagányi Zoltán	Neomarxizmus és antropológia. Három lengyel tudományelméleti könyv

CONTENTS

		Papers
5	Kulcsár, Kálmán	Ideology — Politics — Reality (Lessons of the Constitutional Referendum in Canada)
40	Kuczi, Tibor—Makó, Csaba	Collective Work Organization of Small Business
71	Gyekiczky, Tamás	Some Sociological Problems of the Development of Human Capital Investment and Human Resources
82	Fleck, Zoltán	Law Court and Politics. Premises of the Study of Judges' Independence by the Sociology of Law
93	Pászka, Imre	The Alternatives of the Reverse Processes
		Workshop
118	Szirmai, Viktória	Budapest before the Turn of the Century. The Responsibility of City Planning
		Book Review
129	Tagányi, Zoltán	Neo-Marxism and Anthropology. Three Polish Books on the Theory of Science

KULCSÁR KÁLMÁN

IDEOLÓGIA — POLITIKA — VALÓSÁG*
(A kanadai alkotmányjogi népszavazás tanulságai)

A politikai rendszer nem csupán intézményekből, azaz jogszabályokból és más típusú normákból (pl. szokásokból), szervezetekből, státuszokból és szerepekből áll, hanem azokból az emberi magatartásokból is, amelyekben megvalósulnak. Nem feledhető az sem, hogy mindez társadalmi környezetben működik, amelyben születnek és élnek a politikai rendszerben kifejeződő vagy azzal szemben álló (a politikai jelenségeket, folyamatokat megismerő, velük egyszersmind funkcionális kapcsolatban lévő) politikai eszmék. Végül amely környezetnek jelentős része a politikai rendszert „hordozó'' társadalom politikai kultúrája (*Kulcsár* 1987: 167, 277—290, 321—349). Éppen ezért sem a politikai tevékenység, sem pedig a rendszer működése nem érthető meg pusztán a formalizált (vagy formalizálható) összetevői, sőt a politikai eszmék segítségével sem. Nem ritkán döntő jelentőségűvé válnak a politikai kultúrához és a politikát megvalósító emberi magatartáshoz kapcsolódó érzelmek, indulatok, mítoszok és olyan más tényezők, amelyek nem vezethetők le a rációból, de amelyeket racionális elemzés nem hagyhat figyelmen kívül.

Kanada politikai rendszerét mélyen érintő és sok vitát kiváltó alkotmányozási folyamatnak utolsó két esztendejét a helyszínen élhettem meg, s nem csupán publikációk elemzésével, hanem munkaanyagok, vitákban való formálódásuk, a közvélemény különböző szegmentjei által való fogadtatásuk megfigyelésével, az alkotmányozásban részt vevő politikusokkal való beszélgetésekkel. S mindez olyan tanulságokkal is szolgál, amely saját politikai rendszerünk működésének megértéséhez is hozzájárulhat.

I. Történeti előzmények (röviden)

A mai Kanada kialakulása történetének ismerete tulajdonképpen nélkülözhetetlen a jelen problémáinak megértéséhez, mégis mellőznöm kell elemzését, de még vázlatát is. Az Új Franciaországnak nevezetet francia gyarmatnak (amely még

* A tanulmány eredeti formájában az Államtudományi Kutatások Irodája számára készült.

a 17. század első felében alakult ki), hamarosan riválisa lett az angol terjeszkedés, amely New Foundlandról és a Hudson-öbölből indult el. Elkerülhetetlen volt az összetűzés, amely 1689-ben először francia sikerrel járt, majd 1760-ban ténylegesen s az 1763. évi Párizsi Szerződéssel formálisan is véget vetett a francia gyarmati uralomnak. Az egykori csatamezőn Québec városában ma egymást átölelve láthatjuk a két szemben álló hadsereget irányító angol és francia tábornok szobrát. Ez a szobor nem csupán a formális megbékélést, hanem az alkotmányos élet megindulását szimbolizálja a franciák számára is. Egyre szaporodtak a képviseleti rendszerre épülő gyarmatok, míg 1864-ben a kis Prince Edward-sziget fővárosában, Charlottetownban az alapító atyák megfogalmazták azokat az elveket, amelyekre Kanada föderális alkotmánya ma is épül. Lehetetlen meghatottság nélkül belépni a ma is működő egykori Colonial House (ma Province House) épületébe, amelynek második emeleti 'törvényhozói szobájának' hatalmas asztala mellett a mai Kanada megszületett.

Ezekre az elvekre épült a *British North America Act*, amelyet az angol Parlament 1867-ben fogadott el. Ennek a törvénynek egyik alapelve a föderációs szerkezet, amely kettős értelemben is a realitásokra épül. Egyrészt lehetetlen lett volna — és lenne — megfelelően szabályozni a „nemzeti'' (inkább országos a mi értelmezésünkben) és a szubnacionális közösségeket, másrészt, bármennyire is furcsán hangozhat, a „társadalmi igazságosság'' változó elveiből fakadó, ugyancsak változó állami szerepváltozás a föderális szerkezetben könnyebben elhelyezhető (*Simeon—Robinson* 1990: 9). Ez a törvény adott domíniumi önállóságot Kanadának, ám továbbra is fenntartotta a jogot a brit Parlament számára, hogy Kanada alkotmányos viszonyait megváltoztassa, még akkor is, ha sorozatos további törvények eredményeképpen a változtatást mindig Kanada kezdeményezte. (A törvénynek 1949-ben a Brit Parlament által való kiegészítése megengedte az Ottawai Parlamentnek, hogy további kiegészítéseket fogadjon el, ám kizárólag azokban az ügyekben, amelyek a „szövetségi hatalmat'' érintik. (Az alkotmány „hazahozatala'' hosszú ideig vita tárgya volt, hagyományok és érdekek egyaránt mozgatták a vitázókat. Tulajdonképpen — éppen ezért — nem is csodálatos, hogy amikor *Pierre Trudeau* szövetségi miniszterelnök és *Margaret Thatcher* brit miniszterelnök összehangolt akciója folytán (l. *Clarkson-McCall* 1990: 313—386) a törvény, természetesen a brit parlamentben megszületett, a döntés nem találkozott osztatlan tetszéssel. S az sem meglepő, hogy a királynő által 1982 áprilisában az ottawai Parlament előtti téren aláírt Constitution Act az alkotmánymódosítást olyan feltételekhez kötötte, amelyek lényegében befagyasztották a változtatásra irányuló szándékokat. Kanada ekkor már tíz meglehetősen önálló tartományból (ezek a tartományok messze önállóbbak pl. az Egyesült Államok tagállamainál) és két a tartományi önállóságot még el nem érő, nagy kiterjedésű, ám rendkívül alacsony népsűrűségű „területből'' állott, s az alkotmánymódosítás lényegében mindezek kormányainak és parlamentjeinek nemkülönben a szövetségi kormány és parlament egyetértését igényli.

Az új Alkotmánytörvényt többféle forrásból fakadó küzdelem előzte meg. Részben Québec tartomány sajátosságaiból, történeti törekvéseiből az önállóságra, amelyet — a második világháborút követő, főleg angol—amerikai tőkén alapuló iparosodásig — lényegében anakronikus, egyházi vezetésű parasztország volt, és amelyet Kanada egészéhez képest elmaradt nacionalizmusa jellemzett. Részben abból a körülményből, hogy a British North America Act-ot és más alkotmányjogi szabályokkal együtt a kanadai alkotmányos gondolkodás egészét a brit jelleg, tehát nem elsősorban az írott alkotmányra épülő alkotmányosság határozta meg.[1] Végül részben abból, hogy bár képviseleti demokrácia fejlődött ki, a politika két szintjén — tartományi és szövetségi szinten — egyaránt, sőt a helyi közösségekben is tulajdonképpen néhány politikus küzdelmében fejeződik ki. Ők időnként a tömegeket is sikerrel mozgósították egyes célok érdekében. (A két világháborúban pl. a kötelező katonai szolgálat — mellette és ellene —, később Québec függetlensége volt ilyen kérdés, s mindkét témában az elsőben 1942-ben, a másodikban 1980-ban — a népszavazás eszközét is igénybe vették.)

Hogy az *alkotmány a politikai társadalom legfontosabb alaptörvénye*, ezt az alkotmányt „hazahozó'' *Pierre Trudeau* is csak viszonylag későn, éspedig a Harvard Egyetemen folytatott posztgraduális jogi tanulmányai során, ismerte fel, és vált számára „abszolutummá'' (*Clarkson-McCall* 1990: 246), nyilvánvalóan az írott alkotmányon alapuló liberális amerikai gondolkodás hatására. Ebből a gondolkodásból következően látta szükségesnek — ami a második világháborút követő időszakra egyik legfontosabb politikai alaptételé vált —, hogy az alkotmánynak tartalmaznia kell az emberi jogok kartáját. A brit alkotmányos gondolkodás *Edmund Burke* 1790-ben megjelent híres könyve óta világosan kifejtett tudatossággal a jogok érvényesülésére, bírósági úton való érvényesítésére helyezi a hangsúlyt a deklarációval szemben.[2] Végül *Trudeau* éppen ilyen, az Alkotmányba foglalt kartának a segítségével látta könnyebben biztosíthatónak Québec sajátos jogait, amelyek biztosításával a szeparatista törekvések leszerelhetők voltak. *Trudeau* ugyanis világosan felismerte, Kanadára mint multikulturális országra az etnikai nacionalizmus, a föderációs szerkezetet is felbontó veszélyt jelenthet. Fontolgatta ugyan, mint előtte és utána más politikusok is, vajon nem volna-e lehetséges föderális szintű nacionalizmust „kiépíteni''. Végül is politikája egyik legfontosabb következtetésére jutott: a föderális szintű nacionalizmus nem óvhatja meg a szövetségi szerkezetet.[3] E helyett csakis „hideg, emóciómentes racionalitás őrizheti meg a (kanadai) állam hajóját''. S mi lehet racionálisabb az alapvető jogok kartájánál? (l. *Clarkson-McCall* 1990: 262)

A karta valóban erősítette az egyén jogait az állammal szemben, de alkotmányosan elismerte bizonyos kollektívák jogait, olyanokét, amelyek eddig politikailag hátrányos helyzetben voltak. Ezzel az alkotmányos kérdések is bonyolultabbá váltak. Az Alkotmány „hazahozatalát'' a Jogok és Szabadságok Kanadai Kartájának beillesztését az Alkotmánytörvénybe természetesen *Trudeaun*-nak sem volt könnyű elérni. A korábbi alkotmányos tárgyalások (a tartományok első miniszterei vel) nem hoztak eredményt, s a québeci nacionalizmust közben egyre „lángolóbbá fuj-

tatták'', s valóban csak a hideg racionalitás, a gazdasági helyzet romlásának kilátása,a Québecből kivonuló tőke stb.) sietett *Trudeau* segítségére. Így sikerült a Québec szuverenitásról kiírt, 1980-as évi québeci népszavazáson a nem szavazatokat győzelemre juttatni, s ez nem kis mértékben elősegítette az Alkotmány hazahozatalának, az 1982. évi Alkotmánytörvénnyel való teljesítését.

Messzire vezetne annak kifejtése, miért okozta ugyanez a törvény *Trudeau* és a Liberális Párt bukását — különösen, mert ,,uralma'' alatt jelentős szociális törvényhozás indult el — annyira, hogy Kanada nyugati tartományaiban azóta sincs lehetőség nem csupán liberális tartományi kormányzatra, de alig valami a liberális képviselői helyek megszerzésére is a szövetségi Parlamentben. (Mindenesetre a hivatalos kétnyelvűség bevezetése a nyugati tartományokban is, az éppen fellendülő nyugati, főleg albertai tőke elidegenítése, egyebek között a kiterjedt szociális törvényhozással is stb. nyilván közrehatottak abban, hogy *Trudeau* — akit Nyugaton szocialistának, majdnem kommunistának tartanak — persona non grata-vá váljon, s vele együtt pártja is.) Az emberi jogok kartájának az alkotmányba való beillesztésével azonban — jóllehet az 1980-as népszavazás Québec nacionalista erőit lefegyverezte és diszkreditálta — ismét ,,sikerült'' a tartomány hangulatát megzavarni, hiszen a Karta egy szintre helyezte a tartományokat, az ország elindult az egységes politikai kultúra kialakítása útján, s sok québeci úgy érezte, hogy a dokumentum elutasítja aspirációjukat. Az ellenkezője történt tehát annak, amit *Trudeau* az új Kartától várt.

A Trudeau-korszak után a Haladó Konzervatív Párt került hatalomra, így 1984 óta ezt a Pártot és személy szerint *Brian Mulroney* szövetségi miniszterelnököt terheli hosszú éveken át mindannak a nehéz alkotmányos feladatnak végrehajtása, amelyek gyökerei az 1982. évi Constitutional Act-hoz nyúlnak vissza. (S ezúttal a feladatok már nem háríthatók a brit Parlamentre.)

Minthogy *Mulroney* maga is Québecből származik és megválasztását nem kis mértékben e tartomány konzervatív erőinek köszönhette, s mert rövidesen (1985-ben) Québecben új liberális kormány alakult *Robert Bourassa* elnökletével, *Mulroney* és *Bourassa* megegyezhetett abban, hogy a további alkotmányjogi tárgyalásokon Québec újra napirendre kerül, éspedig a Bourassa által jelzett 5 pont alapján.[4] Hosszú tárgyalások után sikerült végre a 10 első miniszternek és a szövetségi miniszterelnöknek az Ottawa melletti Meech Lake partján lévő Willson Házban egyezségre jutni. Ez az egyezség biztosította volna Québec különleges státusát, s a francia nyelvű lakosság államalkotó jellegét.

Érdemes idézni a tervezet 1. szakaszát, amely az 1897 évi most már Constitutional Act-nak nevezett törvényt a következők beiktatásával egészítette volna ki.

Kanada Alkotmányát a következőkkel összhangban kell értelmezni:

(a) elismerése annak, hogy a francia nyelvű kanadaiak léte, legyenek azok Québecben összpontosulva vagy legyenek jelen bárhol másutt Kanadában, és az angol nyelvű kanadaiak, legyenek azok összpontosulva Québecen kívül vagy legyenek jelen Québecben is, Kanada alapvető jellegzetességét alkotják; és

(b) elismerése annak, hogy Québec Kanadán belül különleges társadalmat alkot.

2. Megerősíttetik Kanada Parlamentjének és a tartományi törvényhozásoknak szerepe abban, hogy Kanada alapvető sajátosságát, utalva az 1/a szakaszra, megőrizzék és előmozdítsák.

3. Megerősíttetik Québec Parlamentjének és kormányának szerepe abban, hogy megőrizze és előmozdítsa Québec különleges identitását, utalva az 1/b szakaszra.

Az egyezmény további szakaszai kijelentik, hogy az egyezményben foglaltak sem Kanada, sem a tartományok jogait nem korlátozzák, ideértve a nyelvhasználattal kapcsolatos jogokat is; a megüresedett szenátusi helyeket azon tartományok javaslata alapján terjesztik fel a Királynő Titkos Tanácsához kinevezésre, amelyben a megüresedés bekövetkezett. A szöveg a továbbiakban megállapítja a Legfelsőbb Bíróság összetételét — a főbíró, és nyolc bíró, közölük három Québecből; rendelkezik az alkotmány módosításáról, és a miniszterelnök, valamint a tartományi első miniszterekből álló és legalább évente ülésező alkotmányos konferenciák megtartásáról. Nagyon fontos rendelkezés, hogy a provinciáknak hozzá kell járulni a szociális stb. programok költségeinek megosztásához és adminisztrálásához, ám a szövetségi kormány ,,ésszerű'' kárpótlást nyújt azoknak a tartományoknak, amelyek nem kívánnak részt venni a szövetségi szociális stb. programokban. Az egyes provinciák tehát saját maguk alakíthatják programjaikat, és pénzt kapnak a szövetségi kormánytól a végrehajtáshoz.

Trudeau maga ellenezte az egyezményt, mondván, hogy ez nem vet véget Québec állandóan fokozódó további követeléseinek (ezek a követelések 1927-től kezdődően valóban szakaszosan növekedtek). A megállapított határidőre azonban a tartományok egy része Manitóbától kezdődően nem ratifikálta az egyezményt, így az végül is nem lépett életbe.

Québec ezután, abból a felvetésből kiindulva, hogy Kanada a Meech Lake-i egyezménnyel Québecet is elutasította — s valóban főleg a nyugati tartományokban hallhatók is voltak ilyen megjegyzések — visszavonult az alkotmányjogi tárgyalásoktól addig, amíg a szövetségi kormánytól, a többi tartomány által jóváhagyott javaslatot nem kap, törvényt fogadott el arról, hogy 1992. október 26-ig a tartomány szuverenitásáról *népszavazást* kell tartani. A Meech Lake-i egyezmény ratifikálásának elmaradásával tehát nem csupán jónéhány alkotmányjogi probléma maradt megoldatlan, hanem a Parti Québecois, a szeparatista párt és vezetője *Jacques Parizeau* ismét nagyobb eséllyel folytathatta agitációját az önálló Québec érdekében. Ám ezúttal ,,partnerre'' is talált, az Alberta-ba szerveződött Reform Párt vezetőjében, *Preston Manning*ban, aki szerint nem kell ragaszkodni ahhoz, hogy Québec Kanada része maradjon. (Egyre sűrűbben hallani, hogy Alberta és Québec ugyanannak az éremnek a két oldala.)

II. Az új alkotmányozó folyamat

Amidőn 1990 novemberében Kanadába érkeztem a Magyar Köztársaság nagyköveteként, a kormány már lenyelte a keserű Meech Lake-i pirulát, s egyre inkább az új megegyezés kialakítása került napirendre. *Mulroney* miniszterelnök

— akinek a népszerűsége az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény aláírása, valamint az 1991. január 1-jén bevezetett új fogyasztási adó miatt egyre csökkent — 1990. november 1. napján bejelentette a Parlament Alsóházában, hogy 12 tagú Polgári Fórumot hozott létre Kanada jövőjéről *Keith Spicer* vezetésével, akinek 1991. július 1-ig kell prezentálnia a bizottság munkájának összefoglalóját a kormány számára. November 6-án pedig a Québeci Nemzetgyűlés által már korábban szeptember 4-én megalakított 36 tagú ún. Bélanger—Campeau Bizottság Québec Politikai és Alkotmányos Jövőjéről már meg is kezdte az első nyilvános kihallgatást. (*Jean Chrétien*-t az Országos Liberális Párt vezetőjét, Trudeau volt igazságügyi miniszterét, aki föderalista és a Bloc Québécois vezérét, *Lucien Bouchard*-t — aki szeparatista — hallgatták meg. *Chrétien* Kanada 150 éves együttes építésére hivatkozott, míg *Bouchard* szerint a Meech Lake-i egyezmény kudarca jelezte, hogy Québec csak szuverén államként tárgyalhat a megegyezés reményével Kanadával.)

Más bizottságok is létesültek a különböző tartományokban[5] s valamennyi a lakosság meghallgatásával kívánta a jelentéshez szükséges érvanyagot összegyűjteni. Különösen jelentősnek tűnt az Alsóház és a Szenátus által létesített 17 tagú Speciális Közös Bizottság, amelynek két társelnöke az albertai haladó konzervatív *Jim Edwards* (akit később *Dorothy Dobbie* képviselőnő váltott fel), illetőleg a kitűnő alkotmányjogászként ismert liberális *Gerald Beaudoin*, az Ottawai Egyetem Jogi Karának egykori dékánja, szenátor lettek. A feladatmeghatározás szerint a Bizottságnak azt kellett felderítenie az egész országra kiterjedő meghallgatások során, hogy mi legyen az Alkotmány módosításának folyamata, amely, mint említettem, az 1982. évi Alkotmánytörvény értelmében rendkívül nehézzé vált. Nem volt kétséges, hogy a miniszterelnök a Meech Lake-i egyezmény kudarcát végül is az alkotmánymódosítás nehézségeire kívánta visszavezetni. A Bizottságnak ugyanakkor kellett jelentést tennie, mint az ún. Spicer Bizottságnak, a Polgári Fórumnak.

Érdekes, de sajnos lehetetlen lenne végigkísérni a megnevezett és a csak megemlített bizottságok munkáját. Kezdettől fogva világos volt azonban, hogy a meghallgatások impozáns száma ellenére meglehetős érdektelenség kísérte őket, talán csak a Québecben működő Bélanger—Campeau Bizottság munkájától eltekintve. 1991 januárjában mindenesetre a közvéleménykutatások szerint a megkérdezettek 70%-ának volt a véleménye, hogy a *kormány ne törődjön az alkotmányjogi problémákkal*. Québec természetesen a leginkább érdekelt maradt a folyamatban. A tartományi Nemzetgyűlésben uralkodó, tehát a helyi Liberális Párt is kiküldött egy Bizottságot *Jean Allaire* elnökletével, amelynek a jelentése nem volt ugyan kifejezetten szeparatista jellegű, de Kanada számára — amelyben Québec helyét látta — teljes újjáalakítást javasolt, beleértve a Szenátus eltörlését, új bíróság létesítését, a Bank of Canada döntési struktúrájának átalakítását, a részt vevő „államok'' (tehát nem tartományok) szabad és önkéntes tagságát, röviden, az egész kanadai alkotmány átalakítását. Természetesen *Jacques Parizeau* elutasította az Allaire-féle jelentést, és azt az indítványt is, hogy Québecben a referendumot a tartomány és Kanada jövőbeni kapcsolatairól 1992 teléig halasszák el. Arra

hivatkozott, hogy az angolul beszélő Kanada már döntött, hiszen a közvéleménykutatások szerint ezek 75%-a, és az egész lakosság 62%-a eleve elutasította, hogy a szövetségi hatóságok bármilyen további québeci igényt elfogadjanak.

Talán egy-két szót a Parlament két házának együttes bizottsági jelentéséről. Ez a Bizottság 3000 ajánlást kapott, 78 ülésen 700 embert hallgatott meg, összesen 227 órát töltve ezekkel a meghallgatásokkal. (Nem érdektelen megjegyezni, hogy a meghallgatottak jelentős része szervezeteket, köztük az alkotmány módosítására alakult tartományi bizottságokat képviselt.) Ajánlásaiból talán a legelvontabb, mégis egyik legjelentősebb, új vízió kialakítása, egy ún. Kanada Klauzula beiktatása az Alkotmányba, amely definiálná: kik a kanadaiak és milyen politikai közösséget kívánnak alkotni. Ezután új társadalmi szerződés megkötését ajánlották a kanadaiak és a föderáció politikai résztvevői között, néhány legfontosabb cél meghatározásával. Egyik ilyen célként deklarálandónak tartották pl., hogy Kanada gazdasági egységet képez. (Tudnunk kell, hogy az egyes tartományok közötti áru-, tőke- és munkamozgást több mint 500 szabályozó nehezíti, esetenként akadályozza.) Ezután került sor azoknak az elveknek a meghatározására, amelyek szerint az egyes politikai közösségek részt vennének a politikai életben; ezek közül is kiemelkedik Québec sajátos jogállásának biztosítása, valamint az indián és eszkimó (inuit) népek önkormányzata, javaslatok a lakosság további részvételére az alkotmányozás folyamatában, végül szövegszerű indítványokat is megfogalmaztak az Alkotmány módosítására.

A különböző bizottságok eredményeire támaszkodva azután a szövetségi kormány *Joe Clark* alkotmányjogi miniszter irányításával, aki a külügyminiszteri posztot cserélte fel ezzel a tárcával a miniszterelnök kérésére, dolgozta ki azokat az elveket, amelyekre Kanada jövendő Alkotmánya épülhet, s ezeket az elveket egyezménybe rögzítve a miniszterelnök 1991. szeptember 24-én tette le a Ház asztalára. Ezután tovább folytak a tárgyalások, a viták és egyezkedések, most már elsősorban a tartományok, területek, érdekcsoportok, a bennszülött népek képviselői között, míg végül a tíz tartomány első minisztere, a két terület képviselője, négy bennszülött szervezet megbízottai, a szövetségi miniszterelnök *Brian Mulroney* elnökletével — stílszerűen az alapító atyák egykori munkahelyén Prince Edward Island tartomány fővárosában — Charlottetownban tartott ülésén fogadták el a vendéglátó városról elnevezett egyezményt 1992. augusztus 28-án.

Jóllehet az egyezmény jogilag is formába öntött szövege elég későn, 1992. október 9-én látott napvilágot, az említett értekezleten elfogadott elveket, az egyezmény szövegét minden napilap közölte, és gyakorlatilag minden felnőtt kanadai állampolgár rendelkezésére bocsátották, rövidített, egyszerűsített és nagyon világos fogalmazásban. Ez érthető is, a Parlament döntése alapján a lakosságnak 1992. október 26-án végül is arról kellett döntenie: *Egyetért-e azzal, hogy Kanada Alkotmányát meg kell újítani az 1992. augusztus 28-án elért egyezmény alapján?* A Parlament mindkét háza nagy szótöbbséggel, igen kevés ellenszavazattal fogadta el hosszú és igen érdekes vita után ezt a *Joe Clark* által beterjesztett indítványt. Nem túlságosan hosszú, ám rendkívül intenzív kampány követte a parla-

menti döntést; az „igen'' és „nem'' tábora mindenkit felvonultatott, míg végül is a referendum eredményeként Kanada lakossága az egyezményt 54,2—44,8%-os arányban *elutasította*.

Amikor a referendum eredményét a szavazás éjszakáján a televízió csatornái közölték, és vele együtt az „igen'' és a „nem'' tábor vezetőinek nyilatkozatát, talán csak mi külföldiek érezhettünk a „bűnbeesés''-hez, vagy a „letaszított'' angyal helyzetéhez hasonló megrendülést. Bár az egyik oldal természetszerűen diadalmas volt, mégsem következtetett arra senki, hogy Québec immár véglegesen elszakad; és a másik tábor vezetői is higgadtan, a jövőre gondolva fogadták a vereséget. Senki sem gondolta vagy éreztette, hogy az ország immár végzetes útra lépett volna, s nincs erő, amely ettől eltéríthetné.[6] Hadd említsem meg „bizonyítékként'', hogy a szavazás eredményének ismeretében mindössze a québeci szavazók 29%-a, és Kanada „maradék'' szavazóinak 18%-a volt azon a véleményen, hogy az ország esetleg valamikor kettészakad. Ellenben a québeciek 54%-a és Kanada e tartományán kívül élők 51%-a úgy gondolta, hogy egy éven belül új kísérletet kell elkezdeni új alkotmányos egyezmény kialakítására.[7]

Mielőtt azonban a referendum eredményében közreható tényezőket elemezném, röviden meg kell ismerkednünk a népszavazás alapját képező egyezmény legfontosabb elemeivel.

1. A Kanada Klauzula, amelynek célja, hogy az ország egésze számára erősebb identitást alakítson ki,[8] mindenekelőtt meghatározza, hogy Kanada a parlamentáris és a szövetségi kormányzati rendszernek, valamint a jog uralmának elkötelezett demokrácia. Külön biztosítja a bennszülötteknek — mint ezt a földet elsőként kormányzóknak — a kulturális tradicionális stb. jogaik előmozdítását és a kormányzatuknak Kanada harmadik kormányzataként való elismerését. Meghatározza, hogy Québec megkülönböztetett társadalom, amely magában foglalja a franciául beszélő többséget, az egyedi kultúrát és a civiljogi hagyományokat. Québec kormányának és törvényhozásának feladata a megkülönböztett társadalom megőrzése és fejlesztése. Biztosítja a társadalom etnikai és faji csoportjainak egyenlőségét, akik sokfelől jöttek, de együttesen építik az erős, a kulturális és faji sokféleséget tükröző Kanadát. A kanadaiak egyébként is elkötelezettek az individuális és kollektív emberi jogok és az emberek szabadsága iránt. Megerősíti a Klauzula nem csupán a férfiak és nők, hanem az egyes tartományok egyenlőségét is, elismerve ezzel egy időben különböző jellemzőiket.

2. A Szenátus összetétele. Az eddigi kinevezett helyett, a szenátust választják, éspedig minden tartományból hat, s minden területről két helyet tölthetnek be, majd a későbbi megegyezés alapján további helyek illetik a bennszülött lakosságot. A Szenátus eljárását szabályozó elgondolások közül, jelezve Québec sajátos helyzetét, meg kell említeni, hogy a francia kultúrát és nyelvet érintő törvények elfogadásához a szenátus szavazó többsége mellett szükséges a szavazó francia szenátorok többségének támogatása is.

3. Az Alsóház (House of Commons) összetétele bizonyos értelemben kiegyenlíti — a lakossági számarányok alapján — azt a veszteséget, amelyet a na-

gyobb népességű tartományok, elsősorban Ontario és Québec szenvednek, minthogy a Szenátusban a helyek egyenlően vannak elosztva. Ezért az egyezmény az 1991. évi népszámlálás alapján osztja el a 337 képviselői helyet, amelyet azután, előírt arányban az 1996-os népszámlálás után, ismét megváltoztatnak, úgy azonban, hogy Québec számára garantálja a képviselői helyek legalábbis egy negyedét.

4. További *szervezeti* javaslatok, elsősorban a Legfelsőbb Bíróságot érintik, amelyet beépítenek az Alkotmányba úgy, hogy a kilenc bíróból három Québecből származzon és a civiljogi tradíciót képviselje, a többi jelölésében pedig a tartományok is részt vegyenek. Ez úgy történne, hogy az egyes tartományok jelölteket terjesztenek elő a végső szelekciót gyakorló szövetségi kormány elé. A kinevezés a Privy Council és a Főkormányzó együttes hatásköre (the Governor General in Council) — a főkormányzó így gyakorlatilag csak az aláírását adja. Javasolni kívánta az egyezmény a Meech Lake-i egyezményhez hasonlóan az első miniszterek évi konferenciáját is.

5. Az *első nemzetek*, azaz a bennszülöttek jogait már a Kanada Klauzula is elismerte, külön intézkedik azonban az egyezmény ezeknek a jogoknak a valóságos gyakorlásáról, amelyet szervezetileg még a további tárgyalásoknak kell kimunkálni: így pl. az önkormányzatok formáit, a Szenátusban és az Alsóházban való képviseletüket, a bírósági szervezetekbe való bevonásukat stb.

6. A szövetségi és a tartományi kormányzatok viszonyában az uralkodó szövetségi kormányzatnak át kell adnia a helyét az igazi társasviszonynak, amely a kölcsönös megbecsülésen épül. Megnyirbálják a szövetségi kormány lehetőségeit a kifejezetten tartományi joghatóság alá tartozó ügyekbe való beavatkozásra, sőt a központi kormányzatnak ésszerű kompenzációját kell adnia azoknak a tartományoknak, amelyek nem kívánnak részt venni valamelyik összkanadai programban, ha a tartomány maga kíván az összkanadai program céljaival összeférő programot kezdeményezni. A szövetségi kormány a joghatósága jelentős részét átadja a tartományoknak, pl. a munkapiacot érintő ügyekben (kivéve a munkanélküli segélyre és munkahelyteremtésre vonatkozó jogait és felelősségét); a tartományok nagyobb ellenőrzést gyakorolhatnak a bevándorlás fölött; kulturális ügyeikben kizárólag a provinciák joghatósága érvényesül, bár az egyezmény felelősséget ró a szövetségi kormányra az ország egészét érintő kulturális intézmények stb. tekintetében. Kizárólagosan a tartományok hatáskörébe tartoznak az erdővel, a bányával, a turizmussal, a lakáspolitikával, a községi és városi ügyekkel kapcsolatos ügyek, míg a regionális fejlesztést vagy a telekommunikációt illetően a provinciák kérésére a szövetségi kormánynak megfelelő egyezményeket kell kidolgozni az érintett tartománnyal együttesen a közreműködésre.

7. A társadalmi és gazdasági unióra vonatkozó javaslat tartalmazza azokat a feladatokat, amelyeket a szövetségi és a tartományi kormányzatoknak együttesen kell megteremteni, illetőleg biztosítani: pl. megfelelő szintű szociális gondoskodási és egészségügyi ellátási rendszert, jó minőségű iskoláztatást, a munkásszerveződéshez és a kollektív szerződéshez való jogot, a környezetvédelmet, a gazdaság

területén pedig a gazdasági egység létrehozását, különösen a munka, a tőke és a termék szabad mozgását stb.[9]

Végül az egyezmény megkönnyíti az alkotmánymódosítás eddig túlságosan merev eljárását is.

III. Az egyezmény elutasításában közreható tényezők

A fenti rövid összefoglalásból is világos — és méginkább jelzi ezt az egyezmény szövegének részletes kimunkálása —, hogy Kanada alkotmányfejlődésében a Charlottetown-ban elfogadott elvekre épülő alkotmány jelentős lépés lett volna. Bizonyos, hogy legalábbis egy időre nyugvópontra hozta volna nem csupán a Québec szuverenitásával kapcsolatos vitát, de jelentős önállóságot biztosított volna minden területnek, a szövetségi kormányzat szinte példa nélküli visszavonulásával, ugyanakkor széles körű felelősségvállalásával. Az elvi és intézményi változások feltehetően elősegítették volna az ország alkalmazkodását a változó világhoz.[10]

Hogy a népszavazás ezt a javaslatot miért nem fogadta el, aligha lehetne leegyszerűsített és jelszószerű mondatokkal megmagyarázni. Aligha fogadható el döntőnek pl. az a sokszor hangoztatott indok, miszerint Québec kevesellte az önállóságát szolgáló rendelkezéseket, míg a többi tartomány sokallta őket.[11] Meg merném kockáztatni azt az állítást, hogy a sokéves látszat ellenére nem elsősorban Québec kérdése dominált — éppen ezért elsietettnek is tartom azokat a hazai — főleg publicisztikai megállapításokat is, amelyek szinte már bizonyosnak látják Québec kiválását. (A 11. jegyzetben idézett közvéleménykutatás egyik vezetője szerint a „nem'' szavazás ellenére a québeciek többsége elutasította azt az indokot, mintha Québec nem kapott volna elég koncessziót Kanada többi részétől.) Téves az a felfogás is, amely nagyon leegyszerűsítetten ezt az esetete is egyszerűen besorolja a kelet-európai vagy balkáni szeparációs folyamatokba. A hasonlóságra talán annyi utal, hogy mint a volt Jugoszlávia vagy Csehszlovákia országai, a FÁK utódállamai soha vagy nagyon régen voltak ténylegesen függetlenek. Történetileg megkésetten, az ellentétes folyamatok erősödésével egy időben — elsősorban érzelmi alapon — kísérlik meg tehát „kipróbálni'' ezt a saját független államiság illuzórikusan felfogott keretei között, amely egy idő múltán feltehetően — ha nem is a régi politikai keretekben — de újbóli regionalizálódási folyamat felé vezeti őket. Talán még annyi hasonlóságot is megengedhetünk, hogy — miként az európai példák többségében — Québecben sem elsősorban a lakosság, sokkal inkább meghatározott politikai elit kívánja a szétválást, és manipulálja — elsősorban ismét érzelmi alapon a lakosság egy részét (ameddig az érzelmi tényezőket más, keményebb realitások nem nyomják el). Feltétlen különbség azonban, hogy míg a most szétesző balkáni vagy kelet-európai, sőt részben közép-kelet-európai államok *mesterséges* alkotások voltak, amelyeket nem organikus fejlődés hozott létre, hanem a nem is régi békeszerződések szerzőinek önkényesen húzott ceruzavonalai, addig

Québec több mint 200 éve Kanada organikus része. Hasonló vagy ugyanazon politikai intézmények között fejlődött — ha bizonyos értelemben más kultúrával is — mint az ország egésze.

Sok jel mutat azonban arra, és a politikai elemzők nem is mulasztják el felhívni erre a figyelmet, hogy a kormányfők közötti megegyezésre adott nem sokkal több, mint magának az egyezménynek az elutasítása. Jóllehet ilyen tényezők is szerepet játszottak (l. a 11. jegyzetet), a népszavazás során feltett kérdésre adott túlnyomóan nemleges válasz mégsem magyarázható csupán azzal, hogy a lakosság tulajdonképpen a jelenlegi kormány politikájával *általában* foglalt állást. Nem lényeges magyarázat az sem, hogy *Brian Mulroney*, a gazdasági döntései miatt egyébként is népszerűtlen miniszterelnök, túlságosan azonosítva érzi magát az egyezménnyel, olyan kampányt folytatott (Kanada 295 választókerületéből 140-ben személyesen agitált az „igen'' szavazat érdekében), amelynek folytán a Charlottetown-ban elért megállapodás szinte *Mulroney* teremtményeként tűnt fel. Kétségtelen tény, hogy az ország egységére törekvő és kormányzása idején ezért sokat is tévő *Pierre Trudeau* volt szövetségi miniszterelnök szinte az utolsó pillanatban megjelent cikkében szembefordult az „igen'' szavazással. Bár ennek valószínűleg nagy hatása volt, mégsem értékelhető egyértelműen. Hiszen *Trudeau* a szövetségi kormányzat gyengítése ellen foglalt állást, amely gyengítést egyébként több tartományban nagyon szívesen fogadtak. *Trudeau* „nem'' szavazatával éppen a kanadai egység mellett tett hitet, még azt is kijelentve, hogy a jelenlegi egyezmények valószínűleg csak rövid távra elégítik ki Québec szeparatista erőit, és amint a múltban is, újabb és újabb követelésekkel állnak majd elő. Mindezek, s más tényezők is, valóban közrehatottak, de aligha adnak elégséges magyarázatot a Kanada történetében példátlan jelenségre.

Az elemzők szinte egyértelműen azt is állítják — gyakorlatilag a szavazást követő nap óta —, hogy a *lakosság a „nem''-mel Kanada politikai rendszerét, s különösképpen a politikai, gazdasági, kulturális és média elit egészét utasította el*. S ez az a körülmény, amely további vizsgálatra érdemes, mert nem csak Kanadára, sőt nem is csak az észak-amerikai kontinensre érvényes (gondoljunk *Perot* váratlan sikeres szereplésére az 1992. évi USA-elnökválasztáson, s méginkább *Clinton* kijelentésére, hogy megértette ezt az üzenetet), hanem általánosabb tanulságokat hordozhat.

Mindenekelőtt számításba kell vennünk, hogy a szövetségi miniszterelnök, a tartományok első miniszterei, a területi vezetők és a bennszülöttek képviselői által aláírt egyezményt szinte minden tartomány elutasította. (Kivételek: Ontario, de szinte alig kifejezhető százalékos többséggel, 49,8—49,6 arányban, és az ún. „atlanti tartományok'' — amelyek közül azonban Nova Scotia ezúttal elutasító álláspontot foglalt el. A területek közül North Western Territory, amelyen egyébként az új 'inuit' terület létesül — elfogadta, Yukon viszont elutasította az egyezményt). A tartományok túlnyomó többsége tehát saját kormányzata ellen fordult, és ami lényeges, tekintet nélkül arra, hogy milyen politikai párt adja a tartományi kormányzatot.

Gyakorlatilag ugyanez a helyzet a politikai pártokkal is. A három országos, föderális szinten jelenlévő párt (az uralkodó Haladó Konzervatív Párt éppen úgy, mint ellenzékei: a Liberális Párt, vagy az Új Demokrata Párt) támogatták a megegyezést. Két párt akadt, amely föderális képviseletre tör, éspedig az Albertában működő, a szövetségi Parlamentben egy hellyel rendelkező Reform Párt, és a szeparatista québeci Bloc Québécois. Ezek kezdettől fogva a „nem'' pártjaiként mutatkoztak be, radikális felfogásúak, az establishment egészét nyíltan kihívó programjuk van és éppen ezért a legközelebbi szövetségi választásokon — különösen a Reform Párt — a szülőtartományon túl is előretörhetnek.

Ugyanígy végigkísérhetnénk a gazdasági, a kulturális vagy média elitjének politikáját és helyzetét is. Az üzenet — amelyet az „igen'' támogatása érdekében a lakossághoz küldtek — szintén ugyanaz. Ahogyan a Washington Post egyik kolumnistája, *Allan Gottlieb* megállapította: a nemmel való szavazás Kanada felbomlását és jelentős gazdasági leromlását eredményezné. Ha az ország elitje ennyire egyöntetű üzenettel lép fel, minden eddigi minta szerint a lakosságnak követnie kellett volna. Nem érdektelen tehát, hogy — a már többször idézett közvéleménykutatás szerint —, míg az „igen''-nel szavazóknak is csupán 13%-a hivatkozott arra, hogy a „nem'' nagyon negatív lenne az ország számára, s csak 26% képviselte közölük azt a véleményt, hogy az „igen'' szavazat segíti Kanada együttmaradását.

Ez csak arra mutathat, hogy — és ezt jelzi az egyezménynek fentebb adott rövid összefoglalása is, amkely nélkülözi a technikai részleteket, az alkotmányjogi finomságokat — a lakosságot nem ez, legalábbis nem ennek a politikai rendszernek a problémái érdeklik. Ahogyan *Allan Gottlieb* megállapította „parasztlázadás történt — kanadai módra''. Feltehetően ezt igazolja az a tény is, hogy a nemmel szavazók iskolai szintje alacsonyabb, mint az igenlőké. E mögött a „lázadás mögött'' elsősorban *a gazdasági helyzet romlása*, a munkanélküliek növekedése, a folyamatos drágulás, a kisegzisztenciák jórészének látható tönkremenetele áll. Talán különös súlya van mindennek azok után, hogy az ENSZ értékelése szerint Kanada adja a világon a legjobb életminőséget, egyszereűen szólva: legjobb tehát ebben az országban élni. S hogy ez mennyire igaz, kicsit előrevetítve hadd jelezzem már itt, hogy a választási eredmények után a kormányzat éppenúgy, mint a politikai pártok egyértelműen hagyták el az alkotmányos problémák megoldására való törekvésüket és fordultak a gazdaság problémái felé. S ha eddig ez volt a jelszó (NB. az alkotmányozással kapcsolatos kormányzati kiadvány címe is) „Építsük együtt Kanada jövőjét'', most más címmel látott napvilágot a kormány új programja: „Találjuk ki együtt jövőnket. Akcióterv Kanada felvirágoztatására.'' Egy mondat a bevezető „mottóból'': „Kanadának újra vissza kell szerezni azt a pionír szellemet, amely felépítette országunkat és azokhoz a kihívásokhoz kell alkalmazni, amelyekkel most kell szembenéznünk: nem csupán túlélni a modern globális gazdaságot, de belevetni magunkat; nem elfordulni a versenytől, hanem csatlakozni hozzá, nem félni a jövőtől, hanem kigondolni''.

A kormányzat és általában a politikai élet gyors reakciója a választói üzenetre azonban még nem magyarázza meg: miért nem észlelték ezt előbb? Miért nem tűnt fel ez a lakossági vélemény az alkotmányozási folyamatban, amely a lakossággal való folyamatos konzultációra épült?

A képviseleti demokráciának Kanadában nagy hagyományai vannak, intézményesen és a politikai kultúrában is. (Ezt jelzi, hogy az 1992. évi október végi volt a kötelező katonai szolgálatot érintő 1942. évi után az első jelentős problémára vonatkozó *országos*, tehát nem tartományi népszavazás).

Magyarországon a képviseleti demokráciát megkérdőjelező jelenségeket észlelve többnyire azzal érvelünk, hogy a politikai pártok még gyűjtőpártok; valójában nem forrtak ki eléggé, a parlamentáris hagyományok sajátosak (amelyekbe az ún. „szocialista'' rezsimet megelőzően is tekintélyuralmi elemek vegyültek), nem világosak a pártok programjai stb. Bár: mindig hozzátesszük, hogy az elszegényedő lakosság, amelynek igen jelentős részét közvetlen megélhetési gondok nyomasztják, kevéssé érdeklődik vagy kiábrándult a politikából, amely számukra közömbös, legjobb esetben másodrangú, ideológiai vitákkal tölti az időt, s történik mindez a parlamenti viták közvetítése folytán a lakosság szeme láttára.[12]

Visszatérve azonban eredeti kérdésünkre: mi lehet annak az oka, hogy ilyen hagyományosan demokratikus, parlamentáris kultúrával rendelkező országban mint Kanada, szinte hasonló jelenségeket találunk. Az ok, pontosabban a közrehatató tényezők többfélék. Sajnos csak egyet vagy kettőt vehetünk sorra ebben az írásban.

Nem kétséges, hogy a tárgyalások és a megegyezés még akkor is a legfelsőbb szinten jöttek létre, a kormányzatban és a politikai pártok között is, ha sok embert meghallgattak, sokféle vita folyt, és ennek eredményei igazán szakszerűen megfogalmazva kerültek a kormányzat és partnerei asztalára. Nem feledhetjük el azonban, hogy a szervezett vitákban elsősorban alkotmányjogi szakértők, különböző szervezetek képviselői vettek részt, ha természetesen helyi és más közösségek küldöttei is megszólaltak. Továbbá: a viták kereteit eleve meghatározták — néhány eset kivételével — mint pl. a Bélanger—Compeau Bizottság — a beterjesztett javaslatok. Az még várható volt, hogy a legfelsőbb pártelitek a közbenső vagy helyi elittel tárgyaljanak, sőt az is megtörtént, mint az Új Demokrata Párt 1991. évi kongresszusán, hogy több száz vagy ezer küldött szólhatott hozzá az egyébként igen röviden megfogalmazott alkotmányjogi kérdésekhez, ám és ezt személyes tapasztalatból is tudom, hogy mindössze néhány kérdés vált valóban vitatottá, és a beterjesztett javaslatot végül is és gyakorlatilag a kongresszus elfogadta. Nyilván elemezték a helyzetet és a javaslatokat a parlamenti pártfrakciók tartományi és szövetségi szinten is, de, mint említettem, a „szélsőséges'' pártok kivételével a szavazások jelentős igen többséggel zárultak.

A pártok elitjének különböző szintjein túlmenően tehát már a pártok választói sem szólhattak bele valóban az elit döntésébe. Őket éppenúgy kevéssé érdekelték az alkotmányjogi megoldások, mint a szimpatizáns vagy közömbös tömegeket. Hozzátehetjük, hogy ezek a problémák az utca megmozdítására sem voltak alkal-

masak, sőt az alkotmányozási viták időszakában a gazdasági recesszió sem érte még el azt a fokot, hogy a politika — ebben az amúgyis tradicionálisan reprezentatív politikai kultúrában — az utcára kerüljön. Az azonban többé-kevésbé — és mint kiderült inkább többé, mint kevésbé — elfogadott a társadalomban, hogy „ez a napirend nem a mi napirendünk'', és a politikai elit — mint ahogyan a többiek sem — ezt nem értették meg. Talán túl is becsülték a Kanadában hosszú ideje folytonos alkotmányos viták *mai* jelentőségét. Talán a politikai vezetés kissé túlságosan gyorsan akarta kiköszörülni a Meech Lake-i egyezményen esett csorbát, amely — tegyük hozzá — valóban csak a politikai elit ügyének tűnt. (Legfeljebb a québeci kérdés ment ezen körön túl és ébresztett érzelmeket, helyenként indulatokat és szenvedélyeket a lakosság egy részében.)

Úgy vélem azonban, szembe kell néznünk egy másik problémával is, amely közvetve kihatott a népszavazás eredményére. Nem világos ugyanis a kanadai vezető politikai pártok identitása.[13] Kétséges, hogy identitásuk vajon leírható-e a klasszikus politikai tartalmukkal. Természetesen világos, hogy ezen a földrészen — történeti tényezők miatt — „a vezetők személyesítik meg pártjukat és a pártok reprezentálják a politikát, amely az általános szituációt tükrözi... Nem csak ők maguk nem tudják könnyen megkülönböztetni, elválasztani magukat, sok követőjük, sőt a mindennapi polgárok sem kívánják elválasztani őket'' (*Graham* 1986: 5). Ha tehát a pártvezető karakterisztikus személyiség, akkor a párt esetleges identitászavara egy ideig rejtve maradhat, de így sem teljesen. Vezetőváltozás esetén vagy kevésbé karakterisztikus pártvezető személyiségén át tükrözve azonban a párton belüli eszmei zavarok, a támogató csoportok ellentmondásai, röviden az identitás válsága mindinkább világossá válik.

Ha kanadai pártok identitásproblémáit kíséreljük meg felvázolni, akkor a mai helyzetet alakító történeti tényezőkből kiindulva, a Liberális Párttal kell kezdenünk. A kanadai szövetségi szinten tevékenykedő Liberális Párt jelentős személyiségek által meghatározott harcok után[14] lényegében *Pierre Trudeau* kormányzása alatt nyerte el arculatát, éspedig bizonyos értelemben a klasszikus liberalizmus elveivel szemben. Ezek ugyanis az egyének felelősségének erkölcsiségére épültek, akik a korlátozott hatalmú kormány alatt egyenlő lehetőségekkel élhetnek a mindenki számára a jog által biztosított igazságos magatartási szabályoknak megfelelően. Ezzel szemben a modern, a második világháború után kialakuló kanadai liberalizmus már másként indult. Fiatalabb politikusok egy csoportja — akiket később pearsoniánus liberálisoknak hívtak —, a Liberális Pártot már a reformok eszközének tekintették (*McCall—Newmann* 1982: 7); s ahogyan 1970-ben *Robert F. Nixon* (az Ontarioi Liberális Párt vezetője) mondta, a liberális már sokkal többet tesz, mint kiáll az egyéni szabadságért: „szüntelenül arra törekszik, hogy kiterjessze az egyéni szabadság tömegét a társadalomban. Más szavakkal, azért dolgozik, hogy minél több embert szabadítson meg a szegénység, az ignorancia, a háttér, a földrajzi környezet és a természet korlátozó befolyásától'' (*Fox—White* 1991: 301). Innen már csak egy lépés kell ahhoz, hogy — ahogyan a trudeau-i liberális attitűd megfogalmazta — ez a liberalizmus a társadalom racionális alakíthatósá-

gából induljon ki, és ne az egyenlő lehetőségekre, hanem „haladó társadalmi mérnökösködésre'' alapozzon, amely arra kényszeríti a társadalom produktív részét, hogy mindenki számára egyenlő *eredményeket* biztosítson az igazságosság jegyében (*Gairdner* 1990: 139—140). Természetesen vitathatók az értelmezések, de az aligha, hogy *Trudeau* liberális törvénykezése igyekezett ezeket az elveket megvalósítani és inkább a jóléti államra emlékeztető intézményeket vezetett be Kanadában. Kétségtelen, a klasszikus liberalizmus *egyik* elemét hangsúlyozva, az emberi ész jelentőségéből könnyen eljuthatunk az ész által alakított társadalom gondolatához. *Trudeau* pedig bevallottan az ész és az eszmék uralmára törekedett. „Mi megkíséreltük létrehozni az eszmék kormányát'' — mondta 1992-ben (*Axworthy—Trudeau* 1992: 4), éspedig „a Keynesianus — szociális jóléti konszenzus'' alapján (i. m. 32). Ez a konszenzus 1944-től vagy 1945-től a háború utáni helyzet kényszerében Kanadában, de másutt is kialakult, s még a váltakozó kormányok is fenntartották, Nagy-Britanniában pl. egészen *Thatcher* miniszterelnökségéig. E konszenzuson kialakult liberalizmus nevében fejlesztette *Trudeau* az egészségügyi—szociális hálózatot, a munkanélküli segélyektől a garantált jövedelem bevezetéséig az öregségi szegénység enyhítésére a nyugdíjak rendezéséig stb. Állami vállalatok jöttek létre és folytattak beruházási politikát; állami segítséggel terjesztették ki az oktatási hálózatot stb. „Az eszmék kormányzatának'' azonban volt egy filozófiai alapeszméje, amely talán *Trudeau* québeci neveltetésére, egyházi iskoláztatására vezethető vissza. A francia kanadai értelmiségiek ugyanis nem a klasszikus brit individualizmuson át jutottak el a liberalizmusig, sokkal inkább a személyiség (*Jacques Maritain*) fogalmán át. Márpedig „az egész személy nem ugyanaz, mint az egész individuum, mert a személyiség nem különböztethető meg sem közösségétől, sem az Istentől'' (*Graham* 1986: 19). Valószínű, hogy *Trudeau*, aki maga is jezsuita tanítvány volt, hozott valamit ebből a québeci liberalizmusból, jóllehet a québeci „közösségi'' nacionalizmussal mindig szembeszállt. A Trudeau-féle eszméken alapuló kormányzat következetes marad a québeci nacionalizmusnak, mint irracionális kollektív érzületnek — amelyet már a konzervatív eszmékhez sorolt — elvetésében. Ez természetes is volt a személyiségre alapozó liberális reformizmus elfogadásával, hiszen az együttjárt a szövetségi állam és központi szerveinek erősítésével, „a Nagy Kormányzattal''. S ez is logikus, hiszen Kanada sokféleségében az imént említett törvények és programok a központi kormányzat égisze alatt születtek, és érvényesülésüket — sokkal inkább mint másutt — csak a szövetségi büdzséből lehetett minden tartományban és területen biztosítani.

A háború utáni kanadai liberalizmus ellentmondásaiban, amelyek nem véletlenül teljesedtek ki *Trudeau* kormányzatában bizonyos értelemben *Trudeau* ellentmondásos személyiségében — pl. az amerikai alkotmányos gondolkodás versus gondolkodásának katolikus megalapozottsága —, a közösségbe épült személyiséget magában foglaló „reformliberalizmus'' is megtalálható. Úgy is mondhatnánk: *Trudeau* — sok más vonásával együtt, pl. hajlama a 60-as években oly divatos „ellenkultúra'' iránt — tükrözte korát és társadalmát (s bizonyos értelemben meg-

változtatta a kanadai politikusok eddig hatékony imázsát is — l. *Sawatsky* 1992: 194). A történelem iróniája, hogy a racionalitásra törekvő politikust végül is karizmája segítette leginkább. Mert ez is a társadalom szükséglete volt: a „Trudeaumánia tömegőrület volt egy varázsvesszővel rendelkező karizmatikus vezér iránt... A nép tőle várta a választ, a párt sokkal inkább hozzá akart tartozni, mint amennyire a közéleti fórumokat kívánta, a hatalom gyorsan és kikerülhetetlenül oda koncentrálódott, ahol ő volt, az ő programja... nemzeti programmá vált...'' (*Graham* 1986: 40).

Ez az ellentmondás sem vált a mai Liberális Párt javára. A történelmileg szükségszerű új utat a Liberális Párt nem tudta igazán kidolgozni, s mindmáig nem nőtt fel olyan vezetője, aki az új szituációt személyiségében is tükröztetné. Az elmúlt karizma pedig ellenséges képet hagy maga után és ez — pártvezető esetében — szükségszerűen visszavetül a pártjára is. A *Trudeau*-t követő csaknem egy évtized 1984-től máig a Haladó Konzervatív Párté (amely egyszer 1979-ben néhány hónapra megszakította a liberális uralmat), s ezzel elvileg Kanadában felbontotta a Keynesianus Konszenzust. Ám nem teljesen. Nem úgy és nem olyan következetesen, mint *Margaret Thatcher* Angliában. (Nem véletlen, hogy konzervatív szakírók, a „haladó'' jelző miatt eleve megkérdőjelezik e párt konzervatív jellegét.)

A konzervatív ideológia történetileg eleve alapvetően megkérdőjelezi azt a liberális feltételezést, amely szerint az emberi ész egyedül alkalmas a jó társadalom megteremtésére. Eredetei felfogása szerint a meglévő erkölcsök, szokások, olyan mély és kollektív emberi bölcsességet hordoznak, amely csak racionális megközelítéssel nem is érthető meg. Számukra tehát a civilizáció nem csupán politika vagy éppen szociálpolitika kérdése, hanem az individuális moralitásé. Éppen ezért a konzervatív politika — *Edmund Burke* világos kifejtése óta — elutasított minden absztrakt elméleten alapuló társadalomformálást. Igaz, hogy Burke óta a konzervativizmus is változott, különösen Kanadában.[15] *Robert L. Stanfield* 1974. november 14-én a Haladó Konzervatív Párt parlamenti frakciójában, mint a párt akkori országos vezetője azt mondotta, hogy a politikai pártok brit tradíciói nem doktrinér jellegűek, és a pragmatikus gondolkodásnak a brit Konzervatív Pártban is helye van. Mi több, egyébként sem kívánja azt javasolni, hogy a kanadai haladó konzervatívok szolgaian kövessék a brit mintát. Az igaz, hogy a legfontosabb konzervatív elv továbbra is a rend, de nem csupán a „jog és a rend'' (*„law and order''*) formájában, hanem a *társadalmi rend* értelmében is, amelyet meg kell teremteni. És a rend megteremtésében — folytatta Stanfield — a brit tradíciók sem támaszkodnak csupán a magánvállalkozásra, az állami be nem avatkozásra, ez éppen a 19. századi liberális gondolkodás egyik sarkpontja volt. A konzervatív politikai gondolkodás legfontosabb eszményképe — az erős állam mellett — éppen a decentralizáció volt. Ez pedig a mai Kanadában a tartományok, a szakszervezetek, a farmer-egyesületek jelentik. Burke, aki az emberi ész korlátairól beszélt, túlságosan messzire ment — folytatta Stanfield. Ám valóban, egyetlen kormány és egyetlen bürokrácia sem követhető fenntartás nélkül. Az „alázat a konzervativizmus értékes vonása, feltéve, ha nem válik a változással való szembenállás, az igazság-

talanság elfogadásának vagy a 'beruházott érdekek' elfogadásának mentségévé'' (*Fox—White* 1991: 297—299). A Haladó Konzervatív Párt saját eszmekörének értelmezése azonban ennél is továbbmegy. A konzervativizmus összetevője az erős nemzeti szemlélet; ez azonban feltételezi a rend *mai* értelmezését, amely magában foglalja a szegénységgel való törődést is. Mi több, a konzervatív hagyományban megtalálható az emberi cselekedet korlátozása és befolyásolása, a társadalom érdekében. (Vajon mit szólna ehhez *de Bolnald*, a Bourbon restauráció korának filozófusa, a konzervativizmus egyik ,,atyja''?) A konzervativitás tehát összeköthetővé vált a társadalomban a változások tudatos előmozdításával. ,,Nem azt kívánom mondani, hogy (a konzervatívok) valaha is megkíséreltek vagy megkísérelnének radikálisan különböző társadalmat építeni attól, amilyet már ismertek. De megreformálni és adaptálni a már meglévő intézményeket egy igazságosabb és ebből következően valóban stabilabb társadalom érdekében — ez az, amit a legjobb konzervatív tradíciók szerint javaslok'' (*Fox—White* 1991: 300—301).

Igaz ugyan, hogy egyes vélemények szerint Stanfield (akinek korábban mint Nova Scotia első miniszterének meg kellett ismerkedni a valóság kemény tényeit kezelő pragmatizmussal) lényegében 1960-as liberális volt, s pártvezetővé való választása után a balközép felé, a liberálisok helyére akarta terelni a pártját, felismerve, hogy ebből a pozícióból cselekedhet sikeresen, mint ,,modern tory''. A régi gárda azonban lehetetlenné tette kísérletét, s 1976-ban feladata pozícióját. Utóda, a fiatal *Joe Clark* mégis folytatni kívánta politikáját, s ha a Petro—Canada privatizációjának ,,megvillogtatása'' óvatosabbá is tette (*Graham* 1986: 31—33), ám végül is sikertelen maradt.

Mint ismeretes, 1984 óta a Haladó Konzervatív kormányzat Kanadában csökkentette — de nem utasította el — a liberálisok által kialakított ,,jóléti állam'' programjait. Azt a lehetőséget, amit már *Stanfield* és *Clark* felismert, nevezetesen, hogy a liberálisok egyre inkább balra haladnak, így a ,,közép'' elfoglalható (*Graham* 1986: 134) akár egyes liberálisok teremtette intézmények elfogadásával is, *Brian Mulroney* kihasználta. *Trudeau* később valóban némi keserűséggel írhatta, hogy miközben a konzervatívok a szociális programokról, mint ,,szent és sérthetetlen elkötelezettségekről'' beszéltek, elmulasztották megemlíteni a szabad kereskedelmet, az adóemelést, s Mulroney ezért nem kapott mandátumot (mint Thatcher vagy Reagan, akik nyíltan beszéltek programjukról) a vegyes gazdaság és a jóléti állam lebontására (*Axworthy—Trudeau* 1992: 33—34). S hozzáteszi: a ,,konzervativizmus sikeres lázadásának a háború utáni liberális rend ellen Nagy-Britanniában, az egyesült Államokban és Kanadában sok oka volt, de az egyik leghathatósabb maguknak a liberálisoknak a kétsége, amellyel nem tudták alkalmazni a keynesiánus paradigmát a változó világra'' (*Axworthy—Trudeau* 1992: 34—35).

Alig vitatható azonban, hogy a haladó konzervatívok átvettek elemeket a korábbi szociális stb. programokból, de az sem, hogy a privatizációt nagyobb lendülettel folytatták, ám mind ez idáig nem fejezték be. S ahogyan a modern kanadai liberalizmus egyes vonásai átkerültek a konzervatív politikába, úgy vettek át vala-

mit a klasszkus brit liberalizmusból is. Kanada ugyanis, ha igen sokan kifogásolják is, aláírta az Észak-Amerikai Szabad Kereskedelmi Egyezményt az Egyesült Államokkal és Mexikóval. Ha tehát most visszagondolunk *Trudeau* erős államára, jóléti „nagy kormányzatára'' és ugyanakkor *Mulroney* szabad kereskedelmi egyezményére (az utóbbival összefüggésben arra is, hogy *Winston Churchill* fiatal politikus korában, 1904-ben azért hagyta el a konzervatív Tory Pártot, mert a párt a birodalmi preferencia érdekében letért a szabad kereskedelem útjáról, és azért ment át a Liberális Pártba, mert az a *szabad kereskedelmet védelmezte*); továbbá, ha tudjuk, hogy a Mulroney kormányzat a javak, a tőke és a munkaerő szabad mozgásáért küzd Kanadán *belül* is, igazolható, hogy a szituáció sok tekintetben *szinte* szabadon alakítja a kormányzati tevékenységet és ideológiai indokait is. A politikai eszmék vagy legalábbis fontos elemeik elhagyhatják „klasszikus helyüket'', s jelentős funkciójuk lehet más pártok ideológiai keretében, esetleg történeti helyüknek ellentmondva is.

Végül, ha a két nagy párt mára kialakult elmozdulásait nézzük, egyet kell értenünk *Gairdner* megállapításával: Burke-öt semmi sem lephetné meg kevésbé, mint az, hogy a „liberális'' Trudeau pártját erre a célra (a jóléti társadalom megteremtésére az állam segítségével) használja, s semmi sem lephetné meg jobban, mint azt látni, hogy Mulroney, a „konzervatív'' ugyanezt teszi (*Gairdner* 1990: 144).

A harmadik országos párt az Új Demokrata Párt, amely tagja volt és maradt a Szocialista Internacionálénak, sőt korábbi vezetője *Ed Broadbent*, a nagytekintélyű tudós (aki most Montrealban az Emberi Jogok Intézetének igazgatója) e szervezet alelnökeként is működött. Az Új Demokrata Párt azonban a legutóbbi kongresszusáig (1991) nem vállalta a szociáldemokrata jelzőt, ám ekkor gyökeres fordulat következett be — nem ugyan a Párt programjában, hanem a jelző vállalásában. Ez a párt sokkal inkább radikális, populista, feminista gyökerű, mint a „klasszikus'' szocializmus pártja. 1926-ban *Woodworth* az akkor még gyenge pártját úgy mutatta be a Parlamentben, hogy „a szocializmus a régi jó latin szóból, socius, azaz barát ered''. A szocialista vízió ennek megfelelően olyan társadalom, amelyben az emberek, a férfiak és nők egymást barátokként kezelik. Ez a vízió azonban ma éppoly kevéssé elfogadható, mint 70 évvel ezelőtt — *írta Robert N. Nixon*, az egyik liberális vezető, s *Broadbent*-t idézi, aki szerint a demokratikus szocializmus a mindenki számára egyenlő lehetőséget jelenti az önmegvalósításra, s egyúttal közvetett vagy közvetlen ellenőrzést gyakorolhat minden olyan politikai, gazdasági stb. intézmény döntései felett, amelyben él. Ez a kanadai szocialista tradíció egyes elemeiben beépült a háború után „Nagy Konszenzus''-ba, amelynek azonban már vége van, így a kanadai szocializmus gondolata ismét erősebben hat (*Fox—White* 1991: 305—306). Az Új Demokrata Párt víziója azonban továbbra is távoli.[16] Ahol konkrét megvalósulására lehetőség nyílott, azokban a tartományokban, amelyekben az UDP uralomra jutott, a gyakorlat kudarccal végződött (Ontario), illetőleg ilyen irányba vezet néhány nyugati tartományban is.

Úgy tűnik, Kanadában az a liberális minimum, amit *Fukuyama* sok vihart felkavart könyvében meghatározott „mint a rule of law, amely elismeri, hogy bizo-

nyos egyéni jogok és szabadságok mentesek a kormányzat ellenőrzésétől'' kombinálva a demokrácia „formális'' meghatározásával: „egy ország demokratikus, ha biztosítja népének a jogot saját kormánya megválasztására, éspedig periodikus, titkos szavazással történő, többpárti választásokkal, amelyek a felnőtt emberek univerzális és egyenlő szavazatára épülnek'' (*Fukuyama* 1992: 42—43) — ma gyakorlatilag minden politikai pártra jellemző, éspedig éppen azért, mert ez a liberális minimum *nem* a liberalizmus sajátja többé. Erre a minimumra épülő politikai víziók — legyenek bár mégoly különbözőek, legalábbis Kanadában — minden ma jelentős párt esetében tartalmaznak azonos elemeket, a különbség a „közös'' elemek jelentőségében (a „vízióban'' elfoglalt helyükben) és a gyakorlati megvalósítás mértékében van. E különbségek mögött állhatnak különböző alapvető és történeti politikai eszmék, de ezek — ahogy jeleztem — már keverednek, éspedig fontos elemeikben, másrészt a szituáció kényszeréből fakadó pragmatizmus is alakítja őket. Más szavakkal, a pártok cselekvését kevéssé mozgatja az ideológia, ha hatalomra jutnak — s legalábbis szövetségi szinten — aligha tekinthetők az „eszmék kormányának''. A döntéseket még akkor is pragmatikus szükségletek és lehetőségek mozgatják, ha azokat ideológiailag indokolják, akár az egyes pártok eredeti eszmei arculatától esetenként jócskán eltérő eszmékkel is.

Így azután a lakosság és a politikai elit viszonyát akár *Trudeau* legújabb értékelése alapján is meghatározhatjuk. „A politikai eszmecsere apokaliptikussá válik. Kettős szükséglet által — a médiáéval a dráma iránt, és a politikusával a figyelemfelkeltésre — mozgatva, a politikai reteorika a problémákat krízissé, a mellőzéseket megaláztatásokká, a szükségleteket tárgyalhatatlan követelményekké alakítja, és saját maguknak kitűzött határidőket a végítélet napjának tartja... Ez a tanulmány azt vitatja, hogy a kanadaiak régi imázsa, amely szerint olyan megosztott nép, amelyet csak a felvilágosult politikai elit tart össze, amely heroikus alkudozást végez a tátongó szakadékok áthidalására, ma teljesen időszerűtlen, ha valaha is időszerű volt... Ma az ellenkezője van közelebb a valósághoz: bármilyen nyelven is beszéljünk, mi kanadaiak alapvetően egyetértünk a legtöbb dologban, értékrendszerünk nagyjából azonos, és a mindennapi alapokon teljesen barátian élünk együtt. A politikai elit az, amely szenvedélyesen harcol a státusért és a hatalomért. Kanada önmagában siker. Egyesült nép vagyunk, vezetőink osztanak meg minket'' (*Axworthy—Trudeau* 1992: 7). Ez az értékelés, azt hiszem, alapvetően igaz. Vitatóinak — akik szerint a „különbözőség'' ideológiájának katasztrofális következményei vannak, s hogy az uralkodó politikai nézet szerint a sokféleség a szentek szentje a kanadai Nacionalizmus Templomában, így Kanada valóban a közösségek közössége (*Jackson—Jackson* 1992: 3—4) — bizonyos fokig szintén igazuk van. Ám nem annyira, mintha a multikulturalizmus és a regionalizmus szakítaná szét az egységes „kanadai nemzetet''. Láttuk: a Charlottetownban elfogadott egyezmény ezeket a vonásokat a Kanada Klauzulában mint az identitás összetevőit határozta meg. A provincializmus, az etnikai sokféleség, valóban alkalmat ad a manipulációra, különösen, ha — mint Québecben — egy sajátos kultúra túlélése a tét (ahogyan az újabban a bennszülött közösségekben is). Nem nevezném azonban

mítosznak a konföderáció megteremtői két jelentős alakjának nézetét: *D'Arcy McGee* Kanada egészét „politikai nemzetnek'' nevezte, míg *George Etienne Cartier*, Québec érdekében tárgyalva, a tartományok felelősségét „a kulturális nemzet'', az Angliából, Írországból, Skóciából és a forradalom előtti Franciaországból importált kulturális értékek megőrzésében látta. Lehet, hogy ez a felfogás később a „két alapító nemzet'' ideológiájává (*Jackson—Jackson* 1992: 23) vált, legalábbis Québecben a romantikus nacionalizmus által is befolyásolva, sőt ahogyan *McLennan* nevezte, a „két magányossággá'' alakult. A multikulturalizmus azonban ma mégis a tolerancia modellje (ha vannak is akik visszaélnek vele), s igazán nem tudnám most teljes határozottsággal megállapítani, hogy a politikai egységgé formálódó Európa lehet-e kanadai megoldás mintájára vagy — ellenkezőleg — Kanada szolgálhat-e bizonyos értelemben mintául Európa számára.

Két további körülményt kell még nagyon röviden megemlíteni. Az első a gazdasági visszaesés, amely eddig szinte minden jóléti államban bekövetkezett. Persze nehéz lenne megmondani, hogy ebből a jellegükből adódóan csupán, vagy a világgazdaság kontroverzális jellegéből (is) adódóan.

Politikustól természetes, hogy minden problémát ellenfelének, vagy utódjának az elődtől eltérő magatartásban látja. Így írja pl. *Trudeau Brian Mulroney* számlájára a gazdasági recessziót, amely munkanélküliséget eredményezett 1990 őszétől kezdődően, sőt vállalatok bukását stb. Neki tulajdonítja a Meech Lake-i egyezmény kudarcát és az azt követő alkotmányjogi spektákulumot, azt a körülményt, hogy *Robert Bourassa* a tartomány első minisztere a québeci nacionalista erőknek adott teret a különböző alkotmányjavaslatokat készítő bizottságok felállításával, végül a hagyományos pártokból való kiábrándulást, amely a két regionális párt, az albertai Reform Párt és Parti Québecois, illetőleg a Québeci Blokk megerősödését eredményezte. Igaz, Québecben mindig volt nacionalizmus, konfúzus konzervatív alkotmányos törekvések sem újak — hangsúlyozza maga *Trudeau* —, sőt a föderális kormányzat sem először flörtöl a québeci nacionalizmussal. De eddig még, *Brian Mulroney* kormányáig, soha nem volt olyan föderális kormányzat, amely egyszerre engedte volna el mind a három decentralista erőt. Taktikai okokból Mulroney szövetségre lépett a québeci nacionalizmussal; ideológiai okokból és az üzleti szövetségesek kívánságára a konzervatív kormány szembeszállt az aktív kormányzat koncepciójával, s a piaci eszközökben látja a megoldást minden szociális problémára, szemben a második világháború utáni keynesianus konszenzussal, amely a szociális jóléti államot létrehozta, végül: történelmi és politikai okokból a konzervatívok a kanadai szövetséget, mint a „közösségek közösségét'' kívánják előmozdítani, feladván a szövetségi hatalom jó részét. Mulroney elfogadta Thatcher és Reagan felfogását — folytatja —, amely kizárja a közösség iránti felelősséget, csak az individuumot hangsúlyozza, ennek megfelelő gazdaságpolitikával (*Axworthy—Trudeau* 1992: 8—10, 32—36).

Kétségtelen, ez a sajátos konszenzus a liberális és konzervatív, illetőleg az Egyesült Királyságban a toryk és a liberálisok helyére lépő Munkáspárt között (miként más európai országokban is) valóban létezett, de az is tény, hogy a legtöbb

helyen gazdasági nehézségekre, visszaesésekre vezetett, sőt a katasztrófa árnyát is előrevetítette. Nem véletlen tehát, hogy a Thatcher kormány, éppen úgy mint a Reagan adminisztráció, végül is évekig tartó gazdasági fellendülést hozott, ahogyan ez következett be Mulroney első kormányzati időszakában és a másodikban is 1990-ig. Ennek a fellendülésnek a megtörése természetesen fokozta a szociális nehézségeket, ám nem bizonyítható, hogy a recesszió a szociális programok csökkentése, az állami vállalatok privatizációja miatt következett be. Ha ennek elemzésére részben szakértelem és részben hely hiánya miatt nem is vállalkozhatok, nagy kérdés, hogy a kivezető utat a nemzetgazdaságok új politikája, vagy a globális világgazdasági rendszer (esetleg a globális politikai rendszer) alapos elemzése és a közreható tényezők bizonyos mértékű befolyásolása változtatja-e meg.

Az imént azt mondtam, hogy a politikusoknak megbocsájtható, ha a társadalmi—gazdasági—politikai problémákat saját szemszögükből közelítik meg (feltéve, ha ez a „szemszög'' nem torzítja el az ország egészére veszélyes módon vagy az ország érdekeit sértve felfogásukat). A probléma komplexebbé válik azonban, ha a politikai tudomány képviselőinél érezhető bizonyos egyoldalúság. A már többször idézett *Robert J. Jackson* és *Doreen Jackson* által írt szellemes és nagyon érdekes könyv elemzéseinek értékét bizonyos fokig befolyásolja, hogy Kanada szinte minden mai problémáját *Brian Mulroney* politikájára vezetik vissza. Szóltam már a politikus kanadai jelentőségéről (s még vissza is térek rá), így bizonyos fokig magyarázható, hogy a bírált politika a miniszterelnök személyében fejeződik ki, s bizonyos értelemben személyi tulajdonságaival talál összefüggést. (Bár az említett szerzők elismerik, hogy Mulroney rendelkezik a politikai vezető két alapvető feltételével, a vízióval és a végrehajtás tehetségével — *Jackson—Jackson* 1992: 136.) Mégis — minthogy Kanada történetének leginkább decentralizáló miniszterelnökét látják benne (kormánya — írják — megfontoltan-e vagy nem, de elkezdte a federális aktivitás pilléreinek — erős központi kormányzat, felelős részvétel a gazdasági és szociális programokban — lebontását), az ő politikájának számlájára írják a régi kanadai mítoszok elfogadását s nagy szerepüket a racionális politikai attitűddel szemben.

Csak röviden: melyek ezek a mítoszok?

- A kanadaiak soha nem fejlesztettek ki egységes nemzettudatot az etnikai, regionális és nyelvi különbségek miatt;
- a politikai és kulturális nemzet megkülönböztetésének máig való fennmaradása;
- Québec romantikus nacionalizmusa alapján a tartomány törekvése a függetlenségre;
- a referendum, mint új panacea.

Mindezt elfogadva — mondják az idézett szerzők — sőt e mítoszokból adódóan kiegyezve a nyugati „elidegenedéssel'' (amely a nagy természeti erőforrásokkal rendelkező prériországok hagyományos kizsákmányoltsági érzésén alapszik), a helyi érdekekre épülő parochializmussal született meg a Charlottetowni Egyezmény, amely azután oly mértékben megfosztaná a szövetségi kormányt a

hatalomtól, hogy nem tudná együtt tartani az országot. A ténylegesen meglévő különbözőségek sokasága ugyanis éppen erős központi kormányzatot igényel. Az idézett szerzők tehát — az alkotmányozás fontosságát is kétségbe vonva — a „nem'' szavazatban látják a megoldást, amelynek nyomán az 1993. évi választások új értékekre alapozó kormányzatnak adnak lehetőséget. Ez az új kormány lassan és megfontoltan alakítaná az alkotmányt a plurális társadalom követelményeihez.

Visszatérve ezzel a Charlottetownban született egyezmény elutasításában közreható tényezőkre, a pártok ideológiája és gyakorlata rövid vázlata után feltehetően nem utasíthatjuk el mint alapnélkülieket a következőket.

• A valójában egységes, de „a politikusok hatalmi törekvéseivel megosztott'', és általuk manipulált lakosság egy része valóban elfogadott bizonyos ideológiákat, sőt egyes mítoszokat is és legalábbis megosztottként viselkedett a szavazó magatartásában akkor, amidőn a politikai elit akarata nagyjából egységes volt. És itt látok bizonyos ellentmondást a *Jackson* szerzőpáros műveiben, hiszen egyrészt a sokféleségre épített ország egységének megtartása érdekében alkotott és az azonos identitástudat erősítésére hivatott Kanada Klauzula ennek az egyezménynek része volt; másrészt az ország gyengesége egyik okaként feltüntetett torzulást a politikai rendszerben, nevezetesen a miniszterelnök dominanciáját (*Jackson—Jackson* 1992: 1) a javasolt, ám a nép által elutasított egyezmény jelentősen csökkentette volna. Az is igaz azonban, hogy elsősorban feltehetően a gazdasági helyzet miatt és érzelmi motivációk folytán, olyan új prófétákat követett, akik vagy régi érzelmeket fokoztak fel (mint *Bouzchard*, és *Parizeau* Québecben a nacionalizmust), vagy pedig új alternatívákat kínáltak, mint *Preston Manning* és Reform Pártja Alberetában és a Nyugaton. A Reform Párt ideológiájában azonban súlyos ellentmondások találhatók. Egyik bírálója szerint „Preston Manning azt állítja, hogy a 21. századba visz bennünket, de az ösvény, amelyen követnünk kellene a 19. századba vezet, a szabadpiac és az alkalmasabb túlélésének... világába'' (*Dobbin* 1992: 246). Vagy később, visszaidézve apjának (aki egy időben Alberta első minisztere volt) felfogását is, aki ideológiailag tiszta konzervatív pártot kíván, a korlátlan szabad vállalkozásra alapozva, „de a cél elérésére választott jármű a populista mozgalom maradt''. Preston Manning azonban tanult a múltból, megvárta az egykori Social Credit Párt bukása után jelentkező jobboldali mozgalmat, nem szándékozott vezetni a populista mozgalmat (*Dobbin* 1992: 261).

• Valóban nem volt azonos a választók napirendje — a fontosság és időszerűség tekintetében — a politikai elit alkotmányos rendezésére való törekvésével; a gazdasági regresszió problémát megoldó pragmatikus politikájának igénye erősebbnek bizonyult a bármilyen fontos politikai megoldásokban mutatkozó ideológiai mezőnél. Különösen, ha az ideológiák az egyes pártok hagyományos eszmei megalapozását tekintve „összecsúsztak'' és ezt az összecsúszást egyes vonatkozásokban az összecsúszás látszatát az országos pártok vezetőinek az egyezményt támogatott magatartása méginkább hihetővé tette.

• Ha a jelenlegi politikai rendszer — a „lakossággal" (láttuk, hogy ez inkább szakértők, érdekcsoportok stb. képviselői voltak, mint *a* lakosság) való szinte példa nélkül álló párbeszéd ellenére, nem volt képes nem intézményi rendszerében, hanem (a végső soron kedvező politikai kultúra ellenére) emberi magatartásokban a megújulásra, akkor vagy az alkalom volt rosszul választott, vagy a módszer. Nem bizonyos, hogy a politikai intézmények megváltoztatásának folyamatában a „fejünk felett való" megegyezés nem eredményesebb-e, mint a problémától különböző okokból távol álló, őket nem is igazán értő lakosság népszavazására való hagyatkozása. Kétségtelenül igaz, hogy az elitek megegyezése kockázatos, bár a képviseleti demkokráciákban, ha parlamenti jóváhagyás követi, s az alkotmány védelmére hivatott esetlegesen létező szervek a parlamenti döntés alkotmányosságát nem kérdőjelezik meg, mindenképpen legitim. A kockázat egyrészt abban van, hogy az elitcsoportok esetleg túlságosan saját prioritásaikhoz kötődve, nem ismerik fel teljesen a társadalom valóságos érdeklődésére számot tartható problémákat, másrészt abban, hogy a politikusok egymás között kimunkált kompromisszumai túlságosan alkuszerűek, és adok—kapok alapon, a politika egymáshoz nem mérhető formáiban jönnek létre a kompromisszumok. Alaposabb elemzésre volna szükség, hogy a Charlottetowni Egyezmény tartalmaz-e ilyeneket (s ha igen, a további alkotmányozó eljárásban mi lett volna korrigálható). Ezt az elemzést most nem végezhetjük el, de úgy tűnik, az egyezményben foglalt elvek alkalmasak lettek volna a változó világhoz alkalmazkodó kanadai alkotmánymódosítás alapjaként való „szolgálatra". Talán a populizmus erősödésére válaszoló engedmény részben valóban nem volt célravezető, s inkább látszatot produkált, mint valóságos eredményeket (a bizottságok és konzultációk formájában), részben elhibázottnak mutatkozott a referendum formájában. (Hiszen a politikusi és társadalmi prioritások tényleg különböztek.) Nem tudom, nincs-e sok igazság *Dalton Camp* véleményében; ő ugyanis a kanadai referendumot, valamint a Maastricht-i Egyezmény dániai és franciaországi népszavazásra bocsátását összehasonlítva a következőket jegyzi meg: „Semmi sem motiválja jobban az átlagszavazót, mint az a lehetőség, hogy urnák elé menjen és valaki ellen szavazzon", illetőleg: „Az eredmény bizonytalansága, amelyen máris vitatkoznak a gondolkodó kanadaiak, megerősíti, hogy őrültség a népszavazás demokráciáját a parlamenti intézmények fölé helyezni" (*Camp* 1992).

Bizonyos, hogy — amint ez másutt és máskor is megtörténik, vagy megtörténhet — egy népszerűtlen kormányzat alatt rendezett választás (népszavazás) a kormányzat *elleni* magatartást (is) erőteljesen megjeleníti. Adott esetben a közhangulat, az érzelem, esetleg tényleges sérelmekkel párosulva vagy válságosnak érzett helyzetben a társadalom egésze számára racionális megoldást is elutasíthatja. Ilyen esetekben erőteljesebben jelentkezhet akár felelősségtől való menekülés érzése is. (A nép leginkább kielégítő válasznak az elidegenedésre a bosszúálló választ: a „rendszer" elleni szavazatot állította szembe (*Dobbini* 1992: 245). Az ebből fakadó további kérdés már messzire visz: egyrészt annak megfontolásához,

hogy a parlamentáris képviseletre épült kormányzati rendszer mennyire vegyíthető a közvetlen demokrácia elemeivel; másrészt a képviseleti demokrácia társadalmi—történelmi beágyazottságának a problémájához.

IV. Epilógus: A „bűnbeesés után''

A következményeket, legalábbis a közvetlenül adódó és látható következményeket az eddigiek után is könnyen összefoglalhatjuk.

- Az alkotmányos status quo Kanadában nem változik, sőt egyelőre — szinte közmegegyezéssel — az alkotmányozás problémája lekerül a napirendről. Egyedüli kivétel a bennszülött lakosság jogait, önkormányzatát jelentő megegyezés lehet. Egyrészt azért, mert őket az egyezmény elutasítása valóban mélyen kiábrándította, mi több elkeserítette, egyik vezetőjük szerint a Kanada által való elutasításukat látják benne. Másrészt — eltekintve egyes, elsősorban Québecben jelentkező problémáktól (Québec mindig kevésbé volt toleráns a bennszülöttekkel szemben, mint az angol nyelvű tartományok) — a velük való megegyezés tulajdonképpen akár a Charlottetowni Egyezmény pontjai alapján, magának az egyezménynek az elvetése esetében is kialakítható.
- A kormány, a jelentős politikai pártok, sőt az egyes tartományok kormányai is késedelem nélkül fordultak a *gazdasági—szociális problémák megoldása* felé. A kormány már említett programja „Inventing our Future. (An Action Plan for Canada's Prosperity)'' átfogó gazdasági, szociális és kulturális megközelítésben készült, s nem késlekedik a másik két országos párt sem saját programjának kimunkálásával.
- Ez annál is inkább sürgetőbb, mert feltehetően aligha halasztható az országos választások kiírása (mire ez az írás megjelenik már nyilvánvalóan meghatározták a választás időpontját), annak ellenére, hogy bizonyos vezetési problémák mindhárom országos pártban mutatkoznak.
- Végül minden elhamarkodott jóslat ellenére a népszavazás távolról sem valószínű, hogy a következő kérdést, a majd kitűzendő québeci népszavazáson olyan értelemben, pontosabban: eleve olyan eldöntött „színezettel'' fogalmazzák meg és kap majd választ, ahogyan *Jacques Parizeau* Québecben az eredmény kihirdetésének éjszakáján a „nem'' győzelme eufóriájában mondta: „Most azt döntöttük el, mit nem akarunk; legközelebb arról határozunk, mint akarunk''.

Még két körülményt kell röviden érintenünk. Láttuk a rövidre fogott elemezésekből is, hogy a három nagy, országos méretű párt közül kettőnek alapvető ideológiája születésük eredeti körülményeikhez képest megváltozott. Egyes elemek felcserélődtek, azonosakká vagy hasonlókká formálódtak, ha közvetlen politikai lecsapódásukban — mint pl. a szabad kereskedelmi egyezmény — vannak is különbségek. Azt is megállapították már, hogy *Mulroney* pl. valószínűleg megértette

Disraeli meghatározását, amely szerint az egészséges konzervativizmus: Tory politikusok és Whig módszerek (*Graham* 1986: 528). Végül, az is szinte közhelyszerű a kanadai politika jelenségeit értékelők számára — részben a fentiekből is következően —, hogy *az ország politikai életében kiemelkedően nagy hatású a vezető politikusok személyisége*. A másik probléma, amely írásunk közben felmerült, *a mítoszok jelentősége a politikában*. Ez utóbbiak értékelhetők úgy is, hogy racionális vagy racionálisnak hitt politikusi tettek régebben élő, történetileg keletkezett mítoszok miatt nem hozzák a kívánt következményeket, vagy éppen mítosszá vált ideológiák megvalósítására törekszenek. Világos, hogy témánkkal kapcsolatban a kanadai politikatudomány által az ország politikai életében szinte egyöntetűen ható két jelenség csak együtt közelíthető meg. Rendkívül tanulságos ebből a szempontból is a már többször idézett *Graham* művének a könyv címét („A félszemű királyok") is magyarázó bevezetése.

A kanadai politika realitásának megértéséhez tudni kell, hogy az átlagos kanadai hogyan tekint a hatalomra, a politikára. Olyan relative stabil, óvatos és többnyire nyugodt országban, mint Kanada, két „bizonytalan kártya" bolydíthatja fel az események szokásos menetét: a *válság* és egy *erős vezető* sajátos akarata. Ha a lakosságban az a benyomás uralkodik, hogy nem fenyeget válság, és a miniszterelnök sem kíván érvényesíteni valamilyen szokatlan, esetleg kockázatosnak tűnő elképzelést, hanem harmóniára és következő választások megnyerésére törekszik, akkor az emberek biztonságban érzik magukat. A politikai vezetők pártjukat személyesítik meg, a pártok pedig az állam helyzetét tükröző politikát. Együtt emelkednek és buknak tehát. „Valóban igaz, hogy a krízis és az akarat szinte bármilyen történést is elindíthat, mégis a válság, definíciószerűen nem normális jelenség, az akarat érvényesítése pedig jóval nagyobb politikai árat követelhet, mint amelyet a legtöbb politikus meg kíván fizetni" (*Graham* 1986: 5—7).

Szóltam már arról, hogy szinte minden kiemelkedő politikus a második világháborút követő nagy átalakulást követően rendelkezett valamilyen „vízióval", ugyanakkor amidőn igyekezett a szituációból fakadó körülményeknek megfelelő pragmatikusan cselekedni. Ezek a „víziók", ha különböző mértékben és mélységben sokszor alapvetően a politikai szituációkhoz kötődtek, így a „vízió" és a pragmatikus lépések jelentős mértékben voltak összeegyeztethetők. Arra is emlékeztetek, hogy nincs semleges pragmatizmus, mint ahogyan az egyes szituációk is realitásokból és mítoszokból állnak, s hozzátenném, a mítoszok is, mint ilyenek mégis *tények*, amelyekkel számolni kell.

„Mítoszokban látjuk magunkat. A társadalom mitikus kreációiban tükröződik. Innen adódik, hogy a mítosz lényegileg a társadalom kivetülésének, a társadalmat pedig mítoszai kivetülésének tarthatjuk. Ez a cirkuláris dimenzió adja meg a mítosznak a társadalmi jelentőségét." A múlt (a 18—19. században keletkezett, politikailag *Durkheim* és *Tockeville* által kimunkált) két mítoszát már elhalványulónak látjuk: nemzetmítosza elveszítette integratív és morális hatalmát, s bizonytalan az egyén és közösség közötti egyensúly mítosza is... Intellektuálisan többféle paradigmával és a tudás helyi formáival konfrontálódunk, egy mindent átfogó mítosz

nélkül, amely összetartja a tényeket és értékeket, a tudást és az etikát, a tudományt és a vallást. Morálisan relativisták vagyunk, univerzális erkölcsi kódex és erkölcsi közösség nélkül. Társadalmilag pedig mozaikok vagyunk, mozaikszellemek egy mozaikkultúrán belül'' (*Hegy* 1991: VI—VII). Hogy a társadalmi viszonyokból ideológia képződik, az ideológiából mítosz, és a mítoszból akár pragmatikusnak, akár elvinek tekintett politika, azt hiszem aligha vitatható. Nem foglalkozhatok most *Hegy* idézett és további elemzésével (főleg *Durkheim*ről mint a nemzetállam mítoszának, *Alexis* és *Tocqueville*-ről mint az egyén és a közösség ideális kapcsolata mítoszának megteremtőjéről), sőt nem kívánom vitatni most a haladással és a korábbi nyugati mítoszok Kelet felé ható vonzásával kapcsolatos értékelését. Következtetésével lényegében egyébként is egyetértek: „Az emberi fejlődés nem csak egyszerűen az egyéni jogokat jelenti, amelyeket védeni kell az állammal szemben: ez egyúttal egyetemes kötelesség is, amely a világ polgáraivá tesz bennünket. A jog a hallgatáshoz és beszéléshez több mint emberi jog, erkölcsi kötelesség. Amire szükségünk van, minden egyes állam interdependenciájának új tudatossága, és az emberi jogok és kötelességek kartája a férfiak és a nők mint a világ polgárainak számára'' (*Hegy* 1991: 200). Nagy kérdés azonban, hogy a politikusok és a mindennapi emberek mit élnek meg mítoszként, ideológiaként, mindennapi valóságos realitásként? S ezzel térünk vissza Kanadába.

Ron Graham, bár a kanadai politikai kultúrából elindulva, ám nem csak a kanadaiakra értve, hanem általánosabbnak látva magát a jelenséget, azt írja ugyanis, hogy ez a politikai kultúra, az emberek helye és részvétele a társadalomban, illetőleg a politikában az egyes ember számára végül is csak a saját útját, céljait, rövidlátó lehetőségeit teszi felismerhetővé. Ezért azután az egyén vak a társadalom egésze és nagy folyamatai iránt. Hogy ezen túljusson, túlságosan bízik a politikusokban, akiknek víziói a legtöbb ember számára távlatibbak, nagyobbak, mint az övé, és ez vezetést ígér. Ám a politikusok víziója bizonyos szempontból többnyire tökéletlen, egyoldalú, ha úgy tetszik, „félszemű''. Sokszor ugyanis csak a dolgok egyik-másik összefüggését vagy rövid távú következményeit látják, s vakok a más tényezők, rövid távú ambícióik hosszú távú következményei iránt. *H. G. Wells*től származik az a mondás, hogy „vakok között a félszemű a király''. Ezt egészítette ki *McLuhan*: „A vakok országában a félszemű lunatikus''. Ezért azután a sokszor félrevezetett vakok — jó vagy rossz irányban — ösztönösen fellépve új vezetőket követelnek. A vezetés pedig ígéreteket és illúziókat, tényeket és mítoszokat egyaránt érint. Végül a vezetésnek mégis a realitásokban kell gyökereznie és azok által ítéltetik meg. Ezeket a realitásokat megértve a nép egyre inkább legalább félszeművé válik, és így jobban értékelheti vezetőit. Ez esetleg azt is eredményezheti, hogy olyan vezetőt talál, akinek talán nincs tökéletes víziója, de legalább mindkét szeme nyitva van (*Graham* 1986: 21—22).

Ha mármost mindezt, amit felvázolni igyekeztem: higgadt elemezéseket, indulatos nézeteket, jogszabálytervezeteket és a közvéleménykutatások adatait megpróbálom Kanada második világháború utáni történetével együttesen értékelni, talán a *mi régiónkra is tanulságosan*, akkor a következőket mondhatom.

Kanada sajátos összetételének, történetének következtében úgy jutott az új, reális és egyre erősebbé váló, globális összefüggéseket ideológiává s szinte már mítosszá is átalakító világba, hogy a hosszúra nyúlt múlt század termékét, mítosszá váló eszményét a nemzetállamot nem hozta létre, csak egyes vonásokban. Annál erősebben él a helyi s (kicsit túllépve *Tocqueville* felfogásán) a regionális közösség mítosza. Kanada mint ország mindenképpen multikulturális, a politikai nemzet fogalma világrésznyi területet fog át, a kulturális nemzetfogalom is átalakulóban van, s a nyelvi tényező mellett egyre erőteljesebb az előbb a tartományokhoz, majd a tájegységek sajátosságaihoz (nem a földrajzi elem a lényeges, bár az is közrehat) kötődő tartalma. Az ellentmondás abban jelenik meg elsősorban, ha nem is mindig a felszínen, hogy Kanada lakossága természetszerűen nem egységesen fogja fel és ítéli meg a különböző korokhoz kötődő mítoszok jelentőségét, s ezek politikusaik lépéseiben, kompromisszumaiban, pragmatikus cselekedeteiben is különböző mértékben vannak jelen. A Charlottetownban kötött egyezménnyel is ez a helyzet, ráadásul olyan, ha nem is válságos, gazdaságilag mégis kedvezőtlen időszakban került a közönség elé, amelyben az egyezmény másodlagosnak tűnt, *kevéssé vált érthetővé a „kanadaiság'' egyik alapvető elemének, a regionális és multikulturális összetevőnek jelentősége*. S míg a politikusok jó része a regionális érdekekre akarta építeni az újuló politikai rendszert, látván a főleg a gazdasági—szociális elemek centralizáltságának fontosságát (hadd tegyem hozzá, az országnak a globális viszonyokhoz való fokozatos alkalmazkodásának szempontjából is), a közvélemény számára nem tűnt elég erősnek az a politikusi akarat — amely pedig megnyilvánult akár a „decentralizáló'' *Brian Mulroney* személyében is —, amelyet a kritikusnak felfogott helyzetben tradicionálisan vártak vezetőiktől. Így azután a lakosság többsége elvetette a vezető politikusokat, velük pártjaikat és az egyébként a szituációt lényegében jól tükröző politikát.

De szinte hallani vélem a kanadai Liberális Párt 1960-ban tartott és a liberális politikát meghatározni kívánó konferencia jó néhány *Pearson* elméletibb fejtegetéseit nem szívesen hallgató tagjának morgását: „Elég ezekből az átkozott eszmékből, térjünk vissza a politikához'' (*English* 1992: 219).

A visszatérés a politikához 1993 márciusában *Mulroney* személyéhez való visszatérést jelenti. Február 24-én ugyanis bekövetkezett, ami logikailag az őszi népszavazás óta tulajdonképpen mindig is várható volt, *Brian Mulroney* miniszterelnök bejelentette, hogy a Haladó Konzervatív Párt júniusban összehívandó konvenciójában megválik pártvezetői és miniszterelnöki tisztségétől és visszavonul a politikai élettől.

Gondoljunk vissza a fentebb elmondottakra, mikor bolydulhat fel Kanada stabil, nyugodt, óvatos politikai élete: ha válság van, vagy erős vezető sajátos akaratát kívánja érvényesíteni. *Mulroney*, azzal, hogy elfogadta a társadalom (a globális és az országos) viszonyainak változásából adódó kihívását, átalakította az országot, sőt a 21. század felé kívánta elindítani, a következőket érte el:

- elhárította a válságot, amely a keynesianus konszenzusra alapozó gazdaságpolitikából kialakulóban volt;

• kétségtelenül erős, előremutató akarattal vitte véghez a szükségesnek látott változásokat (gazdaságpolitikában, adórendszerben, az ország alkotmányos szerkezete megváltoztatása megindításában, az új struktúra kidolgozásában, a politikai vezetés szintjén való elfogadtatásában).

Ám, ha a válságot elhárította is, nem akadályozhatta meg a világméretű recesszió kanadai megjelenését, így a kanadaiak felfogása szerint végül is megmaradt a válság vagy legalábbis egyes jelenségei. Ebből következően jelen van mindkét elem, amely felbolydíthatta a politikai életet. A kiváltott reakció pedig: a szokásosan a dolgok meglévő rendje előtt meghajló hétköznapi kanadai polgár hirtelen szembefordult az establishmenttel, megkérdőjelezte a kormány, sőt az egész politikai rendszer tekintélyét, nem tartotta többé már vezetőit a béke, a rend, a jó kormányzat fenntartójának, hanem olyan kihívó erőnek, amelyet elutasít.

Joggal állapíthatta meg tehát *Peter L. Newman,* a Maclean's magazin híres kolumnistája, hogy *Mulroney* egyszerre vált „Kanada társadalmi forradalmának ügynökévé — és legfőbb áldozatává''. Utódai azonban — bármelyik pártból is jöjjenek majd — nem kerülhetik ki „küldetését'', örökségét.

A következtetések levonásakor azonban soha nem feledkezhetünk meg a kanadai liberalizmus egyik kiemelkedő alakjának, Right Honourable *Lester B. Pearson*nak, az ország hosszú ideig külügyminiszterének, később miniszterelnökének emlékirataiban írt sorairól. „Az események és feltételek, természetük és okaik történelmi megítélésének ingája szokásosan átlendül az egyik következtetéstől pontosan az ellenkezőjére. Az első megítélést gyakran legalább annyira meghatározzák az azonnali érzelmek, mint a bizonyítékok, s talán a közvetlen körülmények is motiválhatják a hivatalos magyarázatokat. Következésképpen kikerülhetetlenül átleng az inga, revízió következik be, amely teljesen különböző következtetéshez vezet ignorálva az egykor domináns tényezőket, érzelmeket, amelyek gyakran érvényes okai voltak annak, ami történt, és minden bizonnyal lényegesek a kor megértésében'' (*Pearson* 1973: II/24).

JEGYZETEK

1 A Kanadai Alkotmány — ahogyan a British North America Act rögzítette — „elveiben hasonló'' a brithez. De az a tény, hogy a Brit Alkotmány nem írott jellegű, hanem precedensek, tradíciók évezredes felhalmozódása, amely egyszerre teszi hajlékonnyá és tartóssá, eleve különbséget is hordoz. A kanadai Alkotmány írott volta (pontosabban egy részének írott volta miatt — teszem hozzá) dogmatikusabbá, merevebbé vált, s a vitáknak, az alkuknak a jogi kazuisztikával való sebezhetősége folytán, az „elveiben'' való „hasonlóság'' csökkent (*Fraser* 1967: 25). A második különbség a politikai kultúrában található.

Kanada kétfajta — angol és francia — kultúrájának különbségeit, különösen Québecben, amely a francia kultúra egyetlen észak-amerikai letéteményesét látja magában, sokat hangoztatják, mi több, ez alkotmányjogi kifejezést is kapott. Valóban mindmáig érezhető ez a különbség, ha a több mint 200 éves, gyarmati, domíniumi, illetőleg teljesen független államban való együttélés sokat is tompított rajta. A francia gyarmatosítók a 17. századi feudális Franciaországban uralkodó politikai értékeket, attitűdöket, viselkedési jellegzetességeket hozták magukkal és őrizték meg.

Ezek ma is hatnak, elsősorban talán abban, ahogyan a francia-kanadaiak az autoritás és saját maguk közötti viszonyt felfogják. A hatalom eredeti francia koncentráltsága, a rendnek a szabadságnál nagyobb jelentősége, a közösség jólétének súlya az egyénnel szemben jelentették az alapvető elemeket a québeci francia politikai kultúrában. Az asszimilációtól való félelem, nemkülönben az az elit, amely a régi állapotokból hasznot húzott, engedelmes, hierarchikus, mélyen vallásos, talán babonás és valódi konzervatív közösségbe ötvözve tartotta fenn ezeket a vonásokat. Ez a közösség sokáig megőrizte a forradalom előtti Franciaország értékeit, felfogását. Még *Trudeau* fiatal korában is klausztrofóbiás, autoritáriánus, „naftalinszagú patriotizmussal'' teli társadalom volt ez, s ahogyan ő írta, akkor kezdte tanulni a demokráciát (*Graham* 1986: 9—10). *Jean Chrétien,* a Liberális Párt vezetője saját ifjúkorának québeci vezetőjéről, *Maurice Duplessis*ról írja: „Tekintélye a Római Katolikus Egyház támogatásán alapult, amely arra használta fel pozícióját, hogy döntőbíró legyen abban, mi a jó vagy a rossz a nép számára, s így Duplessis eszközévé vált. Mindketten érdekeltek voltak abban, hogy a québeciek szegények, falusiak és iskolázatlanok maradjanak... A társadalom privilégiumokon alapult nem jogokon; az engedelmesség és hála a nép mentalitásának lényeges része volt'' (*Chrétien* 1985: 13). S később: „A nyugodt forradalom *Levesque* győzelme... szabadították fel a modernizáció erőit, amelyek már szinte két évtizede elnyomva ugyan, de jelen voltak Québecben. Az egész ország óriási ugrást tett előre éspedig figyelemre méltóan rövid idő alatt. Az állam pozitív erővé vált a gazdaságban és a társadalom minden zugában, ám magasabb adókat és államadósságot is hozva. A robbanás ugyan szívesen fogadott haladást jelentett az iskoláztatásban, a művészetben, az üzleti életben, de ugyanakkor mint bulldozer pusztította el a régi intézmények sokaságát, amelyekkel a nép már kényelmesen együtt élt; elpusztította a tradíciókat éspedig olyan sebességgel, hogy visszahatást váltott ki'' (*Chrétien*, 1985: 18). Ez a visszahatás a Social Credit Párt populista, esetenként irracionális gazdasági eszméiben jelentkezett, majd megerősödött a liberalizmus, s *Diefenbaker* ugyancsak kapkodóvá vált konzervatív szövetségi kormányának bukását követően, 1963 áprilisában már Chrétien is liberális színekben került Québec tartományból az ottawai Parlamentbe.

A politikai kultúra csak a liberalizmusnak Franciaországban és Angliában való térhódítása után kezdett változni, ám ez a liberalizmus Québecben tulajdonképpen lázadást jelentett a „beérkezettekkel'', a hatalmon belüliekkel szemben. Ebből adódóan a liberalizmusból a legnagyobb értékké az egyén önkifejezése vált, s az eszközök erre a szabadság, racionalitás, a nevelés és az önfegyelem. „A tájkép a demokratizmus volt, amelyben az államnak kellett megadnia a stabilitást és azokat a szolgáltatásokat, amelyeket az egyén nem tudott elérni önmagában, de amelyekre szüksége volt, hogy felvirágozzon. Hogy az állam ne váljon elnyomóvá, mindenkinek joga és kötelessége volt részt venni működésében bizonyos fokig. Más szavakkal, a hatalmat meg kellett osztani és decentralizálni, a demokratikus szabadságokat garantálni, és a kormányzatnak mindig úgy kellett alkalmazkodni, hogy az arany középúton haladjon a zsarnokság és az önzés között'' (*Graham* 1986: 9—11).

Az angol politikai kultúrának ezzel szemben egész Észak-Amerikában kezdettől fogva a liberalizmus volt az alapja. Ám mikor a Tizenhárom Egyesült Állam a forradalom következtében és a Függetlenségi Kiáltványon alapuló alkotmánnyal létrejöttek, s a lojális brit alattvalók Kanadába költöztek (a földrész e része nem kívánt elszakadni az anyaországtól), a kanadai politikai kultúrába jelentős vonásként épült be a *lojalitás*. Az így kialakult politikai kultúra ugyan alapvetően konzervatív liberalizmusként írható le, de hordozói gazdasági és emocionális okokból mégis ragaszkodtak bizonyos „feudális'' maradványokhoz. Ilyenként maradt meg pl. az elit tisztelete, a jognak való alávetettség, a rend szeretete, a többség uralma iránti gyanú, bizonyos érzék a kollektív közösség iránt és bizalom a jóttévő államban. Ezek az elemek az új bevándorlások folytán, részben erősödtek, részben gyengültek, de végül is kialakult az *olyan többségi uralom elfogadása, amely szinte kivételes erővel tisztelte a kisebbség jogait, éppen úgy, mint az egyén jogait*. Az 1867-re a gyakorlatilag mindenütt működő képviseleti demokrácia tehát már olyan erős központi kormánnyal egészül ki, amely biztosítja az egyén jogait, de nem engedi veszélyeztetni a békét és a rendet. A kanadaiak azonban jóllehet továbbra is túlságosan tekintélytisztelők maradtak, mégis túlságosan függenek a demokratikus és individuális érdekeket összeegyeztető közösségeiktől, s a létrejött funkcionális kompromisszum inkább megosztotta a bizalmat „Ottawával'', valamivel többre hasz-

nálva, mint a döntőbíráskodást, bár ez a központi hatalom tovább erősödött. A kanadai államot létrehozó British North America Act (1867) így egyesíthette a régi jó liberális elveket mint a parlamentáris demokrácia, a föderalizmus, a vallási tolerancia olyan jó konzervatív tradíciókkal mint a monarchia, a parlament *nem választott* második kamarája, s az erős központi kormányzat létrehozására alkalmas jogi előírások. A québeci konzervativitás, és a jobboldali angol liberalizmus a 20. század közepén az urbanizáció stb. hatására átalakult. A québeci ún. „nyugodt forradalom'' a gazdasági prosperitás talaján kialakult politikai, intézményi és társadalmi reformok időszaka (1960 és 1966 között, Jean Lesage liberális tartományi első miniszter idején) nagy lökést adott Québec modernizációjának. Ebben az időszakban gyengült a tradicionális elit uralma (beleértve az egyházat), és modernebb nacionalizmus, liberális reformizmus bontakozott ki (*Linteau* et al. 1973: 307—316), szekuláris társadalom jött létre. A politikai kultúra azonban generációk szerint változott, a vallás jelentősége pl. a 35 éven aluli generációban vált politikailag jelentéktelenné, így a feszültség a kétségtelenül modernizálódó társadalom és a tradicionalizmus között folytatódott (*Fox—White* 1991: 197—205). A nem teljes szekularizáció ellenére Québecben is átkerült az erős tekintély a paternalista „főnökök'' kezéből a „szolgáló'' államhoz, és az Istentől a néphez. A hetvenes, nyolcvanas évekre az angol és a québeci politikai kultúra „a szellemek találkozójává'' vált — *Trudeau* kifejezését használva — sokkal inkább mint tradicionális házassággá, éspedig a radikális központban találkoztak. Ezt a találkozást azonban nem ideológiai értelemben fogták fel, hanem *pragmatikus politikaként*. Valójában azonban nincs semleges pragmatizmus, így a pragmatikus döntések sorozata mindig az eszmék konzisztens és koherens együttesévé fejlődik, legfeljebb a politikai pártok a pragmatizmus nevében egymástól „kölcsönzött'' eszméket hordoznak. Így épült fel Kanada sajátos politikai kultúrája történetileg különböző utakon és eszmékből, de mindig reális tényezőkből (*Graham* 1986: 12—13, 18—20).

2 *Edmund Burke* először 1790-ben megjelent könyvéről van szó: Reflections on the Revolution in France. (Én az 1960-ban az Everyman's Library sorozatban — London and New York — megjelent kiadást használtam. Értékelésére l. *Kulcsár* 1987: 38—39, 276—277, valamint *Kulcsár* 1993.)

3 *Sir John Macdonald* (Kanada első domíniumi miniszterelnöke) bízott abban, hogy olyan nemzeti közösséget építhet fel, éspedig a toleranciára alapozva, valamint olyan erős lojalitást igényelve polgáraitól, amely megelőzi a polgárok azonosulását a tartományi politikai közösségekkel. Ez természetesen végül is, és erre számított is Macdonald, a tartományi kormányzatoknak adminisztratív egységgé való redukálását jelentette volna (*Simeon—Robinson* 1990: 21). Egyes értékelések szerint azonban jóllehet igaz, hogy az 1867-es konfederáció megalapítói tipikusan a 19. század politikusai voltak abban a tekintetben, hogy nemzeti államot akartak felépíteni, legalább ennyire fontos, hogy elvetettek egy másik ugyancsak 19. századi jelenséget, a nacionalista államot (*Cook* 1966: 173—174). Mára világossá vált, hogy sem az országos, sem a tartományi nemzetfelfogás nem lehet kizárólagos. A kanadai politikai nemzettudat csak realitásokon épülhet, azaz el kell fogadni a polgárok mindkét fajta politikai közösség — a provinciális és országos — iránti lojalitásának a legitimitását. De el kell fogadni azt is, hogy semmiféle kanadai politikai vízió nem cserélheti fel a területi alapon szerveződött identitást és közösségeket a nem területi alapon szerevezettekkel, legyenek azok a társadalmi osztályok vagy nemek közötti különbségek (*Simeon—Robinson* 1990: 341).

4 A québeci nacionalizmus a nyolcvanas években többször is vereséget szenvedett. Mindenekelőtt 1980-ban, amidőn az először uralomra került tartományi szeparatista párt, a Parti Québecois és vezetője (*René Lévesque*) népszavazást szervezett a tartomány függetlenségéről és *Trudeau* erőteljes politikai közreműködésével is vereséget szenvedett, másodszor az Alkotmány „hazahozatalával'', amelyet a Parti Québecois nem támogatott, és így Trudeau sikere folytán elszigetelt helyzetbe került — ahogyan *Lévesque* mondotta: Kanada elvált Québectől —, végül pedig a Meech Lake-i egyezmény elutasításával. Ezek a vereségek és végül folytatódtak a *Robert Bourassa* liberális tartományi első miniszter, sőt a tartományi Nemzetgyűlés által elfogadott Charlottetowni Egyezménnyel. Mindezek természetesen fokozták a québeci nacionalizmust, de hiába jelentette ki *Lucien Bouchard* (a Bloc Québecois, tehát a „szövetségi'' szintű szeparatista párt vezetője), hogy ha a Nemzetgyűlés elfogadta a Charlottetowni Egyezmény elvei alapján történő népszavazást (amelyet egyébként természetesen *Bourassa* is elfogadott), a tartomány lakossága pedig el-

utasította, így ezzel bizalmatlanságát is kifejezte a Nemzetgyűléssel szemben, ez a körülmény aligha ingatja meg komolyan a québeci liberálisok és Robert Bourassa hatalmát, aligha vezet előrehozott választásokhoz. (Québecben 1944-ben tartják a legközelebbi választásokat.)

5 Ezek közül a legfontosabb a tartományi parlament által életre hívott Alberta Select Special Committee on Constitutional Reform, amely 1992 márciusában adta közre jelentését Alberta in a New Canada: Visions of Unity címmel. Ezt a Bizottságot — ahogyan említettem — az albertai Törvényhozó Gyűlés (Parlament) hozta létre, éspedig a lakossággal való konzultációra. A jelentés legfontosabb elemei: az ún. Kanada Klauzulának (csakúgy mint az alkotmány egészének) kifejezésre kell juttatnia egyebek között „nemzeti elkötelezettségünket egy erős és egységes Kanada iránt''; továbbá, Kanada alkotmányának tükröznie kell valamennyi tartománya egyenlőségét; Québec „különleges társadalom'' jellege csak az Alkotmány preambulumában említhető, és semmiféle többletjogokat nem biztosíthat Québec számára.

6 Kanada esetleges ketté (vagy többfelé) szakadásából fakadó biztonsági problémákat azonban már a népszavazást megelőzően tárgyalni kezdték a szakértők. (L. *Morrison* 1991.)

7 A Maclean's Decima közvéleménykutatása szerint — ahonnan az eddig említett adatok is származnak — két adatsor érdemel különös figyelmet. A kérdés így hangzott: „A következő indokok közül melyik áll legközelebb az ön igen/nem szavazatának legfőbb indokához?''

A NEM szavazatok esetében (százalékban)

Québec túlságosan sokat kapott	27
Az egész egyezmény gyenge minőségű	22
A tartományoknak nem szabad több hatalmat adni	15
Szemben állok Brian Mulroneyval	8
Nehezményezem, hogy a félelemkeltés taktikáját alkalmazták	6
Túlságosan sokat adtak a bennszülötteknek	4
A Szenátus reformja túlságosan messzire ment	3
A Szenátus reformja nem ment eléggé messzire	3
Az én tartományom nem kapott annyit, amennyit kaphatott volna	2
Nem tettek eleget a nőkért	1
Egyéb	10

AZ IGEN szavazatok esetében: (százalékban)

Az igen szavazatok segítenek együtt tartani Kanadát	26
A megegyezés tisztességes kompromisszumot képvisel	22
Ideje már, hogy túl legyünk az alkotmányos kérdéseken	15
A „nem'' szavazat túlságosan negatív az ország szempontjából	13
Az egyezmény a kanadai alkotmányos intézmények országos javítását képviseli	13
Általam tisztelt prominens vezetők álltak az egyezmény mögött	8
Az egyezmény annyit adott az én tartományomnak, amennyit csak adhatott	2

(Maclean's Special Issue: Referendum File, Why Canadians voted no. Vol. 106. No. 4. November 2, 1992. 17. o.)

8 A konföderációs tárgyalások 1864-ben, ahogyan ezt a 3. sz. jegyzet bizonyos fokig jelzi, ugyancsak foglalkoztak, ha más formában is, a kérdés lényegével. (L. *Simeon—Robinson* 1990: 21—27.) Az identitás megalapozása a brit és az USA hagyományaival illetőleg vonásaival szemben később is a kanadai politika jelentős eleme volt. (L. erre pl. *Pearson* 1972: 202—243, vagy a második világháborút követő időszakra *Fraser* 1967, végső következtetéseire pedig *Fraser* 1967: 312—315.)

9 A kérdés kiemelt és sajátos jelentőségét mutatja, hogy az alkotmányos problémákkal foglalkozó, a bizottsági munkák eredményeit folyamatosan elemző The Network—Newsletter különszámot szentelt neki. Arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a gazdasági egységet érintő javaslatoknak — egyes véleményekkel szemben, amelyek szerint úgyszólván semmi közük nincs az alkotmányos vitákhoz — csak az mondható, hogy nagyon is kapcsolatban vannak velük, és az alkotmányos megfogalmazás absztrakt szintje megkönnyíti az érzelmi elem kikapcsolását a vitákból, és szenvedélymentesebb megközelítést tesz lehetővé (*Lenihan* 1991: 7).

10 Bizonyos nehézségek persze adódhattak volna. Erre utalnak a szövetség fejlődése elemzéséből adódó következmények, amelyek szerint a föderalizmus mint elv megkülönböztetendő az ún. exekutív föderalizmustól (amely tulajdonképpen a részt vevő demokrácia és modern közigazgatási állam végrehajtó hatalma közötti feszültség egyik megnyilvánulása), ha a szerzők remélik is, hogy Kanada föderális intézményei alkalmasak a modern világgal való szembenézésre (*Simeon—Robinson* 1990: 346—348). Végső soron ezzel a problémával függnek össze *Trudeau* fenntartásai is (*Trudeau* 1992). Az is igaz azonban — véleményem szerint —, amit a kanadai politikusok és politológusok elég régen hangoztatnak, hogy a föderális szerkezet nem lehet statikus, és a változó világ követelményeinek megfelelően kell fejlődnie. A magam részéről ennek megnyilvánulását láttam a Charlottetowni Egyezmény elveiben.

11 A már említetet közvéleménykutatás szerint a québeci szavazók 44%-a válaszolta a feltett kérdésre, hogy azért szavazott nemmel, mert tartománya kevés koncessziót kapott Kanada többi részéről, ám 56% azért, mert az egész egyezményt gyenge minőségűnek tartotta.

12 *Chrétien* írja, hogy a képviselőház (House of Commons) elsősorban vitázó társaság. Az emberek csodálkoznak, miért nem foglalkozik a jóléti problémákkal vagy a törvényhozással, de a képviselők elsősorban a politika általános irányítása iránt érdeklődnek. A kanadai Parlament képviselőháza a brit modell alapján működik, de „mi nem a nemzethez beszélünk — mondja —, egymással konfrontálódó egyének vagyunk'', ami televíziós közvetítéseken át nagyon rossz benyomást tesz. Így azután elindult a változás, egyre inkább a nemzethez kell beszélni, s ha a „kérdések időszakában'' (itt nem kapják meg előre a kérdést vagy interpellációt a miniszterek, azonnal kell válaszolni, ha természetesen van is valamelyes apparátusuk az esetleges kérdések előzetes „felderítésére'') a miniszterek gyengének bizonyulnak, hiába a kormánytöbbség szavazása, a kormányról vagy miniszteréről előbb-utóbb kiderül, hogy inkompetens, nevetséges helyzetekbe kerül, s végül a kormánynak is le kell vonnia a következtetéseket (*Chrétien* 1985: 36—37).

13 A modern parlamenti rendszerben nem könnyű megállapítani — a szélsőséges pártokon kívül —, hogy a politikai pártok milyen társadalmi csoportokat, rétegeket képviselnek. Kanada két vezető pártja örökölte ugyan a brit elnevezéseket, de nem a természetüket. Ellentétben Nagy-Britanniával, a kanadai Liberális vagy Konzervatív Párt nem képvisel társadalmi osztályokat. (Hadd tegyem hozzá, ez már Nagy-Britanniában sincs igazán így.) *Fraser* szerint a nagy kanadai pártok gyakorlatilag semmit sem képviselnek. Különböznek ugyan történetileg: a liberálisok pl. a 19. századi reformerek utódai, a konzervatívok a Tory Pártból származnak, amely az establishment védelmezője volt. Ma azonban már nem találnánk olyan meghatározást, amit mindkettő elfogadna, még a pénzügyi támogatóik is egy és ugyanabból a körből kerülnek ki (*Fraser* 1867: 26). (Ezt csak megerősítik a 14. jegyzetben leírtak, illetőleg a két párt jellemzése a főszövegben, amelyek szerint az ideológiai különbségek is elmosódnak, a történetileg a két pártot megalapozó eszmekörökben megjelent elemek azonossá válnak vagy éppen felcserélődnek, s egyre inkább előtérbe kerül a pragmatikus értelemben vett politika sikere vagy sikertelensége, illetőleg a pártvezetők személyiségi vonásai. Ezt természetesen legújabban a közvéleményre is figyelve, „szakmailag'' alakítják is, az imázs nagy szerepet játszhat. Ezzel a tendenciával szállt szembe *Audrey McLaughlin* (az Új Demokrata Párt mai vezetője), aki sem hajviseletét, sem modorát, sem ruházatát nem volt hajlandó megváltoztatni; nem fogadja el, hogy a „vezető kollektív tulajdonná válik''. „Feltehetően azért választottak meg pártvezetőnek, mert az voltam, aki vagyok, s ma azt mondják nekem, legyek valaki más'' (*McLaughlin* 1992: 90—91). Nem vonva kétségbe őszinteségét, ez is a politikusi imázs új változata lehet.

14 A Liberális Párt 1957-ben 22 évi uralom után vesztette el hatalmát. A liberális „arroganicával'' és a „képzelőerő hiányával'' szemben szavazók a *Diefenbaker* vezette Konzervatív Pártot juttatták hatalomra, sőt új választás során Kanadában soha nem látott többséggel. John Diefenbaker gyenge kormánya azonban nem tudta kihasználni többségét. Egyik, hozzá egyébként közelálló bírálója szerint „aranyszája'' alkalmas volt arra, hogy a nép hőseként sikeres kampányt vívjon, „de beszédeit sohasem alapozta olyan elvekre, amelyek konzisztens kormányprogramhoz vezettek volna'' (*Nicholson* 1968: 111). Kampánya során nem tagadta meg a háború utáni konszenzust a szociális helyzet javítására. Jellemző ezzel kapcsolatban egyik liberális miniszter megjegyzése: „Ha a konzervatívoknak eszük lenne, beszüntetnék próbálkozásaikat, hogy a jóléti ígérgetések-

ben velünk versenyezzenek. Ebben az országban van helye egy igazi konzervatív pártnak, elfoglalható reális konzervatív pozíció. De a toryk állandóan azzal próbálkoznak, hogy balra nyomjanak bennünket, s ott egyszerűen nincs hely. Bárki, aki tőlünk balra áll, szocialista'' (*Fraser* 1967: 122). A konzervatívok azonban egyes jogalkotásoktól eltekintve, végül is nem valósítottak meg valamilyen „víziót''. A populista stílusú, radikálisnak, de rögtönzőnek mutatkozó Diefenbaker ellen pártja hagyományos erői összefogtak, éspedig éppen akkor, amidőn szociális törvényhozása valamilyen koherens pártfilozófiává kezdett összeállni, ám túl kívánt menni az általánosan tisztelt keynesianus konszenzuson. Utolsó kisebbségi kormánya idején még ígéretes gazdasági, szociális eredményeket ért el, de már későn. S bukása után, mint *Sir John Macdonald* utáni legszínesebb politikus vonult be a köztudatba, akinek legnagyobb teljesítménye, hogy „ezzel a színességgel, szónoki képességével és emocionális jellegével olyan szeretve-gyűlöllek visszahatást váltott ki, ami kirántotta a kanadai népet a politikával szembeni hosszú letargiájából, s a kívánatos nemzeti érdeklődésre ösztönözte közügyeik iránt'' (*Nicholson* 1968: 363). *Newman* jellemzése hasonló: „Végül is — írja — a politikus nagysága abban mérhető, milyen hatást gyakorolt az ország tudatára azzal, amit tett, és azzal, amit nem tett meg. John Diefenbaker neve emlékezetes marad hosszú idő múltán is, amikor azokat a körülményeket, amelyek megszülték, s rövid virágzását már régen elfelejtették. Ami a nemzet népi emlékezetében megmarad, nagyléptékű, nagyformátumú ember, bátorságának kvalitása, retorikájának bibliai kádenciája. Olyan politikus volt, aki betöltötte a teret maga körül, bármilyen alapon is állt, az *övé* volt'' (*Newman* 1968: 190). Mindez igaz lehet, de a két értékelő művei között mégis van ellentmondás. Newman ugyanis azzal kezdi a könyvét, amivel Nicholson befejezi — csak éppen ellenkező értelemben: „Kanada története a Diefenbaker adminisztráció összeomlásától, 1963 februárjától, Trudeau uralomrajutásáig 1968 áprilisáig a kanadai nép politikusaitól való elidegenedésének krónikája'' (*Newman* 1968: XI). Mindebből arra következtethetünk, hogy — legalábbis Kanada hatvanas—hetvenes éveiben — a politikusi karizma gátolta meg a népnek a politikusaitól való elidegenedését. Korai lenne azonban ez a következtetés, még ha a problémára vissza is térek. Kétségtelen ugyanis, hogy ez időszak utolsó, sokat bírált; mégis sajátos egyénisége *Lester B. Pearson* korábbi külügyminiszter s Diefenbakert követő miniszterelnök volt, aki nagyjából megérezte az 1957. évi hatalomvesztés okait, bár elsősorban külügyi szakértőnek tartották. A gazdasági, jóléti terület egy részében politikája hasonló volt a konzervatívokéhoz (*Nicholson* 1968: 364—365), mégis részben folytatta, részben elkezdte kimunkálni azokat az elemeket, amelyek később Trudeau politikájában alkottak egységes eszmekört. Igaz ugyan, hogy Trudeau uralomrajutásakor a régi „pearsonianusok'' gyanakodva figyelték az „ifjú óriás'' merész politikai lépéseit (*Graham* 1986: 16, 39; a Liberális Párt 1957 utáni történetére l. *McCall—Newman* 1982), de az is igaz, hogy maga Pearson írta emlékiratában: „A liberálisokról mint a társadalmi jólét, népi haladás és a nemzet kiteljesítéséről gondolkodtam'' (*Pearson* 1973: II/4.).

15 Ama időszak vezető alakjainak, amelyben e két vezető párt *mai* ideológiája kiformálódott: *Diefenbaker* és *Pearson* első évtizedében pl. mindkét vezető ideológiája egyik alapjának „az igazságos társadalom'' megteremtését tekintette, jóllehet személyiségük, vezetési stílusuk és múltbeli tapasztalataik merőben különböztek egymástól (*Nicholson* 1968: X—XI). Sok jele van ennek, hadd említsek csak egyet: az 1956. évi konzervatív párti konvención, ahol is megszerezte a pártvezetői státust, Diefenbaker gyakorlatilag nem kis részben liberális alapállásból támadta a Liberális Párt kudarcait (*Nicholson* 1968: 7); s erre utalt a 14. jegyzetben már említett liberális „panasz'' is arról, hogy a konzervatívok igyekeznek balra tolni őket.

16 *McLaughlin* abból indul ki, hogy az emberek cinikusak a politikával szemben, főleg azért, mert azt látják, hogy a kormányok, elsősorban a szövetségi kormány elveszítette az érintkezést a valósággal. (Egy saskatchewani képviselő ezt úgy fejezte ki, ha Kanadát egy lyukas fánknak [doughnut] fogjuk fel, akkor mi parlamenti képviselők időnk 90%-ában a közepében lévő lyukra koncentrálunk.) Az UDP közelebb akarja vinni a kormányzatot a néphez, s mint szociáldemokrata párt a vegyes gazdaságban hisz, ahol a köz- és magánvállalatok együtt teremtenek gazdagságot, de ahol a kormány felelős azért, hogy ezt a gazdagságot tisztességesen osszák el. „Azt hisszük, hogy a kormánynak be kell avatkoznia a társadalmi egyenlőtlenségek — alapuljanak azok jövedelmen, fajon, nemen, szexuális orientáción vagy bármi más tényezőn — csökkentése érdekében. Olyan

központi kormányzatban hiszünk, amely elég erővel rendelkezik ahhoz, hogy össznemzeti színvonalat alakítson ki és tartson fenn olyan területeken, mint az egészségügyi ellátás, a nyugdíjak és a munkanélküli biztosítás. Olyan nemzetközi rendben hiszünk, amely az együttműködésen alapul inkább mint a versengésen.'' S jóllehet nem hiszi, hogy van olyan politikus, aki választ tudna adni, hogyan érhető el mindez, s annak ellenére, hogy nem bízik a messiásokban és maga sem kíván az lenni, így folytatja: „Mindeme sok probléma ellenére optimista maradok. Forradalmat látok vajúdni a társadalomban — pozitív, nem erőszakos forradalmat, amely behozza a rendszerbe mindazokat az embereket, akik kívül maradtak, s folyamatosan újfajta társadalmat teremt'' (*McLaughlin* 1992: 222—223).

IRODALOM

Axworthy, T., Trudeau, P. E. (1992): Towards a Just Society. Penguin Books Canada Ltd. Toronto

Beaudoin, G., Donnie, D. (Joint Chairmen) (1992): A Renewed Canada. The Report of the Special Joint Committee of the Senate and the House of Commons, February 28, 1992

Brown, G. W. (Ed.) (1950): Canada. University of California Press, Berkeley and Los Angeles

Cameron, D., Smith, M. (1992): Constitutional Politics. The Canadian Forum Book on the Federal Constitutional Proposal

Camp, D. (1992): Trudeau's in-your-face challenge to Québec. = The Hill Times, September 24, 1992

Clarkson, A., McCall, C. (1990): Trudeau and Our Times. Vol. 1. McClelland and Stewart Inc. The Canadian Publishers, Toronto

Cook, R. (1960): Canada and the French—Canadian Question. Macmillan of Canada, Toronto

Chrétien, J. (1985): Straight from the Heart. Key Porter Books Limited, Toronto

Dobbin, M. (1992): Preston Manning and the Reform Party. Goodread Biographies, Formac Publishing Company Limited, Halifax

Draft Legal Text. 1992 October 9. federal Publications Inc. Toronto

English, J. (1992): The Worldly Years. The Life of Lerster Pearson. Vol. II. 1949—1972. Alfred A. Knopf Canada, New York, Toronto

Fox, P., White, G. (Eds.) (1991): Politics: Canada. McGraw Hill Ryerson Limited, Toronto, Montreal

Fraser, B. (1967): The Search for Identity. Doubleday and Co., Garden City, New York

Fukuyama, F. (1992): The End of History and the Last Man. The Free Press, New York

Gairdner, W. D. (1990): The Trouble with Canada. General Paperbacks, Toronto

Gottlieb, A. (1992): What No Meant. Canadians said No to more than a Constitutional Deal: They rejected the politicians. = (The Washington Post) The Gazette 1992. November 4

Graham, R. (1986): One Eyed Kings. Promise and Illusion in Canadian Politics. Collins, Toronto

Jackson, R. J., Jackson, D. (1992): Stand up for Canada. Leadership and Canadian Political Crisis. Prentice Hall Canada Inc. Scarborough, Ontario

Hegy, P. (1991): Myth as Foundation for Society and Values. A Sociological Analysis. The Edwin Mellen Press. Levinston (Queenstown) Lampete

Kulcsár, K. (1993): A „Jog uralma'' és a magyar alkotmánybíráskodás (Tanulságok és tendenciák).= Politikatudományi Szemle 3.

Kulcsár, K. (1987): Politikai és Jogszociológia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest

Lenihan, D. H. (1991): Economic Union: Notes on the Federal Proposals. Network Analyses = Analysis No. 1. Ottawa

Linteau, P.-A. Durocher, R. Robert, J-C. (1983) Québec. A History. James Lorimer and Company Publishers, Toronto

Linteau, P.-A. Duricher, R., Robert, J-C. (1991): Québec Since 1930. James Lorimer and Company Publishers, Toronto

Martin, P., Gregg, A., Perlin, G. (1983): Contenders. The Tory Quest for Power. Prentice-Hall, Canada Inc. Scarborough, Ontario

McCall—Newman, C. (1982) Grits. An Intimate Portrait of the Liberal Party. Macmillan of Canada, Toronto
McLaughlin, A. (1992): A Woman's Place. MacFarlane Walter and Ross, Toronto
Molnár, I. (1990): Kanada alkotmányjogi intézményrendszerének főbb elemei. MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, Budapest
Morrison, A. (Ed.) (1991): The Canadian Strategic Forecast 1992. Divided we Fall: The National Security Implications of Canadian Constitutional Issues. The Canadian Institute of Strategic Studies, Toronto
Newman, P. C. (1968): The Distemper of our Times McClelland and Stewart Limited, Toronto
Newman, P. C. (1988): Sometimes a Great Nation. McClelland and Stewart. The Canadian Publishers, Toronto
Nicholson, P. (1968): Vision and Indecision. A Longmans Book, Don Mills, Ontario
Sawatsky, J. (1992): Mulroney, The Politics of Ambition. An M and S Paperback from McClelland and Stewart Inc. The Canadian Publishers, Toronto
Pearson, L. B. (1972—1973): Mike. The Memoirs of the Right Honourable Lester B. Pearson. I—II Vols. University of Toronto Press, Toronto
Simeon, R., Robinson, I. (1990): State, Society, and the Development of Canadian Federalism. University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London
Trudeau, P. E. (1992): 'Trudeau speaks out' = Maclean's, No. Sept. 28

KULCSÁR, KÁLMÁN

IDEOLOGY — POLITICS — REALITY
(Lessons of the Constitutional Referendum in Canada)

Summary

In the years 1990—1992 broad preparatory work was in progress, including consultation with the population, in the interest of a highly significant amendment of the constitution. The principles of the amendment were spelt out by an agreement between the federal government, the governments of the provinces and the representatives of the native population in Charlottetown, and subsequently the agreement was subject to the referendum of October 26, 1992. The referendum rejected the agreement which was supposed to determine by modern principles the constitutional future of Canada for a long time in the future. The paper analyses the factors leading to rejection in a broader historical perspective and in the context of the present political phenomena. It presents the behaviour of the population which was opposed to the political system, and outlines its components going beyond Canada in their significance.

KUCZI TIBOR—MAKÓ CSABA

A VÁLLALKOZÁSOK KOLLEKTÍV MUNKASZERVEZETE (Egy lehetséges vállalkozói övezet csírája?)

Bevezetés

Dolgozatunkban egy Budapest környéki faluban végzett kutatásunk eredményeiről számolunk be. E faluban olyan gazdasági szerveződést találtunk, amely sok tekintetben megfelel a szakirodalomban *ipari övezet*nek nevezett jelenségnek. Az alábbiakban arra törekszünk, hogy a gazdasági folyamatok gazdaságon kívüli szabályozását, a társadalmi és az ökonómiai szféra kölcsönhatását a vizsgált községben működő vállakozói kooperáció példáján bemutassuk.

I. Az „ipari övezet'' fogalma és jellemzői — nemzetközi kitekintés

A nyolcvanas évtizedben az *ipari övezeteket* (industrial district) a témával foglalkozó szakemberek többsége hatékonyabb termelésszerveződési modellként interpretálta, mint a válságban lévő nagyvállalati szervezetet. Olyan különlegesen hatékony társadalmi és gazdasági szervezetről van szó, amely a kisvállalatok hálózatából építkezik.

Napjaink ellenkező előjelű, de ugyancsak leegyszerűsítő értékelései azt hangsúlyozzák, hogy a döntően kis- és középvállalkozásokból építkező ipari övezetek is válságban vannak. Mindkét megközelítés képviselői előszeretettel hivatkoznak Olaszország észak-keleti és központi régiójában kifejlődött ún. *Harmadik Itália* ipari övezeteinek példájára.

Mi azokkal értünk egyet, akik egy új, kiegyensúlyozott megközelítés igényét fogalmazzák meg (*Trigilia,* 1992), egyaránt elutasítva az ipari övezet jelenség misztifikálását, illetve annak „tiszavirág'' életű, átmeneti gazdasági-társadalmi szerveződésként való kezelését, a hangsúlyt a kisvállalkozások és a nagyvállalatok viszonyának komplementer jellegére helyezve; ti. kapcsolatukat nem lehetett korrekten leírni az ún. nulla összegű játék sémáját követve: a nagyvállalatok sikeressége — megújulási képessége — csak a kisvállalkozások visszaszorulásával képzelhető el és fordítva. A gazdaság vállalati méret szerinti szerkezete a fejlett tőkés országokban a hetvenes évtizedtől — hazánkban pedig a kilencvenes évtized fordulójától — jelentős mértékben módosult. A foglalkoztatottak összlétszámán belül a kisvállalatok részesedési aránya megnőtt. Például Franciaországban az ötven főnél kevesebb alkalmazottal dolgozó vállalatok részesedése az összfoglalkoztatottak

számából 43,3%-ról (1976) 52,5%-ra nőtt a nyolcvanas évtized végére. Ugyanezen időszakban, a több mint félezer dolgozóval termelő nagyvállalati foglalkoztatottak aránya 20,7%-ról 14,6%-ra csökkent. Az viszont kétségtelen tény, hogy a kisvállalkozások „születési'' és „halálozási'' mutatója rendkívül magas. (*Sengenberger-Pyke,* 1992., 8.)

A Közös Piac országaiban az összes munkahelyek több mint felét (55%) a kisvállalkozások (100 főnél kevesebb alkalmazottal dolgozó gazdasági szervezetekről van szó) képviselik. Egy 1991-ben végzett magyar felmérés szerint a kisvállalatok aránya az összes nem mezőgazdasági foglalkoztatott 27%-a, a középvállalatokkal (legfeljebb ötszáz alkalmazott) együtt pedig 43%-a. A magyar építőiparban, az utóbbi években végbement szervezeti decentralizáció eredményeképpen a foglalkoztatott munkaerő több mint kétharmada kis- és középvállalatoknál dolgozik (*Román,* 1992., 122.).

A gazdasági szervezetek „méretcentrikus'' szembeállítása félrevezető, ugyanis elvonja a figyelmet azokról az átfogó változásokról, amelyek a termelés és a szolgáltatások szférájában az elmúlt évtizedekben végbementek. Az átalakulások nyomán a termelésben közvetlenül foglalkoztatott létszám nagysága a gazdasági teljesítmény szempontjából kevésbé meghatározó. A létszámnál nagyobb szerepet játszik a gazdasági szervezet adaptációs készsége (a termelési lehetőségek és a piaci kapcsolatok cégek közötti összehangolásának képessége), az instabil, változó piaci környezethez való alkalmazkodás. Röviden: a „szervezeti együttműködés'' (az ún. *szinergia*) változó gazdasági feltételek mellett történő megteremtése fontosabb, mint a gazdasági szervezet mérete. (*Trigilia,* 1992., 34.)

Az ipari övezet a kis- és középvállalatok tartós vagy átmeneti kooperációs formája, amelyet a piaci viszonyokon kívül a működésük közegéül szolgáló társadalmi-kulturális környezet (pl. az itt érvényesülő kölcsönösségi viszonyok) is alapvetően meghatározza. Az együttműködésnek köszönhetően a kis- és középvállalkozások olyan megrendeléseknek is eleget tudnak tenni, amelyekre egyénileg (elégtelen kapacitás, likviditási gondok, beszerzési és értékesítési csatornák hiányos ismerete stb.) képtelenek lennének.

Az ipari övezet — amely nem azonos a „vállalatcsoporttal'' az ún. *company group*pal — a kisvállalkozások közötti különleges munkamegosztáson és specializáción felépülő munkaszervezet. Fontosabb szerveződési elvei a következők (*Sengenberger- Pyke,* 1992., 3—6.)

1. Egymással hálózati kapcsolatban lévő kis szervezetek meghatározott termék vagy szolgáltatás előállítására vállalkoznak. A hangsúly nem a kooperációban részt vevő vállalkozások egyéni fellépésén, hanem a közös akciói sikerén van.

2. A hálózathoz tartozó cégek azonos ipari vagy szolgáltatási szektorhoz tartoznak (például építőipar, konfekcióipar, elektronikai ipar).

3. A kisvállalkozások hálózata földrajzilag lehatárolt régióban vagy minirégióban funkcionál. A részt vevő vállalkozások, helyi intézmények területi közelsége megkönnyíti az információáramlást, a partnerek közötti kommunikációt.

4. Az övezethez tartozó vállalkozók készek az együttműködésre, s az ezzel járó gyártási, piaci, adminisztrációs „tudások", információk megosztására.

5. A verseny nemcsak árverseny, hanem ennél szélesebb skálán jelentkezik, s magában foglalja a megrendelések pontos, kiemelkedő minőségben való teljesítését, a korrekt és megbízható pénzügyi kalkulációt, a felmerülő problémák esetén a gyors reagálóképességet.

6. Az egymással kooperáló vállalkozások munkaereje képzett, rugalmasan felhasználható.

Az ipari övezetben részt vevő kis- és középvállalkozások olyan különleges munkaszervezetet hoznak létre, amelyben a gazdasági kapcsolatokat, tranzakciókat átszövik a társadalmi-kulturális minták. A társadalmi ellenőrzés olyan „láthatatlan" eszköze, mint a bizalom az együttműködésben résztvevők gazdasági kapcsolatainak jelentős dinamizmust kölcsönöz. Kiküszöböli ugyanis a „gyanakvó", a kockázatos lépésektől tartózkodó magatartást, az állandó készenlétet, amelyben a szereplők attól tartanak, hogy partnerük kihasználja pillanatnyi gyengeségüket. Az ilyen szituációkban senki sem kockáztatja meg, hogy elsőként lépjen. Az ügylet minden résztvevője a „biztonságos" és minimális kockázattal járó megoldásokat választja, még akkor is, ha pénzügyileg kevésbé kifizetődő számára. A bizalmon alapuló cselekvés és kooperáció — a közhiedelemmel szemben — korántsem ellentétes az egyéni érdekek követésével, és egyáltalán nem nélkülözi a gazdasági kalkulációt. A gazdasági ügyletek az egyéni érdekek szélesebb perspektívájába ágyazottak, amelyben mások érdekeivel, törekvéseivel is számolnak. A bizalmi viszonyokon nyugvó együttműködésben a résztvevők viszonyában nagyobb szerepet játszik a hosszú távú érdekmotívum (a jövőbeni nyereség) az azonnali haszonnál.

Arról természetesen egyáltalán nincs szó, hogy a gazdasági tranzakciókhoz szükséges kooperáció csak bizalmi viszonyokon alapulhat. Működőképes a pillanatnyi pénzügyi kalkuláción alapuló egyéni érdekek követése is; az így létrejövő eseti megállapodások a gazdasági ügyletek általánosan jellemző és jól tervezhető tényezői. Ilyen típusú tervezés a bizalmi viszonyok esetében nincs, ezek nem tervezhetők és „kreálhatók", mivel a gazdasági ügyletekben résztvevők szakmai és morális „kompetenciáját" láttató és ellenőrző tartós emberi kapcsolatok „melléktermékei" („*by products of events*").

A bizalom tehát a legváltozatosabb természetű emberi problémák sorozatos megoldásában szerzett azon felismerésen alapszik, hogy mások érdekeinek, törekvéseinek tolerálása, hosszú távon jelentős egyéni hasznot eredményezhet. Csak olyan kapcsolatokban érvényesül, amelyekben a résztvevők egymás között maradéktalanul vallják ezt a felfogást. E hallgatólagos megállapodáson nyugvó viselkedési norma annak belátásán alapszik, hogy a partner autonómiájának, törekvésének elfogadása és a saját elképzeléseim respektálása között hosszú távon szoros kapcsolat van. A bizalmi viszonyokon alapuló, egymás érdekei, törekvései iránti „lojalitás" természetesen nem kezelhető „örök adottságként". (A házassághoz hasonlóan ez a különleges, a későbbiekben részletesen elemzett ún. relációs

szerződés *„relational contracting''* hosszabb távon szintén felbontható, azaz egyáltalán nem jelent konfliktusmentességet.) A gazdasági vállalkozásokban résztvevők viszonyában kifejlődő bizalmi viszonyok nem zárják ki az érdekszövetségek közötti és azokon belüli harcokat, konfliktusokat. Ugyanakkor a felmerülő ellentéteket a résztvevők igyekeznek háttérbe szorítani és az egymással való kapcsolatokban az együttműködést, a kooperációt hangsúlyozni. Sőt, a szilárd bizalmi viszonyokkal rendelkező partnerek gyakran olyan idealizált közös múlt megalkotására törekszenek, amelyben a jelentős konfliktusokat nem az alapvető érdekkülönbségnek tulajdonítják, hanem egymás törekvései félreértésének, egyéni hibáknak, az akciók technikai előkészítetlenségének (*Sabel,* 1992., 226.).

II. A hazai vállalkozási szféra

A magánszektorba bekapcsolódók száma az elmúlt évtizedekben folyamatosan nőtt, 1981-ben a foglalkoztatottak 3,5%-a, 1985-ben 5%-a, 1990-ben pedig 11%-a tevékenykedett e szférában. Becslések szerint 1992 közepére a keresők 30%-a dolgozott magántulajdonú cégekben (*Laky,* 1992). Persze ezek az adatok inkább csak a növekedés ütemét jelzik, s nem a tényleges mértékét, mivel a magánszfrérában tevékenykedők valódi létszáma nem ragadható meg pontosan. Ennek egyik legfőbb oka, hogy a regisztrált vállalkozások tulajdonosai, alkalmazottai között sok olyan személy is található, akinek a főmunkahelye az állami szférában van. Például 1989-ben a kisiparosok 42%-a nem volt főállású, s ez az arány 1991-ben is hasonló volt. A mellékfoglalkozásúak aránya a többi vállalkozási formában is magas.

A vállalkozásokban résztvevők számának pontos megállapítását az is nehezíti, hogy tapasztalataink szerint jelentős lehet azoknak a száma, akik bejelentetlenül dolgoznak a vállalkozásokban, s mint ismeretes, a feketemunka alig mérhető. A családi vállalkozásokban nálunk is tipikus a flexibilis munkaerő-felhasználás (*Weelock,* 1992), ami egyrészt a vállalkozásokban részt vevők számának, konjunktúrától függő, állandó hullámzását eredményezi, másrészt pedig a családtagok töredékmunkaidejének a felhasználásával jár.

Végül azért sincs tiszta képünk a vállalkozók létszámáról, mert sok olyan bejegyzett kisszervezet létezik, amely valójában nem végez semmiféle tevékenységet. Számtalan betéti társaság alakult az elmúlt időszakban pusztán az adóval kapcsolatos megfontolásokból. Ugyanígy nem tudni, hogy a kft-k közül hány működik valóban önálló vállalkozásként, s mennyi az, amelyik ún. fantomszervezet.

A vállalkozók társadalmi összetételéről a Munkaügyi Kutatóintézet és a KSH adatfelvételőből tájékozódhatunk (*Kuczi—Vajda,* 1991). Az alábbiakban néhány olyan adatot ismertetünk, amelyek mostani kutatásunk szempontjából releváns.

A vállalkozók életkori átlaga magasabb a városi munkavállalókénál. A tipikus vállalkozói életkor a negyven év. Az önállók iskolázottabbak a városi keresőknél: nagyobb arányban érettségiztek és szereztek diplomát. A legélesebb eltérés az is-

kolázatlanabbak kategóriájában van: 8 általános vagy ennél alacsonyabb végzettsége a városi keresők 37%-ának van, ez az arány a vállalkozóknál 9%.

Egybevágnak kutatási tapasztalatainkkal a hivatkozott felmérésnek azok az adatai, amelyek a vállalkozóvá válást megelőző tapasztalatgyűjtésre vonatkoznak. E szerint minimálisan tíz év alapozó-felhalmozó szakasz előzi meg az önállóvá válást, amely idő alatt kialakul az önállósághoz szükséges szakmai tapasztalat, géppark, megfelelő kapcsolatok.

A fenti adatokból láthatjuk, hogy a vállalkozásban résztvevők száma az elmúlt 2—3 évben gyors ütemben gyarapodott. A hazai szakirodalom szerint a politikai és gazdasági átmenetet követő növekedés kétféle gazdasági magatartásra alapozódhat. (E kérdéskör szakirodalmi áttekintését lásd: *Kolosi—Róna—Tas,* 1992). Az egyik megközelítést *Kornai János: Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* (1989) című dolgozata jelzi, amely abból a feltételezésből indul ki, hogy amennyiben kialakulnak a piaci viszonyok, ezek kikényszerítik az ennek megfelelő racionális gazdasági viselkedést. Ha liberalizálják a gazdaságot, akkor meg fognak jelenni az önálló vállalkozók. E nézettel szemben *Szelényi* (1988) azt fogalmazta meg, hogy a vállalkozói magatartás nem jön létre automatikusan a piac hatására, mivel meghatározott történelmi előfeltételei vannak, ez például Magyarországon a két háború közötti időszakba nyúlik vissza; az ekkor megindult polgárosodás folytatódott az elmúlt évtizedekben, főként a mezőgazdasági kistermelésben.

Mindkét elképzelés centrumában olyan önálló egyén áll, aki a piacon versenytársa a többieknek. A vállalkozóvá válásról szóló eddigi kutatási tapasztalatok (*Kuczi—Lengyel—Nagy—Vajda,* 1992) is azt mutatták, hogy a kedvezőbb társadalmi háttérrel rendelkezők (magasabb iskolai végzettség, a tapasztalatok felhalmozását lehetővé tevő munkahelyi pályafutás, elegendő tőke, piaci ismeret, kapcsolatok) váltak a piac önálló szereplőjévé, s a többiekkel való versenyben küzdötték ki piaci pozíciójukat. Sőt a potenciális vállalkozóknak is az önállóvá válásra vonatkozóan individuális stratégiái vannak (*Lengyel—Tóth,* 1993).

A kutatók egy része még abban az esetben is az érvényesülés individuális stratégiáit feltételezik, ha az egyének korábbi tőkéje valamilyen szervezeti tagságból adódott. *Hankiss* (1989) víziója szerint a pártállami káderek egy része egyéni vállalkozóként boldogul majd.

A fentebb jelzett elképzelésekkel egyébként egybevág a racionális döntéselmélet, illetve a neoklasszikus közgazdaságtan felfogása, amely szerint az egyén pillanatnyi igényei, vágyai maximális kielégítésére törekszik. (Ezek az elméletek sajnos adósak maradnak az egyén fejlődésének magyarázatával.) Ebben a megközelítésben az egyén másokkal való együttműködése kizárólag véletlen és átmeneti jelenség (*Sabel,* 1992., 219.)

III. Versenyző vagy együttműködő vállalkozók: az I. községbeli példa

A racionális döntéselmélet és a neoklasszikus közgazdaságtan felfogásával szemben a piacgazdaságokban létrejöhetnek az individuális vállalkozásnak és a kooperációnak sajátos kombinációi, amelyekben érvényesülnek mindkét formának az előnyei. Először Olaszországban írták le a vállalkozásnak és kooperációnak az együttes működését, mint a gazdasági válságra adható lehetséges választ. Tanulmányunkban egy olyan esetről számolunk be, amely eltér a vállalkozóvá válás, illetve a már létrejött kis cégek működésének eddig ismert hazai útjától, és sokban hasonlít az industrial district-re jellemző kooperatív gazdasági magatartásra.

Vizsgálatunk szerint nálunk is lehetséges a vállalkozóvá válásnak olyan módja is, hogy egy térség (pl. falu) tőkeerősebb tagjai nem egymással versengve, hanem kooperálva lépnek piacra. Az együttműködés lehetővé teszi olyan egyének bekapcsolódását is a vállalkozásba, akik az önállósodáshoz, illetve egy önálló vállalat működtetéséhez szükséges feltételeknek (megfelelő szakmai tudás, pénzügyi, piaci ismeretek, kapcsolatok, pénz) csak részben felelnének meg.

Egy kooperáció létrehozása nem pusztán elhatározás kérdése, csak ott jöhet létre, ahol megvannak ennek a gazdaságon kívüli feltételei is; az együttműködésnek, bizalmi rendszernek már van kialakult hagyománya. Felfogásunkban az egyéni gazdasági cselekvés nagymértékben függ a különböző közösségek (falu, etnikum stb.) kollektív normáitól, magatartásmintáitól. A vállalkozók együttműködését a piaci és a helyi közösségi kapcsolatok egyaránt szabályozzák. Az egyéni és kollektív cselekvéseket alakító társadalmi terek és szabályozók egyfelől készen talált adottságok, másfelől a társadalmi szereplők által alakíthatók és módosíthatók. Például a különböző típusú vállalkozók által követett cselekvési minták fontos szerepet játszanak a gazdasági ügyletek „játékszabályainak'' kialakításában és betartásában.

Az egyéni fellépések akkor élvezik a helyi társadalom elismertségét, ha azok az együttműködési viszonyokat is fejlesztik. A korábban már bemutatott bizalmi viszonyok a kölcsönösségen alapuló közösségi viszonyok előfeltételei. Fejlettségük mutatója: az egymással kooperálók múltbeli nézeteltéréseiket, konfliktusaikat hogyan értelmezik. Ha az együttműködés természetes és nem véletlenszerű kivétel, a bizalmi viszonyok magas színvonala jellemző.

Az alábbiakban egy Pest környéki faluban működő faipari projekt példáján mutatjuk be, hogy az együttműködésben való részvételnek milyen személyi feltételei vannak. Számba vesszük a résztvevők típusait, a vállalkozásba való bekapcsolódásuk előtti pályafutásukat, szakmai, irányítási ismereteiket. A következő lépésben pedig magát a kooperációt vesszük szemügyre.

Vizsgálatunkat tehát egy Pest környéki kétezer lelkes településen végeztük, ahol több mint húsz asztalos tevékenykedik, noha nincs olyan jellegű üzem a környéken, amely ilyen nagyszámú szakembert bármikor is foglalkoztatni tudott volna. A lakossági szükségleteket lényegében egy asztalos is kielégíthetné, ahogy ezt

V., a szomszédos település példája mutatja: itt egy mester lát el minden szakmájába vágó feladatot.

A falu nagyszámú asztalosa kutatásunk idején egy nagyobb épületasztalosi megrendelést (szállodaépítés) teljesített közösen, amelyet egy falujukból elszármazott nagyvállalkozótól kaptak. A vállalkozás érdekessége egyrészt, hogy ehhez a munkához az érdekeltek egyenként nem jutottak volna hozzá, mivel sokkal nagyobb volumenű volt, mintsem egy önállóan, vagy másod-, illetve harmadmagával dolgozó asztalos elvállalhatta volna. Másrészt a nagyvállalkozó nem egy kész szervezetet (vállalatot) bízott meg a kivitelezéssel, hanem önállóan dolgozó mesterek egy csoportját, illetve néhány kft.-t, akiknek szervezetileg semmi kapcsolatuk nem volt egymással, ugyanakkor mégis strukturált csoportként viselkedtek. A megrendelő pedig éppen ezt a struktúrát használta fel: ennek a segítségével történt a szakmai, szervezési problémák megoldása, az anyagok és a szükséges pénzügyi források előteremtése.

A most leírtak sokban hasonlítanak a *Ricoveri, Cilona* és *Focker* (1990) által adott industrial district meghatározásához. Szerintük a discrict:

1. Az előállítási folyamat koncentrációja egy homogén zónában. Esetünkben a homogenitást az biztosította, hogy egyetlen falura korlátozódott, ez adta a szokások, törekvések kiegyenlítettségét, amelyet az illető településen lakók etnikai összetartozása tovább erősített.

2. Kis- és közepes méretű cégek. Esetünk ettől némileg eltér, mivel itt a kis cégek és a félig-meddig önálló bedolgozók a jellemzőek.

3. A munka felhasználásának magas fokú flexibilitása. Esetünkben ez a feltétel fennáll, mivel az adott megrendelés nagysága szabja meg, hogy hány ember vesz benne részt, tekintve, hogy a munkában résztvevők alvállalkozók, így a konjunktúrától függően bármikor „elküldhetők", illetve újak is felvehetők. E mellett jellemző a családi munkaerő felhasználása, ami a flexibilitást tovább növeli, mivel az alvállalkozók is képesek növelni a kapacitásukat anélkül, hogy idegen munkaerőt alkalmaznának.

4. A cégek egymástól való függésének magas foka, a kölcsönös függési rendszer pedig egy domináns cég irányítása alatt integrálódik egésszé. Ezek a feltételek esetünkben is fennállnak, mivel egy nagy cég megrendelése hozta össze, kapcsolta egybe az alvállalkozókat.

5. A kölcsönös függőségnek részben előzménye, részben következménye a cégek magas fokú specializációja. Esetünkben ez csak részben valósult meg. Az alvállalkozók nem specializálódtak, de differenciálódás volt közöttük; az is be tudott kapcsolódni a projektbe, akinek egyszerű asztalosipari alapgépei voltak, s az is megtalálta a számítását, akinek jól felszerelt műhelye volt, speciális feladatok elvégzésére alkalmas célgéppel.

IV. A Projekt mint a vállalkozások kollektív munkaszervezete

1. A résztvevők

A *projektben* résztvevők három funkcionálisan elkülönülő csoportot alkotnak: a bedolgozó-vállalkozók, a helyi vállalkozók és a külső vállalkozók csoportját.

A bedolgozó-vállalkozók részegységeket, alkatrészeket valamint egyedi termékeket gyártanak valamely nagyobb gazdasági egység számára. Nagyméretű függés jellemzi őket, és nem ritkán rossz munkafeltételek, illetve a kedvezőtlenebb (instabil) kereset. Az idetartozók a műhelyük, gépek kapacitásához mérten vállaltak valamilyen részfeladatot a *projektből*. Munkájuk ugyanakkor több, mint egyszerű bedolgozói feladat, mivel ezt nagy önállósággal végezték. Az önállóság inkább szakmai s nem gazdasági jellegű volt.

A *helyi vállalkozók* csoportjába tartozók a bedolgozókkal szemben nemcsak önálló termékekkel, szolgáltatásokkal jelennek meg a piacon, hanem önálló irányítási struktúrával és jogi státusszal rendelkeznek.

Az *országos vállalkozó* kategória esetünkben olyan kezdeményezések leírására szolgál, amikor az adott szektor hazai és nemzetközi piacain önállóan megjelenő cég egy *projekt* keretében megkísérli integrálni a nagymértékben specializált tevékenységeket ellátó, meghatározott régióban tevékenykedő bedolgozók és helyi vállalkozók hálózatát.

A *projekten* belül a munkamegosztás szerint elkülönülő csoportok közötti eltérés szociológiailag is releváns: eltérő munkahelyi pályafutás, szakmai és piaci-pénzügyi ismeretek jellemzik ezeket.

1.1. Az életpálya

A bedolgozó-vállalkozók főként szövetkezetekben, kisszövetkezetekben vállaltak munkát az elmúlt 10—15 évben, mindig valamilyen bedolgozói státusra törekedve: azaz önállóságot igyekeztek elérni (az volt a célju, hogy otthon, saját műhelyükben dolgozzanak), ugyanakkor kerülték a tiszta piaci helyzetet. A relatív önállóság mellett a legfontosabb szempont a szakmai ambíciók megvalósítása vagy legalábbis a munkájukkal való harmonikus viszony kialakítása volt. Ezekből inkább az utóbbira esik a hangsúly, mivel itt nem valamilyen modern hivatástudatról van szó, hanem egy tevékenységfajtához való tradicionális kötődésről. Többségük ma is ennek a helyzetnek a megtartására törekszik. Annak ellenére, hogy ma már többen jól felszerelt műhellyel rendelkeznek, sőt alkalmazottaik is vannak (azaz megvannak a teljes önállóvá válás feltételei), igyekeznek a bedolgozói státusukat megőrizni. Tartózkodnak attól, hogy a famegmunkálással kapcsolatos meghitt napi tevékenységeiket menedzseri funkciókra cseréljék.

Munkahelyi pályafutásuknak két lényeges eleme emelhető ki.

- A „hazafelé tartás'': többnyire Budapesten volt az első munkahelyük, s minden egyes váltásnál közelebb jönnek lakóhelyükhöz. Az a törekvésük, hogy

otthon műhelyt rendezzenek be, s a mindenkori keresetüket az itt végzett munkával egészítsék ki.

• A másik, a „hazafelé tartást'' erősítő elem, hogy munkahely-választásaikat az önállóság növelésére való törekvés jellemezte. Pontosabban: igyekeztek az állami vállalatoknál végzett munka kötöttségeitől megszabadulni. Általánosnak mondható aspiráció olyan műhely, gépi felszerelés létrehozására, ami lehetővé teszi azt, hogy otthon végzett (bedolgozói) munkából éljenek meg. A legnagyobb érték a bedolgozók szemében az otthon, saját műhelyben, saját munkatempó szerint végezhető munka. Ezért még szakmai áldozatot is képesek hozni; igénytelenebb feladatokat is elvállalnak, ha ezt otthon végezhetik.

A kötöttségektől való megszabadulás óhaja ugyanakkor nem jelenti a teljes gazdasági önállósulásra törekvést. Fontosnak tartják, hogy maguk gazdálkodjanak idejükkel, az igénybe vehető családi segítséggel, maguk döntsenek anyagbeszerzési, szakmai kérdésekben, de nem törekednek a piacon való önálló megjelenésre.

A „hazafelé tartás'' a munkahelyi kötöttségektől való fokozatos megszabadulás jegyében történt, e folyamat egyébként nagyobb megrázkódtatások nélkül ment végbe. A pályafutást a kontinuitás és a lassú, óvatos felhalmozás jellemzi.

A *helyi vállalkozók* csoportjába tartozók pályafutását a településükkel kapcsolatos kettősség jellemzi. Munkahely-választásukat nem befolyásolja a „hazafelé tartás''. Oda mennek dolgozni, ahol a legnagyobb jövedelmet képesek elérni, ugyanakkor a lakóhelyükön kialakult kapcsolataik rendkívül erősek. Munkahelyük megválasztását, foglalkozásuk gyakori váltogatását a minél nagyobb jövedelemre törekvés jellemezte. Pl. a második gazdaságba intenzíven bekapcsolódtak, s a főmunkahelyüket is ennek figyelembevételével választották, így ez nemritkán szakmájukhoz viszonyítva véletlenszerű volt. (E csoport tagjai előszeretettel mentek olyan munkahelyre, amelynek időbeosztása lehetővé tette a rendszeres munkavégzést a második gazdaságban; pl. tűzoltóság, autómentő szolgálat.)

Az említettek miatt sem szakmai sem munkahelyi karrier szempontjából nincs folytonosság a *helyi vállalkozók* pályafutásukban. A gyakori munkahely- és foglalkozásváltás töredezetté teszi a pályafutást. Még annak a vállalkozónak is meglehetősen kanyargós az útja, aki viszonylag hosszú időt töltött el ugyanazon munkahelyen. KISZ-titkár volt a hetvenes években, majd térmester, miközben a vállalat legnagyobb jövedelmet húzó — alapvetően szakmai szerveződésű — vgmk-jának is tagja volt.

A pályafutás — szakmai és karrier szempontból tekintve — töredezettségét kiemeli, hogy jellemzőek az éles váltások, megrázkódtatások, fegyelmi elbocsájtás, baleset. A vizsgált település szinte minden vállalkozójának volt az életében valamilyen *drámai jellegű fordulat*, ami addigi tevékenységének az újragondolására kényszerítette őket.

Ugyanakkor e csoport egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy kapcsolataik viharos pályafutásuk ellenére megőrződtek. Gyakran változott tevékenységük színhelye, tartalma, de mindig ugyanazokkal a szereplőkkel. Kombinálják a telepü-

lésen kívüli szabadabb munkahelyválasztás (kedvezőbb munkaerőpiac) és a falusi kapcsolatokból származó előnyöket. Ez átsegíti őket a jellemzőnek mondható krízishelyzeteken is.

Aki nagyobb vállalkozó lett az említett településen, az felhasználta a szakmai mezőt, de maga ebbe nem tartozott bele. Egyik interjúalanyunk pl. egész későn, kényszerből tanulta meg az asztalosmesterséget. A falu egyik építési vállalkozója sem rendelkezett kőműves szakmával, sőt ilyen irányú szakmai tapasztalatai sem voltak, amikor vállalkozását elindította. A *helyi vállalkozók* inkább a szociális mezőben ismerik ki magukat, s ezt használják ki erőforrásként vállalkozásuk működtetésekor.

A nyolcvanas években túlnyomórészt az ipari szövetkezetek, tsz-ek integrálták a *bedolgozó vállalkozók* munkáját. E mostanára felbomló-átalakuló szervezetek integráló funkcióját a *helyi vállalkozók* veszik át. Az ő révükön kapcsolódnak be a *bedolgozók* a regionális gazdasági vérkeringésbe.

Az ,,országos vállalkozó'' a település szakmai, emberi mezőjétől független karriert futott be. A falusi kapcsolatrendszert kiaknázza, de pályafutása nem függ ettől. Lényegében kívül van a falu szakmai, presztízs, státusz hierarchiáján, s kívül van a gazdasági-piaci mezőn is. Ugyanakkor — mivel e településen született, és szülei ma is itt élnek — jól tájékozódik a helyi terepen. A falu viszonyaira, értékrendjére vonatkozó ismereteit vállalkozása javára racionálisan fölhasználja.

1.2 A vállalkozói tudás típusai és megszerzésének útjai

A vállalkozók pályafutásának közös jellemzője: nem a ,,semmiből'' születtek s nem ,,magányos harcosokként'' küzdötték fel magukat. A vállalkozások sikeres működtetésének meghatározott tudásbeli előfeltételei vannak: szakmai-technikai, szervezési-irányítási, piaci (kereskedői mentalitás), valamint a politikai ismeretek, és ezek gyakorlati alkalmazásának a készsége. Az ún. *tökéletes* vállalkozók a következő négy tudástípussal rendelkeznek (*Beccatini—Giovanni*, 1992. 17—18):

1) Szakmai-technikai tudás (*,,technical skill''*); az adott termelési, szolgáltatási tevékenysége gyakorlásához szükséges felkészültség, jártasság.

2) Kereskedő szellem (*,,mercantile skill''*); az alapvető piaci intézmények, az előállított termékek vagy szolgáltatások értékesítési csatornáinak ismerete és kezelésének képessége.

3) Szervezési készség (*,,organizational skill''*). Ennek birtokában a vállalkozó nemcsak beosztottai képességeit, indítékait ismeri, hanem képes a beosztottak együttműködését befolyásoló gazdasági (például teljesítmény, keresetek) és társadalmi (kommunikációs nehézségek) konfliktusok kezelésére is. A szervezési készség — ebben a felfogásban — nem azonos valamely termék vagy szolgáltatás előállításához szükséges műveletek helyes sorrendjének meghatározásával, sem pedig a beosztottak egyéni rátermettségének helyes figyelembevételén alapuló munkaerő-felhasználási gyakorlat kialakításával.

4) Politikai tudás (*„political skill''*); a vállalkozás politikai kontextusának ismerete, illetve a „társadalmi szövet'' alakításának, manipulálásának képessége. Nem azonos az emberi kapcsolatok hálózatának kiépítéséhez és fenntartásához szükséges jártassággal, ennél többről van szó. Olyan tudást jelent, amelynek birtokában a vállalkozó képes összehangolni, egyeztetni az egymással gyakran ellentmondásba kerülő egyéni és kollektív érdekeket. Konkrétabban, az önkormányzatokkal, érdekképviseleti szervezetekkel, bankokkal, politikai és különféle civil kezdeményezésekkel való kiegyensúlyozott kapcsolatok kiépítésének és fenntartásának a képessége.

A vállalkozói tudástípusok vázlatos ismertetéséből is nyilvánvaló, hogy a *„szervezési készség''* és a *„politikai jártasság''* megszerzése rendkívül időigényes folyamat, mivel ezek olyan komplex ismeretek, amelyeket az egyéni vállalkozó a vele kapcsolatban állókkal való együttműködés hosszú gyakorlatában sajátíthat el. A személyes empátián és intuitív érzékeken túlmenően magában foglalja a vállalkozással közvetlen vagy közvetett kapcsolatban állók tevékenységének mobilizálási képességét.

Az ún. *intellektuális infrastruktúra* megteremtésével többé-kevésbé párhuzamosan folyik a vállalkozások fizikai infrastruktúrájának kiépítése. A műhely kialakítása, a gépek és berendezések, szerszámok beszerzése vagy létrehozása mellett további fontos elem a jövőbeni *vevőkör* megteremtése. A vállalkozás-építés és fejlesztés nemcsak Magyarországon jelent „hosszú menetelést''. A nagyságrendekkel kedvezőbb gazdasági környezet (előnyös hitelezési konstrukciók, a vállalkozást segítő szolgáltatások fejlettsége stb.) ellenére a cégalapítók vagy a már működő vállalkozások felvásárlói, egyaránt jelentős és változatos gazdálkodási tapasztalatok birtokában léptek az önálló vállalkozás útjára (*Amiot*, 1991. 42—45.).

A vállalkozások elindításához és fenntartásához szükséges változatos tudástípusok kifejlesztését biztosító „kollektív tanulási folyamat'' változatos formáit illusztrálják a következő példák.

A szakmai-technikai jártasság és a szervezési-irányítási készség megszerzésének egyik jellegzetes útja az, amikor egyesek olyan főmunkaidős munkaszervezetet választanak, amelynek időbeosztása (munkarendje) kedvez a második gazdaságban való részvételnek. Erről az egyik *bedolgozó vállalkozó* így számolt be:

„Szerencsénk volt, mert a gyárban reggel hattól délután kettőig dolgoztunk, kettő után lehetetet valamit csinálni itthon. 1972-ben már ajtókat, ablakokat gyártottam. Párosítani tudtam a vasipart a faiparral. Elragadott a fának a szépsége, a vasnak meg a sokrétűsége, úgyhogy a fába is be tudtam vinni olyan dolgokat, mint például a másolóeszköz, amelyet a szerszámgyártásban használtunk. Ez nem az én találmányom, de a famegmunkálásnál hasznosítani tudtam ezeket a dolgokat''.

Mintegy tízéves „tanulási folyamat'' előzte meg a váltást, amely során az „első'' és a „második'' gazdaságban való kettős részvételt felcserélte a *bedolgozó-vállalkozói* státusszal: „Az országban mi voltunk az elsők (1982-ben), akik ilyen bedolgozói alapon tevékenykedtek. Megkaptuk az anyagot megmunkálásra. Bútoralkatrészeket (léceket, csúszóléceket) és lámpatesteket készítettünk.''

A bedolgozás következő periódusában — a nyolcvanas évtized második felében — már nemcsak bútoralkatrészeket készítenek, hanem különleges szakmai felkészültséget igénylő munkákra is vállalkoznak: „Egyedi darabokat készítettünk Németországba, Hollandiába, Ausztriába. Tükröket, kisszekrényeket, ágyakat, székeket, egyedi kis gyalupadot stb. Csak egyedi mintadarabokat készítettem, úgy is vettek fel mintakészítőnek.''

A *bedolgozó-vállalkozók* elsősorban a szakmai-technikai készségek tökéletesítésére törekednek, és kevésbé érdekli őket a szervezés-irányítás, illetve az adminisztráció, és az adózással és a pénzügyekkel összefüggő kérdések. A környék egyik legnagyobb szakmai tekintélynek örvendő épületasztalosa a szövetkezeti formában való bedolgozás előnyeit abban jelölte meg, hogy leveszi a hozzá hasonló vállalkozók válláról a piacszervezés és a termelés adminisztrálásának terheit:

„Ha adnak egy-két gépet, én bedolgozó lehetek és nem nyüszítetnek a papírral, az SZTK-val meg egyebekkel, hanem valaki ügyesen, rugalmasan, bedolgozói szinten szétosztja a munkát és semmi mást nem kell csinálni, csak dolgozni. Nem félek az adminisztrációtól, de ha én ott vagyok a műhelyben, az a feladatom, hogy dolgozzak. A paragrafusokat este megnézem a TV-ben, vagy látom, vagy nem látom elolvasni... Most járassam a Magyar Közlönyt? Abból fogom megtudni, hogy helyesen cselekszem-e az adófizetés terén vagy sem? Most megváltozott az SZTK, változott az amortizáció?''

A vállalkozások *helyi* és *országos* szintjének képviselői a legváltozatosabb, legsokoldalúbb tudást eredményező életpályákat járták be. Rájuk jellemző leginkább az ún. tökéletes vállalkozói tudás. Szemben a *bedolgozó-vállalkozókkal* nem a szakmai-technikai tudásuk elmélyítésére törekszenek, például különböző szakmák, mesterségek kombinációjára. A „szakmai mezőben'' való jártasságnál fontosabbnak tartják a szervezési-irányítási készség tökéletesítését, az előállított termék vagy szolgáltatás értékesítési csatornáinak megteremtését és karbantartását, valamint a működésük közegét jelentő közösség politikai (ideológiai) viszonyainak „kezelését''.

A felsorolt tudástípusok közül elsősorban a szervezési készség és az emberi kapcsolatok „manipulálásának'' képessége — másképpen fogalmazva a politikai-tudás — megszerzése a legnehezebb az egyéni vállalkozók számára. Hiszen ezek szinte kizárólag a gazdasági és a társadalmi szereplőkkel folytatott kollektív „játékban'' való részvétel révén sajátíthatók el. Korántsem egyszerű a „kollektív tanulási folyamat'', a szervezési-irányítási és a politikai tudás megszerzése, mivel egyéni (pszichikai) és a társadalmi (kollektív) konfliktusokkal terhelt. A *helyi és országos vállalkozások* vezetőinek életútját kivétel nélkül komoly törések — nemritkán súlyos egyéni tragédiák — tarkítják, amelyek az eddigi életpálya módosításához vezetnek. A kritikus incidensekről (hirtelen elbocsátás, súlyos közúti baleset, vállalati felsővezetéssel támadt szinte feloldhatatlan érdekkonfliktus stb.) dolgozatunkban már szóltunk. Ezek nemcsak a szakmai ismereteik bővítésére kényszerítették a vállalkozókat, hanem a szervezési-irányítási készségek fejlesztésére, a marketing, valamint a politikai kapcsolatok kezelési képességének „csiszolására'' is. A *helyi*

vállalkozók — például a kft-alapítók — pályafutásában jól kimutatható a szakmai-technikai jártasság fokozatos háttérbeszorulása és ezzel egyidejűleg a szervezési-irányítási, piaci és a politikai ismeretek, tudás felértékelődése.

A munkahelyek hálózatának „bejárásával'' megszerzett képességek és készségek jelentőségére, a gazdasági szervezetekkel, s ezen belül a vállalkozásokkal foglalkozó szakemberek viszonylag kevés figyelmet fordítanak. Különösen elhanyagolják a hivatalos oktatási intézményeken kívül megszerzett tudás elsajátításának folyamatát és szerepét. A tudásszerzés és fejlesztés olyan mással nem pótolható módszeréről van szó, mint a „munkavégzés közbeni képzés'' az, ún. *On the Job Training* (O. J. T.). Az általa közvetített szakmai, főleg pedig szervezési és irányítási készségek összetevői előre meghatározhatatlanok s következésképpen a hivatalos képzési rendszerben „közvetíthetetlenek'' és átadhatatlanok. Alapvetően az emberi kapcsolatok mindennapi gyakorlatában előforduló cselekvési minták, reakció típusok megfigyelése és követése (alkalmazása, korrigálása stb.) formájában elsajátítható készségről van szó. Ennek birtokában fejlődik ki az a beállítottság (esetleg habitus), amely lehetővé teszi a váratlan események, nem rutin jellegű szituációk kezelését, sikeres megoldását (*Koike—Takenori*, 1990.).

A *helyi vállalkozók* közül a kevesebb mint tíz alkalmazottal 100 millió forintos éves forgalmat lebonyolító, két éve létesített kft elnökének életútja jól tükrözi a sokféle tudást kifejlesztő, munkavégzés közbeni „tanulás'', tapasztalatszerzés döntő szerepét. A jelentős faipari vállalkozás sikeres menedzseléséhez szükséges szervezési-irányítási készség a vállalkozójelölt által „bejárt'' mintegy kilenc munkahelyen összegyűjtött tapasztalat eredménye. Az eredetileg fémforgácsolást tanult szakmunkás az iparitanuló-iskola befejezését követően egy termelőszövetkezet építőipari melléküzemágában segédmunkásként helyezkedik el. Pályamódosításait elsősorban a nagyobb kereseti lehetőségek motiválták: rövid időre visszamegy az eredeti szakmájába dolgozni a közeli járási székhely gépgyártó vállalatához. A keresettel itt sincs megelégedve, ezért olyan munkahelyet keres, amelynek munkarendje lehetővé teszi az intenzív maszekolást. A főváros egyik kerületi tűzoltósága kedvező munkabeosztást ígér: 24 óra szolgálat, 72 óra pihenés, ez utóbbi maszekolásra fordítható. A tűzoltóságot a VOLÁN autómentő üzeme követi, az előzőhöz hasonló időbeosztással. A 72 órás pihenőidőt arra fordítja, hogy a falujában verbuválódott kőműves „bandával'' a fővárosi magánerős építkezésen dolgozik. (A „banda'' egykori tagjai többségének ma már saját vállalkozása van.) Egy rendkívül súlyos autóbaleset vetett véget ennek az életformának. Ezt követően a kőműves szakmánál könnyebb munkát kellett keresnie. Választása az asztalos szakmára esett: a közeli város szakmunkásképzőjében esti tagozaton szerez szakmunkás bizonyítványt. A szakképesítés megszerzését követően kiváltja az ipart és főállású iparosként — egészen a nyolcvanas évek második feléig — lambériát és falépcsőt gyárt a Galga-folyó menti falvak és városok piacaira. Termékeiről annyira ismertté válik a környéken, hogy a vevői „Lépcsős Józsinak'' hívják. Hamarosan szembetalálja magát a konkurenciával: a *bedolgozó-vállalkozók* ugyanis *olcsóbban* termelnek. Ő is belép a szomszéd községben működő Vegyesipari Kis-

szövetkezetbe, ahol asztalos karbantartó munkát végez. Az elvégzett, de meg nem fizetett munkák miatt hamarosan konfliktusba kerül a szövetkezet vezetésével és kilép. A helyi termelőszövetkezetben lesz *bedolgozó-vállalkozó*, munkáját saját műhelyében, tizenegy alkalmazottal végzi. Ebben az időszakban építi fel és rendezi be a „nagyműhelyt'', amellyel már mindenféle épületasztalosi munkát el tud végezni. Főbb termékeik: hajópadló, lambéria legyártása és beszerelése, tetőszerkezetek méretre készítése a vevő kívánságai szerint stb. 1990-ben felszámolják a termelőszövetkezet faipari melléküzemágát. Ekkor megalapítja az egyik fővárosi TÜZÉP szakemberével a kétszemélyes kft-t, hét alkalmazottal. A kft sikeres működtetéséhez szükséges szakmai, és főleg termelés szervezési és irányítási készséggel rendelkező *helyi vállalkozó* felkészültségét jól kiegészíti a fővárosi tulajdonostárs: ő gondoskodik a piacról, az anyagbeszerzéstől kezdve a késztermékek értékesítéséig. Korábbi munkahelyén (TÜZÉP) az anyagbeszerzési és értékesítési csatornákat nemcsak megismerte, hanem kezelni is megtanulta. A fővárosban például rendelésfelvevő irodát tartanak fenn, amellyel a termelőüzem állandó rádiótelefon-összeköttetésben áll. A két tulajdonostárs közötti munkamegosztás révén a vállalkozás viteléhez szükséges készségek teljes kombinációja érvényesül: a helybeli tulajdonos a termelés folyamatosságának fenntartására, a termeléssel összefüggő helyi és országos kapcsolatok ápolására koncentrál.

Az *országos vállalkozó* életútja, tudásfelhalmozási „mintája'' annyiban különbözik az ismertetett *bedolgozó-vállalkozó* és *helyi vállalkozó* által képviseltektől, hogy az állami építőipari nagyvállalatánál felsővezetői beosztásokban elsajátított szakmai, valamint szervezési készségeken túlmenően kitűnő piaci és politikai ismeretekkel rendelkezik. Önálló vállalkozásának — tervező és kivitelező kisszövetkezetének — megalapítását megelőző munkahelyei: építési-fejlesztő gyár igazgatója, kerületi IKV műszaki igazgatójaként városrész-rehabilitációt irányít. A főváros vezetésével támadt konfliktusát követően először Gazdasági Munkaközösséget (gmk) alapít, majd második lépcsőben — már a hetvenes évek második felében — létrehozza a kisszövetkezetet. Az önálló gazdasági tevékenységre, már állami vállalati vezető korában megkezdte a felkészülést: társasházak maszek tervezésével foglalkozik. A tervezéssel és fővállalkozással foglalkozó kisszövetkezet többmilliárdos projektekben vesz részt.

A különböző vállalkozói életutak közös jellemzője, hogy a vállalkozások nem a semmiből születtek, a vállalkozók *nem a nulláról* indultak. A sikeres működéshez a kényszer (például munkanélküliség, súlyos munkahelyi konfliktus, egyéni tragédia) vagy a kedvező jogi, pénzügyi feltételek nem elegendőek. A vállalkozói készségek kialakulásának a nagyvállalati munkaszervezetben szerezhető tapasztalatok kevéssé kedveztek. Az állami vagy szövetkezeti tulajdonban lévő és a piaci versenytől óvott gazdasági szervezetek nem igényelték a kezdeményezőkészséget, a sokoldalú tudást, az újítókészséget. A vállalkozások „intellektuális infrastruktúráját'' jelentő tudás és készségek elsajátítása a munkahelyek hálózatának bejárásán keresztül, a második (és a feketegazdaságban) való részvétel valósult meg. Nemcsak a vállalkozások beindításához szükséges komplex ismeretek megszerzése

feltételezi a kooperáció formájában megvalósuló tanulási folyamatot. Az önálló gazdasági tevékenység folytatásához nélkülözhetetlen műhely, gépek és berendezések — összefoglalóan a vállalkozások fizikai infrastruktúrájának — kialakítása szintén feltételezi az együttműködést, az egyéni erőfeszítések mellett a kollektív tradíciók mozgósítását. A következőkben ennek leírására teszünk kísérletet.

1.3 A műhely berendezése: a gépek és szerszámok „története''

A különböző vállalkozási szintek képviselői elvétve éltek a magyar vállalkozásfejlesztést szolgáló pénzügyi támogatás lehetőségeivel. A műhely létrehozása, a szerszámok és gépek elkészítése vagy beszerzése hasonló a tudásfelhalmozáshoz, ez is rendkívül időigényes, és emellett a vállalkozás útjára lépők élettevékenységének keretéül szolgáló „társadalmi szövet'' szinte minden „szálára'' szükség van.

A műhelyt, első lépésben, szinte kivétel nélkül mindenki, a családi házának alagsorában, garázsában, valamilyen toldaléképületben alakította ki. A vállalkozás méretének növekedésével új, kizárólag a gazdasági tevékenység célját szolgáló „igazi'', „nagy műhelyt'' építenek. Ebben a kaláka intézménye fontos szerepet játszik. Az emberi cselekvések olyan típusú szabályozóiról van szó, amelyek az egyéni érdekek hosszú távú érvényesítését garantálják. Az ennek szellemében kötött ügyletek a kölcsönös szolgáltatásokon, az ún. reciprocitási viszonyokon alapszanak (*Sík*, 1988.; *Héthy—Makó*, 1972.). Ezzel összefüggésben jellemzőnek tartjuk a következő példát: „Amikor építettem a házat és a műhelyt, egy fillér munkadíjat sem fizettem ki a házépítésre. Pedig nem kis ház. Annyira jó az összefogás itten. Munkatársak, rokonok, barátok, szomszédok, nem tudom, hogy miért van így. Más faluban nem nagyon lehet észrevenni, ugye? Megcsinálom a lépcsőt, az autószerelő öt évig megcsinálja az autómat. A szomszédság nagyon jó viszonyban van.''

A gépek, szerszámok beszerzésénél a „kaláka'' csak korlátozottan érvényesülhet, ezek ugyanis csak részben állíthatók elő helyileg, így beszerzésükben és megalkotásukban más típusú viselkedésszabályozók érvényesülnek. A teljességre való törekvés igénye nélkül, a gép- és szerszámbeszerzés, valamint a fejlesztés néhány fontosabb forrását, mechanizmusát szeretnénk illusztrálni.

Az utóbbi években pénzügyi nehézségekkel küszködő állami vállalatok, ipari és teremelő szövetkezetek jutányos áron értékesített gépei és berendezései nem elhanyagolható szerepet játszanak a vállalkozások induló fizikai infrastruktúrájának megteremtésében. „Volt, amit mi csináltunk, volt, amit meg kellett venni. A motorokat úgy csináltuk, hogy a közelben lévő motorgyárban leértékelés volt és akkor megvettük a leértékelt motorokat. Nem volt azoknak különösebb hibája, csak éppen a borda el volt törve rajta, szépséghibás volt, olcsón eladták a motorgyár egykori dolgozóinak.''

A gépbeszerzés másik, az előbbi megoldással gyakran összefonódó módszere az előtakarékosság, továbbá más vállalkozók műhelyében működő gépek lemá-

solása és azok „barkácsolással", „bütyköléssel" történő előállítása. „Az első gépet 1968-ban vettük, amikor az asztalos barátommal maszekolni kezdtem. Az asztalos kolléga elvitt az egyik közeli faluba, arra kért, hogy vigyek papírt és ceruzát és rajzoljam le a fűrészgépet. Vittem papírt, de nekem nem kellett rajzolni. Meglátam az egészet, tudtam, hogyan kell elkészíteni. Az első gépünk favázas fűrészgép volt, a kerekeket is fából készítettük, réteges lemezből. A második gépem már vasvázas volt, egy kombinált gyalugép. A vázat mi vettük, a többi alkatrészt pedig úgy csináltattuk maszekoknál. A gépeket, szerszámokat a termelőszövetkezetekben, imitt-amott, ahol lehetett, ott vásároltuk meg. Ezzel a kombinált gyalugéppel lehetett gyalulni, fúrni, faragni. Ha valahol lehetett olcsóbban gépeket venni, azt megint összefabrikáltuk, így jött össze a többi gép." ... „Az egyik barátomnak volt egy ismerőse az X-városban működő kisipari szövetkezetnél — amely időközben megszűnt — s megvette részemre a kiselejtezett fűrészgépet. Ötszáz forintért megvettük, feljavítottuk, felgeneráloztuk és akkor az már komolyabb gép lett, ilyen jellegű beszerzéseket bonyolítottunk le 1982—83-ban."

A vázlatosan bemutatott különböző szintű egyéni vállalkozások önmagukban ritkán rendelkeznek a „tökéletes" vállalkozásra jellemző tudás-típusok teljes kombinációjával. Hasonlóképpen ritkán sikerül egyetlen vállalkozónak olyan műhelyt berendeznie, amellyel az épületasztalosi tevékenységhez tartozó munkák teljes skáláját elő tudja állítani. Ez egyben azt is jelenti, hogy a vállalkozók nagy volumenű megrendelések teljesítésére izolált, egyéni fellépés esetén képtelenek lennének. Az együttműködés viszont lehetővé teszi a kollektív vállalkozói képesség érvényesítését. Az egyéni kisvállalkozások által végzett specializált tevékenységek integrálódnak egy hálózatban. Az egyes vállalkozók sikere a kooperációban részt vevő vállalkozások egészének sikerétől függ. Az együttműködés garantálásában, a résztvevők teljesítményének szabályozásában és ellenőrzésében a gazdasági ösztönzők mellett (például a teljesítési határidők elmulasztását büntető komoly kötbér) a helyi közösségben érvényesülő magas színvonalú bizalmi viszonyok, és az ettől elválaszthatatlan etnikai összetartozás fontos szerepet játszik.

2. A kollektív vállalkozói munkaszervezet felépítése és működése

Dolgozatunk további részében azt vizsgáljuk, miként lehetséges az, hogy a projektben részt vevők strukturált csoportként viselkedtek. Első lépésként számba vesszük, hogy a csoport milyen „készen talált" strukturális elemeket integrált, milyen már korábban létrejött kapcsolati elemekből épült fel. A „készen talált" kapcsolatokat az alábbi dimenziók mentén szeretnénk értelmezni.

2.1. A készen talált kapcsolatok struktúrája
(A gazdasági viselkedés társadalmi szabályozói)

1. Egy közösségen belül a kapcsolatokat meghatározzák az adott település társadalmi kötelékei. A települési kapcsolatok lényegében a rokonsági viszonyok mintájára működnek, azaz az egyes tranzakciók nem szimmetrikusak: a szívessé-

get nem szükséges (azonnal) viszont szívességgel ellentételezni. A szimmetria globálisan és hosszú távon jön létre. Ezzel összefüggésben arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy az ilyen kapcsolatokra ráépülő kooperáció — a közfelfogással ellentétben — korántsem érdekmentes. Ebben az anyagi és a nem anyagi érdekek egyformán fontosak, amelyek részben rövid, részben hosszabb távon érvényesülnek. Másképpen fogalmazva: az ügyletben részt vevők érdekeik érvényesítésénél partnereik gazdasági és morális (pl. szolidaritási) elvárásaival egyaránt számolnak. Az emberi cselekvés egyéni és kollektív szabályozása, illetve értékelő rendszere közötti határok összemosódnak. Az egyoldalú rövid távú nyereségszemlélet helyett a vállalkozásban részt vevők érdekeinek kölcsönös beszámításán alapuló hosszú távú gazdasági kalkuláció érvényesül.

Az érdekeknek ennek a szélesebb értelemben vett kölcsönösségét a *helyi vállalkozók* is felismerik és érvényesítik. Az egyik legsikeresebb képviselőjük például faanyagot hitelezett a bedolgozóknak, akik e segítség nélkül nem tudták volna elvégezni a feladatukat. A vállalkozó ennek fejében elvárhatta, hogy az érintettek a munkájukat kifogástalan minőségben, határidőre készítsék el.

2. Egy nagyobb üzem, gyár (esetünkben egy műszergyár) újrastrukturálhatja a „készentalált'' szomszédsági, rokonsági, szakmai stb. viszonyokat. Ha elég hosszú ideig működik, akkor a körülötte élő emberek sorsa és az üzem története összefonódik. Ennek következtében egy adott településen működő gyár struktúraképző tényező lesz. A kialakuló gazdasági, vállalkozási viszonyok „rászerveződhetnek'' az így létrejött struktúrákra. A közös gyári munkavégzés során született barátság szálai ma is összekötik a vállalkozókat. A *helyi vállalkozó* és a *bedolgozó vállalkozó* viszonyában napjainkban érvényesülő együttműködés alapjai a gyári múltban gyökereznek: „Az egyik asztalos haverrel együtt dolgoztunk a gyárban. Megrendelést kapott a *Projekt* keretében, de nem volt pénze. Megmondta, hogy ő mennyiért csinálja a fa alkatrészek megmunkálását, mi a szerelést vállaltuk el. Jól van, mondom, hát akkor csináljuk. Nekem van adókedvezményem, nyerő, hogyha így szövetkezünk, és megcsináltuk négy hét alatt, 1992 tavaszán.''

A nagyvállalati szervezetben a szövetkezeti bedolgozói rendszerben való tartós részvétel a kooperációt megkönnyítő kapcsolatok forrása. Emellett itt sajátíthatók el a kollektív fellépést lehetővé tevő értékek és magatartásminták is, amelyek a vállalkozói alapon létrejött együttműködést is segítik. A szoros összetartozást a következő interjúrészlet példázza: „Ismertük egymást, mint a testvérek, összetartott a társaság. Például fizetésnapon összejöttünk, megtartottuk a majálist, juniálist, elmentünk kirándulni, gyárlátogatásra.''

3. Szakmai struktúrák. I. községben az első asztalos az ötvenes évek második felében szerzett szakmát, a többiek őt másolták. Az évek során kialakult az asztalosságnak valamilyen helyi divatja. Az ötvenes évek végétől a hatvanas évek közepéig minden végzős nyolcadikos osztályból öt-hat fiú választotta az asztalos szakmát. Ez a divathullám a hetvenes évek közepén újra megismétlődött. Az egyik vállalkozó így beszélt erről: „Abban az időszakban asztalosnak ment az előttünk járó garnitúra is. A nyolcadik általánosban hatan voltunk fiúk, abból öten lettünk

asztalosok. Az előttünk végző társaságból szintén öten mentek asztalosnak. Utánunk még mindig vonzó volt a pálya. Itt hagyománya volt ennek, volt egy ilyen időszak, most autószerelőnek mennek.''

Mára több mint harminc asztalos tevékenykedik a faluban. Túlnyomó részük ugyanannál a budapesti vállalatnál tanulta ki a szakmát. Itt tehát nem az elhelyezkedési lehetőségek szabályozták a szakmaszerzést, hanem egy *helyi minta*, amely a falu munkavállalóinak szakmai struktúráját alapvetően meghatározta.

A szakma-orientáció fontos eszköze a helyi általános iskola. A falu életében játszott szerepét a helyi önkormányzat képviselőtestületében is szerepet vállaló *bedolgozó vállalkozó* így értékelte: ,,Nagyon sokat adunk az iskolára. Az legyen az alapja az embernek, az iskola. Csodálatos szép iskolánk van, majdnem mindent megkapott, amit kért.''

Az *országos vállalkozó* hasonlóan nyilatkozott: ,,Apám ideje alatt megépült az általános iskola, énekkar, zenekar, kultúrház épült. Sok mindent megteremtett ez a falu, minden volt itt, színjátszókör is.''

4. A szövetkezeti bedolgozás, mint a kooperáció tanulóiskolája. A vizsgált régióban működő falvaka faipari vállalkozóinak, iparosainak egy részét az Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet foglalkoztatta, amely kiépítette a nyolcvanas években a termelés térben decentralizált bedolgozói rendszerét. A bedolgozói munkaszervezet hatékonyságát nem a bedolgozók száma és az általuk képviselt egyéni termelési kapacitások nagysága határozta meg, hanem a közöttük kifejlődő kooperáció hatékonysága. A gazdasági szervezetekre jellemző méret-gazdaságosságot nem egyetlen szervezete méretének növelésével érték el, hanem a földrajzi közelségben elhelyezkedő bedolgozó műhelyek együttes szervezetének a létrehozásával. Általánosabban megfogalmazva ez azt jelenti, hogy a termelés hatékonysága nemcsak az egyes gazdasági szerevezetekben előállított termék vagy szolgáltatás volumenének a ,,maximalizálásától'' függ, hanem az egymással együttműködő szervezetek rugalmasságától is, amelyek a — nagyvállalati szervezetben rendkívül nehezen megvalósítható — kooperáció különleges formáját képviselik (*Costa*, 1988. 27—42.).

A szövetkezeti bedolgozás előnyeiről az egyik *bedolgozó vállalkozó* így számolt be: ,,Nem önállósítottam magam. Szövetkezetben kezdtem el dolgozni, mindig a szövetkezetnek voltam a híve. 1982-től dolgoztunk igazi kisszövetkezetben, bedolgozók voltunk, tíz-tizenhat faluból verbuválódtak a bedolgozók. Püspökhatvantól Jászberényig. Ez a forma abból a szempontból nagyon jó volt, hogy akinek csak egy szalagfűrésze volt, azzal dolgozott. Kinek mije volt, azzal dolgozott. A munka megvolt. Ha többet dolgozott, többet keresett. Mert lehetőség volt rá.''

A *bedolgozó vállalkozók* elszigetelten, egyéni akciókkal nem tudtak volna bekapcsolódni az országos vagy nemzetközi piaci vérkeringésbe. A nyolcvanas évtizedben erre egyedüli lehetőséget a szövetkezeti munkaszervezet jelentett. A *bedolgozó vállalkozók* számára a szövetkezet nyújtotta az ún. reális szolgáltatásokat (*real service*), amelyek hiányában aligha lettek volna képesek a helyi piacról kilépni

az országos, sőt a nemzetközi piacokra. A jelzett régióban szerveződött bedolgozói hálózatban az egyéni vállalkozók termelését a „kooperátorok" koordinálták, segítségükkel különleges erőforráskoncentráció valósult meg. Jól illusztrálja ezt a facsillárgyártás példája: „Ha valakinek csak esztergálya volt otthon, akkor esztergályos munkát kapott. A gépkocsivezetők szállították az anyagot és a félkésztermékeket az egyik bedolgozótól a másikhoz, ők voltak a kooperátorok. Ez a felállás nagyon jó volt, legalábbis nekem tetszett, olyan terméket lehetett összehozni, mint a facsillár. Mi gyártottuk a csillár farészét, mások összeszerelték és a késztermék mehetett külföldre."

5. Második gazdaság. A második gazdaságban is létrejöhetnek olyan kapcsolatok, amelyek a vállalkozók közötti kooperáció alapját képezhetik. A második gazdaságot a szabályozatlan munkaidő, a rugalmas, formális pozíciókhoz nem hozzákötött munkamegosztás jellemzi, továbbá a baráti, kollegális és paternalisztikus elemek keveredése a kapcsolatokban. A kooperációba ez a kapcsolati típus szinte változás nélkül beépülhet. Jó példája ennek egy I-n működő építési vállalkozás, amely teljes mértékben a második gazdaságban együtt dolgozók csoportjából jött létre. A faluban fiatalemberekből kőműves brigád szerveződött, akik a környék építkezéseiben rendre részt vettek. A kőműves brigádnak az elmúlt 7-8 évben állandósultak a tagjai, kialakult egy szilárd csoportstruktúra, amely a vállalkozásban is alkalmazható volt. A struktúra kialakulását az is befolyásolta, hogy azonos korú és élethelyzetű emberekből szerveződött, s így a jelenlegi kapcsolatok a kortárscsoportok sajátosságaiból is megőrzött valamit.

A csoport egyik tagjából a falu egyik legjelentősebb vállalkozója lett, ő így számolt be a fentiekről: „Állandó csapatot alkottunk. A faluban lévő kőműves vállalkozás — F és M kft — tulajdonosai és vezetői szintén tagjai voltak a csapatnak. A megrendelők kizárólag magánépítkezők. Főállásunk mellett maszekben dolgoztunk. Komplett házat építettünk, a földmunkával kezdtük és a tetővel fejeztük be. Szinte kizárólag fővárosi építkezéseken dolgoztunk, helyi építkezési piac nem létezett, ugyanis a családi házakat kalákában építették."

A csapat versenyképes volt, amit az magyaráz, hogy kifogástalan minőségben, határidőre és viszonylag olcsón dolgoztak. Reklámra nem volt szükségük, a magánépíttetők adták tovább a nevüket. A nyolcvanas évtizedben a második gazdaságában kiépített kapcsolatokra, piaci pozíciókra alapozva, a kilencvenes évek elején létrehozzák önálló és legális gazdasági vállalkozásaikat. A gazdasági visszaesés érezteti hatását a főváros magánerős lakásépítkezéseinek piacán is, ennek ellenére ma is kitűnő pozíciókkal rendelkeznek. Ennek titkáról, a kőműves szakmában mozgó *helyi vállalkozó* így számolt be: „Harminc-negyven százalékkal olcsóbbak vagyunk, mint a fővárosi vállalkozók, jó minőséget produkálunk, árlistával és költségvetéssel dolgozunk és nem kérünk előleget."

Az idézett vállalkozó termelési kapacitása 1991-ben például már félévre előre le volt kötve. Kedvező piaci pozíciókat nemcsak a már idézett termelési stratégiájuknak köszönhetik, hanem annak is, hogy gyorsan dolgoznak, egyszerre maximum két építkezést vállalnak, amelynek irányítását megosztja egymás között a két

tulajdonosvezető, véleményük szerint három építkezés egyidejű felvállalását már nem bírnák. A napjainkban kft. formában működő vállalkozás éves termelési értéke 4—5 millió Ft.

2.2 A szereplők és a készen talált kapcsolatok

Az eddigiekben az együttműködésnek azokat az elemeit érintettük, amelyeket a kooperációban részt vevők mintegy készentaláltak és építőelemként a kooperációban felhasználták ezeket. A kooperációi ugyanakkor valamilyen saját, belső struktúrával is bírt; a résztvevők alkotta együttes rendezett csoportként viselkedett.

A következőkben az egyes alcsoportokon belüli és az alcsoportok közötti kooperációról szólunk.

A *bedolgozó-vállalkozók közötti kooperáció.* Az ide soroltak pályafutását, mint fentebb jeleztük, a ,,hazafelé tartás'' jellemzi. Munkájuk, értékeik centruma az otthon, minden kapcsolatuk innen indul ki, itt értelmeződik, itt hagyják jóvá. Az együttműködés is ezen a közegen szűrődik át. Az anyagok, a segítség, a bizalom áramlására a rokonsági kapcsolatokon, volt m unkatársi, szomszédsági viszonyokon keresztül történik, de e kapcsolatok egyneműsödnek az otthon perspektívájában.

Egyetlen pont van, ahol a háztartástól, ennek elfogadó, értékelő, egyneműsítő jellegétől függetlenednek a kapcsolatok, ez pedig a szakmai viszonyok. A *bedolgozó vállalkozók* magát a kooperációt mint szakmai együttműködést interpretálták. Az egymásról való ismeretek is szakmai zsánerűek voltak, mivel a közöttük lévő kapcsolat szakmai mezőben szerveződött (együtt voltak valahol bedolgozók, kollégák voltak a Műszergyárban, számontartják egymást mint asztalosok). A szerveződésnek ezen a szintjén az etnikai összetartozás nem játszik meghatározó szerepet, fontosnak tartják, de nem tőlük indul ki, nem ők hangsúlyozzák léptennyomon.

Az első (*bedolgozó vállalkozók*) és a második szint (*helyi vállalkozók*) közötti kooperáció kettős: a *bedolgozóknak* a *helyi* és az *országos vállalkozókhoz* való viszonyát a *paternalizmus* jellemezte; pl. a jövőjükre vonatkozóan nem készítettek egyéni terveket, hanem jórészt a *helyi vállalkozók* megrendeléseitől tették függővé. Ez utóbbiak a gondoskodó ,,atya'' szerepét töltötték be a bedolgozók szemében. (Tőlük vártak megrendelést, anyagot. Természetesnek vették, hogy anyagot kapnak előlegbe.) Azaz a *helyi* és *országos vállalkozókkal* való kapcsolat is *az otthon modellje* szerint szerveződött, az itt jellemző várakozások, beállítódások domináltak.

A kapcsolat másik oldala: a *helyi* és az *országos vállalkozók* viszonya a *bedolgozókkal* kettős: egyrészt maguk is észlelik és akceptálják, hogy a bedolgozók közötti hálózat centruma, szervező elve a háztartás, másrészt ők racionális (ökonómiai) értelmezést adnak a kooperációnak. Addig mennek el a szívességnyújtás-

ban, információadásban stb., ameddig az gazdaságilag ésszerűnek bizonyult; azaz a gazdasági dominálta a többi struktúrát.

A *helyi vállalkozók és az országos vállalkozó közötti kooperációt* alapvetően a piac logikája befolyásolja. Ennek egyik jól kitapintható vonása, hogy a *helybeli vállalkozók* — ellentétben a bedolgozókra jellemző magatartással — igyekeznek megőrizni gazdasági, szakmai, szervezeti önállóságukat az *országos vállalkozóval* szemben. A szuverenitásra törekvés egyértelműen a piaci versenypozíciójuk megőrzésére, javítására szolgál.

A szintek közötti együttműködést tehát különböző elvek szabályozzák: a bedolgozói szinten a kooperáció kerete a mindennapi élet: a szakmai, rokonsági, települési kapcsolatok egy egységes egésszé integrálódnak a mindennapi életben, amelynek centruma, szervező elve a háztartás. A többi szinten viszont a gazdasági racionalitás a hangsúlyos, ugyanakkor ez nem semmisíti meg a többi struktúrát, hanem felhasználja, kiaknázza, így például a bizalmi viszonyok, a településen meglévő kontroll (mindenki mindenkiről tud) a vállalkozás erőforrásává válik.

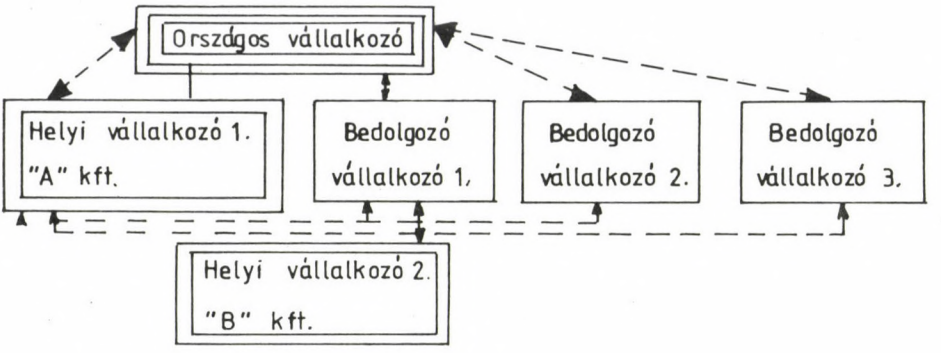
2.3 A projekt és a résztvevők magatartását integráló tényezők (Projekt: az ún. relációs szerződés példája)

A projekt kezdeményezője az *országos vállalkozó*, aki egy építőipari tervezéssel és kivitelezéssel foglalkozó fővárosi székhelyű kisszövetkezet elnök vezérigazgatója. A cég a kilencvenes évek elején 150 millió forintos éves forgalmat bonyolít le. Az általunk vizsgált kollektív vállalkozás — a projekt — egy háromcsillagos szálloda épületasztalos munkáinak végzésére szerveződöitt. Ennek értéke mintegy öthat millió forint volt. A munkák kivitelezése 1992 tavaszára koncentrálódott. A projektben a résztvevők közötti munkamegosztás a következőképpen alakult: az anyagbeszerzéssel és fafeldolgozással foglalkozó helyi vállalkozó („A'' kft) kapta a megrendelések 70%-át, három bedolgozó vállalkozó asztalos és egy másik helyi vállalkozó („B'' kft) pedig osztozott a maradék munkán. Az *országos vállalkozó* a kft-kkel és a bedolgozókkal egyformán vállalkozói alapon kötött szerződést. A projektben egyesített egyéni termelési kapacitások zökkenőmentes kihasználása érdekében a kisszövetkezet, további az „A'' és a „B'' kft-k a bedolgozó vállalkozók számára megelőlegezték a szükséges forgótőkét, a termelés beindításához szükséges anyagokat.

Az *országos vállalkozó* nemcsak a tőkeszegény bedolgozó vállalkozók részvételéhez elengedhetetlenül szükséges forgótőkét előlegezte meg, hanem ennél átfogóbb támogatást, „védőernyőt'' is jelentett számukra. A kisszövetkezet elnöke így nyilatkozott a cége által gyakorolt „kvázi'' inkubátor ház szerepéről.

„A kisszövetkezet és az én személyemen keresztül bizonyos védettséget is kapnak azok a most induló vállalkozók, akiknek nincs tapasztalata, mert nem lehetett tapasztalata. Függetlenül attól, hogy már saját házában megvolt az asztalosműhelye, gépi berendezése. Például az „M'' gyárban karbantartó asztalos volt és közben otthon, másodállásban csinálta az ajtókat, ablakokat, lambériákat.

A projektben részt vevők kapcsolatát illusztrálja a következő ábra:

Jelmagyarázat: <- - - - -> = szóbeli megállapodás

A projektben részt vevőket csupán az országos vállalkozóhoz kötötték többékevésbé formalizált munkaszerződések, egymással való kapcsolatait semmiféle írásos munkaszerződés sem szabályozta. Ennek ellenére tevékenységüket precízen összehangolták: kollektív munkaszervezet tagjaiként, csoportként viselkedtek a szállodán végzett épületasztalos munkák teljesítése során. A közgazdasági értelemben használt forrásallokáló piac szereplőinek viszonyát szabályozó munkaszerződések hiánya egyáltalán nem jelenti azt, hogy a vállalkozók kapcsolatai rendezetlenek. Az egyéni vállalkozók egymás közötti viszonyát, csoportként való viselkedését alapvetően a fejlett bizalmi viszonyokat tükröző ún. közösségi piac („mercato communitario'') szabályozta. Ennek lényege: a piaci mechanizmusok és a gazdasági tranzakcióban részt vevők kapcsolataiban érvényesülő kölcsönösségi (reciprocitási) viszonyok együttes „játéka'' képes létrehozni és működtetni a partnerek kooperációját. (*Makó—Simonyi*, 1990. p. 46.)

A továbbiakban az ún. közösségi piac hosszú távon alakítható tényezőivel foglalkozunk, amelyek integrálták a résztvevőket a projektbe, és az itt kialakult viszonyukban érvényesülő különleges „magatartásszabályozók'' tartalmát meghatározzák. Végül említést teszünk a helyi társadalomban született különleges („civil'') kezdeményezésekről, amelyek a közösségi piacot létrehozó értékeket és bizalmi viszonyokat „karbantartják''. Más megfogalmazásban, a gazdasági tranzakció szereplőinek egyéni fellépését integráló társadalmi intézmények bemutatására vállalkozunk.

V. A kooperációt biztosító integrációs értékek

Fentebb többször is jeleztük, az együttműködés nem értelmezhető egyszerűen úgy, mint a tranzakcióban részt vevők gazdasági nyereségszámításra alapozott cserekapcsolata. A kooperáció bele van ágyazva a gazdasági és nem gazda-

sági viszonyok rendszerébe. A résztvevők mindennapi érintkezését nem gazdasági természetű értékek és intézmények is szabályozzák. Kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy a vállalkozók együttműködésében *három érték* játszott domináns szerepet.

Szakmai értékek. A projektbe kerülésnek a szakmai hozzáértés volt az első számú kiválasztási szempontja, azok kaphattak feladatot, akiknek a faluban jó volt a szakmai referenciája. Ugyanakkor maguk az érintettek is úgy interpeteálták a projektbe kerülésüket, mint hozzáértésük elismerését. Az *országos vállalkozó* erről a következőket mondta: „Aki részt kíván venni ebben a közös munkában, azt az is tartja, hogy mit szól a másik, hogyha ő nem úgy végzi a munkáját, ahogy kellene. Tudom azt, hogy nem fog olyat csinálni, sőt ő megy utána, ha valami nem stimmel, akkor rákérdez, hogy nézzem meg, csinált egy mintadarabot. Ugyanúgy, mintha esztergályos vagy marós lenne, hogy a mintadarab megfelelő-e."

A szakmai értékek az integrációt azáltal is erősítették, hogy megkönnyítették a résztvevők közötti információcserét. Az együttműködés mellett bizonyos szakmai verseny is észlelhető volt, ami viszont az innováció lehetőségét növelte. Jól érzékelhető volt ez a törekvés például a saját műhely berendezéseinek, szerszámainak kialakítása során. Az újítás, a verseny jelenléte ugyanakkor veszélyeztetheti a projektben részt vevők együttműködésének stabilitását. A falu vállalkozóinak kollektív fellépését szervező országos vállalkozó tisztában van a verseny kockázatával, s a projekt működésének jelenlegi szakaszában a stabilitást fontosabb értéknek tartja, mint az újítást szükségszerűen kísérő belső konkurencia kifejlődését: „Nem akarom túlfejleszteni (ti. a projektet), mert akkor nehéz átfogni. Nem szeretném azt sem, hogy kialakuljon egy belső konkurencia, hogy te ez vagy, én meg az vagyok, meg amaz. Szerintem akkor jó — legalábbis a stabilizálódásig —, hogyha arra büszkék, ez itt készült, ebben a faluban. Legyen egy ilyen hajtóerő."

A szakmai érték mentén egy viszonylag jól azonosítható közösség is létrejött. A falu asztalosai számon tartják egymást, tudják a másikról, hogy mekkora műhelye, milyen felszerelése van, milyen minőségi munkát lehet tőle elvárni. Az interjúkban „rangsoroltattuk" a megkérdezettekkel a szakmabelieket, s nagyjából ugyanazt a 8—10 nevet említette mindenki, mint legjobb szakembert. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy e „csoport" úgy működött, mint egy szakmai szervezet, a bekerülésnek, bentmaradásnak mindenki számára jól átlátható feltételei voltak. A „csoportba" tartozásnak az előnyei is kézzelfoghatóak, hiszen aki ide tartozik, az könnyebben kap megbízatást. A feladatok elosztása szakmai, felszereltségi kritériumok szerint a projektben jórészt e szakmai szervezetként működő csoport belső értékelő rendszerére támaszkodott.

A másik domináns integrációs érték a vállalkozásban részt vevők csoportviselkedésének formálásában a *bizalom* volt. Dolgozatunkban korábban már elemeztük a bizalom funkcióját a társadalom és a gazdaság működésében, így itt csak a forrásaival és a projektben részt vevők magatartását reguláló szerepével foglalkozunk.

A bizalom egyik forrása, hogy a település társadalmi viszonyai átszőttek a rokonsági-baráti kapcsolatokkal. A faluban szinte mindenki rokon, amit jól illusztr-

rál az egyik *bedolgozó vállalkozó* megjegyzése: „A sógorom ott dolgozik a fővárosi kisszövetkezetben. Ott dolgozik a veje is, meg a nővérem is. Ezért szóltam a kisszövetkezet elnökének, amikor vállalkozó lettem, hogy ha lesz majd munka, jó volna, ha tudna nekem is adni valamit, és tulajdonképpen így kerültem a projektbe."

A helyi vállalkozók foglalkoztatási politikájában is jól tettenérhető a rokoni kapcsolatok előnyben részesítése. Az egyik legsikeresebb képviselőjük például dolgozóinak 90%-át rokonaiból verbuválta. Sőt a vállalkozás központi műhelyében kizárólag rokonokat foglalkoztat. A „családcentrikus" foglalkoztatáspolitikáról így nyilatkozott: „Nálam dolgozik a két bátyám, nővéremnek a fia, a sógorom. Ha fizetek valakinek — mert jól lehet fizetni, csak meg kell érte dolgozni —, akkor nézzük meg, hogy kinek adjuk ki a pénzt. Ennek inkább csak előnye van. Én úgy érzem, ha valaki nem tud adni, az ne is várjon sokat ... én voltam olyan helyzetben, hogy a padlón voltam, amikor hazajöttem a kórházból, többszázezer forint adóssággal indultam. Tudom, hogy ez egy régi dolog, de ha akkor nem kaptam volna, ha akkor nem segítettek volna rajtam, akkor én azt mondom, hogy nincs fölemelkedés. Én Pesten elvesztem volna, az biztos, le is írhattak volna papíron."

A családi, rokonsági kapcsolatok intenzitása a vállalkozók viszonyában érvényesülő *bizalmi viszonyok* egyik forrása. Ugyanakkor alkalmanként a bizalom és az engedelmesség konfliktusba kerülhet egymással. Ez történt például az alább idézett esetben is: „A bátyámat hazaküldtem reggel. Mondtam, gyerekek, reggel hét órakor munkakezdés, ő hét óra öt perckor tolta be a biciklit, ilyen nincs. Másnap megint ugyanúgy, na gyerekek, akkor egy hétig menjetek haza, fizetetlen szabadságra, gondolkodjatok. Ha valaki dolgozni akar, az tudja, hogyan kell kezdeni és befejezni a munkaidőt, ha nem, akkor jöjjön a munkakönyvéért. Saját bátyám sem kivétel. Vagy így csinálja az ember, vagy megeszik. Itt ebben is nagy gondok vannak. Nem teszek szívességet senkinek sem, aki megdolgozik, az a pénzét megkapja. De természetesen, ha egy céget visz az ember, az ne hagyja magát, hogy tönkretegyék."

A vállalkozásban foglalkoztatott családtag munkahelyi viselkedésével (fegyelmezett munkavégzésével) szembeni komoly elvárás azt jelzi, hogy a *lojalitás*, az egymás érdekeinek, törekvéseinek tolerálása a bizalmi viszonyoknak csak az egyik összetevője. Azonban a lojalitás „kölcsönös", azaz „kétirányú", a családtagnak is respektálnia kell a vállalkozás hosszú távú fenntartásának munkaszervezeti követelményeit.

Egymás érdekeinek kölcsönös tolerálása, azaz a „morális kompetencia" mellett a *bizalmi viszonyok* másik fontos összetevője a partnerek szakmai hozzáértése, amely a fegyelmezett munkavégzést is magában foglalja. A kétféle, „morális" és „szakmai" kompetencia együttes és tartós érvényesülése garantálja a bizalmi viszonyok előnyeit (*Makó—Simonyi*, 1990. 58—59.). A *bizalmi viszonyok* ún. harmadik dimenziója az idő; amely tulajdonképpen a vállalkozásban részt vevők morális és szakmai kompetenciájának „tesztelése", s egyúttal az egyoldalú függéssel szemben a kölcsönös függésen alapuló kapcsolatok kifejlődésének vagy ellehetetlenülésének időszaka. A vállalkozásban vagy bármilyen típusú gazdasági ügyletben érvényesülő *bizalmi viszonyok* legfontosabb előnyei:

• A részt vevő partnerek a gazdasági nyereség előnyeit és a veszteségeket egyaránt megosztják a hosszú távú együttműködéssel járó előnyök érdekében.

• A gazdasági tranzakcióban részt vevők viselkedésének kiszámíthatósága.

Ezek hiányában megkötött gazdasági ügyletek fokozott kockázatáról így számolt be az általunk vizsgált település polgármestere: „A község kultúrházában azzal a vállalkozóval szerettünk volna egy munkát elvégeztetni, akivel mindig padlóztatni, meg parkettáztatni szoktunk. Kaptunk tőle egy árajánlatot, de nem voltam itthon a faluban. Jött egy idegen vállalkozó, hozott egy árajánlatot és azt mondta a kolléganőmnek, hogy asszonyom, most azonnal adjon nekem választ, mert Budapesten van egy nagy munkám, ezzel gyakorolva nyomást a kolléganőmre. A helybeli és az idegen vállalkozó árajánlata között minimális, 1000 Ft-os eltérés volt (81 000, illetve 82 000 Ft). Az idegen vállalkozó megcsinálta a munkát, gyönyörű szép volt a parketta, amíg rá nem ment senki. Rámentek az óvodások két délután és elvesztette a fényét a parketta. Az idegen vállalkozó ugyanis azon akart spórolni, hogy kicsit meghígította a lakkot. Mi ér nekünk többet? Újra kell csiszoltatni és kifizetni 15 000 Ft-ot a lakkért, ahelyett, hogy 1000 Ft-tal többet kifizettünk volna annak a vállalkozónak, akit már ismertünk és tudjuk, hogy ezt nem teszi meg velünk, mert tudja, hogy akkor máskor is munkát fog kapni. Ha most jól dolgozik, akkor a jövőben is számíthat a helyi önkormányzat megrendelésére ... a munkát megcsinálja, utána szembetalálkozol vele az utcán, és ezért igyekszik.''

A rokoni kapcsolatok mellett a bizalmi viszonyokat formálják azok az *informális kapcsolatok*, amelyek a vállalkozóvá válást megelőző *közös gyári múltban* vagy a *második gazdaságban* való együttes részvétel alapján születtek. Például, a projektben együttműködő bedolgozó és a helyi vállalkozók egyéni érdekeit kölcsönösen figyelembe vevő együttműködési készség a közös gyári munkára vezethető vissza. Az egyik bedolgozó vállalkozó, a projekt keretében végzendő munkákhoz szükséges anyag (forgótőke) előfinanszírozásáért cserébe, a munkák egy részét — az általa készített francia erkélyek fa alkatrészeinek összeszerelését — átengedi a „B'' kft-nek. Ezáltal, mintegy 200 000 Ft kamatmentes forgótőkehitelhez jut, a helyi vállalkozó pedig ezzel a megrendeléssel bekerül a projektbe.

A bizalmi kapcsolatok a gazdasági ügyleteknek fokozott dinamizmust kölcsönöznek, résztvevőit megszabadítják a kockázatot kerülő, óvatoskodó magatartástól, valamint a gazdasági tranzakciókat nehézkessé tevő, állandó dokumentáció kényszerétől. Meggyorsítja a partnerek közötti injformációcserét, egyúttal olyan társadalmi kontrollt teremt, amely garantálja a kifogástalan minőségű munkavégzést.

A fejlett bizalmi viszonyok teremtette előnyök hátránnyá válhatnak, ha a külső partnerekkel szembeni megalapozatlan jóhiszeműséggé válik. Ez fordult elő a projektben egyesült bedolgozó vállalkozókkal is, amikor a szállodaépítkezésen részt vevő más cégek számára, „jóhiszeműen'', naplózás nélkül, szóbeli megállapodás alapján végeztek el különféle munkákat, azok ellenértékét sohasem kapták meg.

A projektben együttműködő bedolgozók tehát a szakmai értékek és a fejlett bizalmi viszonyok kapcsolják össze, azok mobilizálják a kooperáció készen talált

formáit. A *bedolgozók* és a *helyi vállalkozók* közötti kapcsolatot elsősorban a bizalmi viszonyok szabályozzák, a szakmai értékek alárendelt szerepet játszanak. Például a helyi vállalkozók anyagot hiteleznek a bedolgozóknak, a határidőkben, minőségi követelményekben szóban állapodnak meg, s ennek ellenére a legkisebb reklamáció sem merül fel a bedolgozó vállalkozók által végzett munkák minőségével és határidős teljesítésével összefüggésben. A *bedolgozók* és a *helyi vállalkozók*, illetve az *országos vállalkozók* viszonyát szabályozó megállapodások leginkább az ún. relációs szerződésekhez (relational contracting) (*Dore*, 1987) hasonlíthatók. A piacgazdaságokban általánosan elterjedt vállalkozói szerződések a gazdasági ügyletekben részt vevők teljesítési és fizetési kötelezettségeit precízen és írásban rögzítik. Az erősebb partgner akaratát a gyengébb partnerrel szemben, különösen a kedvezőtlen gazdasági szituációban, igyekszik kihasználni. Ezzel szemben, a projektben részt vevők gazdasági ügyleteit szabályozó ún. relációs szerződés jellemzői a következők:

1. A gazdasági ügyletben részt vevő erősebb partner, még kedvezőtlen gazdasági helyzeteben sem igyekszik kihasználni, gyengébb partnerével szemben előnyös pozícióját. (Például a bedolgozó vállalkozókat a helyi vállalkozók kamatmentes forgótőkével segíteteték olyan gazdasági környezetben, amelyre a rendkívül magas bankkamatlábak jellemzőek.)

2. Az üzleti kapcsolatokat különleges társadalmi-kulturális viszonyok „szövik'' át. (Azonos etnikumhoz tartozók között szerveződnek.)

3. Egymás érdekei, törekvései iránti megértés, kölcsönös tolerancia, szakma- és munka- (teljesítmény-) centrikus beállítottság.

4. A kapcsolatok különleges stabilitása kedvez a perspektívában való gondolkodás és cselekvés kifejlődésének. (Például vállalkozásfejlesztési, beruházási tevékenység folytatása akkor, amikor a makrokörnyezet nem kedvez az ilyen karakterű akcióknak.)

5. A gazdasági tranzakciókban — a projektben — résztvevők tudomásul veszik, természetesnek tartják a viszonyukban (országos, helyi és bedolgozó vállalkozók) érvényesülő hierarchiát.

A harmadik integrációs érték az *etnikum*. Ez a legáltalánosabb érték, mivel magában foglalja a másik kettőt is. A szakmai érték mentén integrálódó emberek alkotják a legszűkebb csoportot, a bizalmi háló ennél tágabb, az etnikum pedig magában foglalja lényegében az egész falut, mivel lakóinak négyötöde német származású. A projektbe-kerülés első feltétele a szakmai hozzáértés volt, második feltétele bizalmi jellegű volt, s a harmadik pedig, hogy az illető I-i lakos legyen. A három értékből az első a másodiknak, a második pedig a harmadiknak részhalmaza.

Az etnikai hovatartozásnak, mint integrációs értéknek azért alakult ki jelentős szerepe, mert megteremtésében olyan egyéni és főleg kollektív megpróbáltatások játszottak fontos szerepet, amelyek a német származás velejárói voltak hazánkban (a kitelepítéstől való félelem, vagyonelkobzás stb.). Jelentős részben ezzel magyarázható, hogy ezen a településen az emberek összetartóbbak, zárkózottabbak.

A szolidaritás akkor is érvényre jutott, amikor ennek komoly kockázata volt. 1948-ban például a falu jegyzőjének az volt az egyik bűne, hogy nem jelentette elöljáróinak, hogy az emberek „kalákában'' csépeltek. (*Asztalos—Brandtner*, 1991., 289.) A folyamatosan védekezésre kényszerülő falu lakóinak beállítottságára kettősség jellemző, egyfelől egymást segítik, támogatják, másfelől befelé fordulók. „Nem olyan nyílt ez a falu'', jegyezte meg az egyik interjúalanyunk. A nagy szakmai tekintélynek számító műbútorasztalos így jellemezte a falu lakóit;

„Az itt lakók általában összefognak, ilyen a beállítódásuk. Szorgalmas emberek, általában becsületesek, törekvők.''

Az idézett, a kilencvenes évek elején megfogalmazott értékelés nem igen különbözik attól a minősítéstől, amelyet a század elején a falu egykori plébánosa megfogalmazott: „I. falu lakói becsületesek, megbízhatóak, őszinték, dolgosak, takarékosak'' (*Asztalos—Brandtner*, 1991., 331.).

VI. Értékfenntartó és integráló intézmények

Kérdés, hogy a kooperáló vállalkozók csak felhasználják, vagy legfeljebb módosítják társadalmi kapcsolataikat, a fennálló értékeket, magatartásmintákat, illetve maguk is aktívan hozzájárulnak ezek létrehozásához?

Az I. falubeli vállalkozók együttműködésének kereteit adó, ezt szabályozó intézmények egy része készen talált, amelyek jól kielégítik a kooperáció szükségleteit. Ilyen például a család, rokonság intézménye, a szomszédság. Ezek bizalomfenntartó, integráló szerepéről korábban már szóltunk. Ugyanakkor I-n létrejött néhány olyan intézmény is, amely nemcsak építkeznek a kooperáció és integráció meglévő helyi mintáiból, hanem azok fenntartásában, továbbfejlesztésében és gazdagításában is fontos szerepet játszanak. Ilyen típusú intézmények a következők:

- Az *Alapítvány*. Létrehozását 1991 tavaszán megtartott önkormányzati ülésen kezdeményezte a falu újonnan megválasztott polgármestere. Az *Alapítvány* javára a vállalkozók is ajánlottak fel bizonyos összeget, ily módon a vállalkozói nyereségből több maradhatott a faluban. Az alapítvány pénzt a tervek szerint munkahelyteremtésre, környezetvédelemre, öregek és a kisebbségek helyzetének javítására szeretnék fordítani. Az *Alapítvány* kezdeményezője, a helyi önkormányzat mellett a település két helyi vállalkozója és az országos vállalkozó. (A falu önkormányzata másfélmillió forintos ingatlannal és 100 000 Ft készpénzzel szállt be, a vállalkozók pedig együttesen 350 000 Ft-ot adtak. Az *Alapítvány* konstrukciójáról, gazdasági és társadalmi szerepéről, a létrehozásában fontos szerepet játszó helyi vállalkozó így számolt be: „Lényege az, hogy a vállalkozások nyereségadója a faluban maradjon. Ha mint vállalkozó év végén a kft-ből kiveszem a nyereségemet, 100 Ft-ból 40 Ft-ot be kellene fizetni az „állambácsinak''. Nem oda fizetem, hanem ide fizetem be. Ez a lényege az egésznek. Lehet azon is gondolkodni, hogy Z vállalkozónak, Budakeszire tételesen kiadunk egy melót, és azt mondjuk, hogy

haver, ennyit be kell fizetni az *Alapítványba*. Ha nem, akkor nagyon szépen köszönjük. Ezen a melón buktunk, nem tudom mennyit, de a következőt nem kapod meg. De azért, hogy ő ezt megkapja, be fogja fizetni az *Alapítványba* a nyereségadóját. Így lehet a településből valami.''

Az *Alapítvány* létrehozásának egyik legfontosabb célját, a foglalkoztatási gondok megoldását egyelőre nem sikerült elérni, ugyanis az adóhatóság nem adott adókedvezményt, annak ellenére, hogy az alapítványi pénzt munkahelyteremtésre fordították volna. Kezdeményezői nem adták fel azt a tervüket, hogy a falu segítse a munkaerőpiacról kiszorult (főként a kvalifikált) embereket. A terv egyébként konkrét formát is öltött: alapítványi forrásból szeretnének felállítani egy ,,falu-műhelyt'', amely nem egyszerűen a foglalkoztatási gondokat enyhítené, hanem segítené a vállalkozói pályán való elindulásban a saját műhellyel nem rendelkező (kvalifikált) munkanélkülieket.

Az *Alapítvány* jelentősége az, hogy a *konfliktusok kezelését egyéni szintről a közösségi szintjére* emeli, amelyben az önkormányzat és az új falusi gazdasági elit komoly szerepet játszik. Ezzel a készen talált bizalmi, szolidaritási viszonyok új, a racionális pénzügyi—technikai eljárásokat is alkalmazni képes intézményi formát kapnak.

- *Vasárnapi beszélgetések.* Az *országos vállalkozó* minden hétvégét a szülőfalujában tölt, és vagy az édesanyja lakásán vagy a helyi önkormányzat helyiségében maga köré gyűjti a vállalkozókat egy kis eszmecserére. A beszélgetések nem munkaértekezletek: nincs előre megszabva a tárgy, a résztvevők köre. Kötetlen beszélgetés, leginkább hírbörze. Kölcsönösen informálódnak egymás szakmai problémáiról, és megtárgyalják a falu fejlesztésével kapcsolatos teendőket is. (Az *Alapítvány* is ezekből a beszélgetésekből nőtt ki.)

Azok vesznek részt ezeken a beszélgetéseken, akik beletartoznak a falu szakmai és/vagy bizalmi hálózatba, illetve tágabban: I-ben laknak. Ugyanakkor e találkozókon való részvétel újra is termeli ezt a szakmai, bizalmi hálózatot. A vasárnapi beszélgetések szimbolikusan is megerősítik a csoport hovatartozást, amely ily módon fontos cselekvésszabályozó, integráló szerepet lát el.

- *Szabadidőkör.* Az egyik helyi vállalkozó kondicionálótermet épített családi háza alagsorában, s ezt nyitott klubként üzemelteti. Az mehet be oda, aki akar. A valóságban persze könnyen megvonható azok köre, akik ténylegesen igénybe vehetik ezt a szolgáltatást. Többnyire vállalkozók, szakmabeliek informális találkozóhelye. Fontos integrációs intézmény, mivel a vállalkozók (illetve jobb társadalmi helyzetben lévők) nem szakmai, nem gazdasági integrációját segíti elő.

Ennek az intézménynek hármas funkciója van. Egyrészt a bizalmi hálózatot erősíti, mivel nyitott, nem ellenőrzött teremről van szó. Így mindenkinek a lelkiismeretére van bízva, hogy óvja az ott található nagyértékű berendezést. Másrészt a kondicionálótermet gyakran keresik fel családostól a vállalkozók. Ily módon a *szabadidőkör* egyúttal a család egységének, kohéziójának is ,,karbantartója''. Harmadrészt a testtel való törődés, mint norma jelzi, hogy a faluban a ,,high society'' értékvilága is megjelent, sőt bizonyos integráló funkciót is ellát.

• *Vállalkozók Klubja.* Az információcsere intézménye, amelyet a falu öt vezető vállalkozója — kft-tulajdonosa — kezdeményezett. Működése vizsgálatunk idején szünetelt, annak ellenére, hogy a kezdeményezéssel a település különböző szintű vállalkozóinak döntő többsége rokonszenvezett. Az érintettek egybehangzóan szükségesnek tartják, igényelnek egy olyan intézményt, amely lehetővé tenné az ötletek, információk cseréjét. Az érdeklődésre jellemző, hogy az első összejövetelen szinte minden helyi vállalkozó részt vett. Ha sikerül a vállalkozók különböző csoportjainak törekvéseivel találkozó programot összeállítani, a klub működni fog, és potenciálisan a település, a társadalmi integráció fenntartásának egy újabb intézményével gazdagodhat.

Összegzés

A hazai és a külföldi szakirodalom szerint hazánkban a gazdasági átmenet és az ezt követő fejlődés kizárólag a piaci versengő gazdasági magatartásra épülhet. Felfogásunk szerint e magatartás mellett sikeres lehet a verseny és a kooperáció valamilyen kombinációja is. Az egyének nem mindig rendelkeznek a vállalkozáshoz szükséges szakmai, pénzügyi, vezetési ismeretekkel, nincs megfelelő tőkéjük, alkalmas gépi berendezésük. Az együttműködés ugyanakkor lehetővé teszi a *piaci versenybe* való bekapcsolódást. Az egyének által végzett specializált tevékenységek integrálódhatnak egy hálózatban. Ebben az esetben az egyéni vállalkozók sikere a kooperációban részt vevő vállalkozások egészének sikerétől függ. Az együttműködés garantálásában, a résztvevők teljesítményének szabályozásában és ellenőrzésében a gazdasági ösztönzők mellett a helyi közösségben érvényesülő bizalmi viszonyok, és az ettől elválaszthatatlan etnikai összetartozás is fontos szerepet játszik.

Kooperáció ugyanakkor nem hozható létre tetszőleges helyen és tetszőleges szereplőkkel, mivel csak ott jöhet létre, ahol ennek megvannak a gazdaságon kívüli, történelmi, morális, intézményi előfeltételei.

Az általunk vizsgált faluban olyan asztalosok kooperáltak, akiknek szervezetileg nem volt egymással kapcsolatuk, mégis strukturált csoportként viselkedtek, mivel kapcsolataikat számos gazdaságon kívüli intézmény biztosította.

A kooperációban résztvevők három, funkcionálisan elkülönülő alcsoportra tagolódnak. Az alcsoportokba tartozóknak hasonló az életpályája, az együttműködésben felhasználható tudás típusa, illetve e tudás megszerzésének módja is. A különféle tudástípusoknak ugyanakkor van egy közös vonása: mindegyik valamilyen korábbi együttműködés során (a második gazdaságban, szövetkezetben stb.) alakult ki. A vállalkozáshoz szükséges gépi berendezések, felszerelések megteremtése — a tudáshoz hasonlóan — kollektív termék; az információk, szívességek kölcsönös cseréjének az eredménye.

Az I. falubeli vállalkozók együttműködésének keretet adó, ezt szabályozó intézmények egy része készen talált, amelyekre a kooperáció munkamegosztási, üz-

leti kapcsolatai mintegy „rátelepülnek''. Ilyen készen talált intézmények a család és rokonság, a szomszédság, korábbi munkahelyi vagy második gazdaságbeli kapcsolatok. Az intézmények egy másik részét a kooperáció során, ennek segítése céljából alakították ki, ilyenek a projekt kollektív munkaszervezetein kívül az *alapítvány* és a *vállalkozók klubja*. Ezek mellett vannak olyan intézmények is, amelyeket nem tudatosan, előre elhatározott céllal hoztak létre, azaz bizonyos értelemben az együttműködés „melléktermékeként'' alakultak ki, ilyenek a *vasárnapi beszélgetések* és a *szabadidőkör*. Ez utóbbiak is fontos szerepet játszanak a kooperáció fenntartásában és újratermelésében.

Az együttműködésben részt vevők érintkezését, cserekapcsolatait nem gazdasági természetű értékek is szabályozzák. Kutatásunkban három, az integrációt alapvetően meghatározó értéket találtunk: a legszűkebb, részleges érték a szakmai, ennél tágabb, az együttműködés különböző szereplőit összefűző érték a bizalom, s végül a legtágabb érték az etnikai volt.

IRODALOM

Amiot, M. (1991): Les Misères du Patronat. Paris: L'Harmattan

Amiot, M. (1993): Kis- és középvállalkozások Franciaországban = *Társadalomkutatás*, (Megjelenés alatt)

Asztalos, J.—Brandtner, P. (1990): Iklad (Egy magyarországi német falu története). Iklad—Aszód, Petőfi Múzeum—Iklad Község Önkormányzata

Beccatini, G.—Giovanni, P. (1992): East-Central Europe and the Italian Entrepreneural Model. Bologna, IVth Internationale Meeting of Sociology of Work, 10—12 November

Costa, C. (1988): Décentrage productif et diffusion industrielle = *Economie et Société*, Hors série, No. 31. Février

Dore, R. (1987): Taking Japan Seriously. Stanford, Stanford University Press

Ganne, B. (1989): PME et district industriell: quelques réflexions critiques á propos 'du modele italien PME Revue Internationale, No. 2—3.

Hankiss, E. (1989): Kelet-európai alternatívák. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Héthy, L.—Makó, Cs. (1988): Worker's Behavior and Business Organisation. Budapest, Institute of Sociology

Koike, K.—Takenori, I. (1990): Skill Formation in Japan and Southeast Asia. Tokyo, University of Tokyo Press

Kolosi, T.—Róna-Tas, Á. (1992): Az utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon = *Szociológiai Szemle* 2. sz.

Kornai, J. (1989): Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. Budapest, Hetei Világgazdaság Kiadói Részvénytársaság

Kuczi, T.—Vajda, Á. (1991): A vállalkozók társadalmi összetétele = *Közgazdasági Szemle*. 1. sz.

Kuczi, T.—Lengyel, Gy.—Nagy, B.—Vajda, Á. (1991): Vállalkozók és potenciális vállalkozók = *Századvég* 2—3. sz.

Laky, T. (1992): A kis- és középméretű vállalkozások helyzete Magyarországon. (Paper prepared for The Promotion of small-medium enterprises in Europe-Project) Budapest, Munkaügyi Kutatóintézet

Lengyel, Gy.—Tóth, I. (1993): A vállalkozói hajlandóság terjedése = *Szociológiai Szemle*, megjelenés alatt

Makó, Cs.—Simonyi, Á. (1990): Társadalmi terek és az autonóm cselekvés lehetőségei. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet

Ricoveri, G.—Cilóna, O.—Focker, F. (1990): Labour and Social Conditions in Italian Industrial District. Geneva, International Conference on Industrial District and Local Economic Regeneration. 18—19 October, Paper No. 6
Román, Z. (1992): Vállalkozói sikereket—erős kisvállalatokat. Budapest, Magyar Kisvállalati Társaság
Sabel, Ch. F. (1992): Studies Trust: Building new forms of co-operation in avolatile economy. In: *Sengenberger—Pyke* (eds.): Industrial District and local economic regeneration. Geneva, ILO
Saglio, J. (1991): Indusdtrielle locale et strategie des acteurs: Du peigne à la plasturgie dans la zone d'oyonnax. Lyon, GLYSI
Sengenberger, W.—Pyke, F. (1990): Small firm industrial district and local economic regeneration: Researc and policy issues. In: *Sengenberger—Pyke* (eds.): Industrial District and Local Economic Regeneration. Geneva, ILO
Sík, E. (1988): Az „örök'' kaláka. Budapest, Gondolat Könyvkiadó
Simonyi, Á. (1987): Nagyvállalatok alkalmazkodása, rugalmas kisvállalkozások Olaszországban. Budapest (kandidátusi értekezés)
Szelényi, I. (1988): Socialist enterepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary. Madison, Wisconsin University Press
Trigilia, C. (1992): Italian Districts: Neither Nyth nor Interlude. In: *Sengenberger—Pyke* (eds.): Industrial District and Local Economic Regeneration. Geneva, ILO
Weelock, J. (1992): Autonomy and Dependence: the Flexibilito of the Small Business Family in Peripherical Local Economy. Autonomy and Independency Workshop

KUCZI, TIBOR—MAKÓ, CSABA

COLLECTIVE WORK ORGANIZATION OF SMALL BUSINESS

Summary

This paper reports the findings of research carried out in a village near Budapest, where the authors have found a particular type of economic organization corresponding in many respects to what is known as the industrial district phenomenon in the literature on the subject.

According to the widely shared view of both Hungarian and foreign experts, the current economic transition and the related economic development could exclusively be based on the individual competitive behaviour of the economic agents. Our research experiences suggest that parallel to the individual competitive behaviour, the combination of the competitive and co-operative economic behaviour could also be efficient. Individuals do not always have the necessary professional, financial and organizational skills for their future business.

The investigation carried out in the ''I'' village, discovered a large number of organizationally unrelated joiners who behaved as a structured group because their relations were regulated by numerous non-economic institutions. The participants in the Project (collective organization of small business owners) constitute three functionally distsinct groups. Entrepreneurs belonging to these groups were characterized by similar careerpaths, type of skill and acquisition of skill, too.

The relations and transactions among the participants in the Project are regulated not only by economic, but non-economic incentives or values. Three types of values play key role in the social integration of the entrepreneurs: the narrowest of it was the professional values and the larger one is the trust relation binding together participants, and finally the most comprehensive value of cooperation was the common ethnic origin.

GYEKICZKY TAMÁS

AZ EMBERI TŐKEBERUHÁZÁSOK ÉS AZ EMBERI ERŐFORRÁS-FEJLESZTÉSEK NÉHÁNY SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁJA*

Az emberi erőforrások fejlesztése és az emberi tőkeberuházások a társadalom különböző síkján játszódtak le.[1] E tézisünk, amely kiindulópontként szolgál elemzéseink számára, *az emberi tőke és az emberi erőforrások társadalmi viszonyainak eltérő szerkezetére, vonatkozási rendszereik, szervezeti és intézményes formáik különbözőségére utal.*

Az emberi tőkébe történt beruházások a gazdasági rendszer növekedését, hatékonyságának emelkedését, a gazdasági rendszerben szerveződő racionális cselekvési stratégiák eredményességének javulását célozták meg. Az emberi tőkeberuházások a „a gazdasági RENDSZER"-ben értelmezhetőek, még akkor is, ha e „rendszerimmanens stratégia" számos, a rendszer ön(ki)fejlődésétől idegen elemet (tudás, az ember pszichikai—fizikai képessége) vont be innovációjába.[2]

Az emberi erőforrások kibontakozásának terepét a TÁRSADALOM INTEGRÁCIÓI (Soziale Integrationen) jelentik. Jóllehet az emberi erőforrásokok fejlesztése a gazdasági rendszer működését a nagyobb fokú hatékonyság irányába mozdította el, mégis azokra a társadalmi kapcsolatokra vonatkozott, melyek a társadalmi rendszerek közötti közvetítő (integrációs) terekben, azok intézményesült vagy nem intézményesült viszonyaiban működtek. Az emberi erőforrásfejlesztések során továbbá azok a társadalmi mezők alakultak át, ahol az (egyéni és társas) emberi cselekvések normái, értékei és motivációi szerveződnek. Ennek bizonyítéka az a tény is, hogy az emberi erőforrások fejlesztésének hatására létrejött új társadalmi viszonyok (megjelenésük az egészség, az emberi képességek, a tudás, a motivációk stb. területei) a gazdasági rendszer autonóm logikájába (amelynek szervezője a PÉNZ), nehezen, esetleg többszörös áttételek segítségével illeszthetőek csak be.

A második világháborút követő modernizáció során így nemcsak az oktatásra, az egészségügyre stb. fordított beruházások volumene nőtt, hanem kialakultak az emberi viszonyok (human relations) intézményes mechanizmusainak új formái is. Az új társadalmi viszonyok a hagyományos modernizációs elméletek keretei között nem elemezhetőek, mivel egy olyan új típusú modernizáció eredményei, ahol

* E dolgozat egy nagyobb munka része, amelyben a szerző az emberi erőforrások fejlesztésének és az emberi tőkeberuházásoknak szociológiai—társadalomtörténeti kérdéseivel foglalkozik. A könyv írása során felhasználtuk a jelenleg folyó OTKA kutatásunk empirikus tapasztalatait is.

a változások mögött az emberi tőkeberuházások és emberi erőforrás fejlesztések álltak. E folyamat titkait a modernizációs elméletek eddig nem tudták feltárni.[3]

Tézisünk bizonyításaként fel kell idézni a *gazdasági rendszer, a társadalom,* illetve az *integráció* fogalmait. Az emberi tőke és az emberi erőforrások közötti különbség, valamint az új modernizációs pálya sajátossága e fogalmak segítségével értelmezhető. Mivel a hazai irodalom mellett a külföldi szakirodalom is bőséggel rendelkezésünkre áll, a következőkben csak a számunkra releváns folyamatokra hívjuk fel a figyelmet.

1. A gazdaság rendszere és az emberi tőkeberuházások

A gazdasági rendszer a szociológia egyik legtöbbet idézett, elemezett és vitatott fogalma. Mi azzal a véleménnyel értünk egyet, amely szerint a gazdaság zárt, autopoetikus (*Luhmann*) „önmagára vonatkozó'' (Selbstreferenz) rendszer. Működésének feltételeit a pénznek, a gazdaság általános kommunikációs médiumának közvetítésével önmaga teremti meg... „minden gazdaságilag releváns akció, és csak azok, melyeknek gazdasági relevanciájuk van, a pénzre vonatkozik'' (*Luhmann*, 1988., 625. o.). A gazdasági rendszer fenntartásának, reprodukciójának, környezetben intézményesülő kommunikációjának közös bázisa a „fizetés'' (Zahlung). Végtelen láncolatként, különböző cselekvési célokat integrálva a pénz kiadás/javak (szolgáltatások) megszerzése — mint egymásra vonatkozó cserefolyamat — uralkodik a gazdaság minden területén. A kölcsönös fizetésre épülő kapcsolatok egyfelől sokoldalúan tagolt (differenciált) gazdaságimmanens formákban öltenek alakot, másfelől lehetővé teszik a gazdasági rendszer nyitását, annak „nyitott rendszerré válását''. A nyitott gazdaság a környezethez (Umwelt) saját kommunikációs médiumán (pénz) keresztül kapcsolódik, környezetének számos elemét vonva be így a pénz (kiadása a fizetés) működési körébe (és logikájába). A nyitás megkettőzi (külső és belső vonatkoztatási rendszerek kialakulásával) a gazdasági rendszer önmagára vonatkozó referenciáit, valamint a környezet további differenciálódásához, és a pénz logika expanziójához vezet.

Környezetébe a gazdasági rendszer a nyitottság—zártság; függés és függetlenedés egyensúlyának megteremtésével — amit a pénz kommunikációs médiumként közvetít — integrálódik. „A (gazdasági — Gy. T.) rendszer a rendszer-környezettel szembeni függésének és/vagy függetlenségének útján az utolsó lépést az ipari társadalomra történő áttéréssel tette meg, s e lépés amennyire előnyös, annyira visszafordíthatatlan. Ez többek között azt is jelenti, hogy a föld (mint ahogy a többi erőforrás is) és a munka csak a pénzre cserélhetőség kedvéért léteznek. Csak most lett a gazdaság egy sokoldalúan tagolt (ausdifferenziert) és minden elemében monetáris formában integrált rendszer, olyan rendszer, amely a saját reprodukcióját is meghatározza. A társadalom saját gazdaságával kapcsolatban minden felelősségről lemondott, és nincs többé már olyan fellebbviteli fórum sem (ami egy felső réteget jelentene), amihez e felelősség felerősítése érdekében fordulni lehetne'' (*Luhmann* i. m. 52—63. o.).

A nyitottá váló gazdaság a környezetben létező és működéséhez elengedhetetlenül szükséges forrásokra kiterjeszti saját diszpozícióit. A forrásokat, működése előfeltételeit, bevonja reprodukciójába, sokoldalúan tagolt rendszerének más és más pontjába integrálva őket. A pénz médium uralmának alárendelve megváltoztatja a források „tulajdonságát'' is. A gazdaságban — mint egy belsőleg tagolt rendszerben (*The Same is Different* — írja *Luhmann*) — a pénz bázisán különböző viszonyok, struktúrák, rendszerek alakulnak ki. Felerősödő önreprodukciójuk, növekvő komplexitásuk eltérő rendszervezérlési logikákat, működési feltételeket és formákat hoz létre. A gazdaság belső differenciálódása (Binnendifferenzierung) a gazdasági rendszer egészének szerveződését, működési mechanizmusát is átalakítja, mivel egy sokoldalúan tagolt gazdaság saját környezetébe is csak sokoldalú kapcsolatokon keresztül tud integrálódni. „Csak ha a gazdaság egyáltalán vállalkozásokra, és fogyasztói érdekekre tagolódott, továbbá alárendelődött a piac mércéinek, csak akkor képes egy üzem (Betrieb) saját piacait felkutatni, s a kialakult érdektagolódásból hasznot húzni'' (*Luhmann* i. m. 139. o.).

A gazdaság belső differenciálódása *specializáció.* Specializáció abban az értelemben, hogy gazdaság sokoldalúan tagolt rendszerében kialakult részkomplexitások a környezet egy-egy körülhatárolható, konkrétan meghatározható területéhez (Umweltausschnitt) kapcsolódnak. E viszonyok mentén új rendszeradaptációs mozgások formálódnak. A specializáció így nem a rendszer és környezet komplexitásának leépülése, hanem egy sajátos környezet — rendszer kölcsönhatás. E kölcsönhatásban formálódik a gazdaság és a környezet közötti kommunikáció is.

A gazdasági rendszer belső differenciálódása történeti folyamat, miként a pénzlogika uralkodóvá válásáé is. Mindkettő az ipari forradalom korára nyúlik vissza. „A XIX. század elején a pamutiparban bekövetkező technológiai változások hozták létre az urbanizáció feltételeit, az ipar központosítását és a gazdasági közösségek elszemélytelenedését'' — írja *Smelser*. (*Smelser*, 1959, 406. o.). A gazdaság aktorai a szükségletkielégítés — pénz — fizetés körforgását (jogilag, politikailag) legitimmé téve a változások addig soha nem tapasztalt sorozatát indították el. Az átalakulás a társadalom minden területét érintette, s megalkotta a modern fejlődés forgatókönyvét. Elkezdődött a politikatörténet új szakasza, a modern képviseleti demokráciák kora (parlamenti reformok, politikai pártok alapítása). E folyamat mint a „tagolttá válás'' és komplexitás együttese értelmezhető. „Egy társadalmi egység (unit) akkor jön létre, ha ...az új struktúra sokkal tagoltabban épül fel, mint a régi. Az új egység jóval specializáltabb lesz, funkciói hatékonyabbak, mint a régié. Végül, a rendkívüli fejlődési szakasz után az új egység konszolidálódik a társadalmi rendszerben, rutinalizálódva ezáltal'' (*Smeleser* i. m. 402. o.). A gazdasági rendszer és a környezete közötti differenciálódás, a függetlenedés, a belső/külső tagolódás történeti folyamatai szükségessé tették a gazdaság (és egységei) vezérlésére alkalmas „programok'' kialakítását. A program egyfelől reakció a külső/belső környezet mozgására, másfelől a jövőre vonatkozó „vezérlési terv'' (*Luhmann* i. m. 170. o.). A program minden egyes rendszerben

az adott rendszer kommunikációs nyelvén íródik — ez a gazdaság esetében a pénz — e „rendszerspecifikus'' kódban fogalmazza meg a rendszer döntési, választási alternatíváit. A program a célok terepe, a *rendszerracionalizációk* működésének kerete. A cél — programmegfogalmazás a környezet komplexitását „redukálja'' ugyan, ám a rendszer előfeltételeinek bővítésére (vagy ennek lehetőségére) is vonatkozik. A rendszer racionalizációja ebből a „leegyszerűsített'' sajátos programvezérlésből alakul ki. *„A problémamegoldás általános kommunikációs eszközei lehetővé teszik — a sajátos célok együttes hatását is figyelembe véve — a rendszer racionalizációját, még meghatározott hiányfeltételek keretei között is''* — mondja *Luhmann* (*Luhmann* i. m. 144. o.). E hiány lehet a pénz, a hatalom vagy egyéb gazdasági feltétel (munka, erőforrás) hiánya. A hiány a gazdaság belső és külső környezetében egyaránt megjelenhet, így a racionalizáció reflexió a környezet állapotára, annak tagoltságára. Ezek miatt a racionalizáció a hiány leküzdésének „vezérlési terve'', a rendszer programja pedig sajátos válasz a környezet kihívására. A hiány pótlásának terve (a program) a gazdasági rendszer piachoz kötődő stratégiáit is tartalmazza. Ennek egyik oka, hogy a program a piacon zajló fizetések véget nem érő (abbahagyhatatlan) láncolatára támaszkodó kommunikációs kódban íródott (pénz). Másik oka, hogy a piac képviseli, megjeleníti, pénzben láthatóvá teszi azokat a hiányokat, melyek leküzdésére a programot kidolgozzák. A hiányok a gazdasági rendszer korlátai, a piac pedig e korlátok „tudatosítója''.

A piac nem a gazdasági rendszer külső adaptációs rendszere, hanem a gazdaság integráns része, a gazdaság *belső korlátja*. Ebben az értelemben a gazdaság belső környezete (innere Umwelt). „Mint piacot, a gazdasági rendszert alkotó rendszerek gazdasági környezetét úgy lehet felfogni, mint ami minden egyes egyén számára más és más, végül azonban mindenkinek ugyanaz. A piac fogalma tehát nem jelöl rendszert, hanem egy környezetet, de a környezet mint egy rendszer, ebben az esetben mint gazdasági rendszer, tagolható. Mint piac magával a gazdasági rendszerrel együtt saját aktivitásának központja lesz...'' (*Luhmann* i. m. 94. o.).

A piac, mint belső környezet nem azonosítható a gazdasági szervezeti és intézményes mozgásaival. A piac a gazdasági aktorok cserét, kooperációt és a konkurenciát kifejező kapcsolatainak (tagolt) együttese (*Luhmann*, 1988. 106. o.). A piac viszonyairól az árak tudósítanak, bennük „kommunikálódik'' a gazdaság és (belső) környezetének viszonya. Az árak döntések, a vezérlési programok alapjai, de a jövőre vonatkozó optimalizációs kalkulációk bázisai is. „Az ár meghatározható, mégis a gazdasági rendszer különböző résztvevői számára mást és mást jelent. Az ár tehát az általános differenciálódás paradoxonának újrafogalmazása, operacionalizációja. The Same is Different'' (*Luhmann* i. m. 110. o.). Az árak, mint igazodási pontok a gazdasági rendszer „megfigyelője'' számára különösen fontosak. A megfigyelés eredményétől függhet a megfigyelőnek — mint aktornak — a gazdasági aktivitása. Fizet, ha az ár megéri, és nem fizet, ha nem. Így az árak alakulásától függ a gazdaság biztonsága, hiszen ha sok „nem fizetés'' fordul elő, akkor a gazdaság folyamatossága veszélybe kerül. Az emberi tőkébe való beruházások a

gazdasági rendszerbe „gazdaságon kívüli'' forrásokat (tudás, egészség, információ) vontak be. E források a gazdaság részeként — tőkeként felhalmozva — hasznot, profitot hoztak. Az emberi tőke a piac és a pénzben kifejezett befektetések/nyereségek arányának kalkulálásával (programozásával) integrálódott a gazdaságba. Az emberi tőkébe való befektetések a gazdasági rendszer általános kommunikációs médiumának nyelvén íródtak, „átfordítva'' egy tőlük idegen rendszerintegráció kódjára. A tudás, egészség, információ, mint tőkejavak, ebben a relációban csak a pénzben kifejezhető értékük (illetve megtérülési és haszonkulcsuk) miatt fontosak, minden más szempontból nézve közömbösek. *A gazdaság, mint a pénzen és a fizetéseken alapuló rendszer, az emberi tőkejavak társadalmi tulajdonságát megváltoztatja, kódjait átírja, értéküket új definíció alapján határozza meg.* E tőkejavak a gazdaságba integrálódva kialakították rendszer-kapcsolataik új formáit, létrehozták saját gazdasági struktúráikat. Az „átalakulás'' eredményeképpen aktoraik, intézményeik, szervezeteik, normáik és értékeik (mint a gazdaság önálló részintegrációi), közreműködnek a gazdasági rendszer és környezete kommunikációjában, részesei a gazdaság és környezete között zajló függés és függetlenedés folyamatának. Mint tőkejavak részt vállalnak a gazdasági rendszer önmagára vonatkozó előfeltételeinek „termelésében''. Az emberi tőkejavak számos eleme beépül a gazdaság külső környezetébe, ezért a gazdaság reprodukciója egyre nagyobb mértékben a tudás, képesség, egészség minőségétől, aktivizálhatóságuk mértékétől függ. A gazdaság belső környezetéhez kapcsolódva (piac) az emberi tőkejavak alárendelődnek a piaci logikának (pl. az egészség és a betegség gazdasági értékeinek meghatározásával), ám ezzel „piacosítják'' az emberi tőkejavak és szolgáltatások hiányát is. A gazdasági rendszer belső differenciálódása struktúrálja az emberi tőke viszonyait. Nemcsak az emberi tőke aktorok számának növekedése, hanem az emberi tőkeviszony egyre sokoldalúbbá váló újratermelése is e differenciálódás eredménye. Az emberi tőkejavak tagoltsága és a környezethez való sokoldalú kapcsolódása a gazdaság — luhmanni értelemben vett — „rendszer-racionalizációjának'' bázisa.

Láttuk, a gazdasági rendszer vezérlési programja arra vonatkozik, miképpen lehet a belső/külső környezetből egyre több erőforrást felhalmozni, akkumulálni, és nyereséggel működtetni. A célok megfogalmazása, az alterenatívák kidolgozása racionális válasz az erőforráshiány leküzdésére. A gazdaságossági számítások, a pénzben kifejezett „kalkulatív'' tervek (programok) a hiány megszüntetésének lehetőségei. Az emberi tőkejavak kalkulációja a gazdaság és környezete(i) „párbeszédében'' formálódó vezérlési programok (racionalizációinak) kidolgozásakor meghatározó szerephez jutott. Mivel a gazdasági növekedés bázisai az emberi tőke beruházásainak növelése, ezért a modern gazdaságok rendszervezérlési programjainak főként arra kell válaszolni, miképpen lehet egyre több emberi erőforrást emberi tőkeként felhalmozni. A rendszer egészére vonatkozó programkészítés mint „racionalizáció'' egyre inkább meghatározóvá válik, hiszen az emberi tőke aktorainak terveit is növekvő mértékben e kalkulatív logika uralja. Másképpen fogalmazva a rendszer- és aktorvezérlés stratégiái — a pótlólagos erőforrás bevo-

násának kényszerétől hajtva — egyre inkább racionálisabbá válnak. A gazdaság — rendszerelméleti értelemben felfogott — racionalizációja tehát az emberi tőkeberuházások révén rohamosan halad előre.

Az emberi tőkeberuházások a „rendszerracionalizáció'' képviselői, s a gazdaság mozgásterét növelve a gazdasági rendszer nagyobb nyitottságát készítik elő. A nyitottá válást egyfelől megalapozza e programok pótlólagos forrásbevonáson munkálkodó stratégiája. A források egyre bővülő köre egy tagoltabb, sokoldalúbb (komplexebb), külső-belső környezetéhez több szálon kapcsolódó gazdaság kialakulását teszi lehetővé.

A nyitottá válás „kényszere'' másfelől az emberi tőkejavak használatának és elhasználódásának törvényszerűségein alapul. Az erőforrások felhasználása ugyanis elhasználás, ami újabb hiányokat szül. Ezek újabb hiánypótlási programokat hívnak életre, újabb piaci stratégia kidolgozását (belső környezetbővítést) követelve. Az újabb (pótlólagos) erőforrások bevonása mellett — emberi tőkéről lévén szó — azonban egyre nagyobb mértékben kell gondoskodni a források (előfeltételek) újratermeléséről, mivel az emberi tőke karbantartása főként rövid távú (napi) beruházási ciklusokon alapul. Az emberi tőke azonban hosszú távú beruházásokat is igényel, ezért stratégiai tereveket kell kidolgozni az emberi tőkejavak hosszú távú karbantartására. A gazdaság önmagára vonatkozó előfeltételeinek termkelése az emberi tőkejavak esetében végeredményben a társadalmi integrációk innovációját kényszeríti ki, elhalványítva, majd kitágítva azt a határt, ami gazdaság és társadalom között feszül.

Az elmondottak alátámasztják, hogy az emberi tőke felhalmozásának, felhasználásának stratégiai tervei növelik a racionalitás (társadalmi) gazdasági mozgásterét. A racionalitás megjelenik a gazdasági aktorok emberi tőkejavak vásárlásában mutatott pénzkiadási szokásaiban, de nyomon követhető a gazdasági rendszer „társadalmi észlelésében'' is. A gazdaság, mint komplex társadalmi rendszer „észlelésének'', megfigyelésének, leírásának területe a közgazdaságtan. A közgazdaságtan „reflexív racionalitása'', amellyel a gazdasági rendszer és környezetének változó viszonyaira reagál, jelentősen hozzájárult az emberi tőkeberuházások programjainak, mint gazdasági stratégiáknak, kidolgozásához. Terepe lehet különböző célmeghatározásoknak, eredményei lecsapódhatnak konkrét tervekben. Ilyen „reflexív racionalitás'' az emberi tőke elmélete is, amely a gazdaság egyre nagyobb függetlenségéből fakadó erőforráshiány pótlásának stratégiai terve. Válasz arra a kérdésre, hogyan lehet a gazdaságba tőle idegen logikával rendelkező erőforrásokat bevonni, mi módon lehet a gazdaságot társadalmi előfeltételeinek újratermelésére kényszeríteni.

2. Az emberi erőforrások problematikája

Az *emberi erőforrások fejlesztésének terepe a társadalom.* A társadalom, mint integrációs rendszer, ami nem azonos a társadalmi rendszerek összességével vagy közös környezetükkel. A társadalom síkján az egyes társadalmi rendszerek

belső aktorainak (nem rendszerimmanens) kommunikációs, kooperációs, konfliktusos kapcsolatai szerveződnek, a rendszerek és környezetük külső/belső viszonyai manifesztálódnak. A társadalmiság rendszere (Sozialsystem) mint a társadalom rendszerei mellett, mögött, bennük, együtt létező átfogó rendszerszerveződés (Subsystem) definiálható. Részei azok az emberi interakciós kapcsolatok is, amelyekből a társadalom fejlődésének őskorában kialakult. A társadalom *„tagjai vagy mint cselekvők (akik célokkal, ideákkal, attitűdökkel rendelkeznek), vagy mint egy másik cselekvő önmagára vonatkoztatott orientációjának tárgyai'' léteznek.* (*Parsons*, 1975. 17. o.)

A társadalom a természetiség, a személyiség, az egyes társadalmi alrendszerek, és a kultúra integrációban szerveződik. Ezen integrációk mint „miliők'', mint egymással is variábilis faktorok alkotják a társadalmi cselekvések különböző terepeit.

A társadalom központi eleme az „alakot öltött, normatív REND''. E rend, mint a társadalom tagjainak „korporációja'', kollektívan szerveződik. A REND értékekből, normákból, szabályokból áll, valamit ezek legitimációját biztosító kulturális „miliőkből''. A társadalom és az egyéni cselekvő közötti kapcsolat egyfelől a társadalom „determinációs készletéből'' (motivációk), másfelől az individuum szempontjából fontos elvárásokból tevődik össze. (Elégedettség, teljesítmény elismertetése.) Kölcsönös viszony, ahova a társadalmi integrációk elsajátítása (szocializáció) éppúgy beletartozik, mint az egyén státusainak, pozícióinak elismerése, megerősítése.

A társadalom a közösségekben (Gemeinschaft) testesül meg. A közösség a szolidfaritáson alapul, s tagjait pontosan meghatározható tagsági státussal definiálja. A tagsági státust olyan normatívák szabályozzák, melyek legitimációs bázisa a kultúra. A normák, értékek mellett a kollektivitás és a szerep a társadalom struktúrális komponensei. Az értékek legfontosabb funkciója a társadalom integrációinak fenntartása, a normáké az értékek megvalósulási folyamatának biztosítása. A kollektivitás a társadalmi célok elérését garantálja, míg a szerepek a társadalom adaptációs rendszerének működését. A társadalom az interakciós folyamatokban él, amelyek a nyelvnek, az írásbeliségnek, a különböző kommunikációs médiumoknak társadalmi „konstrukciói''. A szimbólumok terepe, az univerzális kódoké, és/vagy azoké a szimbólumokban megfogalmazódó magatartási parancsoké, amelyek mint „normatív struktúrák'' a társadalom tagjainak különböző „cselekvési utasításokat'' közvetítenek. A társadalom a „kommunikatív cselekvések'' terepe (*Habermas*). A társadalomban azonban olyan egyértelmű kód, kommunikációs médium, mint a gazdaságban a pénz, nem működik. A társadalmiság szintjén ezért magának a kommunikációs szabályoknak, a kommunikatív cselekvések „megértési és vonatkoztatási'' keretének a kommunikálása történik. A megértő cselekvés, a kommunikációs konszenzus megteremtése útján társadalmi konszenzushoz vezethet. E konszenzus a társadalmi értékek elsajátításához (szocializáció) éppúgy szükséges, mint a társadalmi REND normáinak érvényesüléséhez.

A kommunikáció a társadalmi problémák „meghatározásának'' szabályait, kereteit, feltételeit is magában foglalja. Lehetőséget teremt egy „magasabb fokú társadalmi racionalitás''-ra. Erre azonban csak a társadalom egésze által kiváltott környezeti problémák (Umweltproblemen) esetében van esély, és csak akkor, ha e problémákról a társadalom valóban kommunikál.

Az emberi erőforrások fejlesztése a társadalom síkján zajlik, s nincs alárendelve a pénz — mint média és kommunikációs forma — kódrendszerének. Programjait a társadalom síkján szerveződő értékek és az értékek megvalósítását biztosító normák vezérlik. Ezek szerint az ember egészsége akkor is fontos (érték), ha nem hajt azonnal gazdasági hasznot. Az emberi erőforrások fejlesztésére tehát akkor is sor kerülhet, ha sem profit, sem pénzben kalkulálható előny nem jelentkezik. *Az emberi erőforrások, mint emberi erőforrások nem fordíthatóak át a pénz nyelvére. Amennyiben átfordítják, már emberi tőkéről van szó, amely egészen más szabályoknak rendelődik alá.* Nem ítélhető meg a pénz mércéjén sem, ami gyakran nem kis bosszúságot okoz a „tiszta közgazdaságtan'' híveinek. *Az emberi erőforrások nem (társadalmi al-) rendszerspecifikusak.* Komplexitásuk stratégiai elemzések, gyakorlati fejlesztési programok által ugyan széttörhető, elemei egyik, vagy másik társadalmi rendszerbe beilleszthető, ám ekkor e folyamatok már nem az emberi erőforrások, hanem a rendszerintegrációk logikáját követik.

Az emberi erőforrások a társadalom szintjén a *társadalmiság bázisai*. Értékek, normák, a társadalmi kollektív rendet védő definíciók. Kifejezhetnek olyan törekvéseket, magatartási szabályokat, hordozhatnak olyan motivációkat is, amelyek egy-egy társadalmi rendszer számára kifejezetten nem kívánatosak, ellenségesek, vagy semlegesek. Szolidalitás az individualitással szemben, s az individuum méltósága a „beszélő géppel'' szemben. Az emberi erőforrások a társadalmi integritások alapjai, a társadalmi konszenzus közvetítői. „Problématudatosítások'', amennyiben a társadalom egésze (reprodukciója) szempontjából sorsdöntő kérdésekre orientálják a megértést (pl. az életmód, szociális helyzet hangsúlyozása a gazdasági/politikai siker—sikertelenség mércéje helyett). Racionalizációk, mivel a társadalom egésze külső/belső környezetének viszonyát fogalmazzák meg (pl. egészségvédelem a modern medicinával szemben). A konszenzust és kooperációt irányító normák, utasítások alapjai, a társadalmi integráció képviselői a rendszerintegrációval szemben. Elősegítik (pl. a képzés, az iskolázottság emelkedése révén) a társadalmi problémákról történő gondolkodás stratégiainak fejlesztését.

Az emberi erőforrások a társadalom szintjén tagoltak. Differenciálódásuk leképezi a társadalmi integrációk alakzatait, formáit és struktúráit. A társadalmi tagoltság vonatkoztatási keret, a differenciálódás nem töri szét az erőforrások komplexitását. Így más oldala, vonatkozása kerülhet előtérbe különböző szituációkban (a család például — ellentétben a munkahellyel — nem a képzettséget, hanem mondjuk az empátiát preferálja) anélkül, hogy egységük megsérülne. A differenciálódás és integrálódás folyamata a társadalom szimbólumrendszerében is megjelenik. E mezőben formálódnak azok az ellentmondások is, melyek akár

mint értékek, akár mint normák, akár mint alternatívák válnak láthatóvá. Úgy tűnik, mind az emberi tőke, mind az emberi erőforrások leírásakor idealizáltunk. Kétségkívül a kérdések és problémák egyik oldalára helyeztük a hangsúlyt, ám nem felejtettük el, hogy a modern társadalmak történetét drámai fordulatok, konfliktusok, és megválaszolatlanul hagyott kihívások is jellemzik. Egy lehetséges értelmezési paradigma vázlatának rögzítésére törekedtünk, talán ezért hanyagoltuk el az általunk leírt folyamatok ellentmondásainak elemzését.

Az emberi tőkéről és az emberi erőforrásokról szóló fejtegetésünket lezárva még egy problémára szeretnénk felhívni a figyelmet: az emberi tőke és az emberi erőforrások közötti kapcsolatra. Számos szerző — például *Alex*[4] — úgy véli, az emberi erőforrások az emberi tőke bázisai, hátterei, olyan kosarak, ahonnan bizonyos gazdaságilag releváns erőforrások a gazdaság igényeinek megfelelően bármikor lehívhatóak. E folyamatot mi egyáltalán nem tekintjük automatikusnak. Az emberi erőforrások és az emberi tőke között olyan ,,fordító mechanizmus'' működik, amely szabályaival, struktúráival meghatározza a fordítás egész menetét, eldönti sikerét, vagy sikertelenségét. E transzformációs mechanizmus leírására — úgy véljük — a szociológiai irodalomban *Pierre Bourdieu* tett kísérletet. A fordító mechanizmus ebben az interpretációs keretben önálló működési logikával rendelkezik, s intézményei szelekciós szűrőként hatnak. A társadalmi tőkék (mint ,,szociostruktúrák'') a társadalmi idő (a kulturális tőke történeti felhalmozása) vagy a társadalmi struktúra (egyenlőtlenségi rendszer) folyamatai szabályozzák a fordítás menetét.[5]

JEGYZETEK

1 Az ,,emberi tőkébe való beruházás'' az angol ,,Human Capital Investment'', az ,,emberi erőforrások fejlesztése'' pedig a ,,Development of Human Resources'' kifejezés tartalmát takarják. Amíg az emberi tőke fogalma viszonylag jól definiált a szakirodalomban, az emberi erőforrásokkal már korántsem ez a helyzet. Egyfelől a munka- és vezetéstudományok fogalmai közé tartozik, másfelől egy parttalan, mindenre alkalmas fogalomként használják. Tanulmányunkban kísérletet teszünk arra, hogy a két fogalom különbségét leírjuk, s ezzel használatukat a szociológia számára megkönnyítsük.

2 Gazdasági rendszer felfogásunkban *Niklas Luhmann* koncepciójára támaszkodunk. Elméleti magyarázó modell választásunk kapcsán több kérdésben állást kell foglalnunk, mivel maga a luhmanni koncepció is számos problémát vet fel. *Luhmann*t értelmezve legelőször arra hívnánk fel a figyelmet, hogy az elmélet történetileg változó, s a szisztematikusságra való minden törekvés ellenére különböző időpontokban más és más kategória vagy probléma áll (a figyelem) középpontjában. *Luhmann* továbbá a parsonsi cselekvéselméleti tradíciókkal szakított, bár egyik tanulmányában lehetőséget lát az általa képviselt rendszerelmélet és a cselekvéselméletek összekötésére.

Luhmann szociológiájában tehát fogalmi szinten is másról van szó mint elődjeinél, így fogalmai is egyszerűen mást jelentenek. Pl. a racionalizáció vagy a cél fogalma a rendszer (általános és szakszociológiai — bár ez nem jó kifejezés) kategóriája, nem pedig a — mondhatnánk *Parsons* alapján — a rendszerhez tartozó cselekvőké (vagy cselekvéseké). A luhmanni szociológia természetesen önálló gondolkodási rendszer, nem egyszerűen *Parsons* kritikája. Ezt fogalmi szinten olyan fogalmak kidolgozása jelzi, mint az autopoetikus rendszer, vagy a rendszer önmagára vonatkozó ,,előfeltétel-termelésének'' fogalma (Selbstreferenz), melyekre elég nehéz a magyar nyelvben megfelelő szavakat találni.

A gazdasági rendszer elemzésekor azonban úgy tűnik *Luhmann* nem volt következetes önmagához. A gazdasági rendszer alapkategóriája ugyanis — a fizetés — mindenképpen cselekvéselméleti kategória, még akkor is, ha nem csak egyéni (élő személy) aktorok fizetnek (hanem pl. bankok), s még akkor is, ha *Luhmann* számára a fizetés folyamata, mint rendszeren belüli kapcsolat volt a döntő. A gazdaság elemzését az itt vázolt elméleti jellegű problémák ellenjére mégis újszerűnek tartjuk — pl. a piac, vagy a pénz leírását — s alkalmas háttérnek a konkrétabb gazdasági elemzések számára.

3 A modernizációs irodalom részletes elemzését és kritikáját a szerző a már idézett dolgozatában részletesen elvégezte. Itt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ezek az elméletek sajátos szervezeti és intézménycentrikus, főként a politikára koncentráló, elvont és történelmietlen szemléletmódjuk miatt a második világháború utáni modernizációs utat nem tudták korrekt módon bemutatni. Jóllehet számos szerző tisztában volt az oktatás, a képzés, az emberi tőkeviszonyok fejlődésének fontosságával, a modernizációs elméletek mégsem kezelték e fejlesztési programokat jelentőségüknek megfelelően, s nem vonták le e fejlődési út elméleti konzekvenciáit sem.

4 *Alex* felfogásában az emberi erőforrások az emberi tőke bázisai, ám közöttük számos fordító mechanizmus létezik. E fordító mechanizmus az emberi erőforrások fejlesztésével együtt maga is alakítható, sőt fejlesztésük az emberi erőforrások fejlesztési programjaiban kell hogy helyet kapjon. A „fordító mechanizmus'' mindegyik elemének számos előfeltétele — pl. szervezeti, hierarchikus, normatív — létezik. A transzformáció sikeréhez — *Alex* szerint — nem fér kétség, az emberi tőke konfliktus nélkül „állítható'' elő az emberi erőforrások fejlesztésével.

5 *Pierre Bourdieu* tisztán és világosan fogalmazza meg koncepciója és a „Human Capital'' iskola közötti különbséget. A „Human Capital'' iskola által használt fogalmak szerinte csak azokra „a beruházásokra vonatkoztak, melyek pénzben kifejezhetőek vagy pénzre közvetlenül átváltathatóak, mint a tanulás költségei vagy a tanuláshoz szükséges idő financiális összetevői. Ezen kívül nem tudták megérteni annak a jelentőségét, hogy mit jelentenek a mindenkori gazdasági és kulturális beruházások a különböző osztályok és aktorok számára, mivel nem elemezték szisztematikusan azoknak a különböző profitesélyeknek struktúráját, amelyeket a különböző piacok a mindenkori befolyási övezetek nagysága és struktúrája alapján felkínálnak. Az iskolai beruházás stratégiáit nem kötötték össze más nevelési stratégiák és a reprodukciós stratégiák rendszerének komplex elemzésével.'' (*Bourdieu*, 1983., 186. o.) *Bourdieu* a tőke fogalmat számos helyen használja, így például az alsó fokú iskolai tőkéről, vagy művészi tőkéről egyaránt beszél. (*Bourdieu*, 1987)

IRODALOM

Alex, A. V.: Human Capital Approach to Economic Development London, 1963

Bourdieu, P.: Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In: *Rienhard Kreckel* (szerk.): Soziale Ungleichen, Soziale Welt, Sonderband, 2. Göttingen, 1983

Bourdieu, P.: Die feinen Untereschiede. Kritik der gesellschaftliche Urteilskraft. Frankfurt am Main, 1987

Luhmann, N.: Zweckbegriff und Systemrationalität. Tübingen, 1968

Luhmann, N.: Die Wirtschaft der Gesellschaft. Frankfurt am Main, 1988

Parsons, T.: The Social System. London, 1970

Smelser, N. J.: Social Change in the Industrial Revolution. London, 1959

GYEKICZKY, TAMÁS

SOME SOCIOLOGICAL PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL INVESTMENT AND HUMAN RESOURCES

Summary

The author attempts to separate the concepts of human capital and human resources. While the definition of the concept of human capital is unambiguous in the literature on economics, the same does not apply to the concept of human resources. The concept of human resources has become unlimited as a tool of management science and ergonomics, hence it has become unsuited for analysis.

The basis of sociological definition is systems theory. On this basis the concept of human capital contains those processes of 'systems rationalisation', which have promoted the organisation of the economy into a system, and have organised the evolution and functioning of the systemic integration of the economy. Whereas the plane of human resources is the world of social integrations. It is the ensemble of those social processes which safegurad the maintenance and strategic development of social integrations.

FLECK ZOLTÁN

BÍRÓSÁG ÉS POLITIKA

A bírói függetlenség jogszociológiai vizsgálatának előfeltevései

E tanulmány egy jogszociológiai kutatás előmunkálatai közben született, egy nemzetközi kutatásszervező konferencia egyik előadásaként. Az előadás szövegének részben átformált változatát a gondolatébresztés szándékával bocsátjuk az olvasó elé. Kutatási szempontjaink folyamatosan alakulnak, alapvető szemléleti keretünk megismertetéséhez azonban e tanulmány is hozzájárulhat.

A nagy politikai és társadalmi átrendeződés a társadalomkutatók körében is sajátos eufóriát okozott. Mivel a politikai átalakulás, a hatalom átadása főként jogilag szabályozottan (pontosabban alkotmányos úton) ment végbe, egy sor olyan kérdés vetődött fel, amely a jogszociológia számára számtalan terepet nyitott meg. Egy pillanatra a jog és különösen a jogalkotás a figyelem középpontjába került még a laikusok számára is. Az átalakulási folyamat egyik legfontosabb része, egy, a jogállam, önkormányzat, az emberi és állampolgári jogok iránt elkötelezett alkotmányos állam kialakítása volt.

Az alapjogok kodifikálása a forradalom önfelszámolását jelenti, hiszen az alkotmánynak a jövő alternatíváit tekintve korlátozó hatása van; ez a nagy, forradalmi változások közbeni alkotmányozás paradoxona. E sajátos ellentmondás egy sor politikai vitát és alkotmányellenes törvényhozói akaratot szült a „forradalom"-nak elkötelezett politikusok jóvoltából. Időbe telik a forradalmi átalakulások és az átalakulások megvalósulásának jogi jellege közötti ellentmondás feloldása.

Az alkotmányozás Magyarországon egy új hatalmi viszonyrendszer kialakításával párhuzamosan ment végbe. A jogrendszer csúcsa így rövid távú érdekekkel terhelődött meg. A politikai átalakulás üteme következtében az alkotmányozás napi politikai kompromisszumok kénye-kedvének volt kitéve.[1]

A társadalomkutatás nagy hibát követne el, ha figyelmen kívül hagyná a jogérvényesülés szerteágazó témakörét, ha nem fordítana figyelmet a társadalmi átalakulások által okozott problémákra, az új „normaalkalmazási helyzetekre".[2] A modern demokratikus államok alkotmányosságának megítélése szempontjából a jogalkalmazás rendszerének milyensége, a bíróságnak, mint hatalmi ágnak államszervezeti jellemzői alapvető jelentőségűek. A jogalkalmazói rendszer ezen szűkebb (bírósági) részének vizsgálata lehetőséget nyújt az állami legitimitás kérdéskörének megközelítésére is. *Dicey* híressé vált alkotmányosság-fogalmát a bíróságok függetlenségének követelményére alapozta. A társadalmi, politikai kör-

nyezet azóta sokat változott, de a bírói függetlenség normatív erejét megőrizte. Nem kerülhető meg annak a kérdésnek elméleti megválaszolása sem, hogy milyen egyensúly áll fenn a hatalommegosztási rendszerben a demokrácia, a hatékonyság és az alkotmányosság között.[3] A téma elméleti kifejtésénél figyelemmel kell lenni a modern jog néhány általános jellemzőjére is.

A környezet (különösen a jogi-politikai környezet) szociológiai jellemzőinek fontosságára figyelmeztet *Eckhoff* elgondolkodtató megjegyzése: „...hogy lehet az a bíró pártatlan, aki szigorúan alkalmazta a zsidóellenes náci jogot? Amíg a jog erősen pártos egy csoporttal szemben, az e jog alapján való ítélkezés is szükségképpen pártos.''[4] Tehát a jog autonómiáját megtörő politikai gyakorlat természetes következménye a függetlenségét vesztett bíróság és a pártos jogalkalmazás. Ennek megfelelően a bírósági rendszer, és általában a jogalkalmazás vizsgálatának ki kell terjednie a jog egyéb jellemzőire is, különösen annak politikai hátterére.

Az elmélet és a valóság közötti — sokszor nehézkes — kapcsolat keresése izgalmas intellektuális kaland. Kutatásunkban majd a magyar jogszolgáltatási rendszert tesszük vizsgálat tárgyává néhány elméleti megközelítés, eredmény fényében. Most az elméleti keretek vázlatát és néhány kapcsolódási pontot ismertetek.

Waltman[5] szerint a bíróságoknak három fő funkciójuk van: a konfliktusmegoldás, a büntető igazságszolgáltatás és a hatalom szimbolikus legitimációja. Ez utóbbi feladatát a bíróság a jog (az igazságos és méltányos jog) őrzőjének szerepében tudja teljesíteni. A szocialista államnak és politikai gyakorlatnak nagyon ambivalens viszonya volt az alkotmányos értékekhez és gyakorlatokhoz, az ezekkel való legitimációhoz. Az elmúlt negyven év első felében ezek az értékek csak alárendelt szerepet játszhattak, a szocialista ideológia a tervek és a megvalósítandó jövő legitimáló erejére épült.[6] A bíróságok függetlensége, a pártatlanság és objektivitás csak lassan kerültek be a jogpolitikába, ugyanakkor a gyakorlatban az egész időszak alatt csorbát szenvedtek. A bíróság csak akkor lehet a „jog őrzője'', letéteményese, ha független más hatalmi ágaktól, ha egy hatalommegosztási rendszerben működik. A szocialista jogelmélet és jogi gyakorlat tagadta a hatalommegosztás klasszikus értékeit; ennek következtében a bírók kormányzati hivatalnokokká degradálódtak, a bírói hatalom a végrehajtó hatalom része lett.

A bírósági függetlenséggel foglalkozva tehát nem kerülhető meg az olyan politikai tényező, mint a legitimáció tárgyalása. „Az állam legitimitása nem választható el a jogtól, mert a jog a közvetítő az emberek és a kormányzat között mind lényegileg, mind szimbolikusan. A jog ad vonatkoztatási keretet az állampolgárok cselekvéseihez, ugyanakkor biztosítja az állam és az erkölcsi rend kapcsolatát. Következésképpen a bíróság az első intézmények között van, amelyek károsodnak a legitimáció hanyatlása miatt.''[7] Egy közelmúltbeli közvéleménykutatás szerint mindazonáltal az emberek jobban bíznak a bíróságokban, mint más állami szervekben, intézményekben. Ez az elmúlt években tapasztalható, a bírói függetlenséghez való ellentmondásos, nem egyértelmű politikai viszonynak és annak a ténynek volt köszönhető, hogy a bíróságok a szocialista Magyarországon az utolsó évtizedekben — szemben a korábbi teljes alárendelődéssel — megpróbálták megvédeni függetlenségüket.

Ha valamilyen, szociológiailag értelmezhető képet akarunk nyerni a bírói függetlenség állapotáról, a jogszolgáltatási rendszer működéséről, elengedhetetlen a jogi kultúra, a legfontosabb jogi tradíciók, jellegzetességek összefoglalása. A magyar jogrendszer a kontinentális jogcsaládba tartozik, ahol sok kapcsolódás (intézményi, társadalmi) van a bírák és a végrehajtó hatalom letéteményesei között. Az európai (kontinentális) igazságszolgáltatás szemléletmódjában, a bírák attitűdjeiben közel áll a köztisztviselői, állami alkalmazotti „státuszhoz''.[8] A szocialista totalitariánus rendszer a hagyományos közép-európai paternalizmusra épült, ebben a régióban a bíróságoknak mindig szoros kötődésük volt a központi adminisztrációhoz és a helyi politikai hatalomhoz. Ilyen körülmények között a független bíróság nehezen, későn és ellentmondásokkal terhelten született meg. Általában a jogrendszer és különösen a jogszolgáltatási rendszer paternalisztikus jellemzői, a feudális maradványok megkönnyítették a szocialista jogi ideológia uralmát. A szocialista ideológia szerint a bíróság (működésében és államszervezeti jellegzetességeiben) a végrehajtás része, a bírák pusztán kormányzati hivatalnokok. Mindez a hatalom egységének ideájából következik. Ennek megfelelően — mint az egyéb állami alkalmazottak — a bírák pozíciójukból elmozdíthatók, áthelyezhetők voltak. A bírák státusza nem különbözött a végrehajtó hatalom egyéb alkalmazottainak státuszától. 1950-ben deklarálták a bírák áthelyezhetőségének elvét. Később, a jogi, alkotmányos érvek lassú térnyerésével a bírákat, legalább a konkrét ítélkezés tekintetében függetlennek mondták. Megkezdődött a függetlenség látszatának kiépítése, míg a politikai függetlenséget ideológiailag tagadták. Természetesen a politikai-ideológiai alárendelődés megkérdőjelezte a mindennapi ítélkezés beavatkozásmentességét. Egyrészt a politikai gyakorlat (a párt mindenhatósága), másrészt — eszmei háttérként — a hatalom egységének elve és ebből következően a törvényhozás megkérdőjelezhetetlen felsőbbrendűsége lehetetlenné tettek mindennemű függetlenséget. Valójában természetesen a párt és annak szervei gyakorolták a főhatalmat. Ilyen politikai és ideológiai háttérrel nem meglepő, hogy a második világháború után a bíróságokat nyíltan politikai célokra használták. A politikai ellenzéket részben jogi eljárásokkal likvidálták, ezekben az eljárásokban a bíróság a legteljesebb mértékben kiszolgáltatott volt a totalitáriánus politikai gyakorlatnak. Az a néhány adat, amely az ötvenes évek büntető igazságszolgáltatásának működéséről nemrég napvilágot látott,[9] azt mutatja, hogy a büntetőjog az állami elnyomás, a lakosság terrorizálásának lényeges eszköze volt. Az emberek tömegével váltak alanyaivá az állam büntető hatalmának, a legsúlyosabb következményekkel járó bűncselekményeket most nem említve például 1952-ben 4994 személyt vádoltak engedély nélküli fakivágással és csaknem 11 ezret engedély nélküli disznóvágással. Ezek a számok arra engednek következtetni, hogy az állam a legdurvább eszközével, a büntetőjoggal nyúlt bele az emberek tömegeinek mindennapi életébe, nyilvánvalóan az állandó feszültségben tartás szándékával és a társadalmi kohézió rombolásának következményével. A büntetőjogi eszközök durva használatának tragikus hagyománya folytatódott az 1956 utáni megtorlásokban. 21 668 ítéletet hoztak, amelyből 260 halálos volt.[10] Elmondhatjuk tehát, hogy ebben az időszakban a bíróságok — minden józan definíció szerint — megszűntek bíróságok lenni.

Van egy, a jogideológia szintjén megfogalmazódó, mélyebb szintje a szocialista jogalkalmazásnak, mely szerint a jog egésze megtalálható a jogalkotási hatáskörrel felruházott állami szervek döntéseiben. A jog nem több, mint a törvénykönyvek szövege, amelyeket az állam alkot. A szocialista jogi ideológia lényegi része az állam és a jog elhalásáról szóló marxi tanítás, illetve annak leegyszerűsített olvasata. De a jogot és különösen az államot negligáló forradalmi lendület hamar szertefoszlott, a jog, mint elnyomó eszköz igen jól bevethetőnek bizonyult. Csak látszólag paradox, hogy a jog semmibevétele és a népi jogérzékkel, a proletáriátus érdekeivel való helyettesítése mögött erősen aktív kormányzati jogalkotás állt. Az ebben a kezdeti szakaszban életre hívott népbíróságok a volt uralkodó osztályok megsemmisítésében és a termelőeszközök kisajátításában való népi részvételt voltak hivatva demonstrálni, a kommunista elit vezetése mellett.[11] Ezek a „bíróságok'' tehát a forradalmi folyamat szerves részét képezték. Az úgynevezett társadalmi vagy nem hivatalos bíróságok ideológiailag a népi jogérzéket „alkalmazták'', valójában azonban még formálisan is a tételes büntető tényállásokat. Működésükben és hatásukban e fórumok ideologikusak és erőteljesen pártirányítottak voltak. Deklarált céljuk a közérdek és a köztulajdon védelme volt a kisebb jelentőségű ügyekben. Az Alkotmánybíróság 1991-ben semmisített meg két alacsony szintű, 70-es évekbeli jogszabályt, amely a társadalmi bíróságok felállításának lehetőségét tartalmazta.

A politika közvetlen kapcsolódása a joghoz szinte lebénította a jogdogmatika koherens rendszerét[12] és természetesen elzárta az útját a bírói jogalkotásnak.

A politika és jog direkt kapcsolata kitüntetett helyen szerepelt a szocialista ideológiában. De a jog ilyen felfogásának mélyrenyúló hagyománya van a magyar jogi gyakorlatban és jogpolitikában, a háború előtti, feudális vonásokkal terhelt jogrendszer hasonlóképpen összemosta a politikumot a joggal. Így a jognak politikai eszközként való szemléletét ma is nehezen váltja fel a kormányzat alkotmányos korlátjaként felfogott jog.

Az igazságszolgáltatás politikai alávetésével elhalványult a bíróság „társadalmi logikája''[13] (a két fél és a bíróság hármasa). Ha meg is változnak az alapvető politikai és jogi feltételek, a bíróságok függetlenségébe vetett megalapozott hit[14] nélkül az alkotmányosság egész épülete kudarcra van ítélve. Ezért lenne fontos az intézmények és garanciák kiépítése mellett, hogy a másik két hatalmi ág képviselői konzekvensen még a látszatát is kerüljék a beavatkozásnak. Társadalomkutatói feladatként a társadalom, és különösen a jogi és politikai elit jogtudatának vizsgálata adódik.

A bíróságok működésének hátterében különös figyelmet érdemel a formális szervezeti viszonyok szociológiája. A második világháború után a bíróságokat az állami és pártszervek területi beosztásainak megfelelően állították fel. E hatalomszervezési területen a reformok véletlenszerűen követték egymást[15] és alapvetően centralizációs irányban. A korábbi központosító gyakorlat miatt 1990-ben az új parlamentnek több mint egy tucat helyi bíróságot kellett alapítania.

A bíróságok intézményi autonómiája idegen volt a szocialista jogfelfogástól. A bíróságokra ható politikai befolyásolási utak közül erőteljes volt a bírósági elnö-

kökön keresztüli politikai nyomásgyakorlás, olyannyira, hogy az első időszakban az elnököknek az Igazságügyi Minisztérium felé jelentési kötelezettségük volt az „alárendelt bírák tekintetében''.[16] A megyei bírósági elnökök központi (politikai) szerepe sokáig jelentős maradt a helyi bíróságok tevékenységének felügyelete miatt is. Az elnökök szerepe ma is jelentős, csak sejteni lehet, hogy a szervezet irányításában rejlő jogosítványok, szignalizációs tevékenység mennyiben befolyásolják az ítélkező tevékenységet.

A helyi politikai erők rendszeres, nem hivatalos találkozókon keresztül is próbálták érdekeiket érvényesíteni. A kétoldalú (horizontális és vertikális) politikai nyomásgyakorlás technikái és valódi súlya még nem került feltárásra.

A megyei elnökök kinevezése körüli tavalyi viták jelentősége a régi gyakorlat fényében érthető igazán, az elnökök kulcsfigurák, az elnökök politikai tisztességessége, intaktsága alapvető jelentőségű. A bírói testületek tiltakozása a kormányzati nyomásra ritka jelenség a magyar jogtörténetben és a fenti szervezeti tanulság felismerését mutatja. Míg a bírói önkormányzati testületek kiállása bizakodással töltheti el az alkotmányosságért aggódókat, a miniszter makacs ragaszkodása egy rossz elvhez elkeserítő.

Abban az esetben is, ha az elnökök érinthetetlenek tudtak maradni ilyen körülmények között, döntően befolyásolták a vezetésük alatt működő szervezetet, mint a bírák munkaadói, az ügyek elosztói. (A szignalizációs gyakorlatnak óriási jelentősége van a pártatlanság szempontjából.) Ebben a tekintetben azonban a szocialista gyakorlat nem nagyon tért el a világ többi részétől: „Az európai bírák csak kivételes okokból bocsáthatók el, de hivatali feljebbvalójuk mind előmenetelük, mind kedvezőbb helyre kerülésük lehetőségeit kontrollálja.''[17]

Egy másik érzékeny pont a másodfok szerepe és tényleges súlya. Az ügyek felülvizsgálata kivételesen jó lehetőség a felsőbb szempontok hatékony érvényesítésére. Ez azért fontos, mert a felsőbb bíróságok sokkal inkább elérhetők a központi és középszintű politikai befolyás számára. „A másodfokú felülvizsgálat alapvetően központi felügyeletet jelent a helyi igazságszolgáltatás felett.''[18] Magyarországon az ügyek 17-18%-át fellebbezik meg, a másodfokú ítéletek 45-50%-a helybenhagyó.

A magyar bírósági rendszer három szintű: a helyi és megyei bíróságok fölött a Legfelsőbb Bíróság tevékenykedik. (A külön katonai bíróságokat az új törvényhozás integrálta be a rendes bírósági szervezetbe, ezzel megszűnt különbírósági jellege.) A bírósági rendszer átalakítása napirenden van.

A bírói függetlenség kutatóinak figyelmet kell szentelniük a Legfelsőbb Bíróságra is, mert mind „jogalkotói'', mind felülvizsgálati funkciójában igen jelentős szerepe volt. A Legfelsőbb Bíróság elnöke a mindennapi konkrét ítélkezést is befolyásolhatta, hiszen joga volt bármikor magához kérni az ügy iratait, sőt magához vonhatta a konkrét ügyet. Ezeken kívül megillette a törvényességi óvás emelésének lehetősége is. Ez utóbbi jogintézményt, mivel az óvás lehetősége diszkrecionális típusú jogosultság volt, az Alkotmánybíróság a jogbiztonság elvére hivatkozva megsemmisítette. Végül, de nem utolsó sorban, a Legfelsőbb Bíróság jogalkotó

hatalom is, hiszen a bíróságokra kötelező irányelveket ad ki. Egy történeti-szociológiai vizsgálat mutathat csak rá, hogy milyen politikai befolyás érvényesült ezekben az irányelvekben (és elvi döntésekben). A fentieknek megfelelően a szocialista jogrendszerben a Legfelsőbb Bíróság elnökének politikai felelőssége volt: a Parlament plénuma előtt kérdéseket intézhettek hozzá, megbízatása lejárt a Parlament mandátumának befejeztével. Jelenleg a Legfelsőbb Bíróság elnökét a Parlament 6 évre választja, a hatalommegosztás elvének megfelelően politikai felelőssége megszűnt.

A szociológiai megközelítésnek foglalkoznia kell a jogászi elit, a bírák társadalmi helyzetével is. Közvetlenül a második világháború után a bírák választásának rendszerét, mint antidemokratikusat gyökeresen megváltoztatták. A bírák elmozdíthatatlansága és áthelyezhetetlensége mint a függetlenség garanciái áldozatul estek a forradalmi átalakulásoknak. A demokráciára hivatkozva megszűnt a bírói függetlenség. A bürokrácia és a közélet megtisztítása a bíróságokra is kiterjedt. A szovjet alkotmányok mintájára a bírák választásának elvét deklarálták, ennek megfelelően visszahívhatók és beszámoltathatók voltak. Az ilyen tartalmú alkotmányszintű szabályozás ellenére, valójában az igazságügy-miniszter kezében volt a bírójelölés joga, a magas szintű jogszabályok és a gyakorlat között sokáig feloldatlan ellentmondás feszült.[19] 1972-ben az Alkotmány átfogó revíziója során szűnt meg ez az ellentmondás. Ekkor a bírák beszámolási kötelezettségét eltörölték, a visszahívhatóság munkajogi felelősséggé alakult. Az igazságügy-miniszter azonban részben megtartotta erős jogosítványait a bíróságok tekintetében — kivéve a Legfelsőbb Bíróságot —, részben felhatalmazásait és gyakorlati tevékenységét tekintve, még erősebbé vált. Jogait a bírói testületek kontrollja nélkül gyakorolta. Korlátozottan illették meg a munkáltatói jogok, de a bírót tartós alkalmatlansága ürügyén eltávolíthatta minden bírói testületi vélemény meghallgatása és egyéb alkotmányos korlátozás nélkül. A rendszerváltás utáni új törvényhozás visszatért a hagyományos alkotmányossági garanciákhoz; tartós alkalmatlanság esetén a bírói tanácsnak fontos jogosultságai vannak, az elmozdíthatatlanság és áthelyezhetetlenség garanciái bekerültek a rendszerbe.

A bírói fizetések meghatározásának ügye szintén az olyan személyi kérdések közé tartozik, amelyek erőteljesen befolyásolják a bírói függetlenség állapotát. A Parlament 1990-ben rendezte az igazságszolgáltatás személyzete fizetését, automatikus bérnövekedési rendszerrel. A fizetési listára való első besorolás kikerült a miniszter kezéből, kivéve a megyei bíróságok elnökeit(!).

Témánk legérzékenyebb szociológiai kérdése a bírák társadalmi helyzete. A 80-as évek közepén kb. 1300 bíró működött. A szakma presztízséről árulkodik, hogy a nők aránya kb. 50%. Az alacsony presztízs a hihetetlenül rossz fizetések mellett magyarázható a jog alárendelt szerepével, autonómiájának tagadásával, politikai és ideológiai céloknak való teljes alárendelésével is. Az alapvető anyagi feltételek hiánya, a bírák túlterheltsége (általános a 2—300 folyamatban lévő ügy) nagyban súlyosbítja a helyzetet. A szocialista rendszer alatt a bírák fluktuációja igen erős volt, a tipikus pályaelhagyó bíró negyven év alatti férfi.[20] A bírák és más

jogi foglalkozások közötti kereseti különbségek jól ismertek, a tárgyalóterem két oldalának szociológiai jellemzői olyan mértékben egyensúlytalanok voltak, hogy az kihatott az érdemi munkára, az ítélkezésre is. Az alacsony társadalmi presztízs következtében a bírói létszám folyamatosan csökkent. *M. Shapiro*[21] értékelése az európai bírói karról igaz a magyar ítélkezőkre is: mivel a fiatal jogászok az egyetem után közvetlenül kerülnek különböző jogi szakmákba és küzdik feljebb magukat karrierjük során, a bírák karriermintái nem különböznek az állami apparátus egyéb dolgozóinak karrierjétől. Közös egyetemi hátterük, tapasztalataik vannak, társadalmi és emberi kötelékek, kölcsönös szimpátia fűzik őket egymáshoz. „A bírói függetlenség homlokzata mögött a magasabb állami szolgálathoz való alkalmazkodás és alárendelődés rejlik."[22] Egy mélyreható szociológiai vizsgálat (jogászság társadalmi háttere, karriermintái, kapcsolatai stb.) tárhatná csak fel, igazak-e a fenti markáns állítások.

A bírói függetlenség társadalomtudományi megközelítésének lényegi eleme a döntéshozatal. Minden bizonnyal hasznos lenne átfogó képre törekedni a bírói döntéshozatalra ható szociológiai tényezők feltárásában, de meg kell elégednünk néhány releváns faktor kiemelésével. Melyek azok a szociológiai változók, amelyek a bíróban kialakított attitűdrendszeren keresztül a döntéseket befolyásolják:[23] kor, vallás, szocializáció, élet- és szakmai tapasztalatok, politikai elkötelezettség, a helyi politikai kultúra, nemzeti politikai környezet. Erős hatása van annak, hogy minden bírói döntés szervezeti háttér előtt zajlik (az előzőekben kifejtett okok miatt), így elhanyagolhatatlan a szervezetszociológiai szempont. A bíróságok szervezeti jellemzői ugyanannyira fontosak, mint a bennük tevékenykedő bírákat jellemző szociológiai faktorok.

A bíróságokat megközelítő kutatás legfontosabb vonatkoztatási pontja a függetlenség, a bírói függetlenség a mi megközelítésünkben társadalmi jelenség, amely emberi aktusokon, személyközi kapcsolatokon keresztül érvényesül, ráadásul szervezeti kontextusban. A fentiekkel lényegében megegyezik *Becker* definíciója a bírói függetlenségről, amelyet kiinduló hipotézisnek a kutatás számára is elfogadhatunk. „A bíró függetlensége annyiban valós, amennyiben

- a bírók úgy érzik, hogy saját attitűdjeiknek, értékeiknek, és jogi szerepfelfogásuknak megfelelően dönthetnek és valóban így is döntenek,
- azokkal szemben is, akik politikai vagy jogi hatalom tényleges birtoklói, illetve akiknek ilyen hatalmat tulajdonítanak,
- különösen ha e hatalmak birtoklói felől a nekik nem kedvező döntés miatt a bírák személyét vagy a szervezetet magát nyomás érheti."[24]

E definíció minden eleme empirikus igazolást igényel és értékelésünk szerint érdemel is.

A szervezeti jellemzők és a függetlenség metszéspontjában a jogi szerepekről, szerepfelfogásokról — mint a bírói döntést primer módon meghatározó tényezőkről — kell szólni. *Kulcsár Kálmán* tipizációja óta nem született szociológiailag használható hipotézis e témára.[25] A politikus, hivatalnok és közvetítő közül a legutóbbi felel meg leginkább a *Shapiro* által felállított ideáltípusnak, a bíróság társa-

dalmi logikájának. Az elmúlt és még folyamatban levő politikai és társadalmi változások hatásainak feltárása a szerepfelfogás változására hallatlanul izgalmas kutatói feladat.

Végül, a bírói függetlenség szempontjából legfontosabb kérdéskör, ugyanakkor szociológiailag a legnehezebben megközelíthető, de a bíróságok elmúlt néhány évtizedének valóságát legjobban leíró szempontrendszer a más politikai intézményekkel való kapcsolatháló. E témát az előzőekben is érintettem, hiszen kulcsszempontunk: a függetlenség mindig ráirányítja a figyelmet a bíróságok és a döntéshozatal feletti befolyásra törekvő politikai struktúrákra, technikákra. A bíróság és a politikum kapcsolatát több oldalról meg lehet közelíteni, most csak néhány pontot említek.

1. A szocialista jogideológia és -gyakorlat szerint a politikai akarat közvetlen módon kerül át a jogba. A jognak, mint önálló entitásnak nincs autonómiája. E tekintetben a legárulkodóbb dokumentumok az *igazságszolgáltatás jogpolitikai irányelvei*. E szövegek csak formailag jogszabályok, politikai, ideológiai óhajok jogias megfogalmazásait tartalmazták. 1963-ban a kormány, majd az Elnöki Tanács foglalta írásba a legfontosabb politikai preferenciákat az igazságszolgáltatás hosszú távú alakulásával kapcsolatban. Ezek az ideológiai szövegek konkrét hatással voltak a bíróságok mindennapi működésére is. Az 1973-as és az utolsó 1986-os irányelv összehasonlításából a következő tanulságok adódtak. Az első szöveg tele van a kor jellemző politikai szlogenjeivel, ideológiai fordulataival: szocialista törvényesség, az állampolgárok nevelése, társadalmi érdek, népgazdasági érdek, társadalmi tulajdon primátusa, rend és fegyelem. Az egyéni érdek, korlátozott formában, mint fogyasztói érdek jelenhetett meg. Az elítélendő társadalmi jelenségek közül a munkakerülő alkoholista életmódot, a harácsoló, élősdi életszemléletet, a tisztességtelen hasznot nevesítették. Az igazságszolgáltatás végső célja a szocialista erkölcs érvényesítése, a szocialista embertípus formálása. E dokumentum, a kornak megfelelően erősen korlátozó, megszorító fogalmakkal operált. Mi változott a szövegekből kiolvashatóan a 80-as évek közepére? Az 1986-os jogpolitikai irányelv ideológiai ereje valamelyest csökkent, bár a megszorító jelleg megmaradt, különösen a nemkívánatos társadalmi jelenségekkel szemben; a munkakerülő, alkoholista életmód, élősdi szemlélet még mindig a legfőbb közellenség. De a szocialista törvényesség fogalma mellé odakerült az igazságosság és méltányosság értéke is, a felelősség mellé az egyéni érdek, a munkafegyelem mellé a dolgozók jogai, és ami figyelemre méltó: utalás történik az emberi jogok kategóriájára. A gazdaságra vonatkozóan valamilyen változást jelent a gazdasági szervezetek önállóságának említése. Árnyalatnyi és néhány vonatkozásban lényegi változásokra utaló nyomokat találhatunk tehát a két szöveg összehasonlítása során, de vajon milyen változásokat regisztrálhatnánk az ítélkezés elemzésekor? Milyen konkrét hatásai voltak e nyilvános politikai szövegeknek és általában a hivatalos jogpolitikának?

2. Az igazságügy-miniszter és a bíróságok szervezeti kapcsolata kardinális kérdés. A bírói függetlenséget közvetlenül befolyásolja e kapcsolat milyensége. A

bíróságról szóló 1972-es törvény szerint az igazságügy-miniszter felügyeletet gyakorol a bíróságok általános működése felett. E feladatkörében a miniszter biztosítja a személyes és anyagi feltételeket a bíróságok működéséhez, információkat gyűjt — a jogerős ítéletek tapasztalatainak felhasználásával — a joggyakorlat további egységesítése érdekében. Elvi kérdésekben irányelvek kiadását kezdeményezi a Legfelsőbb Bíróságnál. Nyilvánvalóan a miniszter a kormány igazságügyi politikáját e jogosítványain keresztül realizálja. A joggyakorlat egységesítésére hivatkozva az igazságügy-miniszter jónéhány direktívát bocsátott ki, amellyel a mindennapi ítélkezést is erőteljesen alakította. A titkos leiratok a bírósági elnököknél kötöttek ki, így a megyei bíróságok elnökei a politikai akarat direkt közvetítői voltak. Az ilyen gyakorlat igazán az 50-es években virágzott, amikor nyíltan deklarálták a bírói munka politikai jellegét. Ebben az időben a minisztériumnak nyíltan beleszólása volt a konkrét ügyekbe is. 1957 után a befolyásolás ravaszabb, kifinomultabb lett, a bírói függetlenséget legalább színlelni kellett, de a felszín alatt a beavatkozó gyakorlat lényegében a régi maradt. Részletes elemzést igényelne a minisztérium és a bíróságok formális és nem formális viszonyrendszere (ellenőrzés, tájékoztatók, eligazítások stb.). Az elmúlt évek politikai és jogi átalakulása elsöpörte e nagymúltú gyakorlatot, az igazságszolgáltatás átalakításának egyik meghatározó értéke a bírói függetlenség lett. A politikai változások vezénylői e tekintetben is megpróbáltak visszatérni olyan államszervezési elvekhez, mint a hatalommegosztás és intézményi autonómia. Az új törvény szerint az igazságügy-miniszter biztosítja a bíróságok működésének személyi és anyagi feltételeit és „irányítja és ellenőrzi a bíróságok elnökeinek igazgatási tevékenységét; szabályozza a bírósági ügyvitel rendjét" (51. szak. 2. bek.). A megyei bíróságok elnökeinek kinevezése körüli vita, a miniszter és a bírói testületek hatásköri ütközésének kérdése jól illusztrálja az igazságügy-miniszter felhatalmazásainak problematikusságát és a kérdés súlyát. Elvi, alkotmányossági kérdésként merült fel az idézett jogszabályhely. Az Alkotmánybíróság ítéletében nem találta alkotmányellenesnek a végrehajtó hatalom ilyen felhatalmazását, bár említést érdemel, hogy két alkotmánybíró különvéleményében ragaszkodott a bírói függetlenség szigorúbb értelmezéséhez; a garanciák hiánya miatt e bírók nem tartották alkotmányosnak az igazságügy-miniszter ilyen erős jogosultságát. Annyi biztos, hogy ezek a kérdések nem tisztázottak és tanúi leszünk még jónéhány alkotmányértelmezési és jogtechnikai vitának, míg a bíróság és a kormányzat kapcsolatrendszere hosszú távra kialakul. Az átalakulás ilyen értelemben korántsem ért véget, a politikai-jogi elitnek az alkotmányos berendezkedés konkrét formáin még sokáig kell dolgoznia.

Amikor az igazságügy-miniszter és a bíróságok kapcsolatáról van szó, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a minisztérium előkészítő szerepét sem a törvényalkotásban, ezáltal az egész jogrendszer alakításában.

3. Szociológiailag a legerősebb politikai befolyás a különböző szintű *pártszervek* felől érkezett. Egypártrendszerben, totalitárius politikai berendezkedés mellett ez joggal feltételezhető. Azt is lehet tudni viszont, hogy a bíróságokat érintő befolyás nehezen nyomon követhető, amennyiben az a legritkább esetben történt for-

mális, publikus módon. Az ilyen irányú vizsgálat szintén hiányzik a társadalomkutatás palettájáról. Ilyen kutatások nélkül csak spekulatíve sorolhatunk fel néhány lehetséges csatornát, amelyeken keresztül az uralkodó párt befolyást gyakorolhatott, sértve ezzel a bírói függetlenséget. Feltételezésünk szerint a központi pártszervek formális (publikus, illetve titkos) és nem formális dokumentumain kívül a befolyásolásra jobb terepet jelentettek a helyi és középszintű pártszervek. A pártszerveződés logikájának az állami szervezetrendszerrel való párhuzama megkönnyítette a mindennapi munkába való belenyúlást. A helyi pártszervek intenzíven vettek részt a közösség életének minden szegmensében. Ezen a területen a szociológiai vizsgálatoknak differenciált eszközkészletet kell bevetniük: pártdokumentumok analízise, jogi dokumentumok, bírósági határozatok elemzése mellett mélyinterjúk, intézmény- és helytörténeti vizsgálatok, esettanulmányok adhatnak tisztább képet.

4. A politika és a bíróságok kapcsolatát vizsgálva *két speciális bíróságot* kell említeni: a *Közigazgatási Bíróság*ot (ill. a közigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatát) és az *Alkotmánybíróság*ot. Mindkét intézmény a régi rendszer összeomlása után jöhetett létre, a korlátozott államhatalom, az alkotmányosság gondolatának ihletettségével. Az állampolgárok és a végrehajtó hatalom közötti jogvita lehetőségét a szocialista jogideológia természetszerűleg tagadta. A 80-as évek válságidőszakában mégis néhány szocialista országban (így Magyarországon is) korlátozott lépéseket tettek a hatalom ellenőrizhetőségének irányába.[26] A rezsimek teljes összeomlása után széles terep nyílt a jogi és alkotmányossági felülvizsgálatok, kontroll számára. A magyar jogrendszer ezen része külön vizsgálatokat igényelne. E kontrollintézmények még forrásban vannak. Annak ellenére (vagy éppen annak következtében), hogy az Alkotmánybíróság néhány fontos ítéletében a jogrendszer nagy részeit alakította át egy „láthatatlan alkotmány'' szellemében (például a bírósági rendszert is), különböző politikai erők támadásait kénytelen elviselni.

Láthatólag a magyar bírósági rendszer egésze átalakult, de néhány tekintetben még nyitva áll az alkotmányos változtatások előtt. A részleges nyitottság igaz a jogi intézményrendszer többi részére is. A törvényalkotóknak és szakértőiknek tovább kell dolgozniuk az alkotmányos megoldásokon és újra kell tárgyalniuk, új kompromisszumok kényszerével néhány alapvető jogintézményt.

A részbeni nyitottság azonban semmi esetre sem vonatkozik a bírói függetlenség alapelvére. Kutatásunk, amely az elmúlt időszak bíróságát teszi vizsgálat tárgyává, különleges hangsúlyt fektet a függetlenség megsértésének társadalmi és politikai összefüggéseire.

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

1 *Kulcsár K.:* Az alkotmányosság és a kontinuitás = Valóság 1991/8.
2 *Aarnio, A.:* Philosophy of Law at the crossroads? In: Formalismus und Phenomenologie im Rechtsdenken der Gegenwart (Eds.: Krawietz-Ott), Duncker-Humblot, Berlin, 1987
3 *Elster, J.:* Introduction. In: Constitutionalism and Democracy (Eds.: Elster—Slagstad) Cambridge U. P., Cambridge, 1988
4 *Eckhoff, T.* idézi *Becker*, 14. p.: Comparative Judicial Politics. The Political Functioning of Courts, Univ. Press of America, London, 1987
5 *Waltam, K.:* Introduction. In: The political Role of Law Courts in Modern Democracies (Eds.: Waltman—Holland), Macmillan Press, London, 1988
6 *Pokol, B.:* Alkotmánybíróság és alkotmányvédelem a szocialista országokban. In: A jjogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon, 19—20. század (Szerk.: Kovács), Budapest, 1986
7 *Waltman, J. L.:* Introduction. In: (Waltman—Holland Eds.) 2. o.
8 *Shapiro, M.:* Courts. Comparative and Political Analysis. The Univ. of Chicago P., Chicago—London, 1981, 151. o.
9 *Mádai L.:* A Bírósági Statisztika 1951—1955. évi eredményei
10 *Kahler, F.:* A megtorlás történetéhez — a büntetőjog általános részének alkalmazása 1956 után = Magyar Jog 1991/10.
11 *Shapiro, M.* i. m. 61. o.
12 *Pokol B.:* A jog szerkezete (kézirat)
13 *Shapiro, M.* i. m.
14 *Lloyd, D.:* The Idea of Law, Penguin Books, Middlesex, 1991
15 *Petrik F.:* A bírósági szervezet reformja. Tanulmányok az igazságszolgáltatás továbbfejlesztéséről IM, Budapest, 1988
16 *Kahler F.:* Az ítélkezés irányítása Magyarországon 1949—1956. Magyar Jog 1991/3.
17 *Shapiro, M.* i. m. 151. o.
18 *Shapiro, M.* i. m. 39. o.
19 *Fűrész K.:* A bírói függetlenség, KJK, Budapest, 1989
20 *Léderer* (szerk.): A jogászság társadalmi helyzete és szakmai életútja = Szociológiai Füzetek 13. 1977
21 *Shapiro, M.* i. m. 150. o.
22 *Shapiro, M.* i. m. 151. o.
23 *Holland, K.:* The Courts in the United States. In: Waltman-Holland (Eds.)
24 *Becker:* Comparative Judicial Politics, 144. o.
25 *Kulcsár K.:* A jogszociológia alapja, KJK, Budapest, 1976
26 *Markovits, I.:* Law and Glasnost': Some thoughts about the future of judicial review under socialism = Law and Society Review, Vol. 23, No. 3.

FLECK, ZOLTÁN

LAW COURT AND POLITICS
Premises of the Study of Judges' Independence by the Sociology of Law

Summary

The paper gives an insight into the theoretical preparations of the sociological survey of judges' independence. The Hungarian judiciary had always been more or less subordinated to the monolithic political will. The sociological study of independence considers the delicate issues of judicature one after the other, by utilising the experiences of researches related to the law courts. The present essay lists legal ideology, legal culture, the sociological status of judges, and the ways of exercising political influence as fields awaiting empiirical study, without which neither the past period, nor the future of such constitutional institutions, like the law courts, can be clarified.

PÁSZKA IMRE

A FORDÍTOTT FOLYAMATOK ALTERNATÍVÁI

„Arnold Bennett megingathatatlanul hitt a franciák azon megkülönböztető sajátosságában, hogy kávét és zsemlét reggeliznek.''

(A Writer's Notebook. New York, 1949. 153)

1. Történelmi keret (vázlat)

Kelet-Európa és ezen belül is a délkelet-európai balkáni alrégió modernizációs, a nyugat-európai minták átvételének és meghonosításának folyamatában meghatározó az 1831—1938 közötti mintegy száz esztendő. Azt is mondhatni, hogy az 1989-es fordulat számára, amely a térségben is a remodernizációt tűzte napirendre, az 1831—1938 közötti korszak képezi azt a tradíciót, amelynek referenciaértéke van. A Nagy Tradíció, akár így is nevezhetnénk, minden ellentmondásossága, torzulásai stb. ellenére a korábbi orientális jellegű balkáni alrégió népeinek közösségeiben az életvilágok egészére kiható strukturális mutáció időszaka, amely több egymásba fonódó szakaszban zajlott le. A centrum — félperiféria — periféria hármas egymásba kapcsolódását, egymást feltételező voltát, és az első kettő (centrum-félperiféria) „szívóhatását'' is figyelembe véve a Nagy Tradíció periodizálásában, a külső nagyhatalmi geopolitikai motivációk elsorvasztásával az endogén fejlődés sem érthető meg.

A Nagy Tradíciót képező két szakasz a román esetben: az újjászületés korszaka (1831—1918), és a Nagyrománia korszaka (1919—1940). Alsó és felső időhatárai a nyugat- és közép-európai centrum és a kelet-európai (orosz) periféria geopolitikai érdekkonfliktusának katonai-politikai eseményeihez kapcsolódnak. A balkáni alrégió népeinek a Török Birodalomból való kiszabadulási törekvései, felszabadító mozgalmai, és egészében a kelet-európai periféria centrumához (Oroszországhoz) való felzárkózásuk nem egyértelmű. Különösen nem a román esetben, ahol a Nagy Tradíció első szakaszában, a modernizáció „beindításában'' — külső és belső feltételrendszerének megteremtésében — noha orosz közreműködéssel és támogatással történik, mint ahogy e szakaszban megvalósuló két aldunai (román) fejedelemség egyesülése is, és majd függetlenségének kivívása a harcmezőkön. Mégis a szóban forgó szakasz második felében egyre inkább az a törekvés tapasztalható, amely ki akar törni a kelet-európai periféria (orosz) politikai függőségéből, és az első fázisban a közép-európai félperiférához csatlakozik, majd a nyugat-európai centrum szövetségi rendszeréhez, ami ugyanakkor az első szakasz betetőzését is jelenti.

A Nagy Tradíció második szakaszában, tágabb politikai keretek között, nagyobb gazdasági lehetőségekkel a nyugat-európai centrum (francia) geopolitikai érdekszférájában folytatódik a modernizációs folyamat. Amely egyben jelzi a

kelet-európai perifériától (Oroszországtól) való politikai eltávolodást, hogy aztán a szakasz végére ismét irányváltás történjék, az externális kényszerhelyzetből fakadóan és attól meghatározottan a közép-európai centrum (Németország) játékszabályai szerint.

A centrum — félperiféria — periféria központjainak politikai-gazdasági érdekkonfliktusai teremtették meg a balkáni népek számára a modernizáció beindításának külső feltételeit. Azok az endogén belső mutációk, amelyek a külső ösztönzésre esetenként kihívásra választ próbáltak nyújtani a társadalom, a politikai-intézményi és gazdasági struktúrák archaikus formáinak transzformációjára, a nagyhatalmi geopolitikai érdekek ingamozgása ellenére nyugat-európai mintákat követtek. Kétségtelen nem volt könnyű összhangot teremteni a követendő nyugati társadalmi-gazdasági modell, a nagyhatalmi geopolitikai érdek, s az archaikus agrárvilág átalakítását gátló belső erők között. Azonban éppen ezen tényezők érdekazonosságának többé-kevésbé szerencsés találkozása indította el a modernizáció folyamatát, amely a Balkánon a görögség és a szerbek szabadságmozgalmával kezdődött, és ha késéssel is, a románok, bolgárok függetlenségének kivívásával tetőződött.

A nyugati minta értelmében történő modernizáció kényszerűségét, már csak a birodalom megmentése érdekében is a múlt század első felében magában Törökországban is felismerték, így az aldunai fejedelemségek ún. bonzsuristáinak törekvései nem elszigeteltek, hanem része azoknak a balkáni birodalombeli törekvéseknek, amelyekben a felzárkózást mindenekelőtt nemzeti szabadságként értelmezték. A folyamat egészének vizsgálatára itt nem vállalkozhatunk.

Célunk csak az, hogy bemutassuk a román szociológiai gondolkodásban megfogalmazott fejlődési stratégiákat és a modernizációt övező szellemi légkör néhány aspektusát.

a) Az újjászületés korszaka (1831—1918)

A döntő mozzanatot az 1828—1829-es orosz—török háborút követő *drinápolyi béke* képezi, amely fellazítja az aldunai fejedelemségek függőségét a Török Birodalommal szemben, és azokat szinte egészében a kelet-európai periféria központja, Oroszország hatalmi érdekszférájába utalja át. A drinápolyi béke értelmében az aldunai fejedelemségek (Moldva és Havasföld) orosz protektorátus alá kerülnek, amelyet az 1831-ben Iasiban (Moldva) és 1832-ben Bukarestben (Havasalföld) életbe léptetett Szervezeti Szabályzat szentesített, amely Oroszország civilizatorikus szerepét hivatott demonstrálni. Tény, hogy ez a furcsa és eklektikus „alkotmány", amely 1850-ig volt érvényben, a fejedelemségek társadalmi struktúráját és kormányzási formáját átalakító intézkedéseket tartalmazott. Az institucionális szférát érintő előírások a korábbi orientális gyakorlattal szemben kétségtelenül újak voltak és a modernizációt szolgálták. A kor szellemében fogantak, és nem az orosz institucionális modell leképzései voltak. Így pl. alkotmányos fejedel-

mi rendszert vezettek be, amelyben a fejedelem autoritását széles körű törvényhozói és ellenőrzési joggal felruházott bojári országgyűlés ellensúlyozta, a hatalmi illetékességi körök különválasztásával új elvet honosítottak meg a politikai életben, uniformizálták és korszerűsítették a közigazgatást, a bel- és külkereskedelem szabaddá tételével ösztönzőleg hatottak a mezőgazdaságra, az adórendszerben a fejadó bevezetésével felszámolták a korábban uralkodó káoszt, rögzítették az évi robotnapok számát stb.[1] Ezek az intézkedések, amelyeket a cári birodalom védnöksége alatt álló külterületeken (lásd Finnország, Lengyelország esetét is) bevezettek, bármennyire is tökéletlenek voltak, mégis az európai értelemben vett modernizáció alapköveit rakták le.

Az institucionális reformok, a kortárs *Grigore Plesoianu* szavaival szólva lehetségessé válik, hogy a románok „tetteikkel is európaiakká válnak, nem csupán a nevük által",[2] a hogyan tovább dilemmájának megfogalmazása, annak a strukturális realitásnak a kifejezése, amely a társadalom és a gazdaság szférájában a Szervezeti Szabályzat életbe léptetését követően semmi különösebb módosulást nem hozott a korábbi 18. századi állapotokkal szemben. A fejedelemségek egyesüléséig (1859) ténylegesen alapvető, a társadalom egészét átfogó strukturális mutációról nem beszélhetünk. A Szervezeti Szabályzat életbe lépését követő demográfiai robbanás, különösen a havasalföldi Duna-síkságon, mely egyrészt a Duna menti török raják felszámolása teremtette biztonságosabb élettel, másrészt a Nyugat-Európába irányuló gabonakereskedelemmel függött össze, mégsem eredményezett látványos életvilág-módosulásokat.[3] A 19. században a társadalom nagyjából két pólusú, a domináns réteget a bojárság és a parasztság képezi. A *bojári* réteg már a fanarióta korszakban átesik egy nemes-ellenes reformon. *Constantin Mavrocorda* fanarióta fejedelem a bojár státust hivatalhoz köti, ezzel azon túlmenően, hogy a bojárság fejedelemi függőségbe kerül, a bojári ranglétra megnyílik a nem nemes származású, sőt földbirtok nélküli személyek számára is. A Szervezeti Szabályzat, orosz modellt követve, ismét módosítja a bojárság státusát, szinte egészében háttérbe szorítja a származást, és nem hivatalhoz köti a bojári rangot, hanem egyszerűen a fejedelem által adományozott titulussá válik, amelyet érdemekért, de pénzért is meg lehetett szerezni.[4] Kialakul egy új bojári réteg, amely azonban különösebb kiváltságokkal és pozíciókkal nem rendelkezett. A tulajdonképpeni vezető elitet az ősi nagybojári családok és a fanarióta fejedelmek leszármazottai alkották. Noha a bojárság társadalmi presztízsét rombolta az orientális értékrendjét körülvevő irónia, a terjedő nyugati minták, a gyakori hatalomváltásokban játszott megalkuvó szerepe stb., mégis soraikból kerülnek ki a modernizáció szószólói, és amikor 1858-ban eltörlik a bojári rangokat, semmi ellenállást sem fejtenek ki.

A politikai elit ilyen nagyvonalú, a modernizáció irányába ható magatartásának mélyebb okai is voltak. Megváltozott a bojári réteg gazdasági funkciója. A fanarióta korszakban a török kereskedelmi monopólium feltételei között a bojári birtokot lehetetlen volt rentábilissá tenni, nem véletlen, hogy a bojárság fő jövedelmi forrását nem a föld, hanem a *hivatal* képezte. Ez részben magyarázza a rangkórsá-

got és a földművelés elhanyagolását. A drinápolyi békét (1829) követően megszűnt a török kereskedelmi monopólium, szabaddá vált a kereskedelem, ami lehetővé tette és kikényszerítette a nyugat-európai világgazdasági rendszerbe való integrálódást. A nyugat-európai (angol) ipari forradalom nyomán végbement átstrukturálódások (gyáripar, urbánus agglomerációk), az új élelmiszer-felvevő piacok keresése a kelet-európai periférián a hagyományos agrárviszonyok átrendeződését váltotta ki. Ezzel kezdetét veszi régiószerte a 19. század egészét kitöltő agrárkérdés. A fejedelemségekben ennek következtében megnőtt a földbirtok értéke, amelynek régi elosztási rendje, a bojári birtok egy részének felparcellázása a parasztok között már nem felelt meg az igényeknek, amit még a földbirtok jogi labilitása is bonyolított. A balkáni alrégió, s ezen belül is a román állapotok ebben az időben strukturálisan nem illeszkednek a nyugat-európai, sőt a közép-európai feudalizmus fogalmába sem. A földbirtokviszonyokat nem övezték jogi garanciák. A föld birtoklóját — függetlenül társadalmi státusától — a fejedelem bármikor megfoszthatta birtokától, de más javaitól is. A fejedelmi hatalom túldimenzináltsága a török hódoltság előtti időkből származik, ázsiai jellegét az oszmán uralom csak erősítette, merevítette.[5] A román bojárság földbirtoklása feltételhez kötött birtoklás volt, tehát nem volt a nyugat- vagy kelet-európai értelemben vett tulajdon. A bojárnak — a szokásjoghoz híven — földbirtokát meg kellett osztani a parasztokkal, a parcellázás megegyezéses alapon történt. Mindaddig, amíg a bojár hivatalviselés útján realizálta jövedelme nagy részét, ami miatt a föld gazdaságilag nem képezett értéket, ez a rendszer „simán'' működött. A bojár-paraszt viszonyt a reciprocitáson alapuló patriárchális kapcsolatrendszerek szabályozták, a falu valóságos elnyomója nem a bojár volt, hanem a kincstár hivatalnoka. Ennek a patriarchális „idillnek'' vetett véget az, amikor a föld potenciálisan a külföldi kereskedelem közvetítésével bekapcsolódott az áruforgalomba és profitot hozott. Ekkor a bojárság arra törekedett, hogy földbirtokának azt a részét, amelyet korábban a szokásjog alapján ki kellett parcelláznia a parasztok között, allodiális típusú birtokká alakítsa át. Eközben a parasztság is tulajdonosa akart lenni az általa művelt parcellának. A Szervezeti Szabályzat nem változtatott a régi birtokrendszeren, azonban a parcellákért cserébe a parasztok évi robotkötelezettségeinek számát megnövelte. Ugyanis tőke, technikai felszerelés, gazdasági hozzáértés hiányában a bojárnak egyetlen lehetősége volt a nagyobb termelékenység kikényszerítésére: a robotnapok és ezen belül is a munkanorma növelése. Az extenzív földművelésnek ez a módja rövid távon eredményesnek bizonyult, hosszú távon azonban a mezőgazdaság szabad fejlődését gátolta. Nem véletlen, hogy az 1864-es földreformig a robot képezte a fejedelemségek legfőbb társadalmi problémáját. A bojárság a későbbiekben a mezőgazdaság átalakításában az *angol útnak* volt a híve, vagyis a parasztságot agrárproletárokká kívánta változtatni. Ennek nemcsak a vezető elit, hanem az értelmiség többsége is ellenállt, ők földreform útján a parcellabirtokos parasztokat tulajdonossá kívánták tenni. Az ideiglenes kormány 1848-ban ún. földbirtokbizottságot alakított, amely a bojár-paraszt viszonyt hivatott rendezni, munkája azonban externális okokból is eredménytelen maradt. Az 1851-ben élet-

be léptetett agrártörvény nagyobb parcellák juttatására, a költözködési formaságok egyszerűsítésére, bizonyos szolgáltatások csökkentésére kötelezte a bojárt. A régi agrárrendszer lényege azonban nem változott, a parasztot továbbra is albérlőnek tekintették, akinek munkával kellett fizetnie a juttatott földparcellákért. Viszonylag radikális lépés a birtokstruktúra megbontására adminisztratív úton felülről jött. *M. Kogalniceanu* javaslatára *Cuza* fejedelem, aki államcsínyt hajt végre, a parlamentet feloszlatja, és fejedelmi rendelettel 1864-ben földreformot hirdet ki. A parasztok a korábban használt földparcellák tulajdonosaivá válnak, a robotot és a többi régi szolgáltatásokat megváltás ellenében törlik.[6] A földreform eredményeképpen az ország megművelt földterületének 30%-a került paraszti tulajdonba, de 70% továbbra is bojári tulajdonban maradt. A földreform egyik negatívuma az volt, hogy kevés földet juttatott a falusi gazdaságoknak, akik a szükséges többletet gúzsbakötő szerződések útján a bojártól bérelték. A helyzetet tovább bonyolította a bérleti intézmény: 1907-ben a román parasztság földéhség-lázadásának évében a bojári földbirtok 44%-a román, 43%-a zsidó és 13%-a pedig külföldi bérlők kezében volt, akik különösebb technikai, technológiai újítás nélkül, a paraszti munkaerő és eszköztár igénybevételével biztos haszonra tettek szert.[7] Az agrár- és parasztkérdés végleges megoldására már az első világháború küszöbén (1913) lépéseket tesz a liberális kormány, amelyben a szocialistából liberálissá átvedlett *C. Stere* csoport harmadikutas eszménye fejeződött ki: a parasztpolgárosodás stratégiája.

Bármennyire is hibrid jellegű rendszert vezetett be a Szervezeti Szabályzat, mégis 1866-ig lényegében ez jelentette a fejedelemségek első modern értelemben vett alkotmányát. Ha az államigazgatásra és háztartásra kétségtelenül volt modernizáló hatása, mint erre már utaltunk, a hatalomgyakorlásban viszont nem jelentett mást, mint a korábbi abszolutista, despotikus jellegű fejedelmi hatalmat felcserélte egy oligarchikus rendszerrel, amelyben a hatalom néhány nagybojár család kezében koncentrálódott. A hatalom exkluzivista, nagybojár centrikus jellegéből fakadóan a Szervezeti Szabályzat korában állandó volt a konfliktus a fejedelmek és az országgyűlés között.[8] Ez az oligarchikus rendszer változatlan formában 1848-ig volt érvényben, amikor nyilvánosan elégették a Szervezeti Szabályzatot. Az orosz—török intervenció azonban véget vet (1848 szeptemberében) a francia forradalomból ihletődő lelkesedésnek és visszaállítja a régi rendszert. Újabb externális tényező, hogy a *krími háború* nyomán csökkent az orosz befolyás az Al-Dunánál, ami lehetővé tette, hogy miközben továbbra is érvényben maradtak a Szervezeti Szabályzat közigazgatásra vonatkozó előírásai, a politikai erőviszonyok egyre inkább a liberálisabb elemet képviselő kisbojárság javára módosuljanak. A krími háborút lezáró *párizsi egyezmény* (1856) révén vált lehetővé, hogy erős francia támogatással az al-dunai fejedelemségek jövőjükről dönthessenek. A rendi jellegű képviseleti rendszert egy cenzusos alapon választott testület váltotta fel (1858), amely két, majd négy (1866) és három (1884) kategóriába sorolta a választókat. A cenzus fokozatos csökkenése ellenére még 1913-ban is a választók és választhatók a lakosságnak csupán az 1,9%-át jelentették.[9] Az al-dunai fejede-

lemségek egyesülését (1859), az alkotmány elfogadását (1866), valamint *I. Károly* királlyá koronázását (1881) követően egészen az első világháborúig az óromániai parlamentáris rendszer nem volt demokratikus jellegű, működése pedig tökéletlen. Ebben egyrészt a balkáni hagyományokban gyökerező személyközi kapcsolatok rendszere is közrejátszott, valamint az is, hogy a politika nem vált hivatássá. Az óromániai politikusok jórészt a kultúra, a tollforgatás emberei voltak, a miniszterségért nem járt fizetés, igaz a közpénzek kezelésében gyakoriak voltak a visszaélések. Az állam tisztségviselőit, akárcsak korábban a bojárságot, jó adag fegyelmezetlenség és dilettantizmus jellemezte. A parlamentáris élet, a modern igazgatási technikák lassan törnek utat. Gyakoriak a kormányváltozások. Tény azonban, hogy a belga alkotmány átvételét követően a választótestület konzultálása nélkül nem történt kormányváltozás. Az 1870-es évektől a politikai pártok polarizálódásával a két liberális és a konzervatív párt rotációs alapon uralja a politikai életet. Ez a rendszer a politikai életnek viszonylagos stabilitást biztosított, megóvta az országot mindazon erőszakos, instabil fejleményektől, amelyek a 19. században a többi balkáni népek történetét jellemezték.[10] Az alkotmány, a törvények, az államforma vitathatatlanul a kor európai színvonalán állottak. Nyugat-európai mintára újabb és újabb intézményeket honosítottak, az esetek jó részében figyelmen kívül hagyva az adaptáció követelményét, ami működési zavarokat okozott. Azt a látszatot keltette a kortársakban, hogy az átvett nyugati minták nem szolgálják a haladást. A modernizációs folyamat vontatottsága, az iparosítás kérdésének kései napirendre tűzése, a parlamentáris rendszer korlátai, az agrárrendszer okozta társadalmi feszültségek stb. az ország elmaradottságában gyökereztek. Az oktatási reform ellenére továbbra is nagy volt az írástudatlanság. A politikai életet bonyolulttá és sikamlóssá tette a pártok által promoveált klientúrarendszer és egyes személyiségek túldimenzionált szerepe. A politikai vezető elit társadalmi összetételében továbbra is a domináns elemet a bojárság képezi. A politikát 1858-ig a nagybojárság uralja, ezt követően az első világháborúig a kisbojárság. A polgári elem részvétele a politikában akcidentális, sőt a liberális párt, amely a „mindent vagy semmit'' elv alapján a nyugati modell feltétlen híve volt, összetételét tekintve szinte egészében bojárokból és bojár származásúakból állott. Ők alkották a modernizációs elit kemény magját, azt is mondhatjuk, hogy az első világháborúig ennek az elitnek nagyjából sikerült felszámolnia a patriárchális viszonyokat.

b) Nagyrománia korszaka (1918—1940)

A korábbi korszakhoz képest nincs éles cezúra, azonban mélyebb strukturális mutáció következett be. A folyamatra ösztönző hatással ismét az externális tényező volt (az első világháború), melynek szerencsés kimenetele Románia számára szélesebb távlatokat nyitott. A hozzácsatolt területekkel létrejött Nagyromániában a társadalmi és politikai rendszer is megváltozott: a nem demokratikus liberalizmusról megtörtént az átmenet „a liberális demokráciára''. A reformok, a földreform (1921), az új alkotmány (1923), az általános választójog bevezetése radikális strukturális változásokat indítottak be.

Az *agrárreform* eredményeképpen gyakorlatilag felszámolódik a nagybirtok. Románia a kis- és középbirtokosok országává vált. Ezzel párhuzamosan elveszti bázisát a nagybirtokosok pártja, a konzervatív párt és eltűnik a politika színpadáról. A politikai élet szétforgácsolódik, megszűnik a két párt, a konzervatívok és liberálisok monopolhelyzete. A liberális párt, amely szinte egészében a *Bratianu* klánnal volt azonos, hatalmának csúcsára 1922—1926 között ért, ezt követően politikai szereplése egyre halványabb.[11] A két világháború között a legerősebb ellenzéki párt a Nemzeti Parasztpárt, amely noha két alkalommal is kormányzott, nem bizonyított különösebb hatékonyságot. A nyugati és a kikristályosodó fázisban lévő bolsevik modellekkel szemben harmadikutas, a parasztállam eszményét követte. Új jelenség a politikai térképen a bal- és jobboldali szélsőséges pártok — a kommunista (1921) és a fasiszta (1922—1923) — megjelenése. Különösen az utóbbi tömegbázisánál fogva is, melyet a tehetséges, de identitástorzulásban szenvedő értelmiség támogatott, frontális támadást indított a nyugati típusú parlamentáris demokrácia értékei ellen.[12]

A gazdaságban, a mezőgazdaságban a földreformot követően bizonyos eltolódás mutatkozott a gabonatermesztésről az ipari növények termesztése irányába, azonban a fő exportcikk továbbra is a gabona maradt. Az állam több esetben is hatásosan avatkozik be a mezőgazdaságba, felvásárolja a készleteket, törvénnyel akadályozza meg a paraszti földbirtokok felaprózódását stb. Új jelenség — amely a csatolt területek (Erdély, Bánság) fejlettebb színvonalából adódott —, hogy az iparfejlesztés, amely 1918 előtt a román királyságban éppen hogy alakulóban volt, most került előtérbe. A liberális párt meghirdette a „magunk erejéből'' jelszavú gazdaságpolitikát, amely egy sor protekcionista intézkedés bevezetését jelentette. A belső erőforrásokra támaszkodó hazai ipar bátorítása mellett a liberálisok egy erős nemzeti polgárság létrejöttét kívánták előmozdítani ezzel a stratégiával. A Nemzeti Parasztpárt viszont a korlátozott, ,a mezőgazdasági nyersanyagokra specializált ipari fejlesztés híve volt, és a „nyitott kapuk'' elvét vallotta. Ha átmenetileg is a „saját erőnkből'' stratégia győzött, csökkent a külföldi tőke részaránya a gazdaságban, ami mellesleg a világgazdasági válsággal is összefüggött.

A társadalmi struktúrában, a népesség vallási, etnikai, szociális összetételében a csatolt területek hoztak változásokat. A királyi alapítvány szociológiai csoportjainak (a *D. Gusti* féle monografikus szociológiai iskola) tényfeltáró munkája a falusi civilizáció stádiumát illetően pesszimista következtetések levonását eredményezte. Jellemző továbbra is a vidék egyoldalú, illetve alultápláltsága, különösen az ország fejletlenebb régióiban (Órománia, Besszarábia). Az urbánus fejlődés, a városok számának gyarapodása lényegében a Trianon teremtette helyzetet tükrözi. A nem azonos szintek és színvonalak találkozása, egymás mellett élése, a csatolt területek, főleg kulturális integrációjának nehézségei, a politikai elit (vagy elitek) innovatív, kreatív hozzáállásának hiánya, a puha állam fegyelmezetlensége, a politikai élet degradálódása, a szélsőjobb irányzatok előretörése, a klasszikus értelemben vett nyugati mintákat követő értelmiségi magatartás és viselkedési formák relativizálódása, az értelmiségi devianciák, nonkonformizmusok antiracionalizmusa, a hétköznapi élet túldimenzionált nemzetpolitikai motivációi stb. nem tették lehetővé Románia számára a potenciális előnyök kihasználását.

2. Fejlődés és haladási stratégiák

A Nagy Tradíció első szakaszában institucionális és instrumentális tekintetben a modernizáció „a mindent vagy semmit'' elvét követte. Nyugati — francia, belga — minták nem szelektív átvétele, az adaptáció lehetőségeinek átgondolatlansága, a hagyományok figyelmen kívül hagyása a modernitástól idegenkedő, súlypontosan agrártársadalomban súlyos torzulásokhoz vezetett. Az első lázadás az életvilágok torzulásával szemben a német műveltségű iasi-i *Junimea csoport*tól származik, melynek a román társadalomra alkalmazott látlelete, „a tartalom nélküli forma'' a nem realizált modernizációt fejezte ki, anélkül, hogy szociológiailag megalapozott alternatívát tudott volna helyette felajánlani. Paradox módon, s a társadalom fejletlenségének is betudhatóan, a modernizáció alternatíváinak kérdésfelvetése, a követendő út a 20. század elején kerül napirendre, és a *Kautsky* képviselte ortodox marxizmus, különösen a bernsteini revizionizmus, *W. Sombart* és az orosz narodnyik elméletírók hatására bontakozott ki. A 20. század 30-as éveinek végéig elhúzódó román elméleti vitáknak — ha szűkreszabottan is — a következő három fő vonulatát különíthetjük el.

- Időrendben is az első a *C. Stere* kezdeményezte, majd a két világháború között *V. Madgearu* gazdaságszociológiai évrendszerével felvértezett *harmadikutas* fejlődés stratégiája. Eszménye: *Dánia.*
- A másodikat, immár az első világháborút követően, a *neoliberális St. Zeletin és a liberális E. Lovinescu* nyugat-európai modell iránti elkötelezettsége jellemzi.

Valamennyi fejlődés- és haladáselmélet a marxizmus elvi és módszertani szempontjaira alapoz, illetve azzal polemizálva von le következtetéseket a román társadalom és a követendő út összefüggésében. A kérdés napirendre tűzését az 1907-es parasztfelkelés tette aktuálissá, amely egészében megkérdőjelezte az addig megtett út helyességét.

Nem arról van szó, hogy ezek a szerzők marxisták lettek volna, inkább arról, hogy az agrárkérdésben folyó nemzetközi vita az ortodox marxizmus *Kautsky* képviselte koncentrációs elméletével szemben álló revizionisták — *E. Berstein, E. David, Georg von Volmar* stb. — nézetei közelebb állottak a kelet-európai, balkáni periféria társadalmainak sajátosságai felvetette egy, a nyugat-európai modelltől eltérő, ahhoz felzárkózni nem tudó kérdések megválaszolásához.

a) *C. Stere* 1907-ben kezdi közölni sorozatban *Socialdemocratiam sau poperanism? (Szociáldemokrácia vagy népiség?)* című tanulmányát.[13] A narodnyikból neokantiánussá átvedlett *Stere* kísérletet tesz az agrártársadalom strukturális adottságain alapuló modernizáció lehetséges alternatívájának elméleti megalapozására. Nézeteit a marxizmussal és annak román követőivel polemizálva fejti ki. Kiindulópontja egy héber axióma: „Nem az ember van a szombatért, hanem a szombat van az emberért''.[14] Szerinte azok a fejlődésproblémák, amelyek a modern ipari társadalmakat jellemzik, mivel hiányoznak az ott tapasztalt anyagi feltételek, szóba sem jöhetnek az agrártársadalmak esetében. Ezért az agrárországok-

ban a szociáldemokraták programja nemcsak „egzotikus palánta", hanem az „abszurditás netovábbja" is.[15] Mivel az agrárországokban a dolgozó rétegek elsöprő többségét a parasztság képezi, és ez az egyetlen társadalmi réteg, amely egy politikai párt bázisát nyújthatná, ha annak programjába felvennék a politikai hatalom megszervezésének célkitűzését. Ilyen körülmények között az agrárországokban a parasztság szerepe nem volna passzivitásra kárhoztatva, mint az ipari országokban.[16] Tehát a parasztság problémája az agrártársadalmakban össztársadalmi kérdés, amelyet egyetlen demokratikus erő sem kerülhet meg, és ezekben az országokban az agrárkérdés egyben a paraszti életviszonyok transzformációjának kérdése is. Más szóval: a társadalom modernizációja az agrárviszonyok és a parasztság életviszonyainak átalakításával áll korrelációban. Az indusztrializmus kérdéskomplexumát *Stere* sem hagyhatja figyelmen kívül, több oknál fogva sem.

- Először is, mert az ipar, az iparosítás képezte a haladás, a modernizáció fokának ismertető jegyét.
- Másodszor, mert ő maga is a haladás, a progresszió feltétlen híve volt, igaz, kiindulópontja más előjelű.
- Harmadszor, mert többször érte az a vád — és nem alaptalanul —, hogy középkori ipari struktúrákat akar restaurálni.

Így tehát fel kell tennie azt a kérdést: „a nyugat-európai típusú iparosítás elkerülhetetelen-e, vagy egyáltalán lehetséges-e Romániában?".[17] A válasz marxista ihletésű és mintegy előlegezi *Wallerstein* centrum—periféria elméletét. „Ha a nagyipar — mint azt bizonyítottuk — nem fejlődhet külső piacok nélkül, az arra a tényre utal, hogy vannak ipari államok és vannak agrárállamok, vagyis az egyik létezésének elengedhetetlen és szükséges feltétele a másik létezése is. Más szóval a nagyipar maga emel gátakat az elmaradott országok ipari fejlődésének, és lehetővé teszi a földgömb megoszlását nagyiparral rendelkező országokra és olyan országok sorára, ahol csak a mezőgazdaság virágozhat, s itt a legtöbb, amit el lehet érni egy egészséges gazdaságpolitikával, az a különféle kisipar (ami nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is más, mint a nagyipar)".[18] Mindebből következik számára, hogy Románia — akárcsak a kelet-európai periféria egészének — fejlődése más jellegű, mint a nyugat-európai. Ebben nemcsak *Kautsky, J. Sombart* erősíti meg, akik szerint az agrárfejlődés más normák szerint történik, mint az ipari, hanem *Marx* is, mert a primitív termelési feltételek között lévő országok nem az iparosítás útján juthatnak el a magasabb rendű társadalmi formákig.[19] *Stere* számára ebből a marxi formációelméleti szubtilitásból nem a kommunizmus alternatívája jelenik meg, hanem egy olyan társadalomé, amely különbözik mind a liberális, mind a marxista gazdasági modelltől. A gazdasági modell két típusát *Stere* leválasztja a politikai struktúráról. Olyan szféraként kezeli, mintha az nem volna korrelációban a szocializációs folyamat többi elemével. Mindez azért történik, hogy evidenssé tegye az agrár-paraszti gazdaság és a társadalom meghatározott szocializációjának és evolúciójának irányát. Gazdasági vonalon tehát a haladás útja, módja a sajátos paraszti jelleg mindenkori megőrzése, a nemzetgazdaság egészének paraszti alapokra helyezése révén.[20] A megművelt

föld tulajdonosává tett, életerős parasztságot kell létrehozni, amely szövetkezeti társulásokba szerveződve a technikai vívmányok előnyeit is képes kihasználni. *Stere* törekvése nyilvánvalóan az volt, hogy a liberalizmus és a szociáldemokrácia eszmeiségének bázisain valamiféle, általa *népinek* (poporanista) nevezett kompromisszumot hozzon létre, amely lehetővé tenné a *rurális demokrácián* felépített *paraszt—polgár társadalom* létrehozását. Így érthető, hogy az iparosítás romániai alternatíváját mint a paraszti gazdasági struktúrába beépülő, illetve annak mellékágazataként képzeli el. Először is szerinte olyan ipart kell létrehozni, amely szezonális jellegű, vagyis csak téli hónapokban köti le a falusi munkaerőt, magját a paraszti háziipar képezi, melyből aztán kifejlődhetne egy agráripar, „úgy, mint Dániában''.[21] Mivel a városi munkásság számbelileg is teljesen jelentéktelen a parasztsághoz képest, és a román munkásságot kézművesek és a nem nyugati értelemben vett „proletárok'' alkotják, a falu mintájára városi szövetkezetekbe kell őket tömöríteni és racionális védővámrendszerrel kell őket megóvni, hogy ne váljanak proletárokká. Ezáltal a városokban kialakulhatna egy értékes társadalmi réteg, a nemzeti kispolgárság, amely akárcsak a paraszt-polgárok, nem mesterséges, nem az állami költségvetés terhére vannak, hanem képesek saját lábukon megállni.[22] A nyugati mintájú nagyipart, abban a néhány ágazatban (kőolaj, fafeldolgozás), ahol az lehetséges, román hagyományokhoz híven államosítani kell. *Stere* gazdaság- és társadalommodelljének e hármas, egymást kiegészítő szerkezete — vidéki és városi felvásárló, értékesítő és hitelszövetkezetek hálózata, amely integrálja a földtulajdonos parasztságot és a kézműipari műhelytulajdonosokat, plusz az államosított nagyipar — az autonóm társadalmi körök szolidáris működésének előfeltétele — teszi lehetővé egy rurális demokrácia kiterjedését, egy autentikus parlamentáris jogállam létrehozását. Mindebben *Stere* által következetesen vallott ideálja és csodálata is kifejeződik: a narodnyikok határtalan népszeretete, innen gazdasági-társadalmi stratégiájának mély altruizmusa, a dán szövetkezeti rendszer, valamint az angol jogállamiság, melyeknek ötvözetéből alakította ki az ún. poporanista (népi) szociológiai és történelmi erőfeltevéseken alapuló társadalom modelljét.

Az első világháborút követő radikális földreformok megvalósulásával úgy tűnt a kortársak előtt is, hogy *Stere* poporanista jellegű szociológiai érveinek van gyakorlati alternatívája. A földreform nyomán — melynek előkészítésében Sterenek, mint Bratianu bizalmasának jelentős szerepe volt — Románia túlsúlyosan a kis- és középbirtokosok országává vált, az általános választójog bevezetése, vagyis a polgári szabadságjogok és a demokratikus jogi keretek lehetővé tették a politikai parasztmozgalom párttá szerveződését. A román harmadikutasok a *Stere* lefektette alapokon, ami analóg volt a hasonló közép-kelet-európai törekvésekkel, továbbgondolták az új feltételrendszer körülményei közötti lehetőségeiket, és egy *parasztállam* létrehozását célzó stratégiát dolgoztak ki. Ennek a stratégiának egyik legjelentősebb teoretikusa V. *Madgearu* gazdaságszociológus volt. Premisszája, a jobbágyfelszabadítást követően, a mezőgazdaság átalakításának összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy a *Marx* által az „Anglia tipikus példáján'' felállított törvény a világ más részében sehol sem volt alkalmazható.[23] Az európai kontinens

nyugati felében a francia forradalmat követően kisebb-nagyobb időbeli eltolódásokkal valósul meg a parasztság feudális kötöttségek alóli felszabadítása. Aminek eredményeképpen Nyugat-Európában az ipari forradalom mellett a mezőgazdasági forradalom is lejátszódott. Kelet-Európában viszont az első világháborúig az agrárszférában *kettős* rendszer volt érvényben: a föld magántulajdon-rendszere és a munka feudális kötöttsége. Ennek a kettősségnek vetettek véget a háborút követő földreformok, amelyek Kelet-Európában forradalmi jellegűek voltak, vagyis a „megkésett agrárforradalmak'' csak most teljesedtek ki. Ennek eredményeképpen létrejött a családhoz kötött földtulajdonlás, és semmi olyan tendencia nem tapasztalható, ami arra utalna, hogy a földbirtok természetes úton koncentrálódik, és a kapitalista termelési módnak megfelelően vidéki nagybirtokká alakulna át. Ehelyett egy fordított folyamat játszódik le: a földtulajdon átalakulása a szolgaság és kizsákmányolás eszközéből munkaeszközzé. Mindez ellentmond *Marx, Kautsky* és a neomarxisták társadalmi osztályokról vallott trilógiájának, és főleg annak, hogy a kapitalista korszakban a parasztság átmeneti osztály. Mindenütt az tapasztalható — állapítja meg *Madgearu* —, hogy számbelileg is nő a független parasztbirtokosok aránya, akik „nem kizsákmányoltak, de nem is kizsákmányolók''.[24] A problémát számára az osztályharc jelenti, pontosabban a parasztság szerepe az osztályharcban, amivel a marxizmus nem számolt. A parasztságban antikapitalista diszpozíciók éltek mindaddig, amíg a kereskedelmi tőke, az uzsora, az árverés és a tőzsde, valamint a jobbágyrendszer a 19. században végig könyörtelenül elnyomta. A szövetkezeti hitelrendszer kiépülése azonban előzte a faluból az uzsorást, a felvásárló és értékesítő szövetkezetek térhódításával csökkent a parasztság kizsákmányolásának a lehetősége. A politikai demokrácia, a polgári szabadságjogok érvényesülése olyan helyzetet teremtett, hogy a parasztság — a parlamentáris demokrácia keretei között — politikai pártja révén érvényesíteni tudja akaratát, tehát rá a marxista osztályelmélet objektíve sem vonatkozik.[25] A rurális demokráciára épülő participatív parasztállam modellje, amelynek megalkotására *Madgearu* vállalkozott, szembe kellett nézzen egy másik, a tőkés gazdaság lényegét képező kihívással, éspedig hogy a birtokos parasztság képes-e alkalmazkodni a teljesítményre orientált piac kihívásaira? A kelet-európai parasztgazdaság nem kapitalista üzem, sajátos munkaapparátust képez: nem használ bérmunkát, nem profitra orientált, saját szükségleteinek fedezésére törekszik. A teljesítményre orientáltságnak határt szabnak a szükségletek. Tény, hogy a parasztcsalád és -gazdaság szükségleteit sem lehet csak belső forrásokból kielégíteni, ezért valamiféle többletet kell realizálnia, hogy ezt a szükségletet kielégítse. Ez a többlet azonban nem profit, és más célokat is szolgál, más formában is jelenik meg, mint a kapitalista üzemben.[26] A profit egyetlen forrása a munka terméke. A kérdés nyilvánvalóan az, hogy ez az autarkiára berendezkedett parasztgazdaság, mely végül is része a tőkés világgazdasági rendszernek, milyen csatornákon kapcsolódik ahhoz. *Madgearu* szerint a termelés kapitalista szervezetével a parasztgazdaságok többségébe közvetlenül nem hatol be, hanem a kereskedelmi apparátus közvetítésével vonja el a paraszti többletet és rendeli alá a parasztságot a kapitalista piac parancsai-

nak. Ezt a parasztságra nézve destruktívan ható tényezőt csak úgy lehet semlegesíteni, ha a szövetkezeti rendszer felügyelete alá vonja a kereskedelem és a hitel összes szálait, kapcsolatot teremt az áruk és a tőkék világpiacával, megmentve a falu családi gazdaságait a pauperizálódástól, racionális alapokon szervezi meg a termelést és maximálisan biztosítja a nemzeti termelőerők fejlődését. Mindez nem jelenti a kapitalista vállalkozói formák kizárását a társadalmi-gazdasági élet más területeiről, hanem csupán korlátozni kívánja a tevékenységi körét a paraszti, parasztállami érdekviszonyoknak megfelelően.

Végiggondolva e megfordításra és behelyettesítésre alapozó harmadikutas modellt, amely végkifejletében a parasztság osztályérdekeinek rendeli alá a társadalmat, a gazdaságot, a politikát, a kultúrát stb., ennek egy lehetséges baloldali alternatívája nem állt messze a proletárdiktatúra típusától, jobboldali alternatívája pedig az olasz fasiszta korporatív államétól. A parasztállam sokrétű céljai megvalósításában, de különösen a világrendszer kihívásaitól is megszabottan, sokrétű szükségleteinek fedezése végett rá lett volna kényszerítve a parasztosított és szövetkezesített mezőgazdaság nemzeti össztermelésének fokozása miatt az állandó kézi vezérlésű irányításra. Nem véletlen, hogy már a kortársak is az irányított gazdaság és társadalom egyfajta modelljét vélték felfedezni a parasztállamban, noha annak ideológusai őszintén hitték, hogy bele tudják ebbe a struktúrába szervesíteni a lokális autonómiákra épülő parlamentáris demkokráciát. *Madgearu — Stere* nyomán továbbgondolt — harmadikutas alternatívája az agrártársadalom strukturális funkciómódosulásából leszűrt parasztállam modellje kétségtelen sem nem kapitalista, sem nem bolsevik, noha mindkettő hatott rá, hanem inkább a kapitalizmusba és a polgári demokrácia intézményeibe is beágyazott, a nyugat-európai szocialista tradíciókból is merítő (szövetkezetek) hibrid forma, amely az ún. megkésett agrárforradalmakat követően úgy látta a marxista osztályelmélettől inspirálódva, hogy ha Nyugaton a proletáriátus a jövőformáló, akkor Kelet-Európában, ahol a proletariátus szerepét az indusztrializmus hiánya miatt, valamint az öröklött strukturális adottságokból követően a parasztság tölti be, akkor ez a réteg a jövőformáló tényező. A nagy dilemma nemcsak *Stere* és *Madgearu* harmadikutas elképzeléseiben, de kimutatható az analóg közép-kelet-európai fejlődés és haladás alternatívák elméletírói körében is: hogyan lehetne az elmaradott, túlsúlyosan agrártársadalmakban a nyugati parlamentáris demokrácia proceduális-jogi struktúráiban szervesíteni egy nem, vagy csak részlegesen tőkés vállalkozási formákon kialakított gazdaságot, amely semlegesítené a tőkés piac romboló hatásait.

b) *Stefan Zeletin* szándéka szerint tanulmánya a román polgárság *eredetéről és történelmi küldetéséről*, egyáltalán a kapitalizmus romániai térhódításáról, annak a szélsőséges kriticizmusnak az ellensúlyozására íródott, amely egészében, már-már nemzeti veszélyt jelentő módon, megkérdőjelezte mindazt, amit a modern Románia létrehozásában elértek.[27] *Daniel Chirot*, aki tanulmányt írt *Zeletin* és *Voinea* vitájáról, *Zeletin* munkáját úgy értékeli, mintha abban a szerző liberális párt vezető ideológusi szerepének betöltésére való törekvése fejeződne ki.[28] Az első világháborút követően, amikor a liberális párt és a *Bratianu* klán hatalma csú-

csán van (1922—1926), *Vintila Bratianu* fogalmazza meg a *„maguk erejéből''* (prin noi insine) a protekcionista, nemzeti ipart, a polgárságot védő, gyarapító stratégiát. Ilyen értelemben *Zeletin „zárt''* Romániája (lásd *Fichte* „zárt kereskedelmi államát'') lényegében ennek a stratégiának a szociológiai argumentációja, illetve konzekvenciáinak megfogalmazása, amely végül is befulladt, mert ennek a zárt stratégiának a hívei a politikai-nemzeti térbeliség mennyiségtanára alapoztak. Arra ti., hogy Nagyrománia a csatolt területekkel olyan természetes és mesterséges erőforrások birtokába jutott, amelyek lehetővé teszik saját erőből az iparosítás ütemének felgyorsítását, egy etnikailag is homogén polgárság létrehozását, valamint védővámokkal a korábbi tőkekiáramlás meggátolását, a külföldi tőkének produktív befektetésekre való ösztönzését stb., amivel a *„szimbolikus modernizáció''* korábbi torzulásait kiküszöbölhetnék. Ösztönzőleg hatott erre *Stere* nemzeti polgárság felfogása, melynek centrumában a zsidótalanított, a nemzeti hagyományokba, az anyaföldbe gyökerező polgárság állott, melynek gyámolítása nemzeti ügy.[29] Hatott emellett az első világháborút követően Románia balkáni térségben kialakult státusa, ahol elsőbbségre törekedett, ami a nyugati modell híveit tovább erősítette abban a meggyőződésében, hogy ezt a pozíciót csak iparosított, erős nemzeti polgárságra támaszkodó állam töltheti be. Számos olyan tényező játszott tehát közre, amely *Zeletin*t arra ösztönözte, hogy a „román szellemet az összes tevékenységi formákban pozitív munkára bírja, átlendítve a kriticizmusból az alkotás fázisába''.[30] *Zeletin* marxista, neoliberális és neomerkantilista ötvözetű elemzésében nincs egy a nyugati modelltől eltérő alternatívakeresés, mint *Stere* vagy *Madgearu* esetében. Ő — akárcsak *Gherea* —, igaz, más finalitással, és az őket megelőző *A. D. Xenopol* a „szükségszerűség fatális útját'' látják beteljesülni, olyan sorsszerűséget, amit a kapitalista világgazdasági rendszer osztott ki, illetve szab meg. Rögzített haladásfelfogásában a hangsúly az externális tényezőkön van, ezek a világgazdasági rendszer dinamikájával vannak összefüggésben, amelynek szakaszait a geopolitikai érdekkonfliktusok eseményeit lezáró békeszerződések jelzik. A periféria, annak belső endogén mozgástere ezektől meghatározott, dinamikájának autonómiája, illetve sajátossága csupán a fejlődési szakaszok lerövidítésében, átugrásában vagy a különböző szakaszok egymásba mosódásában fejeződik ki. Ezért is a transzformáció fordított folyamatokban zajlik le, a demonstrációs effektus hatására a gazdaságit egy ideológiai forradalom előzi meg, melyet a lerövidített felzárkózási törekvések indokolnak. A mintaadó liberális eszmék a periférián, így a román társadalomban sem fonódtak össze a demokráciával, ez csak azután realizálódhatott, miután a régi agrárgazdaság az árucsere hatására felbomlott.[31]

A nyugat-európai polgárság kialakulásának és fejlődésének három fázisa, a „kapitalista szentháromság'', a kereskedelmi, az ipari és a finánctőke: e három egymásba kapcsolódó szakasz képezi a klasszikus modellt. A kereskedelem túlsúlyos volta a merkantilizmusban ölt formát, az ipari tőke uralma hozza a liberalizmus korszakát, míg az utolsó fázisban, amikor a banktőke felszívja mind a kereskedelmi, mind az ipari tőkét, jelenik meg az imperializmus szakasza. *Zeletin* kérdés-

felvetése a polgárság e háromfázisos evolúciója nyomán az, hogy a román polgárság kialakulása és fejlődése is ezt a klasszikus nyugat-európai sémát követi-e vagy attól eltér. Szerinte a fővonalakban nincs eltérés, a román polgárság kialakulása, pontosabban a romániai „polgári fejlődés'' is egy merkantilista fázissal kezdődik, ami az uzsora és a kereskedelmi tőke dominanciájában nyiulvánult meg. A világkereskedelem szívóhatásával van összefüggésben, konkrétan az angol és nem a francia tőke délkelet-európai terjeszkedésének függvénye, mint azt korábban hitték.[32] A román merkantilista fázisra is jellemző, hogy az állam a kialakulóban lévő polgárság „oktatója'', gyámkodik a gazdasági és társadalmi élet egésze fölött. Ugyanakkor ez a fázis nemcsak a polgárság kialakulásával, hanem a modern nemzeti állam létrejöttével is azonos.[33] Ebből következekezik, hogy a merkantilizmus eszménye a független modern állam. Románia *Zeletin* idejében a merkantilista fázisban van, ami érzékelteti az elmaradottságból adódó követési távolság időbeli eltolódását, azonban a fázis lényegét, tartalmát, meghatározottságait illetően nincs különbség a nyugati és a román merkantilizmus között. A kapitalizmus és a polgárság klasszikus modelljével szemben azonban a román fejlődésben fordított folyamatok zajlanak le. Ezt uzsora és a kereskedelmi tőke jellemzi, vagyis az, hogy a merkantilizmus korszakát nem az ipari kapitalizmus követi, hanem azt megelőzi a finánctőke szakasza. Pontosabban Románia a merkantilizmus fázisából az ipari és a banktőke összeolvadása nyomán a finánctőke fázisába lép.[34] Ez nagyjából hasonlatos folyamat a kapitalizmus és a polgárság európai kontinensen érvényesülő francia modelljével. A merkantilista fázisnak a hosszú elhúzódása az első világháború utánig, nyilván összefüggésben van azzal is, hogy a román polgárság csak *ekkorra fejezi be* az egységes nemzeti állam megalkotásának művét. A merkantilista fázis — lényegében Zeletin tanulmánya ennek leírására vállalkozik — időszakában az ezt követő fázisnak (fázisoknak) csak tendenciái jelentkeztek. Ennek a szakasznak politikai rendszere a francia modellt követi, vagyis a korszakot a politikai abszolutizmus, a centralizált közigazgatás, a bürokrácia túlsúlya és militarizmus jellemzi. A különbség a francia modellel szemben abban rögzíthető, hogy a központi hatalom nem egy személy, az abszolút monarchia kezében összpontosul, hanem egy csoport, az oligarchia kezében, amely egy liberális forradalmi csoport (*Bratianu csoport*) győzelmével liberális oligarchiává válik.[35] A modern Románia megteremtésének történetében tehát az 1866-ban bevezetett rendszer (a belga alkotmány átvétele) nem a polgári korszak kezdetét jelenti, hanem csak annak előkészítését. A nyugat-európai polgárság evolúciójának mintájára azt kellene várnunk — állapítja meg Zeletin —, hogy egy újabb román forradalomnak kell eljönnie, amelyben a román polgárság szétzúzza a központi hatalmat és megvalósítja a decentralizált demokráciát. Viszont a merkantilizmus fázisának vizsgálata azt mutatja, hogy a román társadalom nem fog átmenni egy ilyen megrázkódtatáson, mert a nemzeti polgárság nem a központi hatalom mellett született, ellenkezőleg, annak kebeléből, az oligarchiából fejlődött ki.[36]

Az újabb fázis, amely az első világháborút megelőző években alakult ki, arra utal, hogy a román társadalomban az angol, francia modelltől eltérően a merkanti-

lista fázist közvetlenül az imperializmus fázisa követi. Ahelyett, hogy az ipari tőke leigázta volna a nagy banktőkét, a fordítottja történt: a bankok kezdtek behatolni az ipari termelésbe, arra törekedve, hogy az ipari tőkét banktőkévé alakítsák át. Ez pedig azzal a politikai következménnyel járt, hogy Románia átugorja a közbelső liberális decentralizálást és a reális demokráciát jelentő fázist. A román társadalom fejlődésében a polgárság, akárcsak Németországban és az Egyesült Államokban, lerövidíti a kapitalizmus fejlődési szakaszait, és a fejlődést nagy ugrásokban valósítja meg. Ezzel is magyarázható, hogy a történelmileg két különböző fázis a merkantilista és az imperialista a román társadalom fejlődésében kezdettől fogva egyazon folyamatként jelentkezik.[37] A merkantilista fázisban, bizonyos értelemben a nyugat- és közép-európai erőviszonyok oszcillációja folytán gyakran változnak a „metropolisok'' (centrumok). A kezdeti angol, majd francia metropolis helyét a közép-európai osztrák—magyar és német váltja fel, hogy aztán az első világháborút megelőzően visszatérjen a „szülőanya'', a nyugat-európai centrum függőségébe.

*Zeletin*re *Marx* mellett a legnagyobb hatást *Fr. List* neomerkantilista elmélete és *W. Sombart* szociológiája gyakorolta, koherens rendszerré ötvözve ezeket a hatásokat. A román polgárság apológiájának olyan finalitást kölcsönöz, amely a történelmi szükségszerűségtől felvértezve kívánta erősíteni történelmi küldetéstudatát. Minden olyan tényező, amely például a parasztság és a proletariátus társadalomformáló szerepét hangsúlyozta, vagy állítja szembe a polgárság történelmi küldetésével, nemcsak hogy destruktív, hanem fejlődés- és haladásellenes is.[38]

Zeletin érvelése a polgárság, a tőkés viszonyok romániai társadalomtörténetéhez kapcsolódik, azonban nem kerülheti meg a zárt vagy nyitott fejlődésstratégiák alternatíváit, a perifériás társadalom fejlődésének perspektíváit érintő kérdéseket sem. *Virgil Madgearu*, a parasztpárt főideológusa, mint a *„nyitott kapuk''* híve, a *„tudományos szociológia''* képviselőjével (*Zeletin*nel) vitatkozva, a már ismertetett álláspontját, vagyis a nyugati modelltől eltérő sajátos román társadalomfejlődés kérdését helyezi előtérbe. *„Zárt''* Romániája, amelyben kiteljesedik az oligarchia „történelmi küldetése'', vagyis a gazdasági élet államosítása, Madgearu szerint *illúzió.* Hiszen miközben a nemzeti büszkeséget akarják kielégíteni azzal, hogy olyan ipari vállalatokat támogat az állam, amelyek csak formálisan nemzetiek, ugyanis azok a nemzetközi tőkétől lényegében függetlenek. A tőke és a gazdaság elnemzetiesítése, pontosabban államosítása mellett szintén a polgárság „történelmi küldetése'' a nemzeti termelőerők fejlesztése, nem számolva az ország társadalmi-gazdasági struktúrájának adottságaival.[39]

A 20. században nem a „melegházi ipar'', hanem a mezőgazdaság képezi Romániában a domináns társadalmat és államot fenntartó ágazatot. Ezért a nemzeti termelés megszervezése a kis- és középbirtokosoknak nyújtott hitel, a szövetkezetek és az iskolák révén lehetséges. A parasztgazdaságok termelése mindenféle nemzeti ipar létrehozásának előfeltétele. A fináncoligarchia történelmi missziója — állapítja meg *Madgearu* — a marxizmusból ihletődik, hiszen eszménye, hogy a termelőerőket koncentrált formában szervezzék meg, amely a különböző ágaza-

tokban végrehajtott további koncentrációk révén megteremti a feltételeket a kapitalizmusnak a szocializmusba való átmenetére.[40]

Madgearu a problémát abban látja, hogy a román finánctőke monopolisztikus törekvése olyan körülmények között megy végbe, amikor a nagy földbirtokokat felszámolták, kialakulóban van a kis- és középbirtokosok rétege, az ipari proletariátus pedig kisebbségben van. Más szóval nincs olyan társadalmi réteg, amely ellensúlyozná a finánctőke törekvéseit. Ami a társadalomban és a politikában az egyensúlyvesztés veszélyét hordja magában, azért is, mert ugrásszerű az átmenet az „agrárfeudalizmusból'' a „finánctőke feudalizmusába'', ami pedig a civilizáció válságát okozhatja. Ebben a helyzetben az a kérdés, hogy melyik az a kormányforma, amely ezt a paradox helyzetet feloldja: a demokrácia-e vagy a diktatúra?[41]

A kérdés más formában úgy is feltehető, hogy a periférián, ahol a tőkés gazdasági struktúrák nem túlsúlyosak, lehetséges-e polgári demokrácia? *Zeletin* válasza egyértelmű, a román társadalom azzal, hogy átugrotta a közbelső liberalizmus (indusztrializmus) fázisát, és direkt az imperialista, más szóval a finánckapitalizmus (oligarchia) fázisába lépett, a homogén nemzeti polgárság csak „zárt'' Románia, a diktatúra feltételei között teljesítheti „történelmi küldetését''. Ha a zártság eszménye nem is valósult meg egészében, de 1938-cal Románia a diktatúrák korszakába lépett, és 1945-öt követően — igaz, nem a polgárság vezetésével — megvalósultak *Zeletin* fejlődésstratégiájának főbb eszményei. *Madgearu* alternatívája a parasztállam, meghirdetett dirigista módszereivel, a paraszti érdekek túlsúlyának evidenciálásával sem nyújtott megnyugtató választ az általa oly nagy altruizmussal vallott jogállamiság alternatívájára.

3. A modernizációt övező szellemi légkör

Nem mondhatni, hogy a Nagy Tradíció szinte másfélszáz esztendőt felölelő korszakában a románok nem utaztak. Sőt, nagyon is sokat utaztak, legalábbis az a réteg, amely a művelt polgári réteget hivatott megtestesíteni, és akiknek soraiból verbuválódott a vezető elit. Ők szinte egytől-egyig nyugat-európai, főleg francia és német egyetemeken tanultak, oda-vissza jártak, tehát fel voltak készítve arra, hogy lerombolják az „otthon ülők dogmatizmusát''.[42] Mégsem így történt. Ennek mélyebb okai voltak. *Z. Ornea*, aki talán az egyik román „liberalizmust'' leszámítva, szinte minden „haladó'' és „reakciós'' irányzatról írt egy-egy monográfiát, amelyekben hevesen bírálta a konzervatív, tradicionalista eszméket, mint olyanokat, amelyek nem értik meg a történelmi szükségszerűség diktálta törvényszerűségeket, az antikapitalista, antidemokratikus stb. jelzőkön túl a kiváltó okokra nem reflektált.[43]

Az első, a modernizáció minőségét megkérdőjelező reakció konzervatív liberális oldalról jött, ők alkotják meg a „tartalom nélküli forma'' tézist. A Junimea csoport tagjai nem voltak szociológusok, *T. Maiorescu* esztéta, *P. P. Carp*, a társaság másik ideológusa pedig politikus volt. Az általuk megfogalmazott és mind a

mai napig ható tézis nem jelentette a modernizáció, a nyugat-európai mintakövető módozatról való lemondást, hanem a nem szelektív utánzást egy mérsékeltebb, a történelmi adottságokhoz adaptálódó, azt szem előtt tartó alternatívára hívták fel a figyelmet. Minden későbbi irányzat, s ez alól a román szociáldemokraták sem voltak kivételek, magukévá tették a Junimea-tézist. Az első világháborúig még a harmadikutas demokraták (*Stere, Ibraileanu*, majd *Madgearu*) sem kérdőjelezték meg a jogállamiság politikai-jogi-procedurális struktúráinak további tökéletesítésének szükségességét, sőt elkötelezett hívei voltak annak. Még a *N. Iorga* képviselte Samanatorul (magvető) mozgalom militáns nacionalizmusa sem jelentett különösebb devianciát, igaz, „dörgedelmei'' nem is serkentették az amúgy is halványan mutatkozó autochton vállalkozói kedvet. Az első világháborút követően a modernizáció folytatásának megváltozott feltételrendszere közepette a szellemi légkör radikális fordulatot vett, erősítve az „otthon ülők dogmatizmusát'' abban, hogy a megtett út, a követett modell teljességgel hibás volt. Csupán egy szűk réteg életlehetőségeit internacionalizálta, emelte nyugati színvonalra, a többség helyzete mit sem változott.

A modernizációval, a nyugat-európai modellkövetéssel való szembefordulás igen összetett kérdés. *Berend T. Iván* és *Ránki György, I. Wallerstein* és *A. Gerschenkron* eredményeit is felhasználva a kelet-európai és ezen belül a balkáni alrégiót a modernizáció ipari forradalom minőségének szempontjai alapján „kudarcot'' vallott államok csoportjába sorolta.[44] A modernizációban „sikeres'' (centrum), „félig sikeres'' (félperiféria), „kudarcot'' vallott (periféria) csoportosítás lényegében három nem statikus állapot, amely napjainkban is aktualitással bír, és számos tényező kombinációjának meglétére vagy hiányára hívja fel a figyelmet. A „kudarcot'' vallott, vagyis a periférián való megrekedés okai *Berend—Ránki* nyomán a következőkben összegezhetők: annak ellenére, hogy a hagyományos szektorokban lejátszódott a modernizálódás és növekedés volt tapasztalható, demográfiai forradalom ment végbe, beindult a modern közlekedés, egyáltalában az infrastruktúra kiépülése, lendületet vett a természeti kincsek kiaknázása, s ezzel párhuzamosan létrejöttek az ipar kezdetei stb., mégsem történt áttörés, mert a modern szektorok a külföldi vállalkozások szigetei, amelyek nem voltak szerves kapcsolatban a hazai gazdasággal, amely továbbra is tradicionális struktúráját megőrizte, vagyis domináns maradt az agrárstruktúra, az itt végbement növekedés extenzív volt, gyenge technikai felszereltségű, és hagyományos keretek között zajlott le. Az elégtelen belső felhalmozódás mellett a külföldi tőke felhasználása sem volt optimális, és kevés is volt az átalakítás beindítására. Gyakori az államadósságok miatti tartós kiszolgáltatottság, az adósság visszafizetésének képtelensége. Ugyanakkor a modernizáció társadalmi-politikai feltételei is gyengék.[45] Tehát mindezen tényezők kombinációja, amelyhez még társítható a tradicionális munkakultúra, munkaritmus és időszenzibilitás, a modernizációt koordináló vezető elit pazarlása, luxusra orientáltsága, az állam szubsztitúciós funkcióinak túldimenzionáltsága, az inproduktív szférák felduzzasztása az állami költségvetés terhére, a korrupció stb., stb. közrejátszott abban, hogy a perifériikus helyzetből

való kitörés kudarcba fulladjon. E gazdasági és gazdaságon kívüli tényezők kombinálódtak externális tényezőkkel is, olyanokkal, amelyek ezeket erősítették vagy gyengítették. A tapasztalat legalábbis a Nagy Tradíció második szakaszában, a két világháború között azt mutatja, hogy az endogén és externális tényezők kezdeti pozitív irányú összeműködéséből adódó konjunktúralehetőségek negatív fordulatot vettek. És — tehetjük hozzá — a potenciális előnyöket nem tudták kellő mértékben hasznosítani. Amiben nem elhanyagolható annak megvizsgálása, hogy a modernizációt miért nem tudta a művelt értelmiségi réteg jelentős része pozitív szankciókkal ösztönözni. Sőt, negatív elmarasztaló hozzáállásával a modernizáció addigi szocializációs vívmányait is elutasította. Az sem állítható, hogy a román társadalomban, amely a tárgyalt korszakban nem egy megállapodott struktúra volt, hanem változó, átmeneti, posztradicionalista és bizonyos szektorokban a modernitás jegyeivel, az az értelmiségi csoport, amely nonkonform magatartást mutatott a modernizáció iránt, áldozata lett volna ennek a folyamatnak. Ellenkezőleg, a szószólók vezető egyetemi tanárok, írók és zsurnaliszták voltak. Magatartásuk a tradicionális kulturális minták túlsúlyával és kortárs európai avantgárd irányzatok hatásával mutat összefüggést. Az expresszionizmus, a futurizmus, a szuprematizmus, az aktivizmus, a kubizmus, a szürrealizmus, a dadaizmus megkérdőjelezték a hagyományos értékrendet és világképet, az egymással folytatott éles polémia, a szellemi káosz benyomását keltették. Ugyanakkor ezeknek az izmusoknak a többsége a demokrácia, a liberalizmus, a humanista tradíciók, a tolerancia, a jogállamiság, a racionalizmus elkeseredett ellenségei voltak. Marinetti futurista manifesztumában a parlament „csaló és törékeny politikai intézmény", diadalénekkel üdvözölte a háborút, mint a „világ higiéniájának eszközét". *André Breton* a szürrealizmus tizenkettedik manifesztumában írja: „a szürrealisták legegyszerűbben akkor járnak el, ha fegyverrel a kézben kimennek az utcára, és vaktában, válogatás nélkül a járókelők közé lőnek". A dadaista Raoul Hausmann pedig így kiált fel: „Nem akarunk demokráciát, liberalizmust... A dadaista a humanizmus és a történelemtanítás ellen van!"[46] Ma már nem titok, hogy az európai szélsőbal és szélsőjobb kihasználta a szellem birodalmában keletkezett feszültségeket, és kezdetben azoknak az értékeknek védelmezőjeként lépett fel. *Eugéné Ionesco* egyik kései írásában erről a következőket írja: „Míg a nyugati emberek elsősorban a pszichológiával, az irodalomban pedig az emberi bűnökkel foglalkoztak, *Franz Kafka* és *Jaroslav Hašek* — később pedig *Ödön von Horváth* is megérezték a totalitarizmus közeledését Európában, Nyugaton és a világban. A francia és a nyugati intellektualizmus már eladta a lelkét a bolsevizmusnak és a különböző szocializmusoknak. Ezek tették osztályrészünkké mindazokat a zsarnokságokat és katasztrófákat, amelyeket azóta megismertünk!"[47] „A romantika panteista, ám többnyire még keresztény szellemű vallásossága egy művészi hitvallás számtalan heves eretnekségévé hullott szét. Bálványa az irracionalizmus volt, az élet vélt ősereje... Az új technikai feltételek révén — újságok, film, rádió — széles körű és emocionálisan könnyen izgalomba hozható nyilvánosság jött létre. Ez a tény a művészi és féligmeddig művészi mozgalmak számára kihívássá és kísértéssé vált... A szovjet kom-

munizmus kezdeti fázisától egészen mostanáig a művészeti és irodalmi csoportok által kirobbantott irracionalizmusok egyre hatékonyabbakká váltak a korszellemben, a politikában és ezáltal a világ történéseiben. Oroszország első forradalmi éveiben, az olasz fasizmusban és Hitler felemelkedésekor Németországban lényeges volt a szerepe a proletkultnak, a futurizmusnak és az expresszionizmusnak.''[48]

Román talajon az európai izmusoknak a lázadása a racionalista és humanista értékek ellen újabb érveket jelentett a nyugat-európai típusú modernizációval szemben, s az új utak keresése, az identitások tisztázása az autochton géniuszt, mely a média különböző csatornáin artikulálódott, egyre nagyobb hangerővel a kor szelleméhez híven a szélsőségek felé tolta. Kelet-Európának, s ezen belül a román társadalomnak a lázadása lényegében nem értékorientáció-változást fejez ki, s így az értelmiségi magatartások sem deviánsak, hanem ellenkezőleg, ebben a társadalomban, ahol a modernitás igényelte magatartásformák és értékrendek felületesen elsajátítottak, s nem szervesültek, a modernitás és az azt ösztönző kihívások számítanak nonkonform, deviáns magatartásformáknak. A társadalomban, amelyben továbbra is a tradicionális agrármodell volt a domináns, gyenge volt a modernizációt pozitívan szankcionáló rendszer és az állami szankciók támogatását sem élvezhette kellő mértékben, mert az hatalmi-politikai válságban volt. A modernizációs törekvéseket, azok eredményeit, magát a vállalkozást, a polgárt, a várost, az ipart, a parlamentet, a pártokat stb., a paraszt gyanakvóan nézte, s ebben a bizalmatlanságában őt tovább erősítette az értelmiségiek jelentős csoportja, akik a hagyományok, a vallásos élet védelmében léptek fel, túldimenzionálva a modernizáció folyamatának negatívumait, s azt mint Kelet és Nyugat, kultúra és civilizáció, ortodoxia és katolicizmus-protestantizmus ellentéteként jelenítették meg. *Nichifor Crainic,* a Gindirea folyóirat és irányzat vezetője, a kisinovi egyetem teológia karának misztikatanára írja 1923-ban: „A nagylelkű 1848-asok Nyugatról az europaizált Románia látomását hozták. Hazafiasan éreztek, de nem gondolkodtak román módon. A nagy forradalom leheletéből a feudalista rendszer gyűlöletét szívták magukba, és mint megvakult Sámsonok, számukra múltunk egészének tönkretétele jelentette azt a feltételt, amely nélkül nem lehet megalapozni egy modern országot. Intézményeik nem az évszázados törzsekbe voltak beoltva. Ők mint az a kertész, aki nem veszi számba a környezetet és az éghajlatot, ültetni kezdtek... A román antiklerikálisok összetévesztették Rómát Bizánccal. Róma hibái nem Bizáncéi. Az ortodoxiát nem lehet felelőssé tenni a katolicizmus bűneiért. Eleurópaisodott romantikusaink a múlt században népünknek politikai és társadalmi gyógykezelést írtak elő a legfrissebb nyugati receptek szerint. Egy specifikusan nemzeti kultúra, amelyből a nemzetköziségre hajló ipari kisebbségeket kizárták, lehetőségeiket az agrár többség tradicionális forrásaiból kell szívnia... a román ortodoxia mindenekelőtt paraszti... A kapitalista egoizmus teljességgel modern jelenség a románság életében.''[49] *Crainic* szemében a demokrácia „nemzeti katasztrófa'', „morális felelőtlenség'', melynek konkrét eredménye: „Évről évre megsemmisítőbb adók, a vidéki kisbirtokot 70%-os kamattal sújtják, néhány ipari trösztöt favorizálnak, a cukornak, a papírnak, a kőolajnak, a szénnek kétszeresen,

háromszorosan, négyszeresen nagyobb az ára, mint a hasonló külföldi terméknek, általános lebénulása ez az ország alkotó energiáinak.''[50]

A román tradicionalizmus, mely később az ortodoxiává vedlett át, hogy aztán az ortodoxia az autochtonizmus szinonimájává váljon, a *Gindirea, Curentul* és *Cuvintul* lapok köré csoportosult értelmiségieket fogta össze. Valamennyien, igaz, nem előzmény nélkül, meg voltak győződve, hogy az ipari munka összeférhetetlen a nemzeti szellemiséggel. Az ortodoxia, mint kontemplatív „Weltanschaung'' nem kedveli a kollektív erőfeszítéseket és a racionális alapokon folyó gyári munkát. „Kelet számára, amely az erkölcsi eszmények bölcsője, lehetetlen elfogadnia az európai masinizmust, az ipar és a hozzá kapcsolódó gondolkodás tipikus nyugati jelenség, a reformáció és a protestantizmus s a judaikus szellemiség következménye.''[51] Nem véletlen, hogy a protestantizmust az ortodoxia ideológusai következetesen támadják, azt mondhatni, hogy egyszerűen azonosítják a kapitalizmussal és az indusztrializmussal. *Nae Ionescu* a bukaresti egyetem filozófia tanszékének logikatanára, miközben jól érti Max Webert, vagyis hogy a kapitalista szellemnek és a kálvinizmusnak azonos struktúrája van, megállapítja: „Az autochton-ortodox román szellemiség annak a szellemiségnek ellentmondásaként jött létre, amely a reneszanszban a protestanizmusra építve mesterségesen létrehozta a jelenlegi európai civilizációt, így a román civilizációt is. Ezért az ortodoxia célja a protestantizmus semlegesítése, s ezzel Románia kivonása a nyugati civilizáció hatásköréből.''[52] A kortárs európai avantgárd irányzatok és a tradicionális kulturális minták kölcsönhatása mellett bizonyos értelemben egy partikuláris pszichológiai vetülete is van a kérdésnek. Az első világháborút követően a feltételrendszerek a modernizáció folytatására pozitívak voltak. Mégis az értelmiség körében a kor divatjával is indokolhatóan korábban ismeretlen idegesség volt tapasztalható. Az új nemzedék, a „nap fiai'', ahogyan magukat nevezték, az új feltételrendszerek közepette minőségi ugrást akartak végrehajtani a kultúra, a tudomány minden ágában. Valami nagyra, eredetire törekedtek, olyanra, amely arányban van az ország politikai súlyával. Keresték azt a belső, autochton referenciamintát, amelyen felépíthető a románság etnikai individualitását markánsan kifejező eredetisége. Minthogy az autochton referenciaminták, az értelmiség származása, szociológiai háttere, a falu a vidéki életvilágba gyökerezett, az autentikusan románt, az eredetiséget a népi kultúra mélyrétegeiben vélték felfedezni. A népi kultúra bázisán és annak ihletésében megteremtődő magas kultúra nem az autochton agy szüleménye, itt is externális mintákat követtek. A kultúra, mint a fejlődés motorja, és mindenféle fejlődés előfeltétele a német romantika kultúra-civilizáció antinómiájának közvetítődése erdélyi csatornákon át. Az erdélyi román nemzeti mozgalom viszi be az óromániai köztudatba azt a partikulárisnak vélt és ott is evidenciaként ható felismerést, hogy a falu a románság autentikus életkerete, a történelem viszontagságai közepette a falu konzerválta a román életvilágot. Ez a falu már-már szlavofil értelemben kivonta, elzárta magát a külvilágtól, hogy az ortodoxiától is táplált magasabb rendű morális kollektivitást nem ösztönszerűen, hanem tudatosan megőrizze. A falu tehát a morális integritás, a tiszta etnokulturális értékek hordozója, a nemzeti újjászületés

alapja. A művelt értelmiség feladata, hogy a maga intellektuális csatornáin keresztül feldolgozza a népi kultúrát, s ezáltal nemzeti kultúrát teremtsen. Vagyis egyfajta kultúrforradalomra van szükség az elmaradott országokban, amelynek energikus kezdeményei a román viszonyok között a fiatal Iorga *Samanatorul* (magvető) mozgalmát is inspirálták. Az etnikum és az esztétikum egymásra utalásával, egymás feltételezettségével létrehozott ún. samanatorista irodalom, amely a modern nyugat-európai kulturális mintákkal a tradicionális értékeket, a bizánci ortodox hagyományokat, a falu, a paraszt nemzetfenntartó minőségét állította szembe. Ebben az ideologikusnak mondható valóságmeghatározásban a város, az ipar, a modernizáció institucionális és instrumentális vívmányai, maga az egész nyugati civilizáció destruktív tényezőként jelentek meg, amelyek a nemzeti kultúra alapját képező rurális világot rombolták. Ebből következett, hogy a nemzeti kultúra megteremtésének eszménye, a nemzeti egység megteremtésének eszményével párosult, és egész sor olyan, az európai restauráció időszakából ihletődő doktrinális elemet olvasztott magába, amely teljességgel ellentétes volt a demokrácia, a pluralizmus, sőt a szociális igazságosság stb. eszményeivel is. Ezekben a nemzeti önmegvalósítás és önmeghatározás akadályait látta. Amikor az első világháborút követően Iorga és sok más elődje és kortársa eszményei realizálódtak, a nemzeti identitás körüli zavarok nem ültek el. Mint láttuk, az ortodoxiának, az autochtonizmus képviselői, az ún. akció és kontempláció nemzedékének, „Iorga történelmi promóciójának'' a misztikus, irracionális tartalmakkal gyarapított nemzeteszmének át kellett lendülnie, az új generáció szándéka szerint, az „aktualitásból'' a „virtualitásba''.[53] Bizonyítania kellett kreatív és innovatív képességeit. Ami az eredetiség iránti obszesszióban jelentkezett. Az élet minden területén, különösen a kultúrában és a tudományban minőségi, specifikusan autochton folyamatok elindítása volt a cél. Azonban az autochton minták — az eszmei előzmények — nem képeztek olyan valóságmeghatározó rendszert, amelyek továbbgondolása képes lett volna feloldani a tradicionális és a modernitás struktúrái között feszülő ellentéteket, így a kor szellemében externális mintákhoz fordultak, mivel azok irracionális tartalmai többé-kevésbé összhangban voltak a nem realizált modernizáció által is táplált Nyugat-ellenességgel. A román liberálisoknak, az egy „magunk erejéből'' és *St. Zeletin* „zárt'' fejlődési stratégiáin kívül nem volt a társadalom modernizációját szervesítő elmélete, mindvégig externális mintákat és kényszereket követett. A népi (poporanita), majd ennek meghosszabbodásaként a harmadikutas parasztállam nyitott kapukat hirdető stratégiája, tervutasításos, az országot federalizáló stb. elgondolásaival, nem utolsó sorban doktrinerségével ellenszenvet váltott ki. Nem is beszélve a szociáldemokratákról, akikben a már létező bolsevizmus alternatíváját látták. Egy olyan környezetben, ahol a hangadó értelmiségiek ideologikusan és kulturálisan definiálták identitásukat, mert léthelyzeteik is ehhez a szférához tapadt, a modernizáció gazdasági-technikai eredményei és megjelenési formái ellenszenvet keltettek. Az első világháború borzalmai, a masinizmus pusztító ereje, amelyet a civilizáció védelmében használtak, szintén ösztönzőleg hatott abban, hogy más alternatívák felé forduljanak. A háborút követő káosz, a demok-

ráciák legyengülése és/vagy legyengítése kontinensszerte, így Kelet-Európában is, erősítette az értelmiségben, hogy a rendteremtést extermista minták szerint diktatúra révén lehet felszámolni. A fiatal *Emil Cioran*, a kortárs izmusok ihletésében a fasizmus és a bolsevizmus alternatívájától sem riadt vissza, csak végre megszűnjön a káosz. Nem utolsó sorban a háborút követő, jórészt elsőgenerációs értelmiségnek csalódással kellett látnia, hogy a nagy eszmény, a nemzeti egység megvalósulása nincs szinkronban, nem vonta maga után az életvilágok minőségi változását. A háború alatt a különböző hadiszállítások és üzérkedések révén egy újgazdag réteg alakult ki, amely arrogáns, luxusra orientált életvitelével általános ellenszenvet váltott ki a közvéleményt formáló értelmiségiekben. A csatolt területek gazdasági leigázásának gátlástalan, korrupciós módozatai, amelyet a liberális párt hajtott végre, szintén erősítette a nyerészkedő, üzérkedő réteg iránti ellenszenvet. Mindez úgy jelent meg, mint a nyugati kapitalista civilizáció terméke. A negatív jelenségek torlódása a balkáni életvilág feltételei között, az a tudat, hogy a homogén nemzeti kultúra megteremtésére tett kísérletek nem befejezettek, táplálták az identitászavarokat, amit tovább fokoztak a szélsőjobb gindirizmus és trairizmus ideológiák, amelyek a nyugati modell ellen léptek fel, és Kelet felé fordultak, mert ott látták a román identitást kifejező ortodoxia és autochtonitás mély rétegeit. Természetesen mindezen jelenségek, ha nem is tudták meggátolni az ország nyugati típusú modernizációjának folytatását, mégis komoly akadályt képeztek, olyan szellemi környezetet teremtettek, vagy externális mintákat közvetítettek, amely nem ösztönözte, hanem ellenkezőleg, a tradicionális értékorientációk módosulását gátolta.

A román társadalomban — mint láttuk — a modernizáció nyugati típusát mindvégig erős ellenszenv kísérte, azonban a két világháború között ez radikális fordulatot öltött, melynek eszmeisége fokozta az egész folyamat illuzórikus voltát. Politikai síkon a diktatúrát készítette elő, gazdasági síkon a korporatív struktúrák megteremtését, szellemi síkon, mely mindezeket megelőzte és előkészítette, tovább mélyítette az elhúzódó identitászavarokat. Talán nem túlzunk, ha Lovinescut parafrazálva azt mondjuk, hogy ha minden egy ideológiai forradalommal kezdődött, akkor — igaz, más előjelű — ideológiai „forradalommá'' ért véget. A józan, izmusoktól mentes pragmatikus modernizáció lehetősége lehetetlen volt, mert a román közéletet az ideológiai-politikai motivációjú valóságmeghatározások és jövőképek uralták.

JEGYZETEK

1 Georgescu, Vlad: *Istoria romanilor. De la origini pina in zilele nostre. (A románok története. A kezdetektől napjainkig.)* Humanitas. Bucureşti. 1992. 116—117. Lásd: Stanciu, Ion: *The Genesis & Evolution of Romanian-American Relations = East European Quarterly.* 12/1985. 380—384.

2 Georgescu, Vlad: i. m. 233.

3 Az 1859-es népszámlálás adatai szerint az Egyesült Fejedelemségek lakossága 3 864 848 volt, 1899-ben 5 956 690 lakost regisztráltak, 1912-ben pedig 7 234 920 lakost. Ebből 93,1% ortodox, 3% izraelita, 2,6% katolikus és protestáns, 0,7% muzulmán vallású volt. A lakosság 18,4%-a lakott városban 1912-ben és 81,6%-a falun. (Lásd Georgescu, Vlad: u. o., valamint Jelavici, Barbara: *Formation of the Romanian Empire: 1821 to 1878.* Cambridge University Press, 2/1984. 51—52.

4 Havasföldön 1832-ben 766 bojár volt, 1858-ban 3013, akik 9 bojári rang között oszlottak meg. Moldvában 19 bojári rangon 2375 bojár osztozott. (Lásd: Lecca, O. G.: *Familiile boieresti romane (Román bojári családok)* Bucureşti, 1899. 37—38.)

5 Pászka, Imre: *Struktúrák és közösségek* Kriterion. Bukarest, 1984. 1—100.

6 Az 1864-es földosztás során 2 440 000 ha földet osztottak ki 515 422 paraszt között. A parasztok tulajdonába került föld 30 évig elidegeníthetetlen volt. A földosztás főleg a kolostori földeket érintette. (Lásd: Georgescu, Vlad: i. m. 143.)

7 Bukarestben pl. 180 földbirtokos közül csak 40 foglalkozott közvetlenül a birtoka művelésével. Különösen Moldvában volt nyomasztó a bérleti rendszer, valóságos trösztök alakultak, a leghíresebb volt a Fischer tröszt, amely 1905-ben 159 399 ha földet bérelt. (Lásd: Georgescu, Vlad: i. m. 144.)

8 A román fejedelemségek egyesüléséig (1859-ig) két országgyűlés működött, az egyik Havasföldön, a másik Moldvában. A havasföldi országgyűlésben 1834-ben 190 képviselő volt, ebből 50 nagybojár, 73 másodrangú bojár, 34 (szintén bojár) a közigazgatási egységek képviselői és 27 képviselő a városi céhek részéről. Ez visszaesést jelentett a régi országgyűléssel szemben, hiszen ott a szabadparasztság is képviselve volt. A rendes, évente összehívott országgyűlés még szűkebb volt. Havasföldön pl. 3 püspökből, 20 nagybojárból és 19 kisbojárból állt. Moldvában a püspökök és az érsek mellett 16 nagybojár és 19 kisbojár alkotta az országgyűlést. (Lásd: Filitti, I. C.: Domniile romane sub Regulamentul Organic 1834—1848. (A román uralkodók a Szervezeti Szabályzat idején 1834—1848.) Bucureşti. 1915. 97—101.)

9 Colescu, L.: *Statistica electorala. (Választási statisztikák)* Bucureşti. 1913. 18.

10 A parlamenti választások és ezzel egyidejűleg a kormányváltások 1871—1912 között általában 4 évenként történtek, szemben pl. Cuza uralkodásának első 3 évével, amikor 20 kormány volt hatalmon. (Lásd: Colescu, i. m. 18—20.)

11 A legfőbb ok, hogy 1927-ben elhunyt I. I. C. Bratianu, 1930-ban Vintila Bratianu, 1933-ban a Vasgárda meggyilkolja I. G. Duca miniszterelnököt. Az őket követő fiatal nemzedék tapasztalatlan volt a politikában, ami a Bratianu család diktatúrájának is köszönhető, akik a liberális párt számára nem gondoskodtak jól képzett vezető utánpótlásról. Gh. Bratianu kitűnő történész volt (híres műve: *La Mer Noire. Des origines a la conguéte Ottomane.* München. 1969), de mint politikus messze elmaradt a nagy elődök mögött.

12 Lásd a kérdés eszmetörténeti és szociológiai összefüggéseit: Pászka Imre: *Az abszolútum hétköznapjai* Világosság, 5/1992. 352—375.

13 In: *Viata romaneasca.* Iasi. 8/1907. 69.

14 Uo.

15 I. m. 23.

16 Uo.

17 I. m. 17.

18 I. m. 30.

19 I. m. 60.

20 I. m. 50.

21 I. m. 60.

22 I. m. 61., 62.

23 Madgearu, N. Virgil: *Agrarianism, capitalism, imperialism.* Bucureşti, 1936. 37.

24 I. m. 46.

25 I. m. 47.

26 Lásd: Madgearu, N. V.: *Agrarianism Capitalism...* 66. A közép-kelet-európai harmadikutas konzervatív és demokrata irányzatok főbb jellemzőiről lásd még Pászka, Imre: *De l'imitation d'un modèle à la création d'un modèle: le problème de la „voie roisieme'' dans l'Europe de l'Est et Centrale.* In: *Modernisations et leur répercussion sociospatiale: Hongrie (Europe-Centrale), France méditerranéenne et le Maghreb 9—20. s.* Nice—Szeged, 1993. (Megjelenés előtt)

27 Zeletin, Stefan: *Burghezia romana. Originea si rolul ei istoric. (A román polgárság. Eredete és történelmi szerepe.)* Humanitas. Bucureşti. 1991. 20—21. Itt jegyezzük meg, hogy amikor e kötet számára a fordítás készült, akkor még nem volt a könyvpiacon a Humanitas Kiadó által gondozott kötet.

28 Chirot, Daniel: *Neoliberal and Social Democratic Theories of Development. The Zeletin-Voinea Debate Conserning Romania's Prospect in the 1920's and its Contemporary importance.* In: *Social Change in Romania, 1860—1940.* Kenneth Jowit. Berkeley, 1978. 31—32.
29 Stere, C.: *Socialdemocratism sau poporanism?* In: *Viata Romaneasca. Iasi.* 8/1907. 198—199.
30 Zeletin, St.: i. m. 73.
31 I. m. 61.
32 I. m. 35.
33 I. m. 92—93.
34 I. m. 95.
35 I. m. 99.
36 I. m. 182—183: „A fejlődésben elmaradt országokban, az ipar nem tudja a számára szükséges tőkéket felhalmozni, a nemzet megtakarításaira van utalva. Az az intézmény, amely közvetít a nemzet és az ipar között, az a bank. Összegyűjtve a megtakarításokat, azokat az ipar rendelkezésére bocsájtja. Ezért a fejlődésben megkésett polgárság óhatatlanul a fináncoligarchia uralmát hozza létre."
37 I. m. 275.
38 Chirot, D.: i. m. Chirot részletesen leírja Zeletin—Serban Voinea vitáját, vagyis a fejlődés zárt vagy nyitott stratégiájának alternatíváját, s annak a kommunista korszakba nyúló hatásait, ezért ezt a kérdést itt nem részletezzük.
39 Madgearu, N. V.: *Evolutia economiei romanesti dupa razboiul mondial (A román gazdaság fejlődése a világháborút követően.)* Bucureşti. 1940. 359—371.
40 Madgearu, N. V.: *Agrarianism, capitalism...* 100—103.
41 I. m. 102.
42 Idézi Bertrand Russelt A. Gerschenkron: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból.* Budapest. 1984. 63.
43 Lásd e monográfiák szintézisét nyújtó munkát Z. Ornea: *Traditionalism si modernitate in deceniul al treilea (Tradicionalizmus és modernitás a 20. század harmadik évtizedében)* Bucuresti, 1980.
44 Berend T. Iván—Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században.* Budapest, 1987. 648—650.
45 I. m. 350.
46 Varga József: *Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós? Adalékok Magyarország és a Dunamedence kortörténetéhez. I. rész. 1918—1939.* Budapest. 1991. 132.
47 Varga József i. m. 133.
48 Uo.
49 Crainic, Nichifor: *Politica si ortodoxie (Politika és ortodoxia)* = Gindirea. III. 5. 1923. november 1. 79.
50 Crainic, N.: *Despre demofilie — Cuvinte catre strudentii mei. (A demofiliáról — Szavak egyetemi hallgatóimhoz)* = *Gindirea.* XX. 1. 1941. január 1. 5.
51 *Reinoirea orientalismului (Az orientalizmus felélesztése)* In: *Ideea europeana.* 1922. február 26.
52 Ionescu, Nae: *Individualismul englez (Az angol individualizmus)* = Gindirea. IV. 2. 1924. november 1. 36.
53 Lásd ennek bővebb kifejtését Pászka Imre: *Az abszolútum hétköznapjai. A román értelmiségi útkeresés a két világháború között* = Világosság. 1992/5. 352—375.

PÁSZKA, IMRE

THE ALTERNATIVES OF REVERSE PROCESSES

Summary

The paper is part of a more extensive work, which was written for an anthology offering an insight into the Romanian efforts at modernisation, to be published by the Századvég Publishing House. As it is indicated by the paper, the process of modernisation is extremely difficult. An emulation of the instrumental and institutional factors of the French model causes distortions in the dominantly agricultural society of Romania. As a reaction to it the postulate of "form without content" is born on the conservative side, which contrasts the necessity of adaptation to the non-selective emulation of the model. The issue of the road to be followed had been on the agenda of Romanian sociological literature upto the end of World War II, and it is not accidental that it was here where the theoretical foundations of the middle-of-the-road peasant state were laid down. The debate on an open or closed Romania and on the strategy of the path to be followed had been surrounded by a negative intellectual atmosphere, felt even today, which was anti-capitalistic and opposed to the West, turning towards the past, towards such patterns as references, which had ultimately strengthened the opportunities of the extreme right.

SZIRMAI VIKTÓRIA

BUDAPEST A SZÁZADFORDULÓ ELŐTT

A várostervezés felelőssége

Bevezetés

A 20. század küszöbén Budapest történelmének az egyik leglátványosabb, legdinamikusabb időszakát élte. Ezt a korszakot szimbolizálta az ország ezeréves fennállása alkalmával, 1896-ban Budapesten rendezett hatalmas ünnepségsorozat is. Ekkor adták át az újonnan megépített épületeket, közintézményeket, múzeumokat és utakat. Ez a kiállítás egy hosszú és főleg érdekkonfliktusokkal teli korszak végére tett pontot, ami azt jelentette: az Osztrák Birodalom és a magyar uralkodó körök kiegyeztek abban, hogy a magyar polgári fejlődés az Osztrák Birodalom kereteiben valósul meg, miközben az ország megőrzi a feudális szerkezetnek az uralkodó körök érdekeinek kedvező vonásait, a feudális arisztokrácia pedig az előjogait. Az 1896 májusában megrendezett milleniumi kiállítás a győztesek kiállítása volt. A középosztály — noha korlátozott mértékben — részt vett az országban is végighömpölygő örömmámorban. A kiegyezés védelmet adott neki az egyre radikalizálódó kispolgárokkal, és a növekvő számú proletariátussal szemben is. A városfejlődés megfelelt az érdekeinek. A kívülrekedt kispolgárság és a munkásság nem vett részt az ünnepi örömmámorban, e két réteg nem részesült a városfejlődés előnyeiben.

Most, a 21. század fordulóját megelőzően, Budapest ismét világkiállításra készül. Vajon az új századforduló előtt megismétlődik-e a főváros száz év előtti nagy fejlődési korszaka? Kérdés: adottak-e az analógiára utaló tényezők? 1896-ban a főváros, illetve a polgárosodásra és függetlenségre vágyó erők meg akarták mutatni Bécsnek, de az egész világnak is: Budapest az Osztrák—Magyar Monarchia második fővárosa és Bécs méltó ellenfele.

A világ felé nyitás igénye 1987-ben is megvolt, amikor a különböző hatalmi csoportok és a kérdésben tájékozottak közmegegyezése alapján az akkor még államszocialista kormány elhatározza a Bécs—Budapest világkiállítás megrendezését. Ezzel az akkori kormány mintegy jelezni akarta, hogy nem ért egyet a jaltai megosztottsággal, nem fogadja el a kelet-európai zártság tényét, és azt, hogy a fejlett nyugati világhoz kíván csatlakozni. A világkiállítási elhatározás az akkori gazdasági szisztéma átalakítási törekvését is szimbolizálni kívánta, és a megvalósítás lehetősége egy jövőbeli gazdasági modellre épült.

1990 végére azonban, amikor a világkiállítás kormánybiztosa hosszas huzavona után végre elutazott Párizsba és a Bureau International des Exposition-nál bejegyeztette a világkiállítás megrendezési kérelmét, a háttérben meghúzódó körülmények valójában teljesen megváltoztak. A kérdésben még a kormányon belül sem volt egyetértés, a világkiállítás ügyében pedig valójában nem volt döntés.

A lezajlott politikai rendszerváltás következtében már nincs szükség a világkiállítással kétségkívül együtt járó erőfeszítésekre, a világnak már nem kell megmutatni, hogy Magyarország kívül kíván kerülni a keleti tömbön. Ez a kívülkerülés időközben bekövetkezett, nem utolsósorban azért, mert a keleti tömb is szétbomlott. A gazdasági rendszerváltás igényét már nem mutatni kell, hanem realizálni. Ebben az értelemben tehát megszűnt a „világkiállítási helyzet''. Van azonban egy másik, legalább olyan fontos tényező, amely ha nem is vitatja, de hosszú ideig késlelteti a világkiállítás ügyét, ez pedig a még mindig hiányzó 20. század végi, 21. század eleji nemzeti kiegyezés. A belső erőviszonyok esetében még nem jött létre az 1896-hoz hasonló történelmi pillanat, még nicsenek győztesek és nincsenek vesztesek. Ebben az értelemben még nincs „világkiállítási helyzet'' sem. Még nem jött el az örömmámor ideje, a valamiféle befejezést, szűkebb vagy akár tágabb társadalmi körre kiterjedő kon-

szenzust prezentáló kiállítás történelmi pillanata. Nem fejeződött be az az alkusorozat, amely már a nyolcvanas évek elején az államszocialista struktúra lebontásával párhuzamosan megkezdődött, s amely a 21. század előtt álló ország és a főváros társadalmi, gazdasági, politikai, egyszersmind területi fejlődését is meghatározza. Ma még azt sem lehet tudni, hogy a nemzetközi erővonalak alapján milyen szerepet kap Magyarország és a területi centruma. A szovjet függés felszámolódott, de az új függések, és főleg az ország autonom lehetőségei még nem alakultak ki. A 21. századra érvényes nemzetközi kiegyezés sem született még meg.

Európát egy időben jellemzik az integrációs és a dezintegrációs folyamatok. A világkiállítással kapcsolatos végső hatalmi döntés, a kormány és a főváros megegyezése sem a társadalmi erőviszonyok konszenzusán nyugszik. Ezt bizonyítja az Expóval kapcsolatos kvázi hallgatás, s az, hogy az Expót végül is a tervezetthez képest kisebb léptékű szakkiállításként rendezik meg.

Az sem dőlt még el: mit hoz valójában a századforduló? Újabb lendületes fejlődést, újabb ígéretes korszakot, eredményeket a városi tér és a városi társadalom fejlődésében, vagy inkább olyan kríziseket, megoldhatatlan konfliktusokat, amelyből kilábalni talán az egész évszázad sem elegendő.

Elvileg mind a két eset lehetséges. A 20. század végi változások: a politikai és társadalmi rendszerváltás, a polgári fejlődési pálya, a piacgazdaság kibontakozása, a Nyugat-Európával kialakuló szorosabb kapcsolat egy fellendülő korszak lehetőségét ígéri az egész országnak és Budapestnek is. A Kelet-Európában végbement átalakulás következtében Budapestnek most lehetősége van arra, hogy a 21. században ismét Közép-Európa centruma, a térség gazdasági életének, a politikának, valamint a tudományos és művészeti életnek a regionális központja legyen.

Ez a lehetőség nemcsak abból adódik, hogy a főváros a térség természetes földrajzi központja, hanem a kereskedelem és a bankélet aktivizálása által Budapest nagy adottsága, hogy Nyugat-Európa és a Balkán, valamint az orosz piac között az összekötő híd szerepét is betöltheti. A középeurópai térségben nincs még egy olyan város, amely Budapesthez hasonló mértékben rendelkezne a centrumszerep megvalósításához nélkülözhetetlen fejlett infrastruktúrával, közlekedési adottságokkal. A város táji fekvése, természeti környezete, hévizei, gyógyfürdői, szállói, a nyugat- és a keleteurópai kultúra hatásainak is kitett, de a magyar gyökerekből is táplálkozó építészeti alkotásai, architekturális arculata jelentős idegenforgalmi vonzerővel bírnak.

Budapest nemzetközi szerepének (számunkra) szükségszerűsége, a meglevő adottságok és a városi társadalom jellegzetessége között ma azonban hatalmas ellentmondás feszül. A nagyvárost strukturáló régi és új társadalmi egyenlőtlenségek, térbeli társadalmi problémák, a növekvő szegénység, a polgárodás visszafogottsága, a társadalmi deviancia legkülönbözőbb formáinak terjedése, az ökológiai krízis a már meglevő feltételek működését, Budapest nemzetközi szerepének a kibontakozását is akadályozni képes problémát jelent.

Ezek a gondok természetszerűleg nemcsak a magyar fővárosra jellemzőek. A nagyvárosi társadalmak még a fejlett Nyugat-Európában is, de a harmadik világ országaiban különösképpen számos nehézséggel küzdenek. A nagyvárosi problémák részben természetszerű velejárói a modern urbanizációnak, az objektív társdalmi folyamatoknak. Ezért nem is igen lehet védekezni ellenük. A problémák egy része azonban a várospolitika, a várostervezés kompetenciájának a körébe tartozik: vagy azért, mert helytelen tervezési koncepciók következményeként jöttek létre, vagy azért, mert a tervezés még csak kísérletet sem tett a kezelési-védekezési módok kidolgozására. A városi térben koncentrálódó társadalmi konfliktusok (szegráció, szegénység, bűnözés, agresszió, ökológiai problémák, menekült-problematika) nagyvárosi jelentkezése miatt a fejlett nyugat-európai társadalmakban a szakemberek és a politikusok körében ma egyre markánsabban megfogalmazodó nézet, hogy a tudatos várospolitikai beavatkozások — köztük a várostervezés is — fontos kezelési eszközei lehetnek a mai kor nagy térbeli kérdéseinek.

Magyarországon ezzel szemben erős várostervezés-ellenesség tapasztalható, még politikusok körében is. A centralizált államszocialista várostervezéssel, és főleg várospolitikával való gyökeres szakítás törekvéseiből, a központosított beavatkozások következtében szerveződött társadalmi problémák elutasításából fakadó tervezésellenesség érthető. A várostervezésnek azonban többféle típusa lehet. A reális térbeli és társadalmi folyamatokból építkező tervezésnek nagyobb esélye lehet a sikerre.

A kiegyezés időszakának a tervezése nem figyelt a kedvezőtlen folyamatok lehetőségére, nem volt kellőképpen koncepciózus. A kommunista hatalom nem tervezte a várost, hanem a realitástól el-

szakadt egyfajta voluntarista akaratot működtetett. Az pedig csak rövid ideig-óráig képes a térbeli-társadalmi folyamatoknak, az objektív törvényszerűtől eltérő irányt szabni. Budapest fejlődésének korábbi korszakait, közte a történeti múlt időszakait is meghatározó várostervezés mindig csak meghatározott szűk csoportérdekeket fejezett ki. A kívül rekedtek között szerveződő konfliktusok a város fejlődését is gátló feszültségekkel jártak, amelyek a várospolitika hatékonyságát is nehezítették.

Véleményem szerint Budapest jövője, nemzetközi szerepeinek lehetősége és a városi társadalom jellegzetességei között feszülő ellentmondás feloldása alapvetően attól függ, hogy a hazai várospolitika és várostervezés képes-e a mai városi társadalmak nagy kérdéseire felelni, képes-e modernizálódni, a mai kor követelményeinek megfelelő várostervezést kialakítani. A korábbi korok várostervezéséből fakadó területi-társadalmi konfliktusok rövid bemutatása is érzékelteti: miért van szükség a várostervezés modernizálására.

A várostervezés térbeli-társadalmi konfliktusai

Történelmi visszapillantás

A modern várostervezés a központi (vagy helyi) hatalom lehetősége a települések fizikai viszonyaiba beavatkozni, vagy az az infrastruktúra közvetlen allokációja vagy az építési tevékenység piaci szabályozói révén. A modern tervezés beavatkozási törekvése mindig összekapcsolódik valamilyen területi-társadalmi konfliktussal, érdekegyeztetési törekvéssel, a modern nagyváros meghatározott övezeteiben kialakult társadalmi problémák megoldási céljával.

A modern tervezés egyes csírái Budapesten már a 18. században érzékelhetők voltak. A kibontakozó város növekedési folyamatai miatt már ekkor felmerült a városfejlődés szabályozásának a szükségessége. Ez idő tájt mérik fel először Pestet, bontják le a városfalak egyes részeit, kezdik az utcákat mészkővel burkolni és karbantartani. Mária Terézia korában már nyoma van annak, hogy az építkezéseket a városi tanácshoz beadott építési engedélyekhez kötötték. A tanács területi rendezési tevékenysége során felosztja, parcellázza a városfalak melletti szabad területeket, ahol építkezni kezdenek és mezőgazdasági művelésbe fognak.

Ebben az időszakban mégsem történnek igazi nagy fizikai beavatkozások, a középkori városszerkezet alapjait nem változtatják meg, sőt a korábban kialakult utcahálózathoz sem nyúlnak hozzá. A barokk korszakban még nem léptek színre azok a polgári erők, amelyek a fizikai, városi adottságok újraelosztását követelnék, illetve amelyek a rohamos városfejlődést igényelnék.

A központi hatalom a területi folyamatok alakulásába nem rendezési tervekkel, mégcsak nem is építési szabályozással, hanem telepítési-társadalompolitikai eszközökkel avatkozott be: Pesten és Budán városi polgárjogot ebben az időben elsősorban németek és katolikusok nyerhetnek. Az osztrák uralkodó osztály tagjai, a német közigazgatásban dolgozók valamint a császári hadsereg főtisztjei letelepedésükkor előnyöket élveznek a magyarokkal, a különböző nemzetiségiekkel és mindenféle polgári rétegekkel szemben. A központi hatalom eléri, hogy Buda, de Pest fejlődése is elsősorban a német és a katolikus erők révén valósul meg.

Ez a telepítési politika nem véletlen, a feudális rendek a Rákóczi-szabadságharc bukását követően úgy tudták a számukra fontos rendi előnyöket, főleg pedig az adómentességet megtartani, hogy a polgárság és a polgári fejlődés érdekeit feláldozzák. Ebben a kérdésben a magyar feudális uralkodó csoportok és az abszolutizmusra törő Habsburg uralkodóház érdekei megegyeztek. A Habsburgok sem akarták azt, hogy polgárság hatalmi túlsúlyhoz jusson, a szabad királyi városok fejlődését szívesen korlátozták, vonták szoros ellenőrzésük alá. A kialakult helyzeten II. József felvilágosult abszolutizmusa változtatott, aki a szabad királyi városok és a polgárság olyan kontrollált irányítására tört, amely a polgári fejlődésnek a Habsburg Birodalom keretei között adott lehetőséget, de úgy, hogy abba még a korábbi alkuk, a magyar rendi hatalmak és az abszolutizmus érdekegyezsége is beleférjenek.

A városrendezést és az építészetet a császár az udvari kamarai adminisztrációra bízta. Első ízben ekkor adnak ki átfogó építészeti szabályokat, és az építkezéseket engedélyekhez kötik. A császár számos várostervezéssel kapcsolatos adórendeletet hoz, adókedvezményben részesíti azokat, akik ma-

guknak házat építenek, polgárjogot nyernek. Számos olyan elképzelés és terv születik, amelyeknek mind a mai napig városképi jelentőségük van. A Deák tér, az Erzsébet tér és a Bajcsy-Zsilinszky út tervei például ekkor készültek.

A Pestet 1798-ban sújtó árvíz és ennek pusztításai újabb várostervezési beavatkozásokat tesznek szükségessé. Ekkor fogalmazódik meg a Duna szabályozásának a gondolata, a közlekedés és a közművesítés modernizálása. Ezek azonban már a szabályozásokon túllépő városrendezési elképzeléseket is igényelnek, továbbá az ehhez szükséges pénzalapokat is. József nádor tevékenysége igen jelentős, aki a város műszaki problémáira megoldást keresve elkészítteti Pest általános rendezési tervét. A Hild-terv elsősorban a belváros, a történelmi városmag rendezésére vonatkozik, valamint egy, ahhoz kapcsolódó új városrész kialakítására. A terv a külvárosi részek felparcellázását is célul tűzte ki. A nádor létrehozza az ún. Szépítő Bizottságot is, amely rendezési szempontból az első professzionális szervezet. A Szépítő Bizottság a városi tanácstól független testületként, a helytartótanácsnak közvetlenül alárendelt formában irányítja mind a köz-, mind pedig a magánépítkezéseket, a különböző vámokból és illetékekből, bankkölcsönökből nyert pénzalap birtokában. Munkája eredményeként európai viszonylatban is számottevő klasszicista város jött létre, sajátos magyar arculattal.

Az 1948-as magyar szabadságharc bukása után felerősödött osztrák centralizációs törekvések miatt a bizottságot, s ezzel a városi tervezést átmenetileg felszámolták.

A várostervezés története szorosan összefügg Magyarország elszakadási törekvéseivel, a nemzeti államiság kialakítására vonatkozó elképzelésekkel, továbbá a Habsburg centralizációs törekvésekkel. A magyar önállósodási igények és lehetőségek erősödésével, a centralizált hatalmi beavatkozás gyengülésével párhuzamosan mindig nagyobb lehetőség adódott a területi-városi érdekek megfogalmazására, a központi és a helyi várostervezés érdekegyeztetett szempontjainak a megjelenésére is. A 19. század dereka erre jó lehetőséget kínált. És nemcsak a külpolitikai folyamatok, a belső hatalmi erőviszonyok miatt. Budapest fejlesztési érdekeit márcsak azért is figyelembe kellett venni, mert az 1850-es években Bécs, London és Párizs már nagy fejlődésnek indult. Bizonyítják ezt a korabeli világkiállítások is, amelyek az adott városoknak az egész világ felé való nyitottságát reprezentálták és a polgári városfejlődés eredményeit is bemutatták. Eközben Budapestnek még mindig nincs átfogó városrendezési koncepciója, hiányzik a városi magisztrátus kellő szakértelme és a megfelelő szakmai apparátus.

Ebben a helyzetben határozták el egy átfogó városrendezési hatóság megalakítását, az ún. Fővárosi Közmunkatanács létrehozását. A Közmunkatanács a kormány és a főváros vezetésének megosztott rendezési szerve volt. Ez a megosztottság rendkívül fontos, hiszen a korábbi gyakorlattól eltérően immár nemcsak a központi hatalom, a Habsburg Birodalom és annak magyarországi képviselői döntenek a város fejlődéséről, tervezéséről, hanem a városi társadalom, a helyi hatalom képviselői is, akik részt vesznek a tervezésben, a döntési folyamatokban.

A korabeli parlamenti viták ugyan arra utalnak, különösképpen az első időszakban, hogy a város részéről nem kevés félelem is megfogalmazódott. Sokan úgy vélték, hogy az újonnan megalakult rendezési hatóság a központi beavatkozás újabb szerve lesz, amely a város autonómiáját tovább gyengíti. Mások — főleg a reformpolitikusok — éppen ellenkezőleg vélekedtek, a Közmunkatanácsban a városi autonómia erősödését látták.

A Közmunkatanács tevékenysége igen jelentős volt a város életében. Ez a szerv készítette elő a város egyesítését is, amelyre a rendezési koncepció miatt is szükség volt. A három város (Buda, Óbuda és Pest) megosztottsága már hosszú ideje nehezítette a város egységes fejlesztését. A budai tanács már 1848-ban felvetette az egyesítés szükségességét, amit a Birodalom az akkori politikai helyzetben elutasított. A Bach-korszakban csak Budát és Óbudát egyesítették.

A Közmunkatanács a kormányzattól lehetőséget kapott a város beruházásai feletti felügyeletre, a szabályozások végrehajtására. Tevékenységének eredményeként Budapest soha nem látott fejlődésnek indult. Ez idő tájt alakult ki a város szerkezete, út- és utcahálózata, a körutak, a sugárutak, a nemzeti ipar és kereskedelem központjának számos feltétele. Új hidak, kikötők, új rakpartok készültek és a hajózás érdekében a Dunát is szabályozták.

A főváros számos új épülettel gazdagszik ezekben az évtizedekben. Ekkor épülnek fel a mai napig is reprezentatív épületek, intézmények és hivatalok: az Országház, az Opera, számos színház, minisztériumok, törvénykezési paloták, tudományos intézmények székházai, gimnáziumok, a Műegyetem,

könyvtárak, hangversenyterem, az Iparművészeti Múzeum, a Városháza, vásárcsarnok, árvaház, lovaskör és a pályaudvarok.

A városrendezést a rend ideája hatotta át az utak, utcák nyomvonalának kijelölésekor, az azonos párkánymagasságok meghatározásakor, azonos stílusú paloták, a páros szökőkutatk felépítésekor. Ez az idea a korszak minden nagyvárosát jellemzi. A nemzetközi hatásokat nemcsak a rendidea bizonyítja, hanem az ekkor elfogadott építési szabályzat is, amely az európai városok mintájára készült.

A szabályzat a várost övezetekre osztotta, meghatározta az utak szélességét és a burkolati előírásokat. A kellemetlen kihatású gyárakat a külső negyedekbe rendelte felépíteni. A szabályzat az övezeti társadalmi különbségek egyfajta feltételét teremtette meg, ezzel is definiálva a belváros, a belső területek, a külső városrészek, valamint a budai hegyvidék érdekkülönbözőségét. Ez a szabályzat adott lehetőséget a telekuzsorára is, és ebből fakadó területi társadalmi folyamatokra. A múlttal való szakítás szempontjai szintén jellemző a különböző beavatkozásokra. E korszakra az is jellemző, hogy sajnálatos módon — történelmi emlékek, a hagyományos várostervezés eredményei is áldozatául estek az építészeti beavatkozásnak.

A Közmunkatanács korántsem dolgozott kedvező feltételek között. Hiányzott a kellőképpen képzett szakmai apparátus. A pénzügyi lehetőségek sem voltak túl jók. A magyar főváros Béccsel összehasonlítva különösen nehéz helyzetben volt, hiszen míg az osztrák főváros a császártól ingyen kapott hatalmas területeket terek, parkok kialakítására, addig a budapestieknek jelentős összegeket kellett fizetniük a megváltandó területekért, házak százait kellett kisajátítani. Külön nehézséget okoztak az éles érdekkonfliktusok is, amelyek a fővárosi és a kormányzati szempontok között feszültek. Az első időszakra mégis inkább az optimizmus, a kiegyezést követő mámor volt a jellemző, a problémák majd csak később jelentkeztek. Siklósi László könyvében olvashatjuk, hogy „amikor a Közmunkatanács vezetésével megindult a küzdelem a főváros fejlesztéséért, egy tág perspektivájú, széles utak által szegett, egészséges, levegős, modern palotaváros délibábja lebegett mindenki előtt'' (Siklósi, 326. o.). A valóságos folyamatok azonban egyre több problémát vetettek fel, és nemcsak azt, hogy a palotaváros ideájával szemben a tőkebefektetés és a telekspekuláció miatt egyre több és egyre zsúfoltabb bérházépítkezés kezdődött. A tervezés körül számos érdekkonfliktus lángolt fel az integrációs mechanizmusok válságjeleként.

A korabeli várostervezés és várospolitika a vállalkozói tőke érdekeit képviselte, amely a bérházépítésben, de a nagyobb villalakások, paloták kialakításában remélt nagy tőkehasznot. Ez a vállalkozói érdek nem szorította háttérbe az arisztokrácia, a nagypolgárok felsőbb köreinek a lakóhelyi igényeit sem. A bérházak mellett épülő elegáns paloták, a villanegyedek, a kényelmet, a komfortot, a kultúrát szolgáló intézmények és infrastruktúrák nemcsak a nagypolgári életelvárásokat elégítették ki, hanem a vállalkozói réteg profithasznát is.

Ez a tervezés sajátos módon integrálta a szegényebb társadalmi csoportok bizonyos igényeit. A bérházépítkezések révén lehetővé tette a mezőgazdaságból felszabadult, a városi ipar felé igyekvő agrárproletár tömegek közül azoknak, akik nem rendelkeztek a családi ház építéséhez szükséges tőkével, hogy bekerüljenek a nagyvárosi munkahelyek környékére, és lakáslehetőséghez jussanak. A várostervezés előnyeiből elsősorban azok a társadalmi csoportok szorultak ki, amelyek a város külső negyedeiben, a külvárosokban laktak. A beavatkozások, a különböző építkezések főleg a belső részekre terjedtek ki, a külvárosok nagyon elhanyagoltak maradtak. A tervezés integrációs folyamataiból azok a kispolgári és kvalifikáltabb munkásrétegek is kimaradtak, amelyek szívesen vállalkoztak volna a családi ház vagy valamilyen sorház építésére. Az építési szabályok azonban nem tették lehetővé a belterületeken az ilyen típusú építkezéseket — az előírt nagy telekszélesség miatt. A vonatkozó szabályok a külső területeken is csak a legjobban kereső rétegeknek adtak lehetőséget családiházépítésre: kisebb méretű házakra a városrendezési hatóságok nem adtak engedélyt.

Fővárosi Közmunkák Tanácsának fejlesztési programja egyértelműen tartalmazta azokat az elveket, amelyek a város szegregált területi rendszerét is megalapozzák. A város központi fejlesztése, a területi tagolás, a városi expanzió irányának a meghatározása, a területek funkcióinak a kijelölése, a város építési övezetekre való felosztása, a beépítés jellege, a teleknagyságot, az építhető házak magasságát, a házak falazata anyagának övezetenként történő szabályozása a mai szegregációs folyamatok szempontjából is döntő jelentőségű (l. bővebben *Csanádi—Ladányi* 1987.).

A kívül rekedt érdekek, illetve azok képviselői egyre erőteljesebben követelték a várostervezés érdek-meghatározottságának újraszervezését. A kritikák egy része azokkal a nehézségekkel kapcsolatban fogalmazódott meg, amelyek a város extenzív fejlődését gátolták. Ezek szerint helytelen, hogy a város vezetése ellenáll a beáramlási folyamatok növekedésének: javaslataik szerint Budapesten is meg kell valósítani az angol mintájú bérkaszárnyákat, amelyek a legszegényebb csoportoknak is megadják a városi beköltözés lehetőségét. Ezek a rétegek az adott feltételek között a nagyváros-közeli premtelepülésekbe költöztek, és igen rossz körülmények között éltek. Számos javaslat született, ezek szerint a városrendezési szabályozásnak kellene lehetőséget adni arra, hogy a belső részeken kisebb házak, kisebb parcellák is kialakulhassanak, hogy a nagy villák, paloták csak a sugárutakon épüljenek, így teremtve lehetőséget a kisebb pénzűek építkezésére is.

A korabeli kritikák egy másik része ellenezte az extenzív városfejlődés gyorsítására törekvő elképzeléseket, jórészt szociális indíttatású okokból. E kritikák a várostervezés integrációs folyamataiból kimaradt szegényebb társadalmi rétegek helyzetét nem látták megoldhatónak a belső részekben felépített bérházakkal, részben az állandóan emelkedő lakbérek miatt, részben pedig azért sem, mert azt a véleményt hangoztatták, hogy környezeti ártalmak már erősen érzékelhetők a belső részekben is.

A külső területeken felépített kertvárosok, a saját tulajdonú családi házak nagyobb szociális védelmet kínáltak ezeknek a csoportoknak, továbbá nagyobb garanciát a városfejlődés szabályozásának.

A két világháború közötti időszak várostervezési mechanizmusai lényegében nem változtatták meg az előző időszakban kibontakozott területi és társadalmi folyamatok főbb tendenciáit:

— továbbra is megmaradtak a területi egyenlőtlenségek,

— a tőkével, a magántulajdonnal rendelkező társadalmi csoportok preferáltsága, az abból kimaradó, szociálisan kedvezőtlen helyzetű népesség diszpreferáltsága erősödött.

A kialakult tervezés további következménye sajátos szuburbanizációs jelenség. Míg a nyugati nagyvárosok többségében a szuburbanizációs folyamatban főleg a tehetősebb közép- és felső középrétegek áramoltak a város külső övezetei felé és az elővárosokba, addig Budapesten a felső középrétegek vagy a belső részekben maradtak, vagy a harmincas években áthúzódtak a budai zöldövezetbe, amely nem alkot összefüggő elővárosi sávot. A középrétegek, az alsóbb középosztály ebben az időben már megtalálhatók a külvárosokban, ahová azonban nem a belső részekből jöttek, hanem vagy más településekből, vagy a peremtelepülésekből (ahol átmenetileg meghúzódtak) költöztek be a külvárosokba.

A kialakult helyzet alapvető oka a korabeli városrendezés és várospolitika, amely az érdekviszonyok — és persze saját érdekeltsége következtében nem törekszik a létrejött térbeli-társadalmi feszültségek és érdekkonfliktusok kezelésére.

Várostervezés az államszocializmus alatt

1945-ben a Fővárosi Közmunkák Tanácsához új fiatal szakemberek kerültek: közülük sokan a modern építészet hívei, a CIRPAC csoport volt tagjai, akik kísérletet tettek a városi egyenlőtlenségek megváltoztatására. Javaslataik hatására (is) határozta el a Közmunkák Tanácsa az 1940. évi városfejlesztési program módosítását. „Nagybudapest és környéke egységes kialakítása tárgyában'' című jelentésben rögzítették az új városfejlesztési elveket. A program Budapestet és környékét, a peremkerületeket, a későbbi Nagybudapest területét már egységes nagyvárosias területként kezelte. Szakított azzal a nézettel, amely a falusias jellegűnek tekintett környéket a belső városrészek kiszolgálására használta. A főváros tehermentesítésére a terv a környező településeken önálló társadalmi, intézményi életet, a lakó- és munkahelyi funkciók feltételeit egyaránt biztosította.

Ekkor fogalmazódott meg először a főváros Észak—Dél irányú fejlesztési elképzelése: a Duna északi folyása mentén a tervezők alapvetően lakó- és üdülői funkcióikat, a déli irányban pedig gyáripari telepítést képzeltek el. E tervek szerint a budai oldal elsősorban lakóhelyként szerepel, a pesti oldal viszont mint a nagyváros city-je, kereskedelmi, ipari központja funkcióját látná el.

Az addig centralizált, egyetlen főközpont körül fejlesztett várost decentralizáltnak, több alközpont szerint tagolt szerkezetűnek képzelték el. A környezeti szempontból zavaróbb ipari üzemeket a

város déli, délkeleti területeire akarták e koncepció szerint kitelepíteni. A város zöldterületeire vonatkozó elgondolások is ekkor fogalmazódtak meg első ízben: a lakott területeket körbefogó zöldgyűrűket, valamint a város belsejébe nyúló zöld sávok kialakítását határozták el. A magánkezdeményezésű, egyedi építkezéseken túl a közületi tőke fokozottabb bevonását is tervbe vették.

Ezek az elképzelések a korabeli nemzetközi urbanisztikai felfogások legkorszerűbb áramlataival, az egész Nyugat-Európát átfogó modern tervezéssel és építészettel rokoníthatók. Ezt az is bizonyítja, hogy nem csak a fizikai, műszaki tervezésre törekedtek, hanem a térbeli szociális feszültségek kezelését is szem előtt tartották. A nyugat-európai avantgárd építészet, a húszas-harmincas években virágzó szovjet konstruktivizmus is, a kollektív lakóhelyekben, a lakótelepekben látta a területi, társadalmi feszültségek, főleg pedig a munkásrétegek lakásproblémái megoldásának a kulcsát. Hasonló gondolatok jegyében épül fel ekkor Budapesten is néhány modern háztömb. A munkások által lakott, a korábbi tervezési folyamatokban hátrányos helyzetű peremkerületekben az első új lakótelepek építését is megkezdték.

A kommunista hatalomátvételt követően, 1948-ban megszűnt a korábbi tervek megvalósításának a lehetősége, és a megindult folyamatok megszakadtak, a Közmunka Tanácsot pedig megszüntették. A központi hatalom a tervezési folyamatokat saját hatalmi, ideológiai és gazdasági érdekeinek szolgálatába állította és megszűnt a helyi tervezés lehetősége. A várostervezés ettől kezdve a népgazdasági tervezés szektoraként fogalmazódott meg — mintegy ezzel is kifejezve az alárendelt szerepet. Az államszocialista hatalom közismerten legfontosabb célja a gyorsított ütemű ipari fejlesztés, a nehézipar megteremtése volt, részint az önellátó nemzetgazdaság kialakítása, részint egy látványos gazdaságfejlődés elindításának ideológiai elképzelése miatt.

A tervezőirodákat államosították. Azok a tervezők és építészek, akik a modern nyugat-európai iskolákban nevelkedtek és tanulmányaikat Párizsban, Londonban, Rómában vagy éppen a szovjet konstruktivizmus képviselői körében folytatták, háttérbe szorultak. A különböző hatóságoknál, az Építésügyi Minisztériumban, a Fővárosi Tanácsnál (a kerületi tanácsoknál különösképpen) a döntési szempontból fontos pozíciókat azok az építészek és tervezők foglalták el, akik a szovjet ún. szocialista-realista építészetnek kötelezték el magukat, és akik a Szovjetunóban végezték tanulmányaikat. Ez az építész- és tervezői csoport igen nagy hatalmi lehetőségeket kapott a szovjet tervezői gyakorlat hazai meghonosításában, az ún. szocialista várostervezéssel, de kiváltképp az új lakótelepek fejlesztésével kapcsolatban.

A központi hatalom végig arra törekedett, hogy valamilyen módon feloldja azt az ellentmondást, amely a gazdaságpolitika és az ideológia szempontjai között feszült. Minden addigi társadalmi berendezkedésnél jobb és boldogabb élet lehetőségét, közte a lakáshoz jutás mindenkire kiterjedő körét ígérte. De ígérte — legalábbis szavakban — a munkásságnak mint társadalmi osztálynak lakóhelyi és lakás-érdekképviseletét is, amely osztályra e hatalom elsősorban támaszkodni kívánt. E cél megvalósítását nagy lakótelepi fejlesztésekkel kívánták elősegíteni.

Az új lakáskonstrukciók a központi hatalmi célok megvalósításához a legalkalmasabb eszköznek tűntek, olyannak, amellyel a gyorsított ütemű iparosításhoz szükséges munkaerő letelepítését a leghatékonyabban vélték biztosítani, a leggyorsabb és így a leglátványosabb fejlődést ígérve.

E felfogás szerint az infrastruktúrára, illetve lakásfejlesztésre fordítható pénzeszközök leginkább e módon minimalizálhatók, a lakótelepet saját hatalmi és gazdasági érdekeik szerint allokálhatják, úgy hogy közben az államszocializmus, legalábbis annak ideologikus hatalmi bázisául szolgáló osztálya számára otthont adnak. A húszas években kifejlődött baloldali urbanisztikai áramlatok eszmerendszerei legitimációs eszközként jól hasznosíthatók voltak, hiszen e szerint az új lakótelepek nyújtják a közösségi életformák legjobb feltételeit.

A lakótelepfejlesztés a történelmi városfejlődési út kritikáját is adta, az új hatalom és tervezése a főváros fejlesztéséből addig kimaradt külvárosi, főleg pedig a munkások lakta részekre helyezte a fejlesztési hangsúlyt, a belső városrészek fejlesztését viszont egészen a nyolcvanas évekig teljesen elhanyagolta.

Az ötvenes évek keményen centralizált tervezése, amely a hatalmi viszonyok és a piac hiányában elszakadt a társadalmi igényektől, csupán ideológiai manipulációs szerepet töltött be, nem törekedett a társadalmi konfliktusok feloldására, de az ideológiailag meghirdetett célok realizálására sem. Ennek „köszönhető", hogy ma is hiányzik az infrastruktúra az új lakótelepek legtöbbjéből, de ennek vetüle-

teként alakult másképp az új lakótelepek társadalmi szerkezete, és a szakképzettebb, magasabb társadalmi státuszúak közismerten magas aránya a hatvanas években épített új városrészekben (Szelényi, 1969).

A hatvanas-hetvenes évek decentralizációs folyamatai némiképp átalakították a képletet: az addig egyközpontú politikai rendszer többközpontúvá vált a térben is, és a tervezésben képviselt szakmai és társadalmi érdekek szempontjából egyaránt.

Az ötvenes évek politikai, de tervezési hatalmát is a főváros képviselte. A decentralizáció révén több centrum település, a háttérben zajló, tehát soha nem nyilvános informális alkufolyamatok és erőviszonyok kifejeződéseként éri el, hogy a központi tervezés integrálja érdekeiket, fejlesztési szempontjaikat — a redisztribúció logikájának megfelelően a többi település, közte a főváros rovására. A főváros és a kerületek, a főváros és Pest megye (az agglomeráció települései) között 1971 után kialakultak az informális alkufolyamatok a hierarchizált központrendszer előnyeiért, a kereskedelmi, a művelődésügyi, egészségügyi és oktatási intézményekért.

A központrendszer elképzelés szerint Budapest városközpontja igazgatásilag nemcsak a fővárosi, hanem országos központ is, Pest megye székhelye, amely az agglomerációs övezet ellátásában is szerepet vállal, hiszen a kereskedelmi, művelődésügyi és felsőoktatási intézmények jelentős része is itt található. A főközpont tehermentesítésére a tervkoncepció a belső városmaghoz kapcsolódó városrészek számára hat városrészközpontot jelölt ki: Pest északi részén Újpesten, a keleti részen Zuglóban, a déli területen Kispesten, Buda északi felén Óbudán, a hegyvidéki résznek a Moszkva tér és Déli pályaudvar között, délen pedig Lágymányoson határozták el az új városközpontok kialakítását.

A koncepció szerint a városrészközpontok alapvetően a helyi funkciókból fejlődnek ki, de a környékre kiterjedő szerepeket is ellátnak. A főközpont egyes kereskedelmi és művelődésügyi funkciókat is átvesz. A terv előírása szerint a városközpontokban csökkentik a beépítés intenzitását, hogy elhelyezhetők legyenek a szükséges intézmények. Közben kiépítik az út- és parkolóhálózatot, a gyalogos üzletutcákat és a kevés számú középfokú szerepkörűként meghatározott hagyományos kerületi központ jelentőséget is fenntartják. Azzal számolt a koncepció, hogy külső településcsoport-központ lesz Szentendre, Dunakeszi, Szigetszentmiklós, Érd, Rákoskeresztúr, Kistarcsa, Vecsés, Pesthidegkút és Pilisvörösvár.

A lehetőleg kisszámú központ, illetve vonzáskörzet helykijelölésénél a tervezők döntő érve gazdasági jellegű volt. A tervkoncepció leszögezte, hogy lehetetlen biztosítani mind a 22 kerületben és a 45 környező településen a központi funkciókat.

Csak az 1980. évi ÁRT ismerte be, hogy a városközpont koncepciót az új lakótelepek kényszerítették ki, mint ahogyan a korábban a fővárosközpontba koncentrálódott intézmények területi szétosztását is. A többnyire új városrészek szerinti intézmény-allokációban tehát döntő módon az új városrészek váltak érdekelté, amelyek ebben az időben még mindig a munkásideológia bázisán harcoltak érdekeikért. A fővárosi tervezés számára az új lekótelepek meglévő infrastruktúráján és közlekedési kapcsolatain kialakított új központokat minősítette az ÁRT a legkevésbé költségesnek.

A városközpontok hierarchikus felfogása a nyolcvanas években az egész országban kibontakozó decentralizációs követelések és a megerősödő reformfolyamatok alapján változik meg. Az 1980. évi rendezési tervkoncepció az ellátás szintjeit már „keveri", noha a központi funkciók, ha nem is mereven, de azért a térben elkülönülnek. Három korábbi kerületi központot városközpontnak minősítenek: Csepel, Pesterzsébet és Kőbánya vonzása a belső részek kivételével az egész fővárosra, sőt még az agglomerációs községekre is kiterjed.

A 88-as ÁRT már egyértelműen a város decentralizált intézményfejlesztésére tett javaslatot, a város, valamint a kerületi központok számát növelni kívánva, a csendet, tisztaságot és zöldet igénylő sport- és egészségügyi létesítményeket a külső térségekbe tervezte helyezni.

Az évek során a tervezés folyamataiban szemléletbeli változás is lezajlott. A hetvenes évektől kezdve a korábban erőteljesen építészcentrikus várostervezés és területfelhasználás mellett fokozatosan más, szakmai-ágazatai érdekek is feltűntek, közlekedési szakemberek, közműtervezők, közgazdászok, tájtervezők és esetenként már városszociológusok is szerepet kaptak.

Ebben az új szemléletben a várostervezésben részt vevő szakágazatok érdekérvényesítő erejének a változásai is megmutatkoznak. A közlekedési, vízgazdálkodási érdekcsoportok a hetvenes évek során jutottak igen erős érdekérvényesítéshez, a táj és a környezetvédelem, valamint a műemlékek védelme a nyolcvanas évek derekán kezd szerepet játszani.

Az eddigiek alapján állítható, hogy a kései államszocializmus várostervezése a politikai rendszer működése szempontjából nélkülözhetetlen a területi-társadalmi érdekek képviseletére, egyes feszültségek kezelésére elvileg lehetőséget kap. Mindaddig amíg kiderül, hogy az anyagi források továbbra is csupán a hatalmi célok, a rendszer működését biztosító alapvető érdekek működtetéséhez elegendőek, ismét előtérbe kerül a várostervezés legitimációs szerepe: a korabeli dokumentumok a területi-társadalmi egyenlőtlenségek éleződése ellenére is a területi kiegyenlítésről szólnak.

A nyolcvanas évek már valamivel nyíltabbak. A tervekben még megtalálni a szocialista várostervezésben szokásos normatív, a terv tényleges törekvéseinek, a reálisan felvállalt és felvállalható céloknak, a valóságos folyamatoknak is ellentmondó szempontokat, például a különböző települések és városrészek kiegyenlített fejlesztésének, a lakosság ellátottságában fennmaradt különbségek felszámolásának az elképzeléseit, az eltérő ágazatok (lakás, közlekedés, úthálózat) arányos fejlesztésének az elvét.

A polgári átalakulás és a várostervezés

1990 elején elvileg már minden feltétele megvan a modern nagyvárosi társadalmak differenciált érdekszerkezetét kifejező, az érdekeket nyílt konfliktusokban ütköztető várostervezés kialakulásának.

A helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény szerint az önkormányzatoknak a korábbi időszakhoz képest jóval nagyobb lehetőségük van a településtervezésben és -fejlesztésben, a helyi választások révén intézményesített módon a társadalmi érdekeket képviselni, és a tervezés révén azt integrálni. Az önkormányzatok a helyben képződő bevételek, megosztott központi adók és a normatív állami hozzájárulás alapján önállóan gazdálkodnak.

A piacgazdaság kiépülésének nehézségei miatt azonban a területfejlesztés irányításában az állam továbbra is túlzott mértékben van jelen, és megfigyelhető, hogy a kilencvenes évek elején centralizációs tendenciák kezdtek el kibontakozni. Az állami területi irányítási rendszer a köztársasági megbízott intézménye és a törvényességi-ellenőrzési jog mellett egyre gyakrabban érvényesíti regionális szinten a központi érdekeket, az mintegy regionális hatalmi pólusként jelenik meg (*Pálné,* 1992). A korábban megyei szintű hatáskörök állami (kormányzati, parlamentáris) szervekhez kerülnek.

Pénzügyi centralizáció is megfigyelhető 1990-ben a településen befolyt személyi jövedelemadó még teljes egészében a helyi költségvetést illette, 1992-ben a központi költségvetés és az önkormányzat között már egyenlő arányú volt a megosztás, ezzel szemben 1993-ban a jövedelemadónak már csak 30%-a maradt helyben. A normatív, címzett és a céltámogatások formájában juttatott állami támogatások azonban csak részben fedezik a helyi költségeket, sőt a céltámogatások feltétele bizonyos (nem jelentéktelen) saját erő felmutatása. Mindez megnehezíti a helyi tervezést és fejlesztést, a területfejlesztés decentralizációját, a modern piacgazdaságok területfejlesztési és tervezési politikájának a kialakulását, amely az állami és a helyi tervezés-fejlesztés egyensúlyára épül. Az állam segíti a területi érdekek érvényesülését, a decentralizált területfejlesztés kialakulását (*Pálné,* 1992).

A fővárosi tervezést és a várospolitikát több dolog is nehezíti. A kormány és a főváros vezetése között nincs megfelelő összhang, a kormány nem támogatja a főváros fejlesztési céljait, a főváros viszont nem támogatja a kormány fejlesztési elképzeléseit. Gondoljunk az Expo vagy a lágymányosi (Galvani) híd körüli konfliktusokra. A főváros és a kerületek érdekviszonyai is eltérőek. A fővárosban hatalomra került legnagyobb ellenzéki pártnak, a Szabad Demokraták Szövetségének a decentralizáció, a helyi közösségek szuverenitását erősíteni törekvő liberalizmusa alapozta meg „az erős kerületek — gyenge főváros'' koncepcióját, amely az érvényben levő fővárosi törvény elméleti bázisa. A törvény a 22 kerület 22 várossá szabdalásához vezetett, s egyenrangú, kiszolgáló, föderáló egységgé fokozta le a 23. önkormányzatot, a budapesti városházát (*Babus,* 1992. okt. 24.) E szétszabadaltság miatt nem sikerült a városfejlesztés egységes koncepciójának a kialakítása, a fejlesztési prioritások kijelölése.

A kerületi önkormányzatok maguk is megosztottak: számos konfliktus alakult ki az apparátus és a különböző érdekeket képviselő testületi bizottságok között. Alapvetően azért, mert eltérő az egyes bizottságoknak az alkupozíciója, érdekérvényesítő ereje. Legerősebb pozíciója a városgazdálkodási bizottságnak van. Ez felel a város működtetéséért és fejlesztéséért, beleértve a nagy infrastrukturális fejlesztéseket is. Az ún. Városfejlesztési Bizottság, mint hogy a nagy projektekért, a hidak építéséért és az Expóért, illetve általában a nagy várostervekért felelős, szintén jelentős erőpozíciókra tett szert.

Az egészségügyért, oktatásért, szociális és lakásügyekért felelős három bizottságnak középszintű az érdekérvényesítő pozíciója. Legkisebb lehetőségei a környezetvédelmi, valamint a városképvédelmi bizottságnak vannak. A bizottságok eltérő erőpozíciója egyben azt is jelenti, hogy a különböző társadalmi és csoportérdekeknek is eltérő az integrációja a tervezés mechanizmusaiban.

A decentralizáció újratermeli az informális érdekérvényesítés mechanizmusait — részint a kijárást és egy kvázi vertikális függőségi rendszert: a kerületek a fővároson keresztül próbálják egyéni érdekeiket érvényesíteni. A vertikális alkufolyamatok a főváros pozícióját is megnövelhetik (például a főváros környezetvédelemmel foglalkozó szakapparátusa), de a képviselőkből álló környezetvédelmi bizottság is támaszt keres és talál a kerületi önkormányzatok hasonló kérdésekkel foglalkozó bizottságainál. (Ez is mutatja, hogy a valóságos folyamatokban szükség van a koordinációra, az érdekegyeztetésre, sőt a centralizációra is.)

A várostervezés társadalmi érdekdefiniáltságát ma még igen nehéz értékelni. Budapest fejlesztési koncepciója — jóllehet a decentralizációs politikát kívánja folytatni, többek között a központrendszer további kiterjesztése révén —, a már megkezdett fejlesztési projektek, de a vállalkozó tőke is a belvárost preferálja. Nem így a tehetősebb rétegek. Noha voltak jelzések a belváros dzsentrifikációjára, a még mindig késlekedő belvárosi rehabilitáció és a növekvő mértékű légszennyezés miatt egyre jellemzőbbé válik a kiköltözés, a zöldövezetbe való húzódás. Megfigyelhető, hogy az átmeneti övezetben, de a városszéli lakótelepeken is súlyosbodnak a szociális és infrastrukturális problémák és feszültségek. A legfrisebb kutatások adatai szerint tovább magasodnak a városrészek közötti láthatatlan falak: a szociális és az etnikai elkülönülés aránya nem csupán növekszik, hanem markánsabbá, nagyobbá válnak a szegényebb társadalmi csoportok lakóterületei. A hetvenes-nyolcvanas évek során jelentős mértékben megnövekedett a cigány lakosság beáramlása a pesti leromlott állami bérlakásokba, például a VI., VII. és a IX. kerület esetében (*Ladányi*, 1992, [Kézirat]).

Mindez azt jelenti, hogy a várostervezés figyelme csak meghatározott részekre terjed ki, a piac kedvező hatásai, a magántőke építkező kedve szintén a belső részeket, illetve a városkörnyék egyes szegmentjeit preferálja. A társadalmilag hátrányos helyzetben levő népesség és lakóhelyei többnyire kívül rekednek az átalakulás folyamataiból.

Összegzés helyett

Könnyen állítható, hogy előbb el kell indítani, fel kell gyorsítani a polgárosodás folyamatát, hogy majd azt követően jobban kezelhetővé váljanak a társadalmi konfliktusok és a szegénység. Ismeretes, hogy a nyugati társadalmak is ezt a sorrendet követték és követik ma is a társadalmi feszültségek kezelésében.

Közép- és Kelet-Európa történelmi útja azonban sajátos, nekünk úgy kell megvalósítani a polgárosodás folyamatát, hogy egyidejűleg városi társadalmi problémákat is kezelnünk kell. Különben félő, hogy a fejlett nyugati országok megoldásként saját gondjaikra, ebbe a térségbe „telepítik" a menekült-problémát, a szegénységet, a nemzetközi bűnözést, ha ez történik, akkor a városi társadalmaknak és a polgári fejlődésnek nemcsak krízisével, hanem bukásával is számolhatunk.

A várostervezésnek és a várospolitikának nagy a felelőssége: koncepcionális választ kell adnia a 21. század kihívásaira, Budapest országos és nemzetközi szerepének tárgyi és társadalmi feltételeire, a társadalmi feszültségek kezelésére, a társadalmi csoportok érdekeinek integrálására, hogy a város ne csak építészetileg, műszakilag, hanem társadalmilag is polgárosodjék, modernizálódjék.

IRODALOM

Babus Endre: A fővárosi önkormányzatok két éve = Heti Világgazdaság, 1992. október 24.
Balázsné Varga Margit: Külföldi tőkerészvétellel működő vegyes vállalatok szerepe a magyar gazdaságban. (Kézirat, 1992)
Barta Györgyi: Budapest helyzete az országban. MTA RKK, Budapest, 1992
Beluszky Pál: Napjaink modernizációja és Budapest város szerkezete. Előadás a II. Földrajzi Tudományos Nap alkalmából. 1993. március 29.

Budapest és környéke Általános Rendezési Terve. Budapest, 1960. Budapest Főváros Tanácsa
Budapest és környéke Általános Rendezési Tervének felülvizsgálata. Budapest, 1969. Budapest Főváros Tanácsa
Budapest és környéke Általános Városrendezési Terve. Budapest, 1970. Budapest Főváros Tanácsa
Budapesti agglomeráció Általános Rendezési Terve — városépítési koncepció. Budapest, 1980. Budapest Főváros Tanácsa — Pest megyei Tanács
Budapest Általános Rendezési Terve. Budapest, 1988. Budapest Főváros Tanácsa
Csanádi Gábor—Ladányi János: Budapest térbeli-társadalmi szerkezetének változásai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992
Cséfalvy Z.—Pomázi I. (1990): Az irányított dzsentrifikáció egy budapesti program példáján = *Humán Geographical Studies,* Vol:51. N:9, 27—39 o.
Ekler Dezső—Hegedűs József—Tosics Iván: A városépítés alkalmazott társadalmi-gazdasági modelljének elméleti és módszertani kérdései. 1980
Enyedi György: A városnövekedés szakaszai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988
Enyedi György: Régiók Magyarországa? = Társadalmi Szemle, 1991. 7. 31—35. o.
Enyedi György—Szirmai Viktória: Budapest A Central European Capital. Belhaven Press, London, 1992. World Cities Series
Ladányi János: Szociális és etnikai alapon létrejövő lakóhelyi szegregáció Budapesten. (Kézirat, 1992)
Nemes Nagy J.: Margójegyzetek a regionális politikához = Tér és Társadalom, 1992. 1—2. 69—76. o.
Pálné Kovács Ilona: A területi politika irányítása = Tér és Társadalom, 1992. 1—2. 37—47. o.
Perczel Károly: A magyarországi regionális tervezés történetéhez = Tér és Társadalom, 1989. 3. 81—106. o.
Preisich Gábor: Budapest városépítésének története 1919—1969. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1969
Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? (1870—1930) Budapest, 1931. Fővárosi Közmunkák Tanácsa, 9. o.
Szelényi Iván—Konrád György: Az új lakótelepek szociológiai problémái. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969

NEOMARXIZMUS ÉS ANTROPOLÓGIA
HÁROM LENGYEL TUDOMÁNYELMÉLETI KÖNYV

MARIOLA FLIS: TEORIE STRUKTURY SPOLECZNEJ I ANTROPOLOGII STRUKTURALNEJ. (Strukturális elméletek a strukturális antropológiában. WROCLAW—WARSZAWA—KRAKOW—GDANSK—LODZ, OSSOLINEUM, 1988. 156 o.)
BRONISLAW MINC: SPOR O ISTOTE TRESCI MARKSIZMU. (A marxizmus lényegi tartalma. PIW, WARSZAWA, 1987. 286 o.)
JAROSLAW BRATKIEWICZ: WSPOLCZESNY STAN BADAN NAD „AZJATSKA" FORMA SPOLECZNA. (A jelenlegi kutatások helyzete az ázsiai termelési módra vonatkozóan. ACTA VARSOVIENS. No. 1. WROCLAW—WARSZAWA—KRAKOW—GDANSK—LODZ, OSSOLINEUM, 1988. 133 o.)

A lengyel tudományban igen régi hagyományai vannak a strukturális és funkcionális antropológiai elemzéseknek, és ez nem véletlen, mert a lengyelek *Bronislaw Malinowski*t nemhogy magukénak tekintik, de *Florian Znaniecki* elméleti tevékenysége is ide sorolható. Hatásuk a lengyel tudományra vitathatatlan. Azonban ezen gondolati áramlatoknak léteznek még más gyökerei is.

A korai *lengyel marxizmus* lényegében a pozitivista, pragmatizált tudományelmélet egyik változata, és ennek talajából is sarjad ki e pragmatizált, pozitivista jegyekkel rendelkező elméleti áramlat. Az itt elemzett munkák nemcsak hogy ezen hagyományokhoz nyúlnak vissza, hanem a kérdéskör arzenálját gazdagítják a társadalmi formációelmélet analíziseivel.

Gondolatvezetési és logikai okokból kifolyólag Mariola Flis könyvével kezdjük. A szerző nemcsak annak bemutatására vállalkozik, hogy a strukturalizmus és funkcionalizmus miként különíthető el egymástól, hanem munkájának további modanivalója is van: a klasszikusnak tartott *Radcliffe—Brown*on túl milyen volt a késői követők, *Evans Pritchard, Meyer Fortes* és *Naqel* strukturalizmusa és funkcionalizmusa.

Flis munkájának első általános jellegű fejezetében a strukturalizmus és a funkcionalizmus közötti különbségeket mutatja be, és e kérdéseket *Durkheim* és *Spencer* tanaiig vezeti vissza. A strukturalizmus magának a társadalom szerkezetére és szervezeti jellegére vonatkozik, ugyanakkor ezen szerkezet gyakorlati működése a funkció, vagyis a funkcionalizmus. Magától értetődően a közösség elemzésén túl, ennek keretében az emberi egyén is helyet foglal, vagyis egyfajta filozófiai antropológiát formál ki ezen áramlat keretein belül. Az emberi egyén öntudatos cselekvésén és tevékenységén túl egyik sajátos megnyilatkozási formája a szimbolikus jegyek kommunikációs áramlata, a beszéd által kialakított kognitív kommunikációs rendszer és hálózat. A szerző úgy véli, hogy ezen jelenségek kialakulásával különül el az ember az animális állati lénytől, és a tudatosan cselekvő és kommunikáló ember a „homo faber"-ré alakul át. Ezen adottságok következtében már megjelennek az első, a törzsi keretben és kötelékben működő emberi társadalmi intézmények. Az egyes intézmények, valamint azok tagjai között konfliktusok keletkezhetnek, és ezt hivatott kiküszöbölni a társadalmi megállapodás, a „konszenzus". A társadalmi megállapodás alapján, territoriális kötelékben, az egyes és különböző fajtájú emberi csoportokból nomád, félnomád és letelepült földműves közösségek alakulhattak ki. E gondolat korábbi lecsapódása a formációelméletnek *Radcliffe—Brown* rendszerének keretein belül.

A szerző *Radcliffe—Brown* tézisei elemzésekor említi, hogy az emberi társadalmakban partikuláris szegmensek (törzsi és vérségi), klánszegmensek különíthetők el. A szegmentált társadalom működése és funkcionálása menetében, a cselekvés folyamatában konfliktusok alakulhatnak ki. A konfliktusok kiküszöbölését hivatott biztosítani a társadalmi megegyezés (konszenzus), az egyes társadalmi intézmények illetve azok tagjai között. Az ember nemcsak hogy elkülönül az állatvilágtól tudatos és célirányos cselekvése segítségével, hanem az ember és társadalma, valamint a természeti környezet között is kölcsönös visszacsatolás jön létre. Az emberi társadalom struktúrája kiformálását — az említett konfliktusokat kiküszöbölendő — a konszenzus teszi lehetővé, és ezen adott rendszer működése biztosítja az emberi társadalmak létét, ez teszi lehetővé ezek jellegének a természeti világgal és annak tulajdonságaival való összevethetőségét.

A szerző a strukturális és funkcionális iskolát *Radcliffe—Brown*on túl követője és tanítványa, *Evans Pritchard* tevékenysége alapján is elemzi. Szerinte is a lokális közösségeken belül, a vérségi leszármazás alapján az emberi társadalmakban megkülönböztetett törzsi szegmentumok mutathatók ki. A társadalmi szegmentumok közötti konfliktusok kiküszöbölésében jelentős szerepet játszik pl. a mágia, vagy pedig a törzsi-hatalmi rendszer, vagyis a törzsfőnökség intézménye.

Meyer Fortes elképzelései vizsgálatánál arra hívja fel a figyelmet, hogy az emberi és a törzsi szervezetben az alapvető szegmentumok közötti interakciók és a szegmentált részek között visszacsatolás megy végbe, rámutatva, hogy a vérségi társadalmi szervezet működése magasabb fokon egy teljes társadalmi egész kialakítását teszi lehetővé.

Flis munkájában arra keresi a választ: miként különíthető el a struktúra a funkciótól, a strukturalizmus a funkcionalizmustól. A struktúra alapvetően statikus szervezeti építmény — ennek működése, dinamizmusa a funkció és a funkcionalizmus tudománya. A struktúra statikájával szemben a funkció dinamizmusa egyben a változás, és a történeti átalakulás lehetősége jelenségét is magában foglalja.

Mariola Flis könyvéhez tartalmilag is csatlakozik *Bronislaw Minc* munkája. Ő is felveti a társadalmi statika és dinamika dilemmáját. Marxizmusa egy jellegzetes althusseriánus strukturalizmus keretében jelentkezik. A társadalmi erők, eszközök, viszonyok a termelési mód rendszerének az egészét képezik.

Minc munkájának egyik kardinális kérdése a történeti fejlődés és az evolúció analízise. A társadalmi változás és fejlődés szemléltetésére a strukturalizmus és funkcionalizmus eszköztárából adaptálja a szinchronia versus diachrónia fogalmát. A szerző a progresszió és az evolúció elemzésekor felveti az unilineáris fejlődés gondolatát is. Azt a véleményét hangoztatja, hogy a generalizált unilineáris szemléletmóddal szemben sajátos multilineáris fejlődés is szükséges és lehetséges. Minc ennek elemzésére az ázsiai termelési mód fogalmának bevezetését tartja szükségesnek. A szerző az általános történeti fejlődésen, vagyis az unilinearitás jelenségén túl a multilineáris fejlődésre irányítja a figyelmet.

Mariola Flis könyvében a klasszikus lengyel strukturális és funkcionális analízisek legszebb hagyományait eleveníti fel. Okfejtésében fellelhetők olyan leágazási pontok is, melyek a marxizmushoz vezethetnek el. Rendszerében alapvető szerepet játszik a hominid fejlődés folyamatában a céltudatos emberi cselekvés, vagyis a munka. *Flisnél* a gazdasági tevékenység fajtáira alapozott közösségi típusok elkülönítése szintén a marxi hagyományokra emlékeztet.

Minc munkájában viszont egyenesen a sajátos franciás, althusseriánus strukturalizmust és funkcionalizmust adaptálja, de úgy, hogy a társadalmi formációelméletre is kitér, az ázsiai termelési mód analízise révén.

Bratkiewicz tanulmányát viszont szinte teljesen a társadalmi formációelméletnek szenteli. Az ázsiai termelési módot és a keleti despotizmust vizsgálva megállapítja, hogy a mezőgazdasági értéktöbbletet megtermelő paraszti faluközösség tette lehetővé az agrárbürokrácia fenntartását és kialakulását. Elemzéséből azt olvashatjuk ki, hogy a társadalmi munkamegosztás eredményeként a keleti despota alá rendelt parasztok mellett kialakultak az agrárbürokrácia, vagyis a hivatalnoki, a katonáskodó elem, valamint a papság társadalmi rétegei és osztályai.

Bratkiewicz munkájában is megjelenik az unilineáris versus multilineáris fejlődés dilemmája. Értelmezése szerint az unilineáris fejlődés a generalizált európai feudalizmus kialakulásában és fejlődésében ragadható meg, szerinte az evolúciós irányvonaltól való eltérést, vagyis a multilineáris fejlődést az ázsiai termelési mód képviseli. Könyve utolsó fejezetében arra hívja fel a figyelmet, hogy minden egyes formáció — a rabszolgatartó, feudális és a prekapitalista — esetében felbukkannak az ázsiai termelési mód jegyei.

Az itt bemutatott munkák jelzik, hogy a strukturalizált és funkcionalizált lengyel marxizmus kérdéskörének spektruma milyen gazdag és széles körű. *Mariola Flis* strukturális és funkcionális analízisében is tetten érhetők a marxi gondolkodásmód egyes elemei — *Durkheim* hatás eredményeként. *Bronislaw Minc* munkája a sajátos és jellegzetes althusseriánus marxizmus adaptálásának tanúsága. A szerző a társadalmi statika és dinamika dilemmájával kapcsolatban a szinchrónia versus diachrónia fogalmát vezeti be a történeti átalakulás és változás folyamatának kutatása érdekében. *Bratkiewicz* is e problémakör analíziséhez csatlakozik a gazdasági és társadalmi fejlődés általános és egyes sajátos mozzanatai vizsgálatával. E munka a továbbiakban azért is felkeltheti figyelmünket, mert a lengyel formációelmélet kutatásának területén hiányokat pótol, e kérdéskör analízisének — *Ludwik Krzywicki*n túl — nincsenek nagyobb hagyományai a lengyel tudományban.

Tagányi Zoltán

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. végezte
Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné
Budapest, 1993. — Nyomdai táskaszám 9321045
Felelős szerkesztő: Vágvölgyi András
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 11,55 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231—2522

Ára: 240,– Ft 10% áfával

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

A4/9455

TÁRSADALOM KUTATÁS

1993
3

Az Országgyűlés Könyvtár állományából törölve.

Akadémiai Kiadó · Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19–35.
Szerkesztőség: 1068 Budapest VI., Benczúr u. 33.
Tel.: 121-4830/33
Fax: 122-0207

Megjelenik negyedévenként

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és
a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219—98636, 021—02799 pénzforgalmi jelzőszámra.
Példányonként megvásárolható
az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. (tel.: 118-5881)
és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. (tel.: 138-2440) alatti könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H—1389 Budapest, Pf. 149.)

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

HARCSA István, főosztályvezető, KSH
BIHARI Zsuzsanna, tudományos munkatárs, MTA RKK (Budapest)
KOVÁCS Katalin, tudományos munkatárs, MTA RKK (Budapest)
VÁRADI Mónika Mária, tudományos munkatárs, MTA RKK (Budapest)
SZABÓ János, a hadtudományok doktora, ezredes, ZMKA
PÁL László, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA PTI
SÜLI-ZAKAR István, a földrajzi tudomány kandidátusa, tud. int. osztályvezető, MTA RKK (Debrecen)
G. FEKETE Éva, tudományos munkatárs, MTA RKK (Miskolc)
GERGELY Ferenc, középiskolai tanár
TAGÁNYI Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA TKKK
GÁTHY Vera, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA TKKK
VADÁL Ildikó, egyetemi tanársegéd, JPTE ÁJK
SZABÓ A. Ferenc, a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE BTK

TARTALOM

		Tanulmány
5	Harcsa István	A paraszti polgárosodás gazdasági alapjai
30	Bihari Zsuzsanna–Kovács Katalin–Váradi Mónika Mária	A mezőgazdasági nagyüzemek átalakulási folyamata a dél-pesti agglomerációban
46	Szabó János	Az 1948–1990 közötti magyar katonatársadalom néhány szociológiai jellemzője
		Esettanulmány
65	Pál László	A dabas-sári iskolaügy avagy egy helyi konfliktus természete
		Műhely
74	Süli-Zakar István	A lakóhellyel való azonosulás egy debreceni lakótelepen
81	G. Fekete Éva	Kié a falu?
		Dokumentum
84	Gergely Ferenc	Egy kényszer szülte intézmény (a fóti gyermekváros) születése és első évei (1957–1964)
		Konferencia
92	Tagányi Zoltán	Az Európai Faluszociológiai Társaság (ESRS) XV. kongresszusa: A mezőgazdaság változása — falusi társadalom és állam
		Könyvszemle
96	Gáthy Vera	Lévai Katalin–Széman Zsuzsa: Társadalmi trigonometria
98	Vadál Ildikó	Csefkó Ferenc–Pálné Kovács Ilona (szerk.): Tények és vélemények a helyi önkormányzatokról
101	Szabó A. Ferenc	Salamon Konrád: A harmadik út kísérlete

CONTENTS

		Papers
5	Harcsa, István:	The Economic Base of Peasant Embourgeoisement
30	Bihari, Zsuzsanna–Kovács, Katalin–Váradi, Mónika Mária:	The Process of Transformation of Large Agricultural Enterprises in the Southern Agglomeration of Pest
46	Szabó, János:	Some Sociological Characteristics of the Hungarian Society of Soldiers between 1948–1990
		Case Studies
65	Pál, László:	The Issue of the School at Dabas-Sári, or the Nature of a Local Conflict
		Workshop
74	Süli-Zakar, István:	Identification with the Place of Residence in a Debrecen Housing Estate
81	G. Fekete, Éva:	Whose is the Village?
		Documents
84	Gergely, Ferenc:	The Birth and First Years of an Institution Produced by Need (1957–1964)
		Conference
92	Tagányi, Zoltán:	The XVth Congress of the European Society of Rural Sociology: Changes in Agriculture – Rural Society and the State
		Book Review
96	Gáthy, Vera:	Lévai, Katalin–Széman, Zsuzsa: Társadalmi trigonometria (Social Trigonometry)
98	Vadál, Ildikó:	Csefkó, Ferenc–Pálné, Kovács, Ilona (Ed.): Facts and Opinions on Local Governments
101	Szabó A. Ferenc:	Salamon, Konrád: The Experiment of the Middle of the Road

HARCSA ISTVÁN

A PARASZTI POLGÁROSODÁS GAZDASÁGI ALAPJAI

Az utóbbi években egyre gyakrabban fogalmazódik meg a kérdés, hogy merre tart a magyar mezőgazdaság és ezzel összefüggésben *milyen perspektívája van a hazai paraszti polgárosodásnak*. Mind a két kérdésnek igen sok összetevője van, azonban e tanulmány ezek közül *egyetlen* elemet ragad ki, nevezetesen azt, hogy milyen gazdasági alapokról indulhat el a paraszti polgárosodás, továbbá hogy e folyamat miként ágyazódhat be a paraszti értékek jelentős részét megőrző, ugyanakkor a vállalkozói magatartás irányába óvatosan nyitó társadalmi rétegek életvitelébe, magatartásába.

Minden jel arra utal, hogy — a gazdálkodási formát és a gazdaságok méretét tekintve is — a mezőgazdaság a *vegyesgazdaság* irányába fog haladni, ahol részben a modern farmer, részben a hagyományosabb paraszti gazdálkodás mellett továbbra is megmaradnak az új viszonyokhoz illeszkedő mezőgazdasági szövetkezetek is. Ennek következtében a paraszti polgárosodás is *két* irányból fog kialakulni: az egyik a farmer, illetve a hagyományos paraszti gazdálkodás világában formálódik ki (akár teljes, akár részidős gazdálkodóként), a másik a magántulajdonon alapuló szövetkezetekben keresi a polgárosodás útját.

Az utóbbi években felerősödő viták során számos kérdés és igen sok hipotézis fogalmazódott meg a paraszti polgárosodás lehetséges irányát illetően. Az első viták óta eltelt időszakot értékelve elmondható, hogy a kérdések száma nem csökkent, legfeljebb bizonyos hipotézisek felett járt el az idő. Makro- és mikroszinten egyaránt kemény birkózás zajlik az átmenet problémáival. A gazdasági szempontok és érdekek a fő mozgatórugók, amelyek gyakorta jogi vagy politikai köntösben jelennek meg. Ám a társadalmi értékek és magatartásminták változása jóval lassabban megy végbe, ezért a folyamatok társadalmi fogadtatása meglehetősen kedvezőtlen.

A tanulmány alapjául szolgáló vizsgálat eddigi eredményei arra engednek következtetni, hogy — az átmenet bizonytalanságait is figyelembe véve — a két irányból kibontakozó paraszti polgárosodás igen szerény alapjai lassanként kezdenek körvonalazódni. A mezőgazdasági kistermelés keretei közül kinövő paraszti polgárosodás előzményei hosszabb történeti időszakra tekintenek vissza, következésképpen az e téren megfigyelhető lassú „építkezés'' folyamatát jobban nyomon lehet követni. A tények azt mutatják, hogy a *kisgazdaságok mérete* fokozatosan

növekszik, tehát észrevehető *koncentrálódás* zajlik. Ez a koncentrálódási folyamat egyaránt jellemző a kistermelők egészére és azon belül is a nagyobb gazdaságokat működtető mezőgazdasági vállalkozókra. A vizsgálat keretében végzett egyik adatfelvétel különösen érdekes információkat nyújtott a mezőgazdaság vállalkozói elitjének gazdasági magatartásáról és stratégiájáról. (A vizsgálat azokra irányult, akik 1990-ben 1 millió Ft, illetve ahhoz közeli évi bruttó termelési értéket produkáltak.) Ennek alapján kiderült, hogy ebben a körben már egyaránt jellemző a hosszú és a rövid távon való vállalkozói gondolkodás. A hosszú távú stratégiai magatartás alapvetően abban nyilvánul meg, hogy közel két év alatt a mezőgazdasági vállalkozók 30%-a növelte földterületét, ám 11%-a csökkentette. Meghatározó tehát a növekedésre való orientáltság, azonban a földterületüket csökkentők 11%-os részaránya azt is jelzi, hogy ebben a körben viszonylag nagy a kockázat, amely sokak számára a lecsúszás veszélyét hordja magában.

A rövid távon való alkalmazkodást is nyomon lehet követni, és erre elsősorban az állatállományban bekövetkezett változások adnak igen szemléletes példát. Ugyanezen mezőgazdasági vállalkozóknak 14%-a csökkentette szarvasmarhaállományát és csupán 5%-a növelte, a sertésállomány esetében pedig még erőteljesebb a csökkentési tendencia, miután 44%-uk csökkentette az állományt és mindössze 7%-uk növelte. Nemzetgazdasági szempontból természetesen kedvezőtlennek lehet ítélni az utóbbi tendenciát, azonban a vállalkozók magatartásában megfigyelhető kettősség, azaz a hosszú távon való növekedési szándék és rövid távon a piachoz való alkalmazkodás azt jelzi, hogy a kistermelés bölcsőjéből kinövő vállalkozók jelentős része már rendelkezik azokkal a képességekkel, amelyek a modern polgári társadalmak vállalkozóira is jellemzőek.

E folyamatok hajtóerőit vizsgálva a gazdasági érdek mellett fontos társadalmi összefüggéseket is megfigyelhetünk, nevezetesen azt, hogy a családi gyökerek meghatározóak a vállalkozói magatartás kialakulásában. Bizonyos fokú nemzedéki kontinuitást lehet felfedezni a szülők és nagyszülők korábbi társadalmi és gazdasági helyzete, valamint az intenzív gazdálkodásra való jelenlegi törekvések között.

A kisgazdaságok koncentrálódásával és támogatásával párhuzamosan a *szövetkezeti szektor „összehúzódását''* figyelhetjük meg, ahol továbbra is a felbomlási folyamatok dominálnak. Tény ugyanakkor az is, hogy igen erőteljes kényszerek és érdekek szorgalmazzák e szektor valamilyen formában való *fennmaradását*.

A szövetkezetek és a magángazdaságok egymáshoz viszonyított térfoglalását tekintve szükségszerűen új arányok fognak kialakulni, és számítani lehet arra, hogy a jelenlegi „illeszkedési válság'' még belátható ideig eltart. A konszolidálódás akkor válik tartóssá, amikor ismét felerősödik a két szektor közötti kooperáció.

Mindkét szektor közös vonása, hogy a vállalkozói mezőgazdaság megteremtése meglehetősen költségigényes, ezért a paraszti polgárosodás alapjainak megszilárdulása feltehetően hosszadalmas lesz, és a tömegarányokat tekintve csak a fokozatos térnyerés lehet a jellemző.

Mindez bizonyos feszültségeket okozhat a hazai polgárosodás egyébként is sok nehézséggel együtt járó folyamatában. A mezőgazdaság tőkeszegénysége

miatt ugyanis a paraszti polgárosodás — a folyamat egészén belül — a gyenge láncszem szerepébe szorulhat. Ez azonban kedvezőtlen lenne a polgárosodás egésze szempontjából is, mert a hazai viszonyok között meghatározó méreteket öltő rurális térségekben csak a kétféle polgárosodás (paraszti és nem paraszti) egymást erősítő hatásától várható érdemleges fejlődés. Csak az egészséges településen belüli munkamegosztás nyújthat kedvező gazdasági alapokat bizonyos térségek, így elsősorban az Alföld polgárosodásához, ahol ennek korábban is sajátos hagyománya volt.

A nagyüzemek átalakulására vonatkozó megfelelő információk hiányában ez a tanulmány elsősorban a *mezőgazdasági kistermelés* átalakulásával foglalkozik. E termelési forma gazdasági és társadalmi jellemzőinek bemutatása azt a célt szolgálja, hogy bizonyos áttekintést adjon a vállalkozói, illetve a hagyományos jellegű paraszti gazdálkodás jövőbeni elterjedésének lehetőségeiről, valamint a potenciálisan szóba jöhető társadalmi rétegek magatartásáról.

A vizsgált jelenségeket és folyamatokat a polgárosodás, azon belül is a paraszti polgárosodás szemszögéből vizsgálom. Az ezzel kapcsolatos értelmezési keret bővebb kifejtését egy korábbi tanulmány adja közre (Harcsa 1993). Ezért itt csupán azokat a főbb kérdésköröket vizsgáltam, amelyek a vállalkozói magatartásban bekövetkezett változásokra utalnak és amelyeket valamilyen módon összefüggésbe lehet hozni a paraszti polgárosodással. Ebben az értelmezésben a mezőgazdasági kistermelés úgy jelenik meg, mint a paraszti polgárosodás előzménye.

Az anyag különböző statisztikai adatgyűjtések eredményeire támaszkodik, és ez a körülmény eleve meghatározta az elemzés során szóba jöhető kérdések körét.

A mezőgazdasági kistermelés átalakulásánál és a paraszti polgárosodás szemszögéből való vizsgálatánál abból a feltételezésből indultam ki, hogy e folyamatot *két irányból* kell nyomon követni.

- Egyik oldalról rendkívül fontosnak kell tekintenünk a „felülről", tehát a mezőgazdasági nagyüzemek felől jelentkező bomlási és átalakulási folyamatokat. Ennek érdekében megvizsgáltam, hogy miként alakult az utóbbi időszakban (1987–1991 között) a mezőgazdasági nagyüzemek által magántermelőknek bérbeadott földterület, állatállomány, valamint a gazdasági épületek bérbeadása. Az itt megfigyelhető folyamatok ugyanis egyrészt kellően érzékeltették azt, hogy az adott keretek között milyen mozgástere volt a kistermelőknek, másrészt azt, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek is egyre inkább a termelőeszközeik racionálisabb hasznosítására, továbbá a gazdálkodási forma rugalmasabbá tételére kényszerültek. E kérdések kapcsán feltétlenül ki kellett térni a mezőgazdasági nagyüzemek és a kisüzemek között kialakult kooperáció jellemzőinek bemutatására.
- A másik oldalról nézve viszont fontos annak ismerete, hogy vajon a kisgazdaságok különböző típusai milyen anyagi források alapján jöttek létre. Ehhez kapcsolódva megkülönböztetett figyelmet kell szentelni a családi gyökerek (a kulturális tőke) szerepének, ezen belül is a családi szálakon megfigyelhető kontinuitás megjelenésének.

A kisgazdaságok átalakulásának egyik legfontosabb fokmérője az árutermelés nagysága, ezért a tanulmány erre vonatkozóan kiterjedt adatgyűjtések alapján próbálja meg az e téren megfigyelhető jellegzetességeket bemutatni. Ehhez kapcsolódik az a kérdés, hogy vajon ezek a gyakorta már egyáltalán nem kis méretű gazdaságok milyen hatékonysággal és milyen gépesítettség mellett gazdálkodnak.

Nagyüzem–kisüzem kooperációja

A hazai agrárfejlődés utóbbi évtizedeit értékelve túlzás nélkül megállapítható, hogy e korszak *egyik legjelentősebb fejleménye a nagyüzem és a kisüzem sajátos* keretek között történő *együttműködése* volt. A két üzemforma közötti kapcsolatot akkor is együttműködésnek kell tekintenünk, ha ez alapvetően nem az egyenrangú partneri kapcsolatokon alapult. Köztudott ugyanis, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek részben már a méretük miatt is, részben az ideológiai megfontolásokból biztosított különböző gazdasági előnyök alapján is meglehetősen hegemón szerepet játszottak ebben az együttműködésben. Továbbá az is tény, hogy a kisüzemek a mindenkori ideológia különféle engedményeként nyerték el mai formájukat, működési lehetőségeiket, és végig a nagyüzem árnyékában fejlődtek, vagy megmaradtak a korábbi törpegazdaság színvonalán. Fejlődésüket gazdasági szükségszerűségek motiválták ugyan, azonban ez a szükségszerűség csak akkor érvényesülhetett, ha ezt a fennálló ideológiai-politikai viszonyok megengedték. (Felfoghatjuk ezt a politika és a gazdaság legáltalánosabb szinten vett „alkujának" is.)

Bebizonyosodott, hogy a kialakult együttműködés mindkét üzemforma számára *hasznot hozó* volt, mert ha ez nem így alakul, akkor a fennálló viszonyok között minden kooperációs kísérlet hamvába holt volna.

Sajátos körülmény, hogy az elkülönült működés — mindkét üzemformán belül — zavarokat okozott, sőt gyakorta a működésképtelenséghez vezetett. Figyelembe véve az adott technikai, technológiai fejlődést, valamint a világpiaci hatásokat, az egymástól külön utakon járó két üzemforma tehát egyre kisebb hatékonysággal tudott működni. A hatékonyabb gazdálkodás kikényszerítésében szerepe volt továbbá az érintett népesség növekvő modernizációs és anyagi igényének is. Ezen igények kielégítésére megfelelő forrásokra volt szükség, és ehhez a mezőgazdaság kínált bizonyos mozgásteret.

Az együttműködés tehát bizonyos értelemben a két irányból folyamatosan jelentkező modernizációs kihívások termékének is felfogható. Következésképpen a jövőbeni kooperáció sikere attól függ, hogy a további átalakulási folyamatok eredményeként milyen mértékben jönnek létre újfajta együttműködési formák a nagy-, a közép- és a kisüzemek között, amelyhez a tulajdoni viszonyok megváltozása teljesen új feltételeket teremtett.

Úgy vélem, hogy a továbbiakban bemutatásra kerülő adatokat és összefüg-

géseket csak az itt felvázolt értelmezési keretben lehet kellően értékelni. Először is célszerű azt számbavenni, hogy a fentiekben jelzett együttműködés milyen termelési és gazdasági alapokra támaszkodott.

1991-ben a kistermelők az ország összes mezőgazdasági földterületének mintegy 14%-án gazdálkodtak, amely 1 millió 452 ezer hektárt jelentett. Ennek közel felét (48,6%-át) a mezőgazdasági nagyüzemek által kiadott háztáji és illetményföld, valamint a magántermelőknek bérbe adott földterület tette ki. A lakosság által kisegítő (és hobbi) tevékenységként művelt terület részaránya 39%-ot, az önálló gazdálkodóké 12%-ot tett ki.

Ezek a tények tehát kellően érzékeltetik azt, hogy a kistermelés meghatározó része — mintegy fele — valamilyen módon a mezőgazdasági nagyüzemekhez kötődött. Természetesen ezek az arányok művelési áganként igen jelentős eltérést mutattak. Így például a mezőgazdasági nagyüzemekhez való kötődés a szántóterület esetében a legnagyobb mérvű, hiszen a kistermelők használatában levő szántónak kereken háromnegyedét a nagyüzemek osztották ki vagy adták bérbe a kistermelőknek.

A bérbeadás a 80-as évek elején indult el, majd a 80-as évek végén, a 90-es évek elején e téren ugrásszerű változás következett be. 1981-ben a mezőgazdasági nagyüzemek mindössze 9,1 ezer hektár szántóföldet adtak bérbe, 1987-ben 47,1 ezer hektárt, majd 1991-ben már 310,2 ezer hektárt. Tíz év alatt a növekedés mértéke közel 35-szörös volt.

Mindez elsősorban a kisüzemek szemszögéből nézve jelent igen erőteljes változást, azonban e folyamat hatása jól nyomon követhető a mezőgazdasági nagyüzemek oldaláról is. 1981-ben a mezőgazdasági nagyüzemek földterületének 4,2%-át művelték kistermelők, 1988-ban 5,9%-át és 1991-ben 11,2%-át. Az idősor alapján látható, hogy *a 80-as évek végén gyorsult fel a hagyományos nagyüzemi gazdálkodási forma felbomlása* és egyre több földterület került a kistermelők használatába.

Művelési ágak szerint vizsgálva pedig kiderül, hogy 1991-ben a mezőgazdasági nagyüzemek szőlőterületének több mint a felét (55%-át) már a kistermelők művelték, és a gyümölcsösöknél is 40%-os volt a kistermelőknek kiadott terület. (A szántónál viszont 13%.) Ezek a belső arányok tehát arra hívják fel a figyelmet, hogy a munkaintenzív kultúrák esetében a nagyüzemek fokozottan törekedtek a *racionálisabb* gazdálkodási forma kialakítására. A szőlő- és gyümölcsterület bérbe- és részesművelésbe adásával ugyanis jelentősen csökkenteni lehetett a termelési költségeket.

Jelentős változás következett be az utolsó 2–3 évtizedben a növénytermelés szakosodásában. A gabonafélék és más, jól gépesíthető növények termelése a nagyüzemekbe koncentrálódott, míg a sok kézimunkát igénylő kertészeti ágazatoké a kisgazdaságokba. A nagyüzemek nem tudtak megbirkózni a kézi munkák hatékony szervezésével a nagyüzemi keretek között, a kistermelők pedig többnyire nem tudták elérni a jól gépesített nagyüzemi termésátlagokat.

Érdekes vonás, hogy a növénytermesztési ágazatoktól eltérően az állattartásban nem figyelhető meg a kisüzembe kihelyezett állatállomány dinamikus növeke-

dése. Sőt, 1987–1991 között több területen is inkább *visszaesés* következett be. Így például 1987-ben a kihelyezett szarvasmarha a nagyüzemi állomány 5,7%-át tette ki, 1991-ben csupán 3,7%-át; a hízósertés esetében 7,7%-ról 4,6%-ra csökkent a kihelyezett állomány aránya. A tyúkféléknél viszont nagyjából szinten maradt (14–15%-os részaránnyal).

A csökkenés, illetve a stagnálás mellett az is szembetűnő, hogy a kihelyezett állomány meglehetősen alacsony részarányt képviselt a nagyüzemi állomány egészén belül. Egyedül a libatartásnál mutatkozott nagyobb mértékű kihelyezés (mintegy fele részben).

Az állattenyésztés terén tapasztalt tendencia alapvetően azzal van összefüggésben, hogy a kistermelőknek *gazdaságosabb* volt a saját állományon alapuló állattartás, miután a nagyüzemek a kihelyezés révén nem tudtak tartósan kedvező feltételeket kínálni.

A 80-as évek végén a mezőgazdasági nagyüzemek már nemcsak a földterületet és az állatállományt adták a kistermelők kezébe, hanem elkezdődött a gazdasági épületek és kisebb részben a gépek *bérbeadása* is. Egy-egy magántermelő már nem csupán a termelés egy-egy fázisára hozhatott létre szerződéses alapon nyugvó vállalkozást, hanem a gazdasági épületek és esetenként a szükséges gépek bérlésével a gazdálkodás teljes vertikumát maga szervezhette.

A gazdasági épületek közül a növényházak (24,7%), a juhhodályok (17,3%) és a baromfiólak (13,9%) bérbeadása volt a leginkább elterjedt. Azaz többnyire olyan ágazatokban volt a leggyakoribb a kistermelők bérlési szándéka, ahol egy család (a saját munkaerejére támaszkodva) el tudta látni a bérelt épületben lévő állatállomány vagy kertészeti kultúra gondozását. Ennek megfelelően a tehénistálló (6,7%) és a sertésól (5,8%) bérbeadása sokkal ritkább volt, hiszen a vállalkozó egy kisebb állományt a saját gazdasági épületében is fel tudott nevelni.

A fenti tendenciák kialakításában az is szerepet játszott, hogy a gazdaságok nagyobb része — részben öröklés, részben saját építés következtében — rendelkezett gazdasági épületekkel, sőt bizonyos számítások arra utaltak, hogy e gazdasági épületek számottevő hányada üresen állott. Azt lehet tehát mondani, hogy a kisgazdaságok az egyik oldalon a földterület szűkében szenvedtek, a másik oldalon pedig jelentős feleslegük volt a gazdasági épületekből.

Az adatok azt mutatták, hogy részben a gazdaság típusától, részben annak méretétől függően jelentős különbségek voltak a gazdasági épületekkel való ellátottságban. Általános vonás, hogy az állattartó gazdaságok döntő többségének saját tulajdonú istállója és sertés- vagy baromfiólja volt. A növénytermesztő gazdaságokban ezek a gazdasági épületek jóval ritkábban fordultak elő, és feltehető, hogy gazdasági profiljuk kialakításában ez a körülmény is szerepet játszott.

További fontos összefüggés, hogy minél nagyobb a gazdaság (a bruttó termelési érték szerint mérve), annál gyakoribb a különféle gazdasági épületek megléte. A sertés- és a baromfiól esetében viszont 100 ezer Ft bruttó termelési érték felett már nincsenek számottevő különbségek.

Jelentős befolyásoló tényező a gazdálkodó foglalkozási csoportja is. Ennek megfelelően érthetően a mezőgazdaságban dolgozók körében figyelhető meg a gazdasági épületekkel való kedvezőbb ellátottság. A mezőgazdaságban dolgozók csoportján belül is jelentős különbségek vannak, és közülük a felsőfokú végzettségű agrárszakembereket érdemes kiemelni, miután körükben viszonylag kevesen rendelkeznek az állattartáshoz szükséges gazdasági épületekkel.

Ez a körülmény azért érdemel figyelmet, mert a korábbi összefüggések azt jelezték, hogy éppen ezen agrárszakemberek csoportjából kerültek ki a legnagyobb árutermelők, valamint hogy ezekre a gazdaságokra volt a leginkább jellemző a gazdaság modernizálására irányuló törekvés. Valamennyi szempontot mérlegelve ezért joggal feltételezhető, hogy ezek az agrárszakemberek saját gazdaságuk fejlesztését és modernizálását alapvetően a mezőgazdasági nagyüzemmel való kedvező kooperációs lehetőségekre alapozták.

Az itt megfigyelt tendenciákat összegezve elmondható, hogy a nagyüzemek és a kisüzemek közötti kooperációt alapvetően a gazdaságossági szempontok motiválták. A földterület részesművelésbe és bérbeadásával, valamint az állatállomány, az épületek és a gépek bérbeadásával csökkenteni lehetett a nagyüzemek termelési költségét.

A piaci viszonyok tehát — még ha korlátozott mértékben is, de — a racionális gazdálkodás és a változatos gazdálkodási forma kialakítására kényszerítették a nagyüzemeket. E folyamatok hatása kettős volt, egyrészt bővültek a nagyüzemek termelési lehetőségei, hatékonyabban tudták használni a termelő vagyont és az eszközöket. Másrészt *fokozatosan lazultak* azok a keretek, amelyek a közös gazdálkodás alapját jelentették. Egyre inkább megszűnt ugyanis a közös munkán alapuló termelés, illetve az így létrehozott eredmény közös elosztása. Helyette sokkal inkább az egyéni teljesítmény, sőt az egyéni vállalkozókészségen alapuló termelési forma vált meghatározóvá. Ez a körülmény viszont egyértelműen a hagyományos nagyüzemi keretek felbomlását hordozta magában, sőt hosszabb távon a nagyüzemi gazdálkodási forma túlzott jelenlétének megszüntetését.

A gazdasági racionalitás azt kívánta, hogy a nagyüzemi gazdálkodás azokra a területekre szoruljon vissza, ahol az valóságosan is versenyképes, továbbá véglegesen fel kellett adni azt az elvet, hogy e nagyüzemek csak meghatározott (szocialistának tekintett) keretek és forma között gazdálkodhatnak. A hatékony működés szempontjai eleve kikényszerítették a mindenkori adottságokhoz igazodó gazdasági magatartást. Ennek következtében a nagyüzemek jelentős része egyre inkább *vállalkozás*ként működött.

Ezek a folyamatok végül is elvezettek ahhoz a paradox helyzethez, hogy ezek a nagyüzemek vállalkozásszerűen próbáltak ugyan működni, azonban emögött a tulajdoni viszonyok teljes rendezetlensége húzódott meg. Ez a helyzet mindenképpen zsákutcát jelentett a jövőbeni fejlődés szempontjából. A továbblépéshez feltétlenül rendezni kellett a nagyüzemek használatában és tulajdonában levő termelő vagyon tulajdoni viszonyait.

A gazdasági tényezők tehát, ha fokozatosan is, de szétfeszítették az alapvetően ideológiai keretek közé szorított nagyüzemi termelési formát. Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy az itt szinte szükségszerűségként bemutatott folyamatok oksági összefüggéseit és az utólag rekonstruált fejlődési menetet nem lehetett előre látni.

Családi gyökerek a kistermelés továbbélésében
(Van-e kontinuitás?)

A társadalmi mobilitással foglalkozó kutatók mindig kiemelt figyelmet fordítottak *az agrárszférában lezajló mozgásokra*, és ennek megfelelően a vizsgálatok során fontos kérdés volt, hogy vajon a mindenkori mezőgazdasági foglalkozásúak újratermelődését mennyiben határozza meg a szülők korábbi társadalmi csoportja és főleg a mezőgazdasággal való kapcsolata.

Általános tendenciaként lehetett megfogalmazni, hogy az utóbbi évtizedekben fokozatosan nyitottabbá váltak ugyan a mezőgazdasági foglalkozásúak csoportjai, azonban továbbra is jellemző vonás volt, hogy e csoportokban a parasztszármazásúak alkották a meghatározó tömeget.

Hasonló összefüggést lehetett megfigyelni a mezőgazdaság második gazdaságának, a kistermelésnek a generációk közötti átörökítésében is. A kutatások kimutatták, hogy az intenzívebb (árutermelő) mezőgazdasági kistermelés többnyire azokra jellemző, akiknek a szülei is gazdálkodók voltak. Alapvetően ezen összefüggések alapján fogalmazódott meg *a megszakított polgárosodás elmélete (Szelényi, Juhász)*, mely szerint zömében a volt középparaszti családok leszármazottai — a szülőktől örökölt gazdálkodási ismeretek és bizonyos gazdasági felszereltség birtokában — viszonylag autonóm keretek között, *vállalkozásszerűen* próbáltak kiegészítő jövedelemhez jutni és ezáltal egy magasabb életszínvonalat elérni.

Ezen elmélet kapcsán természetesen számos *vitakérdést* lehet megfogalmazni. Így többek között azt, hogy vajon mennyiben tekinthető a *polgárosodási hagyományok folytatásának* pusztán az a tény, hogy a középparaszti családok leszármazottai nagyobb mértékben folytattak kistermelést, hiszen a szakmai hagyományok átörökítése más szakmákra is jellemző (orvosok, mérnökök, bányászok, iparosok stb.). Vajon a kistermelés sajátossága (a nagyobb tömegarányok) nem inkább abból adódik, hogy a falvakban élők számára *eleve adottság* a mezőgazdasági földterület?. Mindehhez még az is hozzájárult, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek működése eleve feltételezte a háztáji földterület kiadását, tehát a termelőszövetkezeti tagok számára intézményesen biztosítva volt a kistermelésre való ösztönzés. (Függetlenül az erre való hajlandóságtól és a kulturális tőke szerepétől.)

A kiegészítő jövedelmek és általában a magasabb életszínvonal elérése más rétegek esetében is fontos cél volt, ezért ennek kapcsán felvetődik az a kérdés, hogy vajon azok a családok, amelyek nem a mezőgazdaság és ezen belül nem a kistermelés keretei között keresték a boldogulásukat, azok vajon — a kistermelők-

höz viszonyítva — mennyire sikeres *életstratégiát* valósítottak meg. Kérdés tehát, hogy mennyiben tekinthető a falusi polgárosodás meghatározó útjának a volt középparaszti utódoknak a kistermelésben megnyilvánuló magatartása.

Vajon tényleg igaz-e az a feltételezés, hogy „Akik nem tudtak ellenállni a proletarizálódás és káderré válás kettős nyomásának, érthető módon elvesztek a polgárosodás ügye szempontjából" (Szelényi 1990).

Az 1991. évi (a 12 ezer háztartásra kiterjedő háztartás-statisztikai mintán végzett) vizsgálat keretében megkérdeztük, hogy volt-e a gazdálkodónak és családjának a korábbi időszakban földterülete. E kérdésfeltevés a kistermelés továbbélésében a generációk közötti folytonosságot kívánta ellenőrizni. A folyamatosság nyomon követésének érdekében három időpontra — 1938, 1948 és 1959-re — rögzítettük a megkérdezett, valamint a szülei birtokában levő földterület nagyságát.

A kapott eredmények megerősítik azokat a korábbi feltételezéseket és állításokat, mely szerint a családok korábbi időszakban jellemző társadalmi helyzete, jelen esetben a földbirtoka számottevő mértékben meghatározza az utódcsaládok kistermelésbe való bekapcsolódását.

Azon háztartások aránya, ahol 6 kat. hold feletti volt a földterület (%)

Gazdaságnagyság jelenleg	1938-ban	1948-ban	1959-ben
Gazdaságok			
– 10 000 m^2 felett	28,1	36,1	21,9
– 5000–9999 m^2	22,5	29,5	17,0
– 2000–4999 m^2	22,5	27,4	13,4
– 2000 m^2 alatt	15,0	17,8	6,0
Összesen	21,2	26,4	13,5
Gazdaságnak nem tekinthető, de kistermeléssel foglalkoznak	15,6	16,6	5,2
Kistermeléssel nem foglalkoznak	9,4	7,8	1,2
Összes háztartás	16,2	18,3	7,9

Az adatok ugyanis azt mutatják, hogy minél intenzívebben (minél nagyobb földterületen) gazdálkodnak jelenleg a kistermelők, annál *magasabb* körükben azoknak az aránya, akiknek a szülei a korábbi időszakokban is gazdálkodtak. Így például a jelenleg 10 ezer m^2 feletti kisgazdaságok esetében 1938-ban a szülők 28%-ának volt 6 kat. hold, illetve annál nagyobb földterülete. A legkisebb — a 2000 m^2 alatti — gazdaságok esetében 15% a megfelelő arányszám, a kistermeléssel nem foglalkozók körében viszont csupán 9%.

Hasonló tendenciát figyelhetünk meg akkor, ha azt nézzük, hogy mekkora részarányt mutat azon családok aránya, ahol a szülők nem rendelkeztek földterülettel. A „nagyok" között — 1938-ra vonatkozóan — 30%, a „kicsik" között 41% és a kistermeléssel nem foglalkozók körében 59% a megfelelő arányszám.

Az 1938-tól 1959-ig terjedő több mint húsz évben észrevehető ingadozást lehet megfigyelni. 1948-ban a korábbi (1945-ös) földosztás eredményeként számottevően megnőtt a földterülettel, ezen belül is az 5 kat. hold feletti gazdasággal rendelkezők hányada. A növekedés éppen ott volt a legnagyobb mértékű, ahol a kistermelők jelenleg is a legnagyobb földterületen gazdálkodnak.

Sajátos vonás, hogy a kistermeléssel jelenleg nem foglalkozó háztartások esetében ezt a tendenciát *nem lehet* megfigyelni. Az ide tartozó társadalmi csoportoknál tehát folyamatosnak tűnik az agrár háttértől való elszakadás.

1948–1959 között ismét változás következett be, hiszen az 50-es évek végén, a szövetkezetesítés második hullámának befejeztével a földterülettel rendelkezők hányada érthetően visszaesett. A visszaesés azonban a jelenleg gazdasággal rendelkezők csoportjában számottevően kisebb mértékű volt, mint a gazdaság nélküliek körében. Mindez arra utal, hogy — az idők során — a szelekciós folyamatok eredményeként a jelenleg legintenzívebben gazdálkodó családokban volt a legerőteljesebb hajlam a kistermelés fenntartására. Ha a jelenlegi legnagyobb (10 ezer m^2 feletti gazdaságokat vesszük alapul, akkor az 1938. évi családi hátteret tekintve a következő főbb arányokat lehet megfigyelni: 30%-nak a szülei nem rendelkeztek földterülettel, 28%-nak 6 kat. hold alatti, 28%-nak 6 kat. hold feletti volt a földterülete (14% nem tudta megmondani). Úgy tűnik, hogy ezek az arányok szinte egyformán jelzik a kistermelés továbbélésében a generációk közötti *átörökítést*, valamint a vállalkozásszerűen művelt kistermelésnek a családi gyökerektől független megjelenését. Ha tehát szigorúan csak az 1938 előtti viszonyokat és csak a háztartásfő családi hátterét vesszük figyelembe, akkor szinte ugyanannyi *érv* szól a megszakított polgárosodás elmélete mellett, mint amennyi ellene.

Némileg más a helyzet, ha egyszerre három korszak (1938 előtt, 1945–1948, 1949–1959 közötti időszak) „hatását", valamint a háztartásfő mellett a feleség családi hátterét is figyelembe vesszük. (Ebben az esetben azt vizsgáltuk, hogy a három időpont közül legalább egy alkalommal rendelkezett-e a család földterülettel.) Az időhorizont és a családi háttér kiterjesztett értelmezésével már sokkal erőteljesebb összefüggéseket lehet kimutatni. Egyrészt jóval nagyobbnak mutatkoznak a családi háttérbeli különbségek a „nagy" és a „kicsi" gazdaságok, valamint a kistermeléssel nem foglalkozók között. Így például a „nagy" gazdaságokhoz tartozók csoportjában mindössze 7%-ot tett ki azoknak a hányada, akiknek a családja egyik időpontban sem birtokolt földterületet, a „kicsiknél" 17%, a kistermeléssel nem foglalkozók körében 37% volt a megfelelő arányszám.

Ha azt néztük, hogy miképpen alakult a fenti három kategóriában a legalább 6 kat. hold földterülettel rendelkezők részaránya, akkor az a „nagy" gazdaságoknál 56%-ot, a „kicsiknél" 34%-ot és a gazdaság nélküliek csoportjában 18%-ot mutatott.

Az itt alkalmazott kétféle (egy szigorúbb és egy kevésbé szigorú) mérőszám és a belőle levonható következtetések arra a nagyon fontos szempontra hívják fel a figyelmet, hogy az egyes társadalmi folyamatok értelmezését, jelen esetben a megszakított polgárosodás elméletének empirikus eszközökkel való tesztelését is

alapvetően meghatározzák a kutató által kijelölt viszonyítási keretek. Mint láthattuk, a „szigorú'' mutató nem látszott egyértelműen bizonyítani a fenti elméletet, míg a másik már sokkal szorosabb összefüggést jelzett.

E dilemmák kapcsán joggal merül fel a kérdés, hogy vajon *melyik a helyes megközelítési szempont*. A maga módján és az adott értelmezési tartományon belül feltehetően mindkét mérőszám és megközelítési szempont korrekt. A kérdés csak az, hogy a kétféle módon összeállított tényszerű adatokat milyen viszonyítási keretek között kívánom felhasználni.

Tovább árnyalja az így felvázolt képet, ha a gazdaság nagyságánál nem a földterületet, hanem az évi bruttó termelési értéket vesszük alapul. Ez a mutató jobban kifejezi az árutermelés mértékét is. Ebben az összevetésben ismét viszonylag szorosabb kapcsolatot fedezhetünk fel a szülők 1938. évi földterülete és a gazdaság mérete között.

Az évi 500 ezer Ft bruttó termelési érték feletti kategóriában — tehát a „nagyok'' csoportjában — 38%-ot tett ki azoknak a részaránya, akiknek a szülei 1938-ban legalább 6 kat. hold földterülettel rendelkeztek, a legkisebbek, a 25 ezer Ft alatti kategóriához tartozók körében a megfelelő arányszám 16%-ot tett ki. Azt lehet tehát mondani, hogy minél nagyobb volt a szülők földterülete, annál nagyobb *az esélye* annak, hogy az örököseik viszonylag intenzív árutermelést folytatnak.

Az említett vizsgálatban a nagyszülők foglalkozásáról is gyűjtöttek adatot. Ennek alapján kiderült, hogy a jelenleg „nagygazdaságot'' fenntartók (10 ezer m^2 felettiek) apai nagyapjának 49%-a volt önálló paraszt, a „kicsik'' esetében 31%, a gazdaság nélküliek csoportjában 16% volt a megfelelő arányszám. Tehát ez a mutató is viszonylag szoros kapcsolatot jelzett a jelenlegi intenzívebb kistermelés és a családi háttér között.

Kevésbé szoros összefüggést lehet megfigyelni, ha a kistermelők jelenlegi társadalmi csoportját és a szülők 1938. évi földterületét vetjük egybe. Ennek alapján kimutatható, hogy a mezőgazdasági önállók csoportjában magasabb ugyan azoknak a részaránya, ahol a szülőknek 1938-ban legalább 6 kat. hold földterülete volt, mint a többi csoportban, azonban a különbség nem nagy. Ez az arány a mezőgazdasági önállók csoportjában 30%-ot, a mezőgazdaságban alapfokú és annál alacsonyabb végzettségűek körében 25%-ot, a mezőgazdaságon kívüli és ugyancsak alapfokú és annál alacsonyabb végzettségűek csoportjában 19%-ot ért el. Úgy tűnik tehát, hogy a szülők földterülete *kevésbé határozza* meg a kistermelők jelenlegi társadalmi csoportját.

Mindez azt bizonyítja, hogy a *szülői háttér* hatása inkább a kistermelés továbbfolytatásában jelenik meg, tehát az utódok — a főfoglalkozást tekintve — kiléphetnek ugyan az agrárszférából, azonban a kistermeléshez való kötődés megmarad. Ez a tipikusan „két lábon álló'' megélhetési stratégia elsősorban a falusi ingázókat jellemzi.

Milyen forrásból jött létre a kisgazdaság?

A kistermelés családi átörökítésével kapcsolatos problémakörhöz szorosan kapcsolódik az a kérdés, hogy milyen forrásból jött létre a jelenlegi kisgazdaság. Az eddig bemutatott tények ugyanis többnyire a szülői háttér fontosságára hívták fel a figyelmet, és ennek alapján feltételezni lehetett, hogy a kistermelés továbbfolytatásában jelentős szerepe lehet a szülőktől örökölt gazdaságnak.

A kapott adatok arra engednek következtetni, hogy a jelenlegi kisgazdaság létrejöttében igen gyakori, hogy a gyermekek megöröklik a korábbi gazdaság — szövetkezetesítés után — megmaradó részét. A kisgazdaságok több mint egynegyedében az innen származó forrás volt a leginkább meghatározó. Ám, miután már a második szövetkezetesítési hullám óta is több mint három évtized telt el, a jelenlegi kisgazdaságok kialakításában érthetően már *egyéb források* játszották a döntő szerepet, így elsősorban a munkahelyi jövedelmek (32%), a kisgazdaság jövedelme (22%) és a mezőgazdasági nagyüzem segítsége (13%).

Az itt felsorolt források egymáshoz viszonyított aránya *számottevő eltérést* mutat, attól függően, hogy a kisgazdaságokat a földterület nagysága vagy az árutermelés mértéke szempontjából vizsgáljuk. Ha a földterület nagyságát vesszük alapul, akkor azt látjuk, hogy a legkisebb gazdaságok (2000 m^2 alattiak) kialakításában a munkahelyi jövedelmek szerepe igen nagy, 47%-uk esetében ez volt az elsődleges forrás, míg a mezőgazdasági nagyüzem segítsége csak elvétve (1%) fordult elő. Fordított a helyzet a legnagyobb gazdaságok (10 ezer m^2 felettiek) körében, ahol a munkahelyi jövedelmek az esetek 26%-ában, a mezőgazdasági nagyüzem segítsége pedig az esetek 20%-ában jelentett meghatározó szerepet. E különbségek döntő része abból adódik, hogy a nagyobb területű gazdaságokat — az önállókat leszámítva — többnyire a szövetkezeti tagok tartották fenn, akik igen komoly segítséget kaptak a mezőgazdasági nagyüzemektől.

Az árutermelés mértéke szempontjából vizsgálva a különbségek inkább a kisgazdaságból származó jövedelem, valamint a bankhitel terén a legerőteljesebbek. A legkisebb kategóriában (25–50 ezer Ft bruttó termelési értéket produkálók) a kisgazdaságból származó jövedelem az esetek 35%-ában, a bankhitel 3%-ában játszott döntő szerepet, a legnagyobb árutermelők (500 ezer Ft felettiek) körében 52, illetve 9% volt a megfelelő arányszám. Azt lehet tehát mondani, hogy minél kiterjedtebb az árutermelés, annál nagyobb tőke akkumulálódik a kisgazdaság jövedelméből, amit a későbbiekben a kisgazdaság *modernizálására* fordítanak. Mindezt kiegészíti a bankhitelek nagyobb mérvű igénybevétele. Az intenzív árutermelés tehát fokozottan kikényszeríti az önerőre való támaszkodást, és egyre inkább függetlenedik a szülői örökségtől.

Ez utóbbi tendenciával párhuzamosan azonban bizonyos fokig érvényesül a szülői háttér hatása is. Ezt a hatást figyelhetjük meg abban az esetben, ha a gazdaság kialakításában szerepet játszó forrásokat a szülők és nagyszülők korábbi (1938, 1948, 1959) földterületének nagysága szerint nézzük. Ennek alapján megállapítható, hogy minél nagyobb földterülete volt a szülőknek, annál nagyobb volt

a szerepe az öröklésnek a jelenlegi gazdaság létrejöttében. Az *öröklést* mint forrást azonban tágan kell értelmeznünk, mert ennek számottevő szerepe (16%) volt azon gazdaságok létrejöttében is, ahol a szülőknek nem volt földterülete. Ez utóbbiak esetében — tehát ahol a szülőknek nem volt korábban földterülete — további sajátosság, hogy a gazdaság fejlesztéséhez némileg nagyobb mértékben vettek fel bankhitelt, mint azok, akiknek szülei rendelkeztek földterülettel. Mindez érthető is, hiszen az öröklés hiánya miatt fokozottabban szorultak egyéb források igénybevételére.

Az árutermelés jellemzői

Túlzás nélkül állítható, hogy az utóbbi évtizedekben a mezőgazdasági kistermelés legfőbb hajtóereje az árutermelésre való törekvés volt. E törekvés azon a racionális magatartáson alapult, mely szerint a kistermelés révén akkor lehet elérni a maximális hasznot, ha egy-egy termékféleségből minél nagyobb mennyiséget sikerül a piacon értékesíteni. E törekvés volt tehát az elindítója a későbbi vállalkozói magatartás kialakulásának és végső soron a gazdálkodás folyamatos modernizálásának is.

Az 1970-ig visszatekintő adatok alapján kimutatható, hogy két évtized alatt — a bruttó termelést véve alapul — mintegy *kétszeresére* növekedett a kisgazdaságok árutermelése. 1970-ben az összes termelésük 37%-át, 1990-ben 72%-át értékesítették a kisgazdaságok. Ez a körülmény tehát egyértelműen azt igazolja, hogy a kistermelés fejlődésében az *áruértékesítés* meghatározó volt.

Az adatsorok alapján azonban az is kiderül, hogy 1990–1991 között számottevően, 72%-ról 65%-ra esett vissza az értékesített termékek hányada.

Kistermelők árutermelése

Év	Kistermelők áruforgalma		
	1980=100,0	bruttó termelésük %-ában	a mg. összes áruforgalma %-ában
1980	100,0	62,3	23,6
1985	124,9	73,5	27,0
1990	111,6	72,2	36,3
1991	97,1	64,6	39,7

Ez a tendencia feltehetően azzal van összefüggésben, hogy ebben az időszakban már jelentősen gyarapodott a nagyobb gazdaságok száma, amelyek — a kisebbekhez viszonyítva — a termelésük során sokkal nagyobb mértékben használják fel a saját terméküket. Így többek között saját maguk termelik meg a takarmányt, amit nem adnak el, hanem feletetik az állataikkal. Ennek következtében érthetően csökken az értékesített (de nem az előállított) termékek aránya.

Az adatok alapján az is kimutatható, hogy 1980 óta jelentősen *megnövekedett a kisgazdaságok részesedése* a mezőgazdaság összes áruértékesítésén belül. 1980-ban a kisgazdaságok részesedése 24%-ot, 1991-ben 40%-ot tett ki. Ez a tendencia szintén arra utal, hogy részben a nagyüzemekkel való rugalmasabb együttműködés révén, részben a nagyobb méretű magángazdaságok számbeli gyarapodása következtében a kisüzemek árutermelése komoly mértékben megnövekedett.

A vizsgálat során két, egymástól független (1991. évi) adatfelvétel alapján próbáltunk információt gyűjteni a kisgazdaságok árutermeléséről. Az egyik felvételben (a háztartás-statisztikai felvételhez kapcsolódó mintán) azt néztük, hogy a kistermelők globálisan milyen arányban értékesítik a növényi, illetve az állati termékeket. A másik felvételben (mintegy 80 ezer kisgazdaságban) pedig termékféleségenként tételesen megkérdeztük, hogy a megtermelt növényi termékből mekkora mennyiséget értékesítettek.

A kapott eredmények megerősítették azt a korábbi adatgyűjtések alapján ismert következtetést, mely szerint a kistermelők egészét tekintve a termékértékesítés *többcsatornás*. Ezek közül is azonban a legjelentősebb tételt a szabadpiaci értékesítés (magánszemélyeknek vagy kiskereskedőknek) jelenti, amely az állati termékek esetében a kisgazdaságok 55%-ára, növényi termékeknél 58%-ára jellemző. Nagyságrendileg (növényi termékeknél) ezt követi az ajándékozás (44%), a vállalatoknak szerződéses alapon való értékesítés (31%) és ugyancsak a vállalatoknak való értékesítés szerződés nélkül (25%). (Az állati termékeknél ez a sorrend csak kissé változik.)

A fentiekben jelzett értékesítési irányok a gazdaság méretétől, specializáltságától függően kisebb vagy nagyobb mértékben változnak. Úgy tűnik, hogy e téren a földterület nagysága számít a legkevésbé meghatározónak. A kisebb, illetve a nagyobb földterületű gazdaságok között csak a növényi termékeknél, továbbá csak egy bizonyos mérethatár alatt, illetve felett van számottevő különbség. Ennek megfelelően a 2000 m^2 alatti, illetve az efeletti gazdaságok között lehet választóvonalat húzni, miután a 2000 m^2 alattiaknál a vállalatoknak történő értékesítés (ha csak az első helyen említett értékesítési irányt vesszük) mindössze 17%-ot, az ajándékozás viszont 36%-ot tesz ki. A 2000 m^2 felettieknél a vállalatoknak történő értékesítés 41–48%-ot is elér, ezzel szemben az ajándékozás csupán 14 százaléknyi. Ez a tendencia érthető is, hiszen a legkisebb gazdaságok már méretüknél fogva sem rendezkedhetnek be olyan volumenű árutermelésre, mint a nagyobbak. Az ajándékozás gyakoribb volta pedig ugyancsak azt jelzi, hogy ezek a kisebb gazdaságok az önellátás után fennmaradó termékféleségeket inkább a rokoni, ismerősi körnek adják, ahonnan esetleg más termékeket kapnak cserébe.

Számottevően eltérő képet kapunk, ha a termékértékesítés formáját a gazdaságok bruttó termelési értéke szerint vizsgáljuk. Ebben az összehasonlításban már viszonylag szoros összefüggést fedezhetünk fel a bruttó termelési érték nagysága és a termékértékesítés formája között. Megállapítható — főleg az állati termékek esetében —, hogy minél nagyobb a gazdaság produktuma, annál gyakoribb a vál-

lalatoknak, intézményeknek szerződéses alapon történő értékesítés. Így például (állati termékek esetén) a 25–50 ezer Ft bruttó termelési értéket produkálók csoportjából mindössze 23% az aránya azoknak, akik a felvásárló vállalattal kötnek szerződést, az 500 ezer Ft feletti kategóriába tartozóknak 61%-a. A nagyobb termelők részéről ez a magatartás azzal magyarázható, hogy termelési biztonságuk érdekében feltétlenül szükségük van a biztos értékesítési piacra, és erre többnyire a felvásárló vállalatokkal való szerződés kínál viszonylag megfelelő lehetőséget. A gazdaság kiterjedtebb árutermelése tehát eleve *intenzívebb* piaci kapcsolatokat tesz szükségessé. Az ajándékozás esetében viszont fordított a helyzet, miután a nagyobb gazdaságok (500 ezer Ft felettiek) között csupán 24% körüli az ajándékozók aránya, a kisebbeknél (25–50 ezer Ft közöttiek) viszont 41%. A szabadpiacon való értékesítés terén azonban nincs számottevő különbség a különböző méretű gazdaságok között. Az itt értékesített mennyiségben viszont természetesen igen nagy eltérések vannak.

Összességében véve tehát azt lehet mondani, hogy a gazdaság méretétől függetlenül a magántermelők igyekeznek a számukra leginkább megfelelő csatornán értékesíteni a megtermelt termékeket. Ismeretes azonban, hogy az intézményes piaci kapcsolatok az utóbbi években meglehetősen bizonytalanok voltak, és ez a körülmény komoly korlátot szab az árutermelés bővítésének, sőt gyakorta a szinten tartásának is.

Említettük, hogy a finomabb elemzés érdekében egy hozzávetőlegesen 80 ezer gazdaságra kiterjedő mintán tételesen is megkérdeztük az értékesített termékek mennyiségét. Ennek alapján — a növényi termékek esetében — termékféleségenként számba lehetett venni, hogy miként alakul a szabadpiacon vagy a vállalatoknak történő értékesítés. A kapott adatok alapján kiderült, hogy termékféleségenként igen változó az értékesített termékek aránya, sőt változóak az értékesítést befolyásoló tényezők is. Ezt is figyelembe véve azonban a főbb növényi termékek esetében bizonyos általánosítható tendenciákat lehet kiragadni.

Az egyik legfontosabb tanulság az, hogy — az értékesítés globális számbavételénél tapasztaltakhoz hasonlóan — termékféleségenként is szoros kapcsolat mutatható ki a bruttó termelési érték és az értékesítés között: minél nagyobb a bruttó termelési érték, annál nagyobb a megtermelt mennyiségből az értékesített termékek aránya. A legnagyobb és a legkisebb gazdaságok közötti különbség — termékféleségenként eltérően — 2–6-szoros.

További igen fontos körülmény, hogy a gazdaságok — a több lábon állás érdekében — többféle terméket is termelnek. Döntően ezzel magyarázható, hogy a legnagyobb gazdaságokban az értékesített termékek aránya számos terméknél nem éri el a 80%-ot. A gazdaságok jelentős része ugyanis egy-két termékből közel 100%-ban értékesíti a megtermelt árut, a többi termék esetében pedig csupán az önellátás után megmaradó mennyiséget viszik a piacra. Ebből adódóan a termékféleségenként számított átlagszámok érthetően lefelé húznak.

Már a korábbi elemzések is jelezték, hogy *igen szoros az összefüggés az árutermelésre való törekvés és a gazdaságok modernizálódása között*. Tény, hogy a

kistermelők zömében a munkaintenzív kultúrák termesztésére specializálódtak, azonban e munkaigényes növényféleségek termesztése is csak akkor lehet igazán eredményes, ha rendelkezésre áll a szükséges gépi háttér.

Az értékesített termékek aránya az összes termésből a bruttó termelési érték szerint, 1991 (%)

Termékek	A gazdaság évi bruttó termelési értéke (Ft)	
	25 ezer Ft alatt	500 ezer Ft felett
Fejeskáposzta	33,3	69,0
Sárgarépa	12,7	81,1
Petrezselyem	15,1	34,5
Vöröshagyma	25,4	60,9
Uborka	46,3	84,3
Zöldborsó	10,0	36,8
Paradicsom	30,3	85,0
Zöldpaprika	18,6	74,1
Alma	44,8	85,8
Meggy	15,6	45,7
Őszibarack	19,2	83,7
Málna	68,2	80,1
Szamóca	27,1	59,7

Adataink is alátámasztották ezt az összefüggést, miután kiderült, hogy a jobban gépesített gazdaságokban sokkal nagyobb mennyiséget termesztenek, következésképpen egy-egy termékből jóval nagyobb mennyiség kerül értékesítésre.

A vizsgálatok alapján az is kiderült, hogy a jobban gépesített gazdaságok sokkal nagyobb mértékben igyekeznek szerződéses keretek között értékesíteni termékeiket, mint a kevésbé gépesített gazdaságok. Így például a szerződéses keretek közötti értékesítés a legjobban felszerelt gazdaságokban 71%-ot, az 1-2 kisgéppel rendelkezők körében 51%-ot, a gép nélküli gazdaságokban 44%-ot tett ki.

Általános tendenciaként lehetett tehát megfigyelni, hogy minél jobb a gazdaság gépellátottsága, annál nagyobb mértékű az árutermelés és annál inkább törekednek a biztonságosabbnak tűnő értékesítési formák igénybevételére.

További fontos körülmény, hogy a gazdaság gépesítésére való törekvés, valamint a piaci ismeretek elsajátítása és általában a vállalkozásszerű gazdaságszervezés meghatározott szakmai ismereteket feltételez. Ez az összefüggés vizsgálataink alapján is kimutatható. Ennek megfelelően jelentős különbségeket lehetett megfigyelni a mezőgazdasági végzettségű, azon belül is a magasabb végzettségű gazdálkodók és a nem mezőgazdasági, főleg alacsony iskolai végzettségű gazdálkodók között.

Kiderült, hogy a legnagyobb árutermelők a felsőfokú végzettségű agrárszakemberek köréből kerültek ki, akiknek a zöme egyúttal a mezőgazdasági nagyüzemek irányításában is részt vesz. E kettős szerep fokozott előnyöket kínál, amit e vizsgálat számos adata is jól érzékeltet.

Továbbá az is megfigyelhető volt, hogy a mezőgazdasági végzettségű gaz-

dálkodók jobban törekedtek a termékek szerződéses keretek között történő értékesítésére, mint a más végzettségűek. Előbbiek körében a szerződéses értékesítés az esetek 54–62%-ában volt jellemző, az utóbbiaknál 39–49%-ában.

A gépellátottságra és a szakismeretekre vonatkozó adatok alapján jól látható, hogy a vállalkozói magatartás jövőbeni további elterjedése milyen társadalmi, illetve technikai háttérre támaszkodhat. Feltételezhető, hogy leginkább e két szempont mentén fognak differenciálódni a jövő magántermelői.

- Egyik póluson lesznek a kvalifikáltabb, kellő szakismerettel rendelkező és a modernizációra fogékony gazdálkodók, akiket mezőgazdasági vállalkozóknak lehet majd tekinteni.
- A másik póluson a többnyire képzetlen és minimális szakismerettel rendelkező, a modernizációtól részben idegenkedő, részben a rosszabb anyagi viszonyok következtében a gépesítésre képtelen gazdálkodók lesznek, akik alapvetően a hagyományos paraszti gazdálkodás útján járnak majd.

Végezetül említést kell tennünk arról, hogy az *életkor* is jelentősen befolyásolja az árutermelésbe való bekapcsolódást. A korábbi vizsgálatok is azt jelezték, hogy a legnagyobb méretű gazdaságot többnyire a 40–50 évesek tartották fenn. Ez a helyzet a 90-es évek elejére is jellemző azzal a különbséggel, hogy az árutermelés intenzitását tekintve a fiatalabb — 40 éven aluli — generációk *nem maradnak el* a tőlük idősebb korosztályoktól.

A fiatalabbak kistermelésbe való nagyobb méretű bekapcsolódását feltehetően továbbra is korlátozni fogja az a körülmény, hogy a vállalkozói alapon szervezett árutermelő gazdaság kialakítása *nagyon tőkeigényes*. Emiatt kevésbé tudják — a fiatal agrárszakembereket leszámítva — érvényesíteni a modernizációra, tehát a fokozott gépesítésre és általában a vállalkozásra való nagyobb fogékonyságukat.

Termelési költségek

Számos szakember szerint az elmúlt évtizedekben a mezőgazdasági kistermelés széles körű fennmaradásában annak is fontos szerepe volt, hogy e kisgazdaságok jelentős része — a nagyüzemekhez képest — kevésbé volt költségérzékeny. A kistermelők ugyanis a saját munka értékét, sőt gyakorta a gazdaságban megtermelt termékek további termelési célú felhasználását sem számítják a valós értékén. Ebből adódóan a termelést abban az esetben is hajlandók folytatni, ha az értékesített termékből származó pénzbevétel nem fedezi a termelés összes költségét.

A valóságban ez a magatartás csak a kistermelők egy részére, bár számarányát tekintve kétségtelenül a nagyobb részére jellemző: nevezetesen azokra a gazdaságokra, ahol az önellátás az alapvető cél, és az árutermelés inkább kiegészítő szerepet játszik. A modernizálódott és árutermelésre berendezkedett magángazdaságokra ez a magatartás nem vagy csak kevésbé jellemző. E gazdaságok esetében ugyanis az árutermelés és az ebből származó jövedelem többnyire a gazdál-

kodó családok fő megélhetési forrását jelenti. Éppen ezért nem engedhetik meg maguknak, hogy a piaci viszonyoktól függetlenül folytassák a termelést.

Ezen általános tendenciákat is figyelembe véve különösen érdekesek számunkra az 1991. évi (mintegy 80 ezer gazdaságra kiterjedő) *költségvizsgálat* eredményei. Ennek keretében minden olyan költséget regisztráltak, amely a gazdaság fenntartásával kapcsolatosan felmerült. (Kivéve a saját munka költségeit.)

A kapott eredmények megerősítik azokat a különböző számítások alapján ismert összefüggéseket, melyek szerint minél nagyobb a gazdaság és minél intenzívebb az árutermelés, annál alacsonyabb az egységnyi termelési értékre jutó költség. Így többek között a legkisebb, tehát a 25 ezer Ft évi bruttó termelési értéket produkáló gazdaságokban 395 Ft-ot tesz ki az 1000 Ft termelési értékre jutó költség, a legnagyobbak, az 500 ezer Ft felettiek kategóriájában viszont csupán 152 Ft-ot. Látható tehát, hogy a legkisebb és a legnagyobb gazdaságok között 260%-os költségdifferencia mutatkozik, ami azt jelenti, hogy a kisméretű gazdaságok — a legnagyobbakhoz viszonyítva — ennyivel drágábban termelnek.

Úgy vélem, hogy ezek a tények kellően érzékeltetik azt a bevezetőben már említett összefüggést, mely szerint a kisebb — zömében önellátásra törekvő — gazdaságok költségérzékenysége igen mérsékelt, hiszen a termeléssel akkor sem hagynak fel, ha kétszeresen vagy háromszorosan drágábban termelnek, mint az árutermelésre intenzívebben berendezkedett árutermelő gazdaságok. E költségek között ugyanis döntő hányadot tesz ki a saját munkaerő aránya, amely köztudott, hogy — az adott termelési szinten — e családoknál nem igazán jelent korlátozó tényezőt.

A kapott eredmények alapján az is kiderült, hogy nem csupán a gazdaság mérete, hanem annak a profilja is meghatározza a termelés költségigényét. Így például megállapítható, hogy a termelési költségek szempontjából a vegyes gazdaságok a leginkább hatékonyak, miután itt az 1000,–Ft termelési értékre jutó költségek 191,–Ft-ot tesznek ki, a sorrendben őket követik az állattartó, valamint a növénytermelésre szakosodott gazdaságok, ahol a megfelelő érték 247,–Ft, illetve 282,–Ft. A vegyes profilú gazdaságok költségszintje tehát a növénytermelésre szakosodott gazdaságoknál 32%-kal, az állattenyésztőknél 22%-kal alacsonyabb. Ez részben azzal is magyarázható, hogy a vegyes gazdaságok között jóval több a nagygazdaságok hányada, amely eleve kedvező a költségek alakulása szempontjából.

Ezek az adatok ugyancsak megerősítik azoknak a más vizsgálatokra épülő számításoknak következtetéseit, melyek szerint azok a vegyes gazdaságok érik el a legkedvezőbb hasznot, ahol a növénytermesztés és az állattartás és általában a különböző termelési ágak egymásra épülnek.

E tendenciák alapján megállapítható, hogy a vegyes profilú, illetve az állattartó közép- és nagygazdaságok jelentős bázisát alkothatják majd a vállalkozói alapon újjászerveződő parasztgazdaságoknak.

Végezetül érdemes kiemelni további két olyan tényezőt, amely a gazdaságok költségszerkezetét jelentősen befolyásolja. Az egyik ilyen tényező a bruttó termelési érték nagysága, amelynél általános vonás, hogy minél magasabb a bruttó ter-

melési érték, annál magasabb a vállalkozásszerű gazdálkodással összefüggő költségek aránya (bérleti díj, alkalmazottak bére, hiteltörlesztés, gépköltség). Azt lehet tehát mondani, hogy — a gazdaság termelési profiljától függően — egy bizonyos mérethatártól felfelé egyre több jel utal arra, hogy a gazdálkodók fokozottan törekszenek (vagy kényszerülnek) a gazdaság vállalkozói keretek közötti működtetésére.

A másik igen fontos tényező a *gazdaság gépekkel való ellátottsága*, miután e téren is meglehetősen szoros összefüggést lehet felfedezni a gazdaság felszereltsége és a költségszerkezet között. Ez az összefüggés itt úgy jelenik meg, hogy minél jobb a gazdaság gépellátottsága, annál magasabb a vállalkozásszerű gazdálkodással összefüggő költségek aránya. Így például a legjobban felszerelt gazdaságok kategóriájában az említett költségek hányada 44%-ot tett ki, az alapvető gépek nélkül működő gazdaságokban a megfelelő érték csupán 16%.

Összegezve az eddigi részösszefüggéseket általános következtetésként lehet megfogalmazni, hogy a vállalkozói alapon működő magángazdaság kialakítása meglehetősen *költséges*, miután a gazdálkodás modernizálásával kapcsolatos költségek komoly mértékben megdrágítják a termelést. E következtetésnek a jövőt tekintve is alapvető jelentősége van, hiszen a vállalkozói mezőgazdaság széles körben való meghonosodása szempontjából *kulcsfontosságú a megfelelő nagyságú tőke*. A modernizálódásnak tehát igen *komoly ára van*.

A továbbfejlődés irányát alapvetően az dönti el, hogy a vállalkozni kívánó gazdálkodók tízezrei miképpen tudják megoldani ezt a feladatot. A kihívás és általában a jövőbeli fejlődéssel kapcsolatos kérdések *ugyanúgy* merülnek fel, mint a múlt század végén és e század első felében. Abban az időben is jelentős mértékben a megfelelő nagyságú tőke hiánya akadályozta meg a vállalkozói parasztgazdaságok tömeges meghonosodását.

A 90-es években a fejlődéssel kapcsolatos kérdés úgy merül fel, hogy vajon a kistermelők jelentős része az eddigi akkumulációs időszak (két-három évtized) eredményeire alapozva képes lesz-e a gazdaság modernizálásához szükséges tőkemennyiséget valamilyen forrásból megszerezni. Nyilvánvaló, hogy a kisgazdaság révén eddig felhalmozott források erre csak részlegesen nyújtanak majd fedezetet, ehhez alapvetően a *hitelezési feltételeknek kell megváltozniuk*.

Települési adottságok

A korábbi kutatások kimutatták, hogy Magyarországon a gazdasági adottságokban és az erre épülő életkörülményekben igen nagyok a térségi és településtípusok közötti különbségek. Ez arra vezethető vissza, hogy szinte minden gazdasági és társadalmi folyamat a térségi adottságok szűrőjén áthaladva fejti ki hatását, ezért e folyamatok megjelenését célszerű a „szűrő mechanizmusok'' oldaláról is megvizsgálni.

A „szűrő mechanizmusok''-nak a kistermelésre és általában a paraszti polgá-

rosodásra gyakorolt hatását csak akkor lehet kellően értelmezni, ha számba vesszük a települések helyzetét meghatározó más fontosabb gazdasági és társadalmi folyamatokat is. Ezen összefüggések vizsgálatára kiválasztottam néhány olyan alapvetőnek tűnő *gazdasági és társadalmi mutatót*, amelynek alakulása feltételezhetően képet ad a települési adottságok hatásáról.

A települések általános viszonyait döntően meghatározza a népességszám, illetve ezen túlmenően a népességszám hosszú távon való alakulása. Az elemzés során — a település nagysága mellett — azt is megvizsgáltam, hogy miként alakult a népességszám 1960 és 1990 között.

A polgárosodási folyamatok szempontjából fontosnak tekintettem

- az árutermelő kisgazdaságok (1991),
- az egyéni (ipari, kereskedelmi) vállalkozók (1992),
- valamint a munkanélküliek (1992)

számarányának alakulására vonatkozó mutatókat. Végül a gazdasági folyamatok „hozadékának" mérésére *két mutatót* alkalmaztam: a lakásépítés hosszú távon (1975–1991) való alakulását, valamint a gépkocsiállomány nagyságát (1990).

Bár közlöm e mutatók városokra vonatkozó adatát is, azonban a témakör szempontjából elsősorban csak a községek helyzetét elemzem, és a városokra csak annyiban térek ki, amennyiben ez a mezőgazdasági kistermelés szempontjából szükséges.

A különböző jelzőszámokat a *település nagysága* szerint vizsgálva igen erőteljes különbségeket lehet kimutatni. Bizonyos mutatók, így például az ipari és kereskedelmi vállalkozók száma, valamint a lakásépítésre és gépkocsiállományra vonatkozó mutatók alakulása egyenes összefüggést mutat a település nagyságával: minél nagyobb az adott település, annál kedvezőbb e mutatók értéke.

A különbségek érzékeltetésére érdemes kiragadni a községeken belül a legkisebb — 500 fő alatti — és a legnagyobb — 10 ezer fő feletti — településeket. Az ipari és kereskedelmi vállalkozók 1000 főre jutó száma a kisközségekben 27, a legnagyobbakban 59 fő volt, a lakásépítkezéseknél 38 és 103 db, a gépkocsiállománynál 168 és 205 db volt a megfelelő érték. Látható tehát, hogy a gépkocsiállománynál viszonylag kisebbek a különbségek, ami részben abból adódik, hogy a gépkocsi minden településnagyságnál munkaeszközzé vált, ezért elterjedtsége általános. A gépkocsiállomány minőségében azonban már sokkal nagyobb különbségek vannak, amit e mutató viszont elfed.

A fentiekkel ellentétes irányú tendenciát figyelhetünk meg, ha az árutermelő kisgazdaságok vagy a munkanélküliek arányát vesszük alapul. E két mutató alakulásánál általános vonás, hogy minél nagyobb a település, annál alacsonyabb e mutató értéke. Így többek között a legkisebb (500 fő alatti) településeken az 1000 főre jutó árutermelő kisgazdaságok száma 59, a legnagyobb községekben (10 ezer fő felett) 10. Ez azt jelenti, hogy a mezőgazdasági munkaerő-kapacitás szempontjából elsősorban a kistelepülések rendelkeznek megfelelő tartalékkal.

A munkanélküliek arányát tükröző mutató értéke a legkisebb településeken 18, a 10 ezer fő feletti községekben 9 fő, azaz *minél kisebb a település, annál na-*

gyobb a munkanélküliek aránya. Már az eddigi összefüggések is jelzik tehát, hogy *a paraszti polgárosodás* lehetőségei a legnagyobb munkanélküliséggel küzdő kisebb településeken vannak meg leginkább. Kétséges azonban, hogy az itt előforduló árutermelő gazdaságoknak milyen mértékben vannak további tőkebefektetési lehetőségei.

Mielőtt azonban további következtetésekre jutnánk, célszerű azt is megvizsgálni, hogy milyen kép bontakozik ki akkor, ha a fenti mutatókat nem egy adott időpont, hanem a népességszám hosszú távú alakulása alapján vetjük egybe. Az így kapott adatok döntően hasonló tendenciát jeleznek, azaz minél kedvezőbben alakult a település népességszáma, annál magasabb az ott élő ipari és kereskedelmi vállalkozók számaránya, valamint az 1000 főre jutó lakásépítés és a személygépkocsi-állomány, és ezzel szemben minél nagyobb volt a népességszám csökkenése, annál nagyobb az árutermelő kisgazdaságok, valamint a munkanélküliek számaránya.

Azt lehet tehát mondani, hogy a települések jelenlegi népességszáma már egy tartós folyamat eredményeként alakult ki, és ily módon a népességszámot a hosszú távon megjelenő gazdasági és társadalmi folyamatok *következményének* is felfoghatjuk. Ebben az értelmezésben a népességfogyás, az árutermelő kisgazdaságok nagyobb mértékű jelenléte, valamint a növekvő munkanélküliség egymással *szorosan összefüggő* jelenséget alkotnak. E három jelenség ugyanazon gyökerekből táplálkozik, nevezetesen abból, hogy a kisebb települések zöme agrártérségekben helyezkedik el, ahol az esetek egy jelentős részében még a mezőgazdasági termelés feltételei is rosszabbak az átlagosnál. Súlyosbító körülmény, hogy a mezőgazdaságon kívüli munkahelyek száma is viszonylag gyér. Ennek következtében az itt élő munkaképes korú népesség jelentős része máshol keresett munkát, és vállalta az ingázó életformát.

A gazdaság szerkezeti átalakulása következtében azonban elsőként többnyire a falvakból ingázók veszítették el munkahelyüket, ami ugrásszerűen megnövelte az ott élők között a munkanélküliséget.

Ilyen viszonyok között a kistelepülések árutermelő kisgazdaságai fontos *népességmegtartó szerepet* játszanak. E települések szegényes adottságai miatt ezek a rétegek alkotják a leendő polgárosodás igen fontos, ám kétségtelenül legalsó láncszemét. Az árutermelő kisgazdaságok e településeken való megerősödése és tartós meghonosodása azonban nemcsak az ott élő közösség, hanem a mezőgazdaság termelő alapjainak működtetése szempontjából is fontos.

Érdemes röviden kitérni a mezővárosokra is, miután egy részüknek a helyzete sok tekintetben rosszabb, mint például a növekvő népességszámú községeké. E kedvezőtlen helyzetű mezővárosok meghatározott térségekre koncentrálódnak, miután kimutatható, hogy az 1960 óta 5% feletti népességfogyást elszenvedő 32 város közül 27 az Alföldön helyezkedik el.

Ebben a 32 kedvezőtlen helyzetű városban az árutermelő kisgazdaságok 1000 főre jutó aránya ugyanolyan magas, mint a leginkább agrárjellegű falvakban. Ám ugyanilyen súlyos a munkanélküliség gondja is.

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a települések sorvadása és az ezzel összefüggésben kitörési kísérletként megjelenő mezőgazdasági kistermelés, valamint a növekvő munkanélküliség nem pusztán a kistelepülések problémája. Emögött általánosabb folyamatok, nevezetesen az *egyes térségek igen kedvezőtlen gazdasági szerkezete* húzódik meg.

A település nagyságából, illetve a népességszám alakulásából fakadó sajátosságok tehát eleve meghatározóak a polgárosodás *két főirányának*, nevezetesen a paraszti, illetve a nem paraszti polgárosodásnak a jövőbeli alakulása szempontjából. Ezen általános tendencia mellett azonban megfigyelhetünk olyan összefüggéseket is, amelyek nem magyarázhatók a település nagyságával. Más, korábbi vizsgálatok eredményei alapján feltételezhető volt, hogy — a fejlődés irányát tekintve — egy-egy településkategórián belül is *eltérő típusok* jöhetnek létre.

Az összefüggések nyomon követése érdekében megnéztük, hogy egy-egy településkategórián belül milyen hatása van egyrészt annak, ha magas vagy alacsony az ipari és kereskedelmi vállalkozók számaránya, másrészt ezzel párhuzamosan azt vizsgáltuk, hogy milyen gazdasági és társadalmi következménye van annak, ha ugyanezen településkategórián belül egyik településen magas, a másik helyen alacsony az árutermelő kisgazdaságok száma. Ez a megközelítés tehát arra adott lehetőséget, hogy számba vegyük az azonos nagyságú települések *eltérő adottságainak* a hatását.

Az ipari és kereskedelmi vállalkozók számarányát alapul véve meglehetősen *szoros kapcsolatot* lehetett kimutatni a lakásépítés, a személygépkocsi-állomány, a munkanélküliség és az adott településen levő vállalkozók száma között. Ez a tendencia minden településkategóriában megfigyelhető, azonban illusztrálásképpen csupán a legkisebb (500 fő alatti) települések adatait emelem ki.

Ennek megfelelően az 500 fő alatti települések csoportján belül ott volt a legalacsonyabb az 1000 főre jutó lakásépítés (29), valamint a gépkocsiállomány (150), ahol az 1000 főre jutó ipari és kereskedelmi vállalkozók száma 10 fő alatt volt. Azokon a településeken, ahol az 1000 főre jutó vállalkozók száma meghaladta az 50 főt, ott a lakásépítés megfelelő mutatója 48, a gépkocsiállományé 203 db volt.

A munkanélküliség mutatójánál is hasonló helyzetet lehetett megfigyelni: ahol kevés volt a vállalkozók száma, ott magas volt a munkanélküliség (19%), ahol viszont sok volt a vállalkozó, ott viszonylag alacsony munkanélküliséget (11%) lehetett kimutatni. Azt lehet tehát mondani, hogy — adott településkategórián belül — minél magasabb az ipari és kereskedelmi vállalkozók száma, annál kedvezőbb a lakásépítés és a gépkocsiállomány alakulása, valamint annál alacsonyabb a munkanélküliség szintje.

Az adatok arra engednek következtetni, hogy a gazdasági folyamatokat és az életkörülményeket meghatározza *az ipari és kereskedelmi vállalkozók adott településen belüli számaránya*. Természetesen ez az összefüggés nem azt jelenti, hogy a vállalkozók tették gazdagabbá ezeket a településeket, hanem itt inkább arról van szó, hogy e települések eddigi fejlődése, gazdasági és társadalmi szerkezete *tette lehetővé* a vállalkozások nagyobb mértékű elterjedését.

E következtetés a jövőre vonatkozóan is fontos adalékul szolgál, mert azt jelzi, hogy egy-egy település kedvezőbb helyzete alapvetően *egy hosszabb fejlődés eredménye*. Ennek megfelelően a jelenleg kedvezőtlen helyzetű települések is csak hosszabb és kedvező irányú fejlődés után remélhetik helyzetük jobbra fordulását.

Az előbbiekhez hasonlóan igen tanulságosak azok az adatok, amelyek adott településkategórián belül mutatják az árutermelő kisgazdaságok eltérő mértékű elterjedtségét, illetve ennek hatását az életkörülményekre és a gazdasági folyamatokra. Ebben az összefüggésben azt lehetett tapasztalni, hogy adott településkategórián belül az árutermelő kisgazdaságok számaránya csak kevéssé befolyásolja a lakásépítés, a gépkocsiállomány és a munkanélküliség alakulását. Ezen általános vonások mellett csupán egyetlen kivételt lehetett megfigyelni, nevezetesen azt, hogy mindenütt, ahol az árutermelő kisgazdaságok száma kiemelkedően magas (1000 főre számítva 100 feletti volt a mutató értéke), ott a gépkocsiállomány az átlagosnál kedvezőbben alakult. Ez azonban nem az életkörülmények kedvezőbb szintjét jelezte, hanem azt, hogy ezekben az árutermelő kisgazdaságokban a személygépkocsit többnyire munkaeszközként is használták, és a nagyobb gazdaságoknak érthetően gyakrabban van szüksége a gépkocsi használatára.

A fenti sajátosságtól eltekintve tehát úgy tűnik, hogy az adott településen élők életkörülményeit az árutermelő kisgazdaságok jelenléte önmagában nem befolyásolja. Ha ezt a mintegy 185 ezerre tehető kisgazdaságot vagy annak meghatározó részét *a paraszti polgárosodási folyamat* hordozóinak tekintjük, akkor e réteg szerepe messze elmarad a több mint 600 ezres tömeget kitevő ipari és kereskedelmi vállakozókétól.

Itt elsősorban nem a létszámbeli eltérésből fakadó különbség a döntő, hanem az, hogy az agrárjellegű falvakban is az ipari és kereskedelmi vállalkozók jelenléte a meghatározó az ottani gazdasági folyamatok és az életkörülmények alakulása szempontjából. Önmagában tehát a paraszti polgárosodás fokozottabb térhódítása feltehetően nem jár majd együtt — vagy legalábbis az esetek többségében nem — az életkörülmények kedvezőbb alakulásával.

Természetesen ez nem a paraszti polgárosodás „hibája", hanem jelentős részben arra vezethető vissza, hogy az ilyen típusú polgárosodásra inkább a kisebb és ezért eleve hátrányosabb helyzetű falvakban van nagyobb esély. Az okok másik része azzal magyarázható, hogy a mezőgazdasági vállalkozás tőkeigénye jóval nagyobb, mint az ipari és kereskedelmi vállalkozások egy jelentős részénél, ugyanakkor a vállalkozás hozadéka pedig általában messze elmarad az ipari és kereskedelmi vállalkozásokétól.

Ezen összefüggéseket is figyelembe véve a paraszti polgárosodás nagyobb mérvű meghonosodása — a már említett népességmegtartó szerepen túl — elsősorban azért lehet jelentős, mert e réteg az adott településen belül *piacot jelenthet* az ott megtelepedő ipari és kereskedelmi vállalkozóknak. Lehetőséget ad tehát a helyi társadalmon belül egy *fejlettebb munkamegosztás* kialakítására.

A fenti tendenciák kapcsán kiegészítésként feltétlenül szükséges kiemelni

azt, hogy a paraszti polgárosodás szemszögéből nézve egészen mást jelent egy aprófaluban gazdálkodó — és a települési adottságok miatt eleve nagyobb mértékű önellátásra kényszerülő —, ezért inkább a hagyományos paraszti gazdálkodásra emlékeztető önálló paraszt, mint a nagyobb településeken, esetleg a mezővárosokban élő mezőgazdasági vállalkozók. Ez utóbbi rétegnek kedvezőbb piaci lehetőségeiből adódóan *jobb esélye* van a gazdaság és egyúttal a család életvitelének modernizálására is.

IRODALOM

Benda Gyula: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége = Századvég, 1991. 2–3. 169–176.

Elek Sándor: Részmunkaidős mezőgazdaság? (Kandidátusi értekezés) (Kézirat, 1993).

Harcsa István: Polgárosodás. (Kérdések és kétségek) = Századvég, 1991. 2–3. 177–180.

Harcsa István: A polgárosodás lehetőségei a mezőgazdasági kistermelésben = Agrártörténeti Szemle (Megjelenés alatt).

Juhász Pál: Polgárosodás = Századvég, 1991. 2–3. 181–184.

Kovách Imre: A polgárosodás fogalom értelmezéséhez = Századvég, 1991. 2–3. 217–229.

Laki László: Polgárosodás Magyarországon az 1970–80-as években = Századvég, 1991. 2–3. 184–192.

Márkus István: A hazai mezőgazdasági kisárutermelés az 1960–70-es években = Századvég, 1991. 2–3. 193–201.

Szelényi Iván: Új osztály, állam, politika. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990.

HARCSA ISTVÁN

THE ECONOMIC BASE OF PEASANT EMBOURGEOISEMENT

Summary

The paper tries to find an answer to the question from what economic base peasant embourgeoisement may start and how this process can be embedded in the way of life and behaviour of the peasant strata, cautiously opening towards entrepreneurial behaviour.

The results of the study, offering a basis to analysis, hitherto suggest that rather modest bases of peasant embourgeoisement are beginning to unfold slowly from two directions, even if the uncertainties of transition are kept in view. The antecedents of peasant embourgeoisement, growing within the framework of small-scale production, look back upon a longer historical period, consequently the process of slow ''construction'' can be traced better. The facts show that the size of small farms is gradually growing, hence there is a noticeable concentration.

Parallel to the concentration of small farms, the ''contraction'' of the co-operative sector can be observed, where processes of disintegration continue to be dominant. It is also a fact that rather strong pressures and interests encourage the survival of the sector in some form.

Inevitably new proportions will emerge between the cooperatives and the private farms, and the present crisis of ''adjustment'' will last for a foreseable length of time. Consolidation will become lasting when co-operation between the two sectors again becomes stronger.

It is a common feature of both sectors that the creation of entrepreneurial agriculture is rather costly, therefore presumably the consolidation of the entrepreneurs' agriculture will be a long process, and only a gradual expansion can be characteristic in respect of massive proportions.

All this may cause certain tension in the process of Hungarian embourgeoisement already accompanied by a lot of difficulties. Actually peasant embourgeoisement may be pushed into the role of the weak link within the process because of the lack of agricultural capital. However, this would be unfavourable from the angel of the entire process of embourgeoisement, as a meingful development can only be expected from the effect of the two kinds of (peasant and non-peasant) embourgeoisement, mutually strengthening each other, in the rural regions of decisive size under the local conditions.

BIHARI ZSUZSANNA–KOVÁCS KATALIN–VÁRADI MÓNIKA MÁRIA

A MEZŐGAZDASÁGI NAGYÜZEMEK ÁTALAKULÁSI FOLYAMATA A DÉL-PESTI AGGLOMERÁCIÓBAN

Tanulmányunkban a dél-pesti agglomeráció 25 vizsgálatba vont[1] településén gazdálkodó 19 mezőgazdasági nagyüzem (1991. évi állapot) átalakulási folyamatának legfontosabb vonásait foglaljuk össze. 15 gazdálkodó szervezetet, 8 polgármesteri hivatalt, valamint a ráckevei és a dabasi Földhivatalt kerestük fel, 4 gazdálkodó szervezetben — az éppen napirenden lévő csőd-, ill. felszámolási eljárások miatt — nem sikerült interjút adó partnert találnunk.

Vizsgálatunk során főként az alábbi kérdésekre igyekeztünk választ kapni:

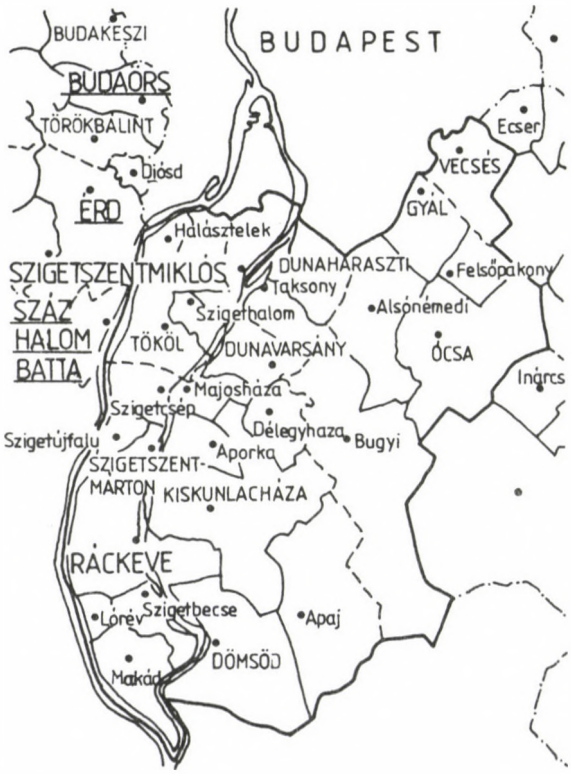
1. Milyen üzemi és termelési struktúra van kialakulóban a térség mezőgazdaságában?
2. E struktúrákhoz milyen tulajdonviszonyok társulnak, illetve milyen tulajdoni viszonyokon alapulnak?
3. Milyen szerepet játszik Budapest közelsége a folyamatok alakulásában?

Föltehetően nem lepi meg az olvasót, ha elsőként arra hívjuk fel a figyelmét, hogy a mezőgazdaság átalakulása *egy hosszúnak ígérkező folyamat*, amely (talán éppen) valahol középtájon tart, amennyiben kiinduló állapotként a nyolcvanas évek végét határozzuk meg, és lezártnak akkor tekintjük (majd) a folyamatot, ha az új struktúrák kiépülnek és „beüzemelnek", sőt új kooperációs rendszerek is kialakultak közöttük.

Eme folytonos változás persze nagymértékben megnehezíti a kutató munkáját. Alig vannak értékelhető adatok, a létező üzemsoros adatok nem vagy csak korlátozottan hozzáférhetők, ám ha hozzáférhetők is, önmagukban, intenzív terepmunka során szerzett információk nélkül nehezen értelmezhetők. Végül, de főképpen: rendkívül nehéz helyzetben vannak azok a lehetséges partnereink, akik interjúkkal, adatok rendelkezésre bocsátásával munkánkat segíthetnék. Egyrészt mert az átalakulás igen sok adminisztratív és szervezőmunkával, másrészt az ellentétes irányú érdekek éles és gyakori ütközésével járó folyamat, amelyet a politikai állásfoglalások, a törvények ellentmondásossága és illeszkedési nehézségei, a végrehajtással kapcsolatos bizonytalanságok, az intézményi feltételek hiányosságaiból táplálkozó problémák és még más egyebek tovább nehezítenek.[2] Ezért mindenekelőtt köszönetet mondunk mindazoknak, régi és új üzemi vezetőknek, magánszemélyeknek, polgármestereknek, akik munkánkat e nehéz periódusban is támogatták.

1. A mezőgazdasági üzemek átalakulásának legfontosabb tendenciái

Ami az általános képet illeti: Budapest közelségének jelentős szerepe van abban, hogy Pest megyében 6%-kal magasabb volt a csődbe jutott mezőgazdasági nagyüzemek aránya az országos átlagnál (42%, 1993. márciusi AKII adatok); az általunk vizsgált mikro-régióban (*l. 1. ábra*) is a megyei átlagnak megfelelő a csődöt jelentett mezőgazdasági nagyüzemek aránya (8 nagyüzem az 1991-ben működő 19-ből, 42,1%). Ennek egyik oka a körzet természeti adottságaiban keresendő (szegény, gyakran szikes homokos talaj, rendkívül csekély csapadék), másrészt a likviditási válság következménye, amely minden gazdálkodót valamiképpen érint, azokat is, amelyeknek sikerült a csődbejelentést elkerülni vagy szerencsésen túljutni a csődeljáráson. Végül: e talán sokak számára meglepő arányú csődbejelentés összefügg a térség mezőgazdasági nagyüzemeinek tevékenységi struktúrájával, amely a hetvenes évek végétől nagyjában-egészében a nyolcvanas évek végéig tartó „klaszszikus'' korszakot mindvégig jellemezte.

1. ábra. A vizsgált térség

1.1. Ezzel — előrebocsátva a fejezet egyik fontos következtetését — meghatározhatjuk a jelenleg zajló átalakulási folyamatnak a vizsgált üzemekre jellemző egyik markáns jellemvonását: nevezetesen *az ágazati elvű differenciálódás folyamatát, amely az új szervezeti formák, a formálódó üzemi struktúra tekintetében is döntő jelentőségű*. Az alaptevékenység és az ipari tevékenységek arányáról tájékoztatnak az *1. sz. táblázat* adatai.

1. táblázat

Az alaptevékenység arányának változása a termelési érték %-ában 1984–1991

Telephely	Név	1984	1988	1991
Budapest	Kertészeti E.K.G.	n. a.	51,6	64,9
Alsónémedi	Közös Út	41,0	n. a.	79,6
Bugyi	Tessedik Sámuel	47,7	30,2	18,5
Dömsöd	Dózsa	16,3	26,5	
Dömsöd	Dunatáj (1991-ben kivált a Dózsa Tsz-ből)			93,9
Dunavarsány	Petőfi	21,0	25,4	23,0
Gyál	Szabadság	25,5	22,1	14,0
Apaj	Kiskunsági Á. G.	n. a.	56,1	63,2
Kiskunlacháza	Petőfi	29,0	30,3	44,5
Kiskunlacháza	Pereg	46,2	39,0	48,9
Kiskunlacháza	Kiskun	28,7	25,6	63,9
Lórév	Dunamenti	9,6	11,2	39,4
Ócsa	Felsőbabádi Á. G.	n. a.	49,6	31,6
Ócsa	Vörös Október	16,9	12,2	14,2
Ráckeve	Aranykalász	15,6	12,7	26,6
Szigetbecse	Új Élet	32,4	14,1	46,9
Szigetcsép	Csepelszigeti	21,7	20,8	9,0
Szigetszentmiklós	Szigetfő	9,0	6,9	12,7
Szigetszentmiklós	Csepeli Duna	35,0	23,9	18,6
Vecsés	Ferihegy	28,7	18,1	15,2

Forrás: Mezőgazdasági szövetkezetek Pest megyében 1985, Budapest, TESZÖV. Az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek eredményesség szerinti sorrendje és főbb mutató megyék szerint 1988. évben, 1989. Budapest, MÉM. A mezőgazdasági, az erdőgazdasági és az elsődleges faipari vállalatok, vállalkozások eredményességi sorrendje és főbb mutatói 1991-ben, 1992. Budapest, AKI.

A táblázatból látható, milyen rendkívül magas volt az ipari melléküzemágak aránya a mezőgazdasági nagyüzemek termelési szerkezetében: a legtöbb esetben a mezőgazdasági tevékenység által produkált termelési érték az összes 50%-át sem érte el. Kettős struktúráról volt itt szó: a mezőgazdasági nagyüzemi tevékenység mellett az ipari tevékenységeknek három típusa nyert fokozatosan teret a hetvenes-nyolcvanas évek során:

- Az alaptevékenység termékeit alapanyagként felhasználó élelmiszeripari tevékenység (konzervipari feldolgozás, vágóhíd, tojásfeldolgozó, zöldségtisztítás).
- Az alaptevékenységhez semmilyen szálon nem kapcsolódó ipari tevékenységek, amelyek minden vizsgált nagyüzemben az ipari árbevétel nagyobb részét hozták (a vegyes fém-, fa- és műanyagipari tevékenységek mellett a térségre jellemző, hogy legalább egy kavicsbányája minden szövetkezetnek volt).

• A mezőgazdasági nagyüzemek állományi létszámában regisztrált, de budapesti gyárakban dolgozó munkáscsoportok által „hozott'' árbevétele.[3]

A felsorolt ipari tevékenységtípusok közül legalább a két utóbbi összefügg a fővároshoz közeli fekvéssel: a „bedolgozói'' és raktározási lehetőségért a kisujjukat is alig kellett megmozdítaniuk a szóban forgó mezőgazdasági nagyüzemeknek, a budapesti vállalatok maguk keresték a nem túl távoli székhelyű partnereket. A fővárosi iparvállalatokat a munkaerőhiány és a bérszabályozási kötelmek, az emelkedő rezsiköltségek és a relatíve drága munkaerő egyaránt szorította, míg a vizsgált körzet mezőgazdasági nagyüzemeiben már akkor is jelentkeztek az ágazat jövedelemtermelő képességével összefüggő gondok és a foglalkoztatással kapcsolatos nehézségek. A kölcsönös érdekeltség teremtette meg és tartotta fent mintegy 10–15 éven keresztül ezt a struktúrát, amely azonban a nyolcvanas évek végén, tehát a rendszerváltoztatás előtt rohamos hanyatlásnak indult. A hanyatlás okát az érdekelt felek mindegyikét érintő likviditási válság elmélyülésében, illetve — a vertikális és horizontális kapcsolati rendszerek gazdagságából következően — a krízis gyors terjedésében kereshetjük.

Ami az ipari tevékenységeket illeti: a fővárosi iparvállalatok tevékenysége összeszűkült (ha maguk a vállalatok megmaradtak egyáltalán), így sem „bérmunkára'', sem bérraktárakra, sem nagyszámú, olcsó és képzetlen munkaerőre nem volt többé szükségük. Az ipari ágazatok leépülésének folyamata napjainkban is zajlik, különböző mértékben és különböző formák között. A nyolcvanas évek végén folytatott ipari tevékenységeknek a sorsa a következőképpen alakult:

• Legalább fele részben végleg eltűntek vagy jelenleg szüneteltetik őket.

• Egy másik részük valamely társasági formában levált a szövetkezetről vagy állami gazdaságról, és lényegesen kevesebb dolgozót foglalkoztatva ugyan, de ma is működik (így váltak le ipari ágazatok pl. a kiskunlacházi Kiskun és Petőfi Tsz-ről, a Felsőbabádi Állami Gazdaságról. A ráckevei Aranykalász szétválása nyomán 7 önálló, ipari tevékenységet folytató kft. született).

• E típus alesetének tekinthető, amikor az alaptevékenység válik el független gazdálkodó szervezetként az ipari ágazatokról, mint a dömsödi Dunatáj a Dózsától 1990 végén.

• Végül néhány tevékenység, illetve ipari üzem megmaradt a jogi értelemben vett átalakulás után is a szövetkezetek, az állami gazdaságok szervezetén belül. Minden ilyen esetben azonban radikálisan megnőtt ezen ágazatok, tevékenységek önállósága: legalább önelszámoló egységekként működnek, de több helyen kft.-ké alakultak (pl. a gyáli Szabadság, részben a kiskunlacházi Kiskun, csepeli Duna, szigetszentmiklósi Szigetfő).

1.2. Ahol tehát az alaptevékenység térnyerése jellemző, az nem a tulajdonképpeni mezőgazdasági ágazat megerősödését jelenti, hanem az ipari ágazatok leépülésével, sorvadásával függ össze. Az egyes községekben eredményesen folytatott szántóföldi és fóliás kertészetektől eltekintve *jelentős mértékben csökkent a mezőgazdasági termelés volumene, mind a növénytermesztés, mind az állattenyésztés tekintetében*. Ennek egyik oka, hogy néhány nagyüzemnél lecsökkent a

bevetett területek aránya (Bugyi, Apaj, Gyál), főként a kárpótlási folyamat elhúzódása miatt. Az állattenyésztés néhány ágazata pedig oly mértékű veszteséget hozott a likviditási válsággal küzdő nagyüzemeknek, hogy a telepeket vagy felszámolták, vagy eladták magánvállalkozóknak.

E folyamatok következtében *alapvetően megváltozott kisüzem és nagyüzem egymásra (egymás hiányosságaira) épülő kapcsolatrendszere, a nevezetes és igazán fontos „háztáji integráció''*, amely — miként az ipari melléküzemágak burjánzása — e térségben is a hetvenes évek közepétől nyerte el a kilencvenes évek eleje válságokkal tarkított korszakáig virágzó formáját és nagyságrendjét.

A mezőgazdasági tevékenységek skálájának radikális beszűkülése általánosan jellemző volt a nagyüzemekben, különösképpen az állattenyésztésben, ahol már a nyolcvanas évek második felében virágoztak a bérleti konstrukciók: sok nagyüzem csak tulajdonosa volt az állatállománynak, de a tartás már a magántermelés keretében zajlott. A nagyüzemből való kiszorulás tendenciájára a legtisztább példaként a *juhászat* hozható fel: jóllehet a természeti adottságok következtében a vizsgált térség mezőgazdasági üzemeiben hagyományos és kitüntetett ágazat volt a juhászat, ma már egyetlen szövetkezet vagy (volt) állami gazdaság sem rendelkezik a térségben juhállománnyal, mert a nyájak legkésőbb 1991 folyamán az őket addig bérlőként terelő pásztoraik tulajdonába kerültek.

Számos nagyüzemben működött *baromfi-ágazat* is. 1993 májusában csupán két szövetkezetben találtunk harmadára, ötödére csökkentett mértékű baromfinevelést (illetve annak egy-egy fázisát a gyáli és a szigetcsépi szövetkezetben). A többi nagyüzemből vagy nyomtalanul eltűnt ez a tevékenység (illetve csak a raktárnak vagy „rusztikus'' étkező-, illetve szálláshelynek használt, átalakított épületekben lelhető fel nyomaiban), vagy átkerült egy, a térségben érdekelt kft. tulajdonába.

A *sertéshizlalás* kisüzembe kerülése már jóval korábban, a hetvenes évek végén megkezdődött a térségben. Ennek több helyütt környezetvédelmi okai voltak (Szigetfő Tsz, Kiskunsági Á. G.), míg másutt az akkoriban divatos, „anti-bio'' beton sertéstelep-beruházások látványos kudarca vezetett ugyanarra az eredményre (dabasi Fehér Akác, kiskunlacházi Kiskun). Mivel a beruházási kölcsönök visszafizetésének elkerülésére egyetlen mód nyílott ez idő tájt, nevezetesen az, hogy a háztájiból legalább a bezárásra ítélt telep kapacitásával megegyező mennyiségű hízó kerüljön a vágóhidakra, szinte valamennyi szövetkezetnél kitüntetett szerepe volt a sertéshizlalással kapcsolatos integrációs tevékenységnek, amellyel a kiegészítő kisüzemi gazdaságok egy markáns típusát is kijelölték egyben. (Amint azt egy dabasi adatközlőnk megjegyezte: a kertekben is hízó nőtt akkoriban.)

Legtovább a *szarvasmarha-ágazat*, azon belül is a tehenészet tartja magát a vizsgált nagyüzemekben, s ennek számos oka van. Egyrészről a verseny is csökkent a tönkrement és felszámolt tehenészetek nagy száma miatt. A legfontosabb ok azonban a jövedelmezőség, annak is két aspektusa. Az egyik az, hogy a tejválság túljutott a mélyponton, és a talpon maradt tehenészeti telepekről kikerülő tejet biztonsággal értékesíteni tudják az érintettek azoknál a Budapest környéki kft.-knél, amelyekben gyakran résztulajdonosok is (Dabastej, Svábtej, Naszálytej[4]). A

másik aspektus az, hogy az eladott tej folyamatosan biztosít likvid pénzforrásokat, csökkentve ezzel a tejelő tehenészeteket tartók rövidhitel-igényét.

A szarvasmarha tartása nemcsak a tej- és hústermelés szempontjából fontos a vizsgált települési körben. Igen nagy szerepe van az e tevékenység „melléktermékeként'' keletkező trágyának, amelynek hiányában a körzet intenzív kertészeteiben megnő(het) a termelés költségigénye (trágya árnövekedése + szállítás). Az első, ebbe az irányba mutató jelek — főként a hízómarha- és üszőnevelő-telepek felszámolása miatt — már most mutatkoznak.

Kis- és nagyüzem kapcsolata a szarvasmarha-ágazatban is lazulóban van mindenütt: egyedül Szigetbecsén létezik még nyomaiban a bérhizlalás, amely — mint annyi más tevékenység — a nyolcvanas évek elején-közepén élte virágkorát. Bérleti rendszerben működő tehenészetre találtunk példát a Felsőbabádi Állami Gazdaságban: mintegy 180 tehén van kihelyezve 12-13 gazdánál hat faluban, melyek a Nógrád megyei Szendehely és a Pest megyei Jászkarajenő közötti területen szóródnak. A gazdák nem a tej egy bizonyos hányadával, hanem egyszerű bérleti díjjal fizetnek az állami gazdaságnak, mintha bármi mást, pl. egy istállóépületet bérelnének. (Ugyanez jellemezte a bérjuhászatokat is a nyolcvanas évek végén, azzal a különbséggel, hogy ott a hodályokat is bérelték a pásztorok.) Piacról és takarmányról a gazdáknak maguknak kell gondoskodniuk. Tipikus példája ez a takarmányellátást, -szállítást és -piacot a nagyüzemi oldalon magában foglaló „klasszikus'' integrációs konstrukciók egyszerű bérleti viszonnyá olvadásának, amely legtöbbször azzal a végeredménnyel jár, hogy az adott állatállomány és/vagy az épületek a tartáshoz szükséges berendezésekkel együtt a magántermelő tulajdonába kerülnek.

1.3. Az eddigiekben röviden bemutatott, ágazati elvű differenciálódási, széttöredezési folyamatokat *főként a gazdasági, piaci körülmények kényszerítették ki*, bár az is kétségtelen, hogy egy, a szocialista típusú nagyüzemi gazdálkodást tagadó politikai légkörben, vagyis a törvényi kereteket meghatározó politikai kényszer hatását sem tartjuk lebecsülhetőnek. Annál kevésbé, mivel a változtatni szándékozóknak bátorítást és legális hátteret jelentett a törvényekben is lefektetett politikai akarat, amely legalább annyira része az átalakulás feltételeinek, mint más vonatkozásban a kényszer.

Mi mégis amellett érvelünk e Pest környéki mikro-régióban szerzett tapasztalatok alapján, hogy *a politikai kényszerek, illetve a politika által teremtett lehetőségek csak felgyorsították a nyolcvanas évek második felében a gazdasági recesszió nyomán elindult bomlási folyamatokat*. Sőt, távolabbra visszanyúlva: a keretek feszegetése folyamatosan zajlott az elmúlt 10 évben az önálló elszámolású ágazatok helyenkénti bevezetésétől a belső vállalkozások különböző típusainak kialakításán és a változatos bérleti konstrukciókon keresztül a működtetett vagyontárgyak magánkézbe kerüléséig. A jelenlegi szerkezet előképei sok, azóta feleslegesnek bizonyult sallanggal ugyan, de megvoltak már a nagy szervezetek ernyői alatt 1988–89-től majdnem hiánytalanul. *A mezőgazdasági nagyüzemek felbomlási folyamatában a legfontosabb törésvonalakat eme belső, a nyolcvanas évek során kialakult üzemi struktúrákban látjuk.*

Kétségkívül találunk példákat a területi csoportok szerinti hasadásra is területünkön. E hasadások valamennyien azon törésvonalak mentén jöttek létre, amelyeket a nyolcvanas évek elejéig elhúzódó erőszakos centralizáció előtti állapotok rajzoltak meg. Jelenleg nem dönthető el egyértelműen, hogy a gazdasági racionalitás érvei mely esetben és mekkora súllyal voltak jelen *a szét- és kiválásokban* (föltehetően nagymértékben pl. Dunaharaszti és Tököl esetében), az azonban nem tagadható, hogy egyes esetekben kevéssé, sőt hogy *a törvényekre való józan hivatkozás mellett az acsarkodássá fajuló érzelmek, indulatok is szerepet kaptak.*

Ezen sem lehet csodálkozni, hiszen a veszni látszó vagyonból való egyéni vagy csoportos részesedés, a tulajdonszerzés szándéka sarkallta az itt színre lépőket. Más esetben „csak'' a munkahely megtartásának szándéka vagy az anyaszervezetek tehetetlen csőd felé sodródásának látványa vezette azokat, akik megszervezték a kiválásokat, továbbá azokat, akik üzletrészeiket befektetve/kockára téve lehetővé tették e szándékok megvalósulását. A tét — a megélhetés, esetleg tőkefelhalmozás vagy éppen ellenkezőleg, a leszakadás — igazán nagy volt és továbbra is nagy. Lehet, patetikusan hangzik, de igaz: *létharcról* van szó, amely nem mindig kesztyűs kézzel folyt és folyik egyik oldalon sem.

Az, hogy gazdasági értelemben véve sikeres próbálkozásokról beszélhetünk-e, csak néhány év múlva lesz eldönthető, egy azonban biztos: munkahelyet csak nagyon kis részben, legfeljebb osztalékot és bérleti díjat szolgáltatnak majd tulajdonosaiknak a tisztán mezőgazdasággal foglalkozó középüzemek vagy a régi struktúrát kicsiben tükröző ipari-agrár konglomerátumok (Dunaharaszti). A *2. sz. táblázatban* tüntetjük fel a sikeres és a (1993. júniusáig legalábbis még) sikertelennek minősíthető csoportos kiválásokat.

2. táblázat

A szövetkezetek átalakulása során mezőgazdasági tevékenységre létrejött új szervezetek (s az anyaszövetkezetek) a dél-pesti agglomerációban

Új szervezet			Anyaszövetkezet	
neve	típusa	székhelye	neve	székhelye
Területi elven kiváltak				
	szövetkezet	Áporka	Kiskun	Kiskunlacháza
	szövetkezet	Tököl	Csepeli Duna	Csepel
Kisduna	szövetkezet	Dunaharaszti	Petőfi	Dunavarsány
Szövetkezetekből kiváltak				
Aranykalász	szövetkezet	Ráckeve	Aranykalász	Ráckeve
Rákóczi	szövetkezet	Ráckeve	Aranykalász	Ráckeve
Páskom	szövetkezet	Ráckeve	Aranykalász	Ráckeve
Agrokeve	kft.	Ráckeve	Aranykalász	Ráckeve
Free-Land	kft.	Ráckeve	Aranykalász	Ráckeve
Kevefruct	kft.	Ráckeve	Aranykalász	Ráckeve
Meghiúsult kiválások, szétválások				
		Délegyháza	Petőfi	Dunavarsány
		Majosháza	Petőfi	Dunavarsány
		Taksony	Petőfi	Dunavarsány
		Makád	Aranykalász	Ráckeve

2. Kicsi, közepes és nagy: avagy az üzemi struktúra néhány jellemvonása

2.1. A vizsgált térségben a *kisüzemi mezőgazdálkodásnak* különböző típusai működtek az elmúlt durván 20 évben.

Léteztek egyrészt azok a *kiegészítő gazdaságok*, amelyek valamely nagyüzemi integráció keretében munkát és infrastruktúrát szolgáltattak. A legelterjedtebb ebben a műfajban a sertéshizlalás volt az 1989-ben bekövetkező első értékesítési válságig. Emellett területileg más-más sűrűséggel, kisebb időbeli módosulással volt jellemző a szarvasmarha és húscsirke bérhizlalása. A kisüzemi gazdaságok ezen típusa visszaszorulóban, sőt eltűnőben van.

Ahol még gyümölcsösök léteznek, ott nagyon kevés nagyüzemi munkával, „szedd magad"-mozgalmak keretében hasznosítják vagy *bérbe adják* az ültetvényeket (Gyál, Halásztelek, Kiskunlacháza).

A mezőgazdasági *magánvállalkozások*nak *három* különböző jellegű és hagyományú megjelenési formája volt és van a térségben: a fóliás virág- és zöldségkertészet, a bolgárkertészet és a szántóföldi, öntözéses kertészet. Mindhárom típus üzemeltetése szempontjából *alapvető jelentősége van a piacnak*, vagyis *Budapest közelségének* egyrészt és a rendszerváltozásig fennálló relatív földbőségnek másrészt. A kedvezőtlen adottságú nagyüzemek túlnyomó többségében mindvégig lehetőség volt a föld ingyenes vagy képletes bérleti áron való használatára.

- *Fóliás virág- és zöldségkertészetek* nagyobb tömegben ott alakultak ki, ahol a két másik kertészeti hagyomány (bolgár- és hagyományos öntözéses szántóföldi kertészet) nem volt jelen (Szigetszentmiklós, Tököl, Áporka), vagy azok mellett működtek változó kapacitással, a piaci konjunktúra függvényében. E kertészeteknek nem volt, illetve nincs nagy földigényük, viszonylag kis területen is nagy haszonnal üzemeltethetők. A fizetési kereslet *szűkülése* és a piaci verseny erősödése (holland virágok importja) ennek a kistermelői ágazatnak a jövedelmezőségét csökkentette a legnagyobb mértékben. A többség a nagybani piacra szállít.
- *Bolgárkertészetek* (sajátos, árasztásos technikán alapuló öntözéses szántóföldi kertészetek) főként Lóréven és Halásztelken találhatók. Ez mindkét község esetében néhány hagyományőrző családi gazdaságot jelent. Nagybani piacra és helyi piacokra, boltokba egyaránt szállítanak.
- A legjelentősebb mezőgazdálkodói kisvállalkozói formának azt *az öntözéses szántóföldi kertészetet* tartjuk a térségben, amelyek legsűrűbben Alsónémediben fordulnak elő, de Bugyi községben, Ócsán, Dabason is jelentős számban üzemelnek, sőt Kiskunlacházán sem ritkák. Budapest ellátására specializálódott, boltokban, kerületi piacokon és a nagybani piacon egyaránt értékesítő, nagy hagyományú tevékenységről van szó. Alsónémediben, mivel itt sikerült megőrizni a szakszövetkezeti formát, az elmúlt évtizedekben is általános maradt a mezőgazdasági magánvállalkozás. A gazdaságok megfelelően gépesítettek, akárcsak Bugyi községben. Az említett térségben legalább 200 olyan kertészet működik, amelyek magántulajdonban lévő vagy rövidesen azzá váló földterülete eléri vagy meghaladja a 10 hektárt.

2.2. Ha kisüzem–nagyüzem, kisvállalkozás–nagybani vállalkozás viszonyáról

próbálunk meg hipotéziseket megfogalmazni a térség mezőgazdaságára vonatkozóan, abban biztosak lehetünk, hogy a kertészetek itt bemutatott három típusa mint jellegzetes kisüzemi, a magángazdálkodás keretében működő forma, továbbra is jelen lesz. Ez az érintett községekben azt is jelentheti, hogy a nagyüzemi (szántóföldi) növénytermesztés teljesen eltűnik, vagy közepes nagyságú, 500–1000 hektáros üzemekbe szorul vissza. Úgy tűnik, hogy egy-egy ilyen *középüzem* minden vagy majdnem minden érintett településen lesz, éspedig a nagyüzemek növénytermesztési ágazataiból alakult, illetve helyenként a *szövetkezetek utódszervezetei*.

Ezt valószínűsíti a szövetkezeteknek a korábbiakban bemutatott átalakulási stratégiája, amelyet az ágazati, sőt „al-ágazati'' önállóságot rögzítő társasági formák túlsúlya jellemez. Ahol például az átalakuló szövetkezet a *holding formát* választotta, szinte biztosra vehető, hogy nemcsak a szarvasmarhatelep működik külön kft. keretében, hanem a kertészet és a szántóföldi növénytermesztés is. Ugyanebbe az irányba mutat az állami gazdaságok ún. „decentralizált privatizációja'', amely nemcsak lehetővé, hanem kötelezővé is teszi a működőképes részlegek egyenkénti meghirdetését, ha az „egész'' nem talál vevőre.

A kis- és középüzemek mellett a *nagyüzem is jelen van és feltehetőleg a jövőben is jelen lesz* a térségben, egyik oldalon a 4–10 000 hektáros volt állami gazdaságok, másik oldalon néhány olyan szövetkezet utódszervezeteként, amelyek „új típusú szövetkezetté'' alakultak át, és továbbra is eme szervezeti keretben működnek vagy részvénytársasággá alakulnak, a nagyüzemi művelés feltételeit hosszú távon biztosítandó. Végül az is valószínűsíthető, hogy a részekre szakadás, az aprózódás jelenleg erős tendenciáját már a közeljövőben az *akkumuláció* váltja fel, amint erről a későbbiekben még szó lesz.

3. táblázat

A szervezeti átalakulás típusai a dél-pesti agglomeráció mezőgazdasági nagyüzemeiben

Székhely	Név	Egyszemélyes kft.	Új típusú szövetkezet		Átalakulás nem történt	Egyéb
			szöv. forma	holding forma		
Alsónémedi	Közös Út				X	
Apaj	Kiskunsági Á. G.	X				
Budapest	Kertészeti E. K.				X	
Bugyi	Tessedik Sámuel		X			
Csepel	Csepeli Duna			X		
Dömsöd	Dunatáj		X			
Dunavarsány	Petőfi				X	
Gyál	Szabadság			X		
Kiskunlacháza	Petőfi					Végelsz.
Kiskunlacháza	Pereg		X			
Kiskunlacháza	Kiskun			X		
Lórév	Dunamenti					F. A.
Ócsa	Felsőbabádi Á. G.				X	
Ócsa	Vörös Október			X		
Ráckeve	Aranykalász		X			
Szigetbecse	Új Élet		X			
Szigetcsép	Csepelszigeti			X		
Szigetszentmiklós	Szigetfő					F. A.
Vecsés	Ferihegy			X		

Ahogy az üzemek méreteit illetően, úgy a szervezeti formák terén is rendkívül változatos és tartalmilag is nagymértékben különböző, nézetünk szerint átmenetinek tekintendő alakulatok működnek a térségben (*3. táblázat*), nem beszélve itt a volt állami gazdaságokról, amelyek vagy egyszemélyes kft.-ként vagy rt.-ként működnek. A volt szövetkezetek a következő szervezeti típusokat választották átalakulásuk során:

a) Új típusú szövetkezet. Ez a szervezeti forma áll a legközelebb a termelőszövetkezeti modellhez, amennyiben egységes vezetés és elszámolási rendszer jellemzi és megmaradt a közös nagyüzemi gazdálkodás is, persze jóval kevesebb munkaerő alkalmazása mellett.

b) Holding típusú szövetkezet, kft.-kben megszerveződő tevékenységi struktúrával. Az általunk vizsgált körben az átalakulási folyamatban ezt a szervezeti formát választotta a legtöbb szövetkezet. Sok jel mutat arra, hogy csupán átmeneti megoldást jelenthet ez az előzőekhez képest megnövekedett függetlenséget biztosító, de jelentős belső korlátokat állító struktúra. A legfontosabb ellentmondás e szervezeti formában a kft.-k saját vagyona (általában 1 millió Ft vagy azt csak kismértékben meghaladó összeg), illetve a tulajdonos magánszemélyek száma (1–5 fő) és a vezetésük alatt működtetett vagyon (legtöbbször több száz milliós érték), valamint e vagyon tulajdonosainak száma (több száz fő) és képviselete (szövetkezeti vezetők) közötti feszültségből ered. Ezek az óriási arányeltérések teszik szükségessé, hogy a működtetett vagyon tulajdonosai a szövetkezet, illetve szövetkezeti központ által kollektív többségi tulajdont szerezzenek a vagyont működtető kft.-kben, ami egyben jelentős mértékben csökkenti a vállalkozások vezetőinek önállóságát és döntési felelősségét. A függetlenedés felé tett legfontosabb lépésnek ugyanakkor azt tekinthetjük, hogy a holding által irányított önálló gazdálkodó szervezetektől való jövedelemelvonásra csak korlátozott mértékben, éspedig főként az irányítás/válságmenedzselés költségeinek fedezetét biztosítandó kerülhet sor. Az újraelosztásnak és az ezt lehetővé tevő nagymértékű jövedelemelvonásnak nincs már tere e szerkezetben.

A ráckevei Aranykalász példája — amely 1991 folyamán, azaz egy évig működött ilyen szervezeti keretek között — jól illusztrálja mind a felmerülő belső ellentmondásokat, mind az ebből következő várható átmeneti jelleget. 11 kft. működött 1991 során a volt szövetkezeti központ „ernyője'' alatt. Csak példaként: 4 millió forintot tett ki a legjelentősebb, mintegy 400 millió forint értékű vagyont (egy hűtőházat) működtető kft. alaptőkéje. 6 fő alapította (főként a hűtőház vezetői) a kft.-t, az aktív dolgozók (tagok és alkalmazottak vegyesen) száma kb. 200 volt 1991-ben. A 11 kft. mindegyikében többségi tulajdonos volt a „szövetkezet'', ami azt jelentette, hogy továbbra is működött a szövetkezeti tagok képviseletével megbízott vezetők kontrollja, a kft.-k vezetőinek aláírási joga csak bizonyos értékhatáron belül működött, ami egyben kockázati felelősségüket is nagymértékben csökkentette. Végső soron *a szövetkezet közgyűlése* maradt továbbra is a legfőbb döntési fórum a működési feltételek meghatározásában. Az alapvetően megoldatlan problémák következtében tovább mélyült a likviditási válság, egy év alatt 25%-ról 33%-ra emelkedett a szövetkezet eladósodottsági rátája azzal együtt is, hogy jelentős bevételeket könyveltek el az eladott vagyontárgyakból, illetve értékpapírokból. Ezért a közgyűlés még egyszer, utoljára jóváhagyta, hogy az eredménytelenül gazdálkodó kft.-k veszteségét a szövetkezeti, „közös'' kontójára írják jóvá, majd a teljes szétválás mellett döntött. 1992-ben a tulajdonképpeni jogutód mellett 10 kft. és 2 szövetkezet kezdte meg, illetve folytatta működését.

c) A volt és jelenlegi szövetkezeti központok irányítása alól *teljes mértékben függetlenné vált, mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdasági társaságok* képezik a következő, jelentős szervezeti formát. Közös jellemzője a vállalkozásoknak, hogy agrárértelmiségiek kezdeményezésére jöttek létre, akik tulajdonosai és aktív dolgozói a kft.-knek, mégpedig a volt szövetkezetekben megszokotthoz képest alaposan megváltozott módon. Ezekben az új agrárvállalkozásokban ugyanis messze nem válik el olyan mértékben a fizikai és a szellemi munka, mint a hajdani mezőgazdasági nagyüzemekben. A mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozó gazdasági társaságok főként szétválási-kiválási folyamatok eredményeként jöttek létre, de olyan 7 fős kft.-t is ismerünk, amely felszámolási eljárás alatt lévő szövetkezet kezelésében lévő földterület művelésére alakult. További közös sajátossága e vállalkozásoknak, hogy mivel az átalakulási folyamat kezdetén formálódtak, viszonylag kedvező áron szerezték meg a tevékenységükhöz szükséges termelési eszközöket, a megművelt földet azonban bérlik a tulajdonosoktól. Főként ez az a mozzanat, amely problematikussá teszi működésüket, hiszen *több száz tulajdonostól* kell a hajdani nagyüzemi méretű területet bérelniük, ráadásul olyan tulajdonosoktól, akik jó esetben tudják, hogy melyik parcella tulajdonosai és mit kívánnak kezdeni földtulajdonukkal, a többségük azonban csak majdani tulajdonos, hiszen sem a kárpótlási folyamat nem fejeződött be, sem a részarántulajdonok kimérése. Már most jelentős verseny alakult ki az azonos profilú, főként szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó gazdasági társaságok között. E versenyben mi több esélyt adunk a hosszú távú fennmaradásra azoknak a 3–7 fős vállalkozásoknak, amelyekben tulajdonosok és alkalmazottak nem válnak szét. A fennmaradás érdekében jelentős változtatásra kényszerülnek majd azok az agrárvállalkozások, amelyek a volt szövetkezetek növénytermesztési ágazatainak örököseiként gépekkel ugyan jobban felszereltek, de 40-50 fős alkalmazotti állományt foglalkoztatnak, és ehhez képest nem tudnak ugyanilyen arányban több földet bérelni. Néhány példát említve: 2500 hektárt művelt és egy hízómarhatelepet üzemeltetett 1993-ban egy 46 főt foglalkoztató, gépekkel jól felszerelt kft. Ráckeve és Makád határában, egy másik, gépekkel ugyancsak viszonylag jól ellátott, 700 hektárt művelő, (igaz, csak feleakkora) hízómarhatelepet üzemeltető kft.-ben csak 7 aktív kereső dolgozik, nevezetesen a kft. tulajdonosai (Lórév), míg a másik végletet az a 3 fős kft. képviseli, amely gépekkel ugyan gyengén felszerelt és bizonyos aratási és földmunkáknál bérletre szorul, de szintén csak a tulajdonosokat foglalkoztatja, 700 hektárt művel, és nem vesződik veszteséges tevékenységekkel.

d) Végül itt említjük meg a volt szövetkezetek felbomlási folyamatának másodlagos termékeként jelenleg szerveződő *tulajdonosi szövetkezeteket*, amelyek abban különböznek az *a)* pontban említettektől, hogy esetükben egy-egy nagyobb, a 100 milliós nagyságrendet meghaladó értékű vagyoncsoport résztulajdonosainak szövetkezéséről van szó. A szövetkezet tagjai alkalmazotti viszonyt csak a vagyoncsoportot üzemeltető gazdasági társasággal létesíthetnek. Éppen vizsgálatunk ideje alatt alakult meg két ilyen szövetkezet a volt Aranykalász egykori tagságából. Egyrészt a hűtőház tulajdonosai — mintegy 300 fő, akik üzletrészeikkel

e vagyoncsoport kiválásához járultak hozzá és váltak résztulajdonosaivá —, másrészt az iménti példák között elsőként említett, növénytermesztéssel és marhahizlalással foglalkozó kft. vagyonának résztulajdonosai tömörültek szövetkezetbe, tegyük hozzá: nem alulról jövő kezdeményezésként, hanem a vagyont üzemeltető kft.-k tulajdonosainak/vezetőinek szervezésében. Így a működtetett vagyont nem több száz tulajdonostól veszi bérbe az üzemeltető kft., hanem a tulajdonosok szövetkezetétől. A zömében kis értékű üzletrésszel rendelkező tulajdonosok számára pedig *a szövetkezeti forma* biztosítja elvben a leginkább a tulajdon sorsával kapcsolatos döntési jogot (1 tag, 1 szavazat).

Különösen az utolsóként említett szervezeti forma jelzi, hogy az átalakulás során milyen *bonyolult és mindenképpen átmenetinek tekinthető viszonylatok alakultak ki a tulajdon és a használat/üzemeltetés kérdésében*. Az egyszemélyes vagy családi vállalkozások és a kisvállalkozásként üzemelő gazdasági társaságok kivételével a működtető és a tulajdonos elválasztódása erős tendencia, ami még nem volna baj, csakhogy a termelési eszközök és a föld tulajdonjoga rendkívüli mértékben, szinte kezelhetetlenül *elaprózódott*, s e szerkezetnek már csak az adminisztrációja is rendkívül költséges. Az akkumulációs folyamatok már elindultak, és az elkövetkező években nyilvánvalóan felgyorsulnak. (Más elemzések rámutatnak, hogy eme „elaprózott elválasztódás'' tartósan szükségessé teszi a bérleti viszonyokat, ráadásul ellenérdekelt felek között.[5])

2.3. Ami *a mezőgazdasági termékek skálájának és volumenének várható alakulását* illeti, összességében talán csak két termékcsoport esetében várható jelentős csökkenés. A piaci körülmények föltehetően kikényszerítik a húsmarhatelepek felszámolását, ami a vizsgált térségben négy vállalkozást érint. A szántóföldi gabonakultúrákkal bevetett területek nagysága valószínűleg csökken majd a földtulajdoni, földhasználati bizonytalanságok, továbbá a föld várhatóan más irányú hasznosítása miatt (l. az intenzív kertészetek által használt földeket, továbbá az ipari és szolgáltató övezetek terjedését már most előre jelző, spekulációs célzattal vásárolt majdani telkeket.)

Hogy a *földnek* értéke, mégpedig *exponenciálisan emelkedő értéke van* ebben a körzetben, az az itt valamiképpen érdekeltek többsége számára nyilvánvaló. Minden, e mikrorégióhoz tartozó településen nagyarányú aranykorona-felvásárlásokról van tudomása a községi és üzemi vezetőknek, azzal együtt és amellett, hogy mindenütt kevés volt a kárpótlásra kijelölt földalap a jogos igények kielégítéséhez. Jelenleg is folynak az egyezkedések az állami tulajdonú földek kezelőivel a pótkijelölésekről.

3. Összefoglalás. Értékelő megjegyzések

Amire elsőként szeretnénk felhívni a figyelmet, az az, hogy *a ma realitása* — legalábbis ebben a térségben —, *a kis-, közép- és nagyüzem egymás mellett élése, továbbá átmeneti és keverékformák együtteseinek kialakulása az üzemtípu-*

sok és a tulajdoni formák tekintetében. Azt gondoljuk, hogy ez középtávon, azaz az elkövetkező 5–10 évben is mindenképpen így marad, bár jelentős arányváltozásokkal.

Más oldalról fontosnak tartjuk, hogy a jelenlegi helyzetet még akkor is egy, *a gazdasági és a társadalmi teret újrastruktúráló, a nyolcvanas években megindult folyamat adott fázisaként értelmezzük*, ha az átalakulás ütemét és tartalmát kétségkívül jelentős mértékben határozzák meg a politikai erőtér által meghatározott törvényi keretek. Nem véletlen azonban a törvénykezők panasza, mely szerint az átalakulás nem a várakozásoknak megfelelő ütemben és irányban alakult. A törvényekben deklarált, értéktartalmú politikai akaratnál tendenciaszerűen (azaz nem mindenütt és nem egyforma mértékben) *erősebbnek bizonyultak a közgazdasági, szociológiai tények*, amelyek legalábbis kiegyensúlyozták az ellentétes irányú szándékokat, akár a változtatni szándékozók, akár a régi helyzetet fenntartani óhajtók oldaláról indultak azok.

A „zöldbárók szabotálása'' és „hatalomátmentése'' nem más, mint egy *politikailag magát veszélyhelyzetben érző, a gazdasági hatalomnak még birtokában lévő, kellő szakismerettel, megfelelő kulturális és kapcsolati tőkével rendelkező érdekcsoport természetes érdekérvényesítése* egy olyan gazdasági környezetben, amelyben *nem született* tömegesen megvalósítható más alternatíva.

Csak a legfontosabb tényezőket említjük az okok között: nem születtek sokak által követhető eltérő alternatívák, mert a mezőgazdaság jövedelmezősége rendkívül alacsony. E tevékenység nem vonzza sem a tőkét, sem az igényes és tehetséges munkaerőt, sőt egyenesen taszítja azokat (ez maga is itt nem kifejtendő bonyolult folyamatok és viszonyrendszerek következménye), másrészt *a többségi politikai erők által javasolt nyugat-európai típusú kisüzem adaptálási feltételei teljes mértékben hiányoztak, és még ma is hiányoznak* (l. a felállítás és az üzemeltetés finanszírozási feltételeinek hiányát a forrás- és intézményi oldalon, a modellként elgondolt 50–100 hektáros üzemméret teljes diszkrepanciáját a kiinduló állapothoz és a tulajdonrendezés során létrehozott állapothoz képest stb.), harmadrészt *még nem épültek ki az új közvetítő rendszerek*, a régiek pedig vagy összeomlottak, vagy válságos helyzetben vannak.

A vizsgált mikrokörzet mezőgazdasági nagyüzemeinek működési és átalakulási adottságaival kapcsolatos legfontosabb tények közül az alábbiakat tartjuk fontosnak kiemelni. Mindenekelőtt a körzet mezőgazdasági nagyüzemeinek nagyobb része csupán gyökerei, továbbá a hozzájuk köthető dolgozói és vezetői csoportok egy részének mezőgazdaság iránti *elkötelezettsége* alapján volt mezőgazdaságinak nevezhető. A helyi melléküzemágak és a távoli falusi térségekben toborzott, budapesti vállalatokhoz „kiközvetített'' iparimunkás-brigádok révén mély és szövevényes szálak fűzték az építőiparhoz, a klasszikus gyáriparhoz és a szolgáltatási szférához egyaránt. E kapcsolatok döntő mértékben „bedolgozói'' jellegűek voltak, ebből következően elsősorban *az ipari válság kibontakozása* volt végzetes az általunk vizsgált térség „mezőgazdasági'' nagyüzemei számára, amelyekben éppen ezért a széttöredezési tendenciák vagy legalábbis az éles belső szerkezeti differenciálódás folyamatai már 1988–1990-ben megindultak.

Ezek az üzemek a szocialista gazdasági viszonyokhoz és a mindenkori támogatási rendszerekhez képest folyamatos és egyre mélyebb *átalakuláson* mentek keresztül a nyolcvanas évek során, mondhatni a gazdasági racionalitás egyre nagyobb mérvű érvényesítésével. E racionalitás azonban szükségképpen viszonylagos volt, magában foglalta az irányított gazdaság működési mechanizmusának számos irracionalitását, hiszen ezekhez képest kellett az üzemeknek a lehető leggazdaságosabban működniük. Számunkra a legnyilvánvalóbb képtelenségnek a Nógrád megyei falvakban lakó, valamelyik csepeli üzemben dolgozó, de mondjuk a Kiskunsági Állami Gazdaságnál állományban lévő munkásbrigádok esete tűnik, amelyet a bérszabályozási kötelmek hívtak és tartottak életben. Ugyanígy hosszú távon tarthatatlanná vált az egymáshoz semmilyen módon nem kapcsolódó ipari tevékenységek tízes nagyságrendekben történő elszaporodása, amelyekből minél több volt, annál nagyobb újraelosztó apparátus fenntartását vonta maga után. A „szövetkezeti vízfejek'' nemcsak a maguk számára vonták el persze a berkeiken belüli ipari kis- és középüzemek termelésének profitját, megakadályozva ezzel a fejlesztéseket és sokszor a szintentartást is, hanem az állami támogatásokkal együtt is veszteséges mezőgazdasági tevékenységek és beruházások számára. Bár a mezőgazdasági nagyüzemek (is) a túlélésre rendezkedtek be, és ennek részét képezte az is, hogy *egyre több tevékenységet* engedtek át a kisüzemi szférának, végső soron *felélték belső tartalékaikat*, szerves összefüggésben a szocialista gazdaság válságának kibontakozásával, részét képezve annak. Ennek tulajdonítható az 1989–1990-re kialakuló és 1991-re elmélyülő, majd 1992-re tömeges csődbejelentésekhez vezető likviditási válság, amelynek során *nyilvánvalóvá vált, hogy ez a nagyüzemi forma nem finanszírozható.*

A szervezeti átalakulásra tehát szükség volt, amely a politikai rendszerváltozás nélkül is folytatódott volna, persze lassabban és talán nem ugyanazzal a végeredménnyel zárulva. Az átalakulás kényszere felgyorsította a túlfoglalkoztatás megszüntetését, amely lassabban történt volna a közelmúltban és a jelenben zajló folyamatoknál. Ugyanakkor a tulajdonviszonyok helyreállításának választott módja, nevezetesen az, hogy a kárpótlással volt és van összekötve, kerülőutat jelent, és lassítja a tőkés viszonyok kialakulását a mezőgazdaságban. Részben azzal, hogy megsokszorozta a tulajdonhoz jutók számát, a végletekig aprózva ezzel a földtulajdont és más, a mezőgazdasági nagyüzemekben felhalmozott vagyontárgyak tulajdonjogát, másrészt azzal, hogy e tulajdonjogokat nagyobb részben olyanoknak juttatta, akik nem kötődtek már a mezőgazdasághoz, sőt esetleg a vidékhez sem. Az elaprózott tulajdonjogok koncentrálódása már most elindult a kárpótlási jegyek és az üzletrészek legális és féllegális felvásárlása révén, hosszú folyamat lesz azonban, míg valamelyes egyensúly alakul ki a tulajdon és a használat/üzemeltetés kérdésében a mezőgazdaságban.

Mindent egybevetve mi *a bemutatott sokféleséget* a bizonytalanságok mellett a tenni akarás, a törekvés, a *pozitív alternatívák* létét bizonyító reményteli tarkaságnak tartjuk, s azt reméljük, hogy lehetőségünk lesz arra, hogy a mai szerkezetek sorsát figyelemmel kísérhessük.

JEGYZETEK

1 Az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztálya által a BUVÁTI megbízásából végzett kutatása.
2 Csak néhányat említve: vizsgálatunk idején általános volt a bizonytalanság a Zsíros-féle, a szövetkezeti átalakulási törvényt módosító javaslat miatt. Voltak olyan vezetők, akik osztalékemelési ígérettel reagáltak a javaslatra, mások a parlamenti döntésre vártak. Rendkívül súlyos következményekkel jár a földkimérések és a tulajdoni bejegyzések késedelmessége. Vannak olyan személyek, akik két-három év óta minden térítés nélkül dolgoznak átlagosan heti 10–20 órát földrendező és földkiadó bizottságok tagjaként, mert e bizottságok létrehozását ugyan a Parlament megszavazta, de forrást nem rendelt mellé, csak utólag, és azt is csak rezsi költségekre. A felelősség pedig óriási, az elvégzett és elvégzendő munka rengeteg, és csekély az esély, hogy a többség megelégedését, elismerését vonja maga után, oly sok az ellenérdekelt fél.
3 A mezőgazdasági nagyüzemek állományi létszámában regisztrált gyakran több száz fős, de még csak nem is szükségképpen a térség településein lakó (ugyanakkor mindenképpen falusi) ipari-munkás-csoportok másutt realizált tevékenysége a mezőgazdasági nagyüzemekben is árbevételt jelentett a fővárosi üzemekben fizetett magasabb bérek miatt. A közös érdekeltség alapja az volt, hogy a budapesti üzemek költségként számolhatták el a munkabért, a szövetkezetek pedig valamennyit lefölözhettek az átutalt pénzből, éspedig éppen a bérszínvonal különbözetéből származó összeget.
4 Eme kft.-knek legalábbis pillanatnyilag nincs értékesítési gondja a Budapesti Tejipari Vállalat csődkezelésének és privatizációjának elhúzódása miatt.
5 L. Juhász–Mohácsi, 1993.

IRODALOM

Fekete Gy.: Agrárpolitika, foglalkoztatáspolitika, szociálpolitika = Társadalmi Szemle, 1992/7. 47–51.

Halmai P.: Magyar agrárexport és az EK-társulás = Társadalmi Szemle, 1993/6. 3–14.

Hann, Ch.: From Production to Property = Man, 1993/28. 299–320.

Hann, Ch.: Notes on the Transition in Tázlár = Cambridge Anthropology, Vo. 15, 1–21.

Harcsa és mtsai: A mezőgazdasági kistermelés helyzete a kilencvenes évek elején = Gazdálkodás, 1992/10. 1–11.

Juhász P.–Mohácsi K.: Az élelmiszergazdaság átalakításának ellentmondásai = Közgazdasági Szemle, 1993/7–8. 614–624.

Kopátsy S.: Nagyüzem? Kisbirtok? Farmergazdaság? = Társadalmi Szemle, 1991/11. 24–34.

Kovács, K.: Le combinat agricole de Boly. La cooperative „Kossuth", village Boly. La cooperative speciale „Népfront", commune de Jakabszállás. In: *M. C. Maurel* (sous la direction de) *I. Bockova–K. Kovács–E. Piotrowska:* Les decollectivisations en Europe Centrale = Espace Rural, 30. décembre 1992. 113–139., 169–223.

Kovács, K.: Slow (?) Transition in Hungarian Agriculture = Anthropological Journal on European Cultures, 1993/1. 105–127.

Kovács, K. et al: New Units of Production in Hungarian Agriculture. Az Európai Faluszociológiai Társaság (ESRS) XV. Kongresszusán Wageningenben (Hollandia) tartott referátum. 1993. augusztus 2–6. (Kézirat.)

Swain, N.: The Smallholders Party vs the Green Barons. Az Európai Faluszociológiai Társaság (ESRS) XV. Kongresszusán Wageningenben (Hollandia) tartott referátum. 1993. augusztus 2–6. (Kézirat.)

ZSUZSANNA BIHARI–KATALIN KOVÁCS–MÓNIKA VÁRADI

THE RESTRUCTURING OF COLLECTIVE FARMS AND NEW AGRARIAN ORGANIZATIONS IN PEST COUNTY

Summary

This article highlights a few specific aspects of the social and economic restructuring of Hungarian agriculture. The argument is based on a research which aimed to explain changes in production and ownership structures as particular responses of former co-operative farms to the various challenges and pressures of their political, social and economic environment. Individual responses in the new organizations of production can differ considerably from one case to another, in terms of crisis-management, re-allocation of assets and landed property, and modes of relations linking former co-operative members to their respective successor units. These relations can hardly be uniform since, apart from the obvious differentiating effects of external determinants, they are also adequately representing the multiplicity of organizational and power structures already extant before the transition.

The micro-region, the southern fringe of Budapest agglomeration, where the research was carried out is specific, but not unique, in terms of production structure of former collective farms: industrial and service activities overwhelmed the incomes of so-called agricultural organizations. This heterogeneity of production drew the most important ''fault-lines'' along which the co-operatives have split up. Another driving force to separate in groups was decided by the historical (settlement) borders of pre-merged independent predecessor co-operatives.

Considering the successor organizations of former co-operative farms the authors found re-established producer co-operatives, semi-independent partnerships organized into holding co-operatives, semi-independent co-operatives of new owners, fully independent economic associations (limited liability companies) and private, small-scale producers (traditional horticulturists). The paper analyses the advantages and disadvantages of presently existing organizational forms from the divergent perspectives of various owners' and workers' groups.

The authors argue that although agricultural restructuring is a highly complicated and long-lasting transition process coupled with lots of difficulties some of the new economic units which are the successors of former producer co-operatives have promising prospects. They are certainly much ''healthier'' organizations than their predecessors. These results must be appreciated as signs of improved, perhaps the initial steps in a positive development that will increasingly prevail in the future.

SZABÓ JÁNOS

AZ 1948–1990 KÖZÖTTI MAGYAR KATONATÁRSADALOM NÉHÁNY SZOCIOLÓGIAI JELLEMZŐJE

I

Rákosi Mátyás katonái

Az I. világháborúig tartó, a Habsburgokhoz kötődő dominanciák, majd a Trianon utáni önálló, ám végül kudarcot szenvedő megoldáskeresést követően a II. világháború után a magyar katonatársadalom *harmadik nagy újkori hagyományrétegének kiépülése* vette kezdetét a szovjet modell hazai bevezetésével. Ennek folyamatában lezajlott a társadalom más szegmenseivel együtt a katonatársadalom paradigmatikus átrendezése is: politikai és egzisztenciális megbélyegzéssel egybekötött lecserélése, a nemzeti függetlenség és a határon kívül fekvő magyarság ügyének vállalásától való elválasztása, az illegitim politikai rendszer mögé való felcsatlakoztatása, azaz legitimitáslehetőségeitől való megfosztása.

A katonatársadalom nyugati típusában kifejlődött professzionalizmus és szakmai autonómia elemeinek felváltása a keleti típusú modell jellemzőivel: a hitelvű ideologikus viszony, a korlátlan lojalitás, a külső és belső kontrollmechanizmusokat kiküszöbölő felsőségesség érvényesítésével. A korábbi, immár modellidegen katonai értékeket differenciálatlanul feudális csökevényként értékelve elutasították az új rendiség nevében anélkül, hogy polgárias elemeinek, belső szubkulturális értékeinek, sajátos csoportszolidaritási intézményeinek túlélési esélyt hagytak volna. A magyar katonatársadalom sokoldalú elgyarmatosításához, „Sztálin külső hadseregévé'' szervezéséhez sajnálatos módon azok a jellemzők is — ideológiailag túldimenzionált — kapaszkodókat képeztek, amelyek a korábbi időszak magyar katonatársadalmában jórészt annak *nemzeti értékőrző*, a polgáriasulásban az „idegennel'' szembeszegülő jellegzetességei miatt maradtak fenn. A „keletiesítés'' lényegi visszalépését így „ideológiai baldachin'' alá szorították a korábbi világháborús szerepháttérre, az arisztokratikus mintakövetésre, a félelmen alapuló társadalmi presztízsre, a lumpolással imponáló bohémekre, a politikai befolyás kisajátítására történő hivatkozások. Szembeállítva az új történelmi igazságtétellel, az alacsonyabb társadalmi rétegek gyorsított mobilitásával, a népi frissítéssel, a pártgondoskodással, a párt vezető szerepének érvényesülésével stb.

1. A szovjet jelenlét — minta és kontroll

A hazai haderő a szovjet katonai jelenlét miatt 1944. augusztus 31-től 1991. június 19-ig (47 évig) *nem lehetett a magyar szuverenitás független katonai biztosítéka*. Az erő és a világháborús győzelem a háború után is jogot teremtett a szovjet csapatok Magyarországon történő állomásoztatására. Először az osztrák államszerződés megszületéséig (1955. május 15.) az ausztriai szovjet megszállási övezethez vezető közlekedési vonalak biztosítása (1948-ban mintegy 65 ezer fő által), majd a Varsói Szerződés aláírása (1955. május 14.) után annak alapokmánya képezte az itt-tartózkodás, 1956. november 4-én pedig a MFMPK segítségkérése a fegyveres beavatkozás (mintegy 250–300 ezer fő, 2500 harckocsi és ezer kísérőjármű) hivatkozási alapját. A magyar és a szovjet kormány 1957. május 27-én kötött egyezménye rögzítette első ízben az országban állomásozó mintegy 80–100 ezer fős szovjet „Déli hadseregcsoport'' elnevezésű csapatok jogi helyzetét.

Kellő kutatások hiányában nincs pontos képünk a magyar kormányzatok mindenkori viszonyáról ehhez a helyzethez, ám a meglévő dokumentumok egyelőre azt erősítik meg, hogy nem csupán az ellenállhatatlan külső kényszernek engedtek: az MKP Politikai Bizottság 1948. január 29-i ülése (nem egészen fél évvel a SZEB távozása után) a vezérkari főnök előterjesztése alapján értékelte a honvédség állapotát, és állást foglalt abban, hogy minden, ami a honvédelemmel kapcsolatban a jövőben történni fog, csak a Szovjetunióval való egyeztetésre épülhet. Számos olyan jelentésről tudunk, amely a szovjet tanácsadói rendszer (ezredeknél és azoktól feljebb minden vezetési szinten rendszeresítve voltak 1951–52-re) kibővítését szorgalmazta. 1958-ban, a romániai szovjet csapatkivonások idején *Hruscsov* felajánlotta *Kádár Jánosnak*, hogy Magyarországról is kivonják a szovjet katonákat, Kádár viszont — a lépés imperialistákat bátorító hatására hivatkozással — ezt nem fogadta el.

A szovjet itt-tartózkodás korántsem volt csupán formális: 1948-tól a szovjet modell szerint kerül a párt kontrollja alá a hadsereg (a Politikai Főcsoportfőnökség 1949. március 1-jén alakul), teljes egészében szovjet szabályzatokat vezetnek be, szovjet mintára alakítják át a tanstruktúrát a hazai tisztképzésben, 1956-ig szovjet mintájú egyenruhát rendszeresítettek, fegyverbeszerzésünk, sőt saját fegyvergyártásunk is szovjet licencek alapján történt, vezérkari tisztjeink, repülőgépvezetőink, vezető hadmérnökeink és katonapolitikusaink a *Szovjetunióban kaptak kiképzést*. A szovjet csapatok természetesen nem bizonyultak a „vendégjog'' túlságosan precíz alkalmazóinak: csak 1991 áprilisában, véletlenül derült ki, hogy volt olyan időszak, amikor a Magyarország területén elfoglalt 151 objektum valamelyikében *nukleáris tölteteket is tároltak*.

2. A magyar haderő sztalinizálása

A szovjet mintára létrehozott haderőből azonban — annak ellenére, hogy jelentős mértékben változatlanul átvette a szovjet szerkezetet és a szimbolikát is — *nem lett* „teljes mélységében'' *keleti típusú katonatársadalom*. Inkább csak olyan,

annak alárendelt képlet, amely elveszítette a korábbi hagyományait, amelynek szétrombolták korábbi szolidaritási intézményeit, leépítették korábbi szakmai autonómiaérvényesítő mechanizmusait. Ennek egyik legjellemzőbb vonása, hogy míg a Szovjetunióban a nyolcvanas évek közepén *Gorbacsov*nak kellett elkezdenie a központi párt- és állami szervekben 40% fölötti részarányt birtokló katonák „visszaterelését'' a laktanyákba, addig nálunk sokkal jellemzőbb volt, hogy a párt léptetett be megbízható kádereket katonai elitpozíciókba. Ez a katonatársadalom ugyanakkor meglehetősen élesen *kettévált* a „gyarmatosítást'' lehetővé tevő, levezérlő, fenntartó, döntően a pártnómenklatúrához kötődő privilegizált katonai elitre, és az egzisztenciális és jogi kiszolgáltatottság helyzetében a hatalmilag deklarált társadalmi státus mögött messze lemaradó életmódelemekkel „elengedett'' beosztott katonatömegekre.

A katonatársadalom 1945 utáni „rendszerváltása'' *drámai lépések* közepette ment végbe. A koalíciós időkben az Ideiglenes Kormány által örökölt csekély hadseregmagot (1945-ben 43 488 fő) a meghatározó posztok megszerzéséig tovább redukálták: 1946-ban 13 686, 1947-ben 14 477, 1948-ban 18 177, 1949-ben 56 900, 1951-ben 190 000, 1953-ban 202 000 katona, polgári alkalmazottakkal együtt több mint negyedmillió fő tartozott a HM állományába. A HM felügyelete alatti hadiipar (64 000 fő), illetve a BM létszáma (66 000) hozzáadásával összesen 382 000 fő, az aktív férfilakosság (2 900 000) több mint 13%-a tartozott az erőszakszervezetek kötelékébe.

Rákosi hadserege már létszámalakulása tekintetében is szimptomatikus pályát futott be, ami mögött ott sejthető az általános védelempolitika megalapozatlansága. Az 1947-től 1953-ig tartó 6 esztendő hadseregfejlesztő felszállóágában olyan növekedés ment végbe a hazai katonalétszámban, amelynek dinamikája a békehadseregek fejlesztésében nemcsak a hazai történelemben példa nélküli. Az össz-katonalétszám 18 394-ről 186 858-ra változott, ami több mint tízszeres növekedést jelent.

Az egész társadalom hadrafogására irányuló felkészülést mutatja, hogy míg az össz-létszámnövekedésen belül a sorállomány létszámnövekvése csupán nyolcszoros (13 450-ről 108 478-ra) volt, a tiszteké több mint tizenötszörös (2133-ról 31 878-ra), a tiszthelyetteseké pedig csaknem tizenhétszeres (2811-ről 46 502-re). Nem hagyható említés nélkül, hogy ezenközben a hadseregben alkalmazott civilek létszámát is csaknem *hússzorosára* emelték (2014-ről mintegy 40 000-re). 1953-ban, a Sztálin halálát követő helyzetben a megváltozott szovjet elvárások és a megfogalmazódó hazai felismerések ellentétes pályára terelték a hazai katonalétszám alakulását: 1953. január 1-je és 1956. augusztus 7. között a hadsereg létszáma mintegy felére esett vissza, ezen belül is mindenekelőtt a tiszti és a tiszthelyettesi létszám több hullámban történő apasztása járt súlyos nehézségekkel az érintettek számára, a lépések előkészítetlensége miatti egzisztenciális törések tömegessége következtében.

A létszámváltozások mögött sejthető „húzd meg–ereszd meg''-védelempolitikára rímel a költségvetési adatok dinamikája is. Az állami költségvetés közvetlen

honvédelmi költségráfordításai a többi KGST-országgal való összehasonlításban *csak Románia esetében mutatnak magasabb arányt a hazainál* (1950–53 között Románia 15,3%-át, Magyarország 13,6%-át költötte összköltségvetéséből a közvetlen honvédelmi kiadásokra). 1952-ben a honvédelemre eső csúcs-költséghányad a nemzeti jövedelem 12,9%-át, a költségvetés 20,3%-át tette ki. Ez 1954-re — két év elteltével — kevesebb mint a felére esik vissza, s ez a visszaesés folytatódik 1957-ig. Amennyiben a honvédelemre költött pénzek megoszlását nézzük, figyelemre méltó arányeltolódások ötlenek szemünkbe. A közvetlen honvédelmi kiadások optimálisan 40–60%-os fejlesztés–fenntartás aránya a fordítottját mutatja (1950-ben 62,9/37,1%), s csak 1955-re áll vissza a 26,9/73,1%-os arányra, ami viszont már a védelmi szektor fogyókúrára fogását szemlélteti.

A közvetett honvédelmi kiadások jellege is azt tükrözi, hogy a fejlesztés szemlélete a makrotényezőkre irányult: az összes közvetett honvédelmi kiadás több mint 80%-a 1951–55 között a hadszíntér-beruházásokra, illetve a hadiipar fejlesztésére került elköltésre, és az összes többi (általános egészségügyi, oktatási stb.) költség jóval 20% alatt maradt.

Az új hadsereg gazdái ugyanakkor mindent megtettek, hogy a hadsereg *keleti orientációja* elől eltakarítsák a legfőbb akadályt, a *korábbi éra hivatásos katonáit*, s ezzel *felszámolták a magyar katonatársadalom kontinuitását*: 1947. augusztus 30-ig az igazolási eljárások nem igazolták a tábornokok 27%-át (109 fő) és a tisztek 22%-át (1830 fő). Ezen kívül a „B"-lista-bizottságok 1947. szeptember 3-ig további 5000 tisztet és tábornokot távolítottak el a hadseregből.

A szakmai értékeknek már a nyilas hatalomátvételkor zátonyra futott kontinuitása a hadsereg deklarált demokratizálásának, valójában sztalinizálásának, azaz párthadsereggé történő átépítésének folyamatában már 1948 végéig–1949 elejéig végképp elveszítette újraalkotásának esélyeit.

A hazai védelmi szektor sztalinizálását tekintve úgy tűnhet, hogy a leváltott katonatársadalom eszméje nem tartozik a fikciók közé. Ha a tisztikar körében (amit általában a hadseregek gerincének szokás tekinteni, és ez a metafora mindenekelőtt a szervezeti jellegadó szerepben próbálja megfogni a szóban forgó állománykategóriát) vizsgálódunk, azt találjuk, hogy míg 1949-ben mindössze 5% az „új káderek" aránya, addig egy évvel később már 57%, 1953-ra pedig 89,5%, s 1956-ban mindössze 5% körüli arányban találjuk a valaha a régi hadseregben szolgált katonákat a tisztek között.

A szakmai elem folyamatosságát azonban, ha alárendelten is, de legalábbis a legfőbb működésbiztosító pozíciókban még ilyen dinamika mellett is kényszerült fenntartani az új hadsereget építő katonapolitika: 1950 októberében rögzített állapot szerint a tábornokok között már csak *egyetlen személy* volt, aki a korábbi hadseregben tartalékos tiszt volt, a többi kilenc tábornok már 1945 után szerezte a képesítését. A főtisztek körében (őrnagy–alezredes) azonban, akik a szakmai tudás folyamatosságát képviselték, már csak 444 fő kapott 1945 után kiképzést, 700 fő hivatásos tiszt, 59 fő tartalékos tiszt, 19 fő pedig tiszthelyettes volt a korábbi had-

seregben. Rákosi új hadseregének arculatáról jó képet kaphatunk a tisztikar társadalmi statisztikáinak elemzéséből.

A sokat hangsúlyozott politikai-ideológiai szelekció és az ezzel összefonódó indoktrináció hatásai valóban kimutathatóak: 1955 februárjában a tisztikar 67,2%-a párttag (19 742 fő), 5,5%-a a tagjelölt (1616 fő), 16,4%-a DISZ-tag (4829 fő), s alig 10%-nyi hányad párton és DISZ-en kívüli, 4,2% pártból kimaradt, kizárt, 6,7% nem is volt párt- vagy DISZ-tag.

Jól tükröződik a statisztikákból az is, hogy *a politikai megbízhatóság és a szociális származás tényeit szinonim fogalmakként értelmezték*. A tisztek 59,7%-ának munkás, 20,7%-ának paraszt volt az apja, s csupán 2,2%-uké értelmiségi, 9,0%-uké alkalmazott (8,4% egyéb). Számosan közülük azonban már a katonai pályára kerülésük előtt elindultak ettől a helyzettől a társadalmi változásokkal. Ezt bizonyítja, hogy a tisztek maguk már csak 12%-nyi arányban végeztek paraszti munkát bevonulásuk előtt, s 2,6%-uk értelmiségi, 17,8%-uk pedig alkalmazotti munkakörben dolgozott, s csak 0,7% arányban voltak a mindig gyanúval terhelt „egyéb'' kategóriába sorolhatóak.

Az euforikus fejlesztés mennyiségi lendületének ára kétségtelenül a *minőségben* található. A Magyar Néphadsereg tisztikarának *23,1%-a maximum 6 elemi polgári iskolát tudott felmutatni, 8 elemit pedig újabb 60,4%*.

A tiszti pálya viszonylag hosszú időre, ha a Rákosi-korszak *önálló korszaknak* tekinthető, akkor egy egész korszakra kikerült az érettségit követelő pályák közül (mindössze 9,9%-uk érettségizett), a tiszt politikai sorompóba állásának ára *a középosztályi jelleg elveszítése* lett, az egyetemi végzettséget a tisztek 6,6%-ánál regisztrálták.

A katonai képzettség szerkezete még inkább tükrözi a nagy sietséget: a legtömegesebb végzettség a fegyvernemi iskola (57,5%) és a fegyvernemi tanfolyam (19,8%) néhány hónapos, féléves, esetleg egyéves képzési formák voltak. A legmagasabb katonai végzettségűek, az akadémiát végzettek körében jól kitapintható a három fő szellemi forrásvidék: 1955 októberében 132 fő Ludovika Akadémiát, 138 fő szovjet akadémiát (Frunze, Vorosilov, egyéb), s 157 fő hazai Honvéd Akadémiát végzett tiszt teljesített szolgálatot a hadseregben. Ezek együttesen sem tették ki a tisztikar 2%-át. A kor szerinti megoszlás szerint a tisztek 76,2%-a 30 év alatt volt, ami mozgékony és fizikailag teherbíró, ám tapasztalatokban szegényes tisztikarra enged következtetni.

A nemzetnek felelős, szakmai értékelvű szerveződés helyét hihetetlenül gyorsan átvette a pártnak felelős, közéleti-politikai dominanciájú hivatáselv. 1947 végére a tisztek 71%-a, a tiszthelyettesek 80,2%-a, a legénység 45,3%-a tagja volt a kommunista pártnak. 1950-ben a tiszti állománynak csupán 10%-át tették ki azok, akik a korábbi hadseregben szereztek tiszti rendfokozatot, s több mint 80%-uk már 1945 után került kiképzésre.

A *kontinuitás megszakadásának* — amit tetézett még egy példa nélkül álló mennyiségi fejlesztés is — óriási ára *a minőség zuhanásában* jelentkezett. Az 1950. június 18-án kinevezett tábornokok közül 8 fő (köztük a miniszter) *nem ren-*

delkezett katonai iskolai végzettséggel, 7 fő nem fejezte be a középiskolát és hárman csak elemi iskolába jártak. A tiszti állománynak még 1955-ben is több mint 75%-a volt 30 év alatti életkorú, a nagy engedmények ellenére is rendszeresített 149 tábornoki rendfokozatba csak 25 személyt, a 772 ezredesi rendfokozatba csak 107 személyt, a 2267 alezredesi rendfokozatba csak 477 személyt, a 4243 őrnagyi rendfokozatba csak 1060 személyt tudtak előléptetni, miközben a rendszeresített 5816 hadnagyi rendfokozatú tiszt helyett 17 180 töltött be nem egy esetben igen magas beosztásokat. Ugyanebben az évben (1955) az MN 394 csapatparancsnoka közül 160-an mindössze *6 elemi iskolai, 214-en 8 elemi,* illetve *4 középiskolai osztály* végzettséggel rendelkeztek, s *mindössze 18 parancsnok érettségizett*, s *2-nek*(!) *volt felsőfokú végzettsége*. Igaz viszont, hogy politikailag valamennyi elkötelezettnek volt tekinthető (369 párttag, 5 jelölt, 20 DISZ-tag volt közülük).

A tisztikarnak a korabeli polgári lakosságéhoz képest relatíve magasabb illetménye a katonai elitben sajátos privilégiumokkal társuló exkluzivitást hozott létre. A beosztotti, főleg csapattiszti karban viszont az infrastruktúra (pl. lakások, laktanyák) nélküli hadseregfejlesztés és a szovjet kiképzési elvek spártai felfogásának kritikátlan másolása olyan viszonyokat teremtett (téli-nyári táborozások), ami a gyors előmenetel ellenére is hamar népszerűtlenné tette a hivatásos pályát. Csaknem egy időben tetőzött ez azzal, hogy a társadalom és a polgári gazdaság oldalán is kiderült, a védelemfejlesztésnek ez a változata folytathatatlan. Sztálin halálával lehetővé vált az elodázhatatlan: a védelmi szektor gyors (és a fejlesztéshez hasonlóan körültekintés nélküli) redukálása. A politikai, a társadalmi-gazdasági folyamatok és a katonai szervezet lépései nyomán úgy érkezett 1956-hoz a politikai hatalom, hogy sem a társadalomba üres kézzel visszatérő leszerelt hivatásos katonák tízezrei, sem a hadseregben maradó elbizonytalanodottak demoralizálódó ezrei nem szolgálhattak számára stabil támaszul.

A „saját nevelésű'' hivatásos katonákkal sem voltak kíméletesebbek, mint a korábbi hadsereg hivatásosaival. Az 1953-tól beinduló *hadseregcsökkentés* után több hullámban a hivatásos katonák ezreit tették ki a hadseregből egyik napról a másikra, úgyszólván minden egzisztenciális biztosíték nélkül (1953–54-ben pl. kb. 5000 tisztet szereltek le).

A sztálini típusú párthadsereg gyakorlatát és eredményeit nem elsősorban azt mutatja, hogyan lett „minden idők legnagyobb magyar hadseregéből'' minden idők leggyorsabban demoralizálódott hadserege, hanem inkább azok a lépések, amelyek ennek feltételeit létrehozták. Az új tisztikar a politika küzdőterére kényszerült, így sem saját aktivitási tere, sem saját stratégiái nem lehettek. Főbb „vállalásai'': a Szovjetunióhoz felcsatlakozó hatalom legitimálása a „népi hadsereg''-imázs kialakításával, a hidegháborús felkészülés levezérlése, a „történelmi igazságtevés'' saját területen történő kiteljesítése. Ennek érdekében magáévá tette az exogén (szovjet) ellenségképet, *átvette a szovjet működési standardokat*, kialakította a szovjet modellel való azonosulás mintáit, *megkísérelte* önlegitimálásához, önérték-kivetítéséhez *kisajátítani* részben a hazai szabadságharcos hagyományok, részben a II. világháborús szovjet győzelmi mítosz elemeit.

A párthadsereg mozgósító módszereiben, a követési készség elérésében folytatója volt a jól bevált „forradalmi'' módszereknek: megfélemlítés, terror az ellenfelek felé, gyors előmenetel, magas hivatali pozíció, indoktrináció a saját bázis erősítéséhez, olyan „biztosítékokkal'', mint a személyi kiszolgáltatottság rendszerének kiterjesztése (káderezés), a bármikori leválthatóság, a demagógia és a félelem stabilizálása, a „néppártoló'' beállítottságú értelmiségellenesség. *„Eredményként''* elkönyvelhető a hadsereg kelet-orientációjának, a „szovjet fiókhadsereggé'' építésnek betetőzése, a hazai szakmai, tudományos értékek és a szakértőállomány elpazarlása, a szovjet minták változatlan formában történt importálása, a hazai hadügyi gondolkodás megbénítása.

A polgári társadalom körében mindez eleinte vonzó, energetizáló hatású volt, később, a korábbi elit diszkriminációját (esetenként fizikai megsemmisítését), valamint a gazdasági kiszipolyozást követően egyre inkább taszító, félelemkeltő lett. Az 1953-at követő hadsereg-leépítésekkel széles körben erősödött a hadsereg érdekében vállalt terhek *hiábavalóságának* és a *megaláztatásnak* az érzete. Erősítette ezt, hogy a korábbi válsághelyzet-reakciók (perek, meghurcolások) folytathatósága megkérdőjeleződött, a személyi állomány egyéb kezelésképesség híján alkalmazott „szétszélesztése'' pedig lehet, hogy a hadsereg konkrét konfliktuspotenciálját képes volt limitálni, de csak azon az áron, hogy mindezt visszaömlesztette a társadalomba.

II

Kádár János katonái

Az 1956 utáni időszakról elmondható, hogy a restaurált hatalom erőszakos stabilizációja olyan helyzetben indult, amikor a hadsereg létszáma a csapatok felbomlása következtében egyharmadára csökkent. A 16 766 tiszt közül 1957. január 1-jéig 7500 fő a karhatalomba került, amely 1957 januárjában 13 000, április végén közel 18 000 főt (a karhatalom nemcsak honvédtisztekből állt) számlált.

A tiszti állomány is csökkenőben volt, 1957 májusában már „csak'' 14 522 tiszt szolgált a hadseregben. Ez a tisztek felülvizsgálatának megkezdését mutatja, aminek befejezéséig 9018 tisztet leszereltek. A képhez hozzátartozik, hogy sajátos pozicionális „csereforgalom'' is felerősödött ez idő tájt, számos polgári életben dolgozó „megbízható kommunista'' került be a katonai vezetés meghatározó pozícióiba (a Politikai Csoportfőnökség állományába — amely 1957. november 1-jével alakul az addigi Főcsoportfőnökség leszervezésével, 35 fő —). Ezek egy része polgári alkalmazott maradt, legtöbbjük azonban magas beosztást és rendfokozatot kapott, ugyanakkor magas állami-gazdasági vezetői stallumokhoz jutott a hadseregből kikerülő vezetők tekintélyes része is.

Az erőszakos stabilizáció idejének lerövidítése, a karhatalmi alakulatok megszüntethetősége érdekében — valamint a restaurált hatalom biztonságérzetének

fenntartására — került sor a *Munkásőrség* felállítására, amelynek parancsnoki állománya *egy részét* áthelyezett honvédtisztek adták.

Az 1957-ben elkezdett „csonka'' kiképzési évre kibocsátott új hadrendben a rendszeresített katonaállomány nem haladta meg a 33 000 főt.

Az 1956-os forradalom után a katonatársadalom soraiban igazán látványos keleties hatalomhasználatra került sor: a bíróságok 1957. december 31-ig 1434 katonát ítéltek el (köztük 294 tisztet), 1958-ban újabb 305-öt, 687 tisztet pedig tartalékállományba helyeztek. A 24 tábornokból 10 maradt a felülvizsgálatok után, és 55 ezredest is eltávolítottak. Ehhez képest nem különösebben meglepő, hogy 361 tiszt disszidált és 6731 tiszt *nem írta alá a tiszti nyilatkozatot.*

A tartalékos tisztek körében ezen túl 21 652 főt fokoztak le, a bírói eljárások utáni lefokozásokkal együtt 23 370 főt.

A pozíciójába visszajuttatott hivatásos állomány társadalmi státusa — a restauráció ellenére — nem lehetett ugyanaz, mint 1956 előtt. A katonai funkció társadalmi alapját ugyanis most a korábbi ‚népi demokrácia'' deklarált akaratával szemben a külső erőszakkal restaurált hatalom, illetve az idegen fegyveres erőtől átvett belső rendfenntartó szerep képezte. A visszaállított párthadseregi jelleg arról is döntött, milyenek legyenek az újjászervezett hadseregbe való *bebocsátás feltételei,* következményei és az újjászervezett elit működési standardjai. Ennek eredményeként került sor a *szelektálásra*, illetve *új személyek pártapparátusból való beléptetésére*, eléggé egyértelműen a restaurációban szerzett érdemek messze elsődlegessé tételével.

A párthadsereg újjászervező eredményei közé tartozott a párthadsereg új magjának megszervezése, a megszálló szovjet hadsereg rendfenntartó szerepeinek átvétele és folytatása, az újraalárendelődés elfogadása. A politikai és a katonai elit „újraegyesülése'' hozzájárult ahhoz, hogy a restauráció a „néphatalom visszaállításává'', a szovjet hadsereg beavatkozása pedig „a nyugati imperializmus bekebelezésétől való megmentésévé'' fogalmazódjék, s végsőleg ahhoz, hogy végbemehessen az ország *szovjet modellbe való visszaillesztése.*

Ami a szellemiség alakulását illeti, a társadalomtól való hivatalos elzárkózásra törekvés és a masszív indoktrináció ellenére a posztsztálini éra katonatársadalmában jelentős mértékben *fennmaradt* a nemzeti értékek iránti érzékenység, amit első ízben az 1956-os szerepvállalások bizonyítottak. A diktatorikus intézményrendszer „felpuhulásának'' arányában a hivatalosság egyre mélyülő repedéseiben később még inkább *felerősödött a fogékonyság* egyfelől a korábban mellőzött *történelmi-szakmai kontinuitás keresése*, másfelől a *modernitás társadalmi és szervezeti értékei*, a *reformeszmék* iránt, ami minden bizonnyal egyik fontos mozzanatát jelentette a 80-as évek végére a békés rendszerváltás melletti *lojalitásnak*.

Az MN éles elhatárolódásokkal nemigen jellemezhető posztsztálini korszakának felszálló ága nagyjából az 1960-as évekre, a stagnálás az 1970-es évekre, az erózió leszálló ága pedig az 1980-as évekre tehető.

A VII. kongresszus után induló hadseregfejlesztés három periódusa is nagyjából fedi e tendenciákat: az 1960-as évek „szelektíve extenzív'' fejlesztését kö-

vette az 1970-es évek „önkorlátozó minőségfejlesztő", majd az 1980-as évekre (a társadalmi feszültségek és a forráshiány „begyűrűzései", valamint a belső szervezeti megoldatlanságok „görgetése" miatt) a „sarokbaszorított permanens átszervezés" korszaka.

Az 1960-as évek tisztikarának kvalifikációs mutatói már előrevetítik a katonatársadalom *fő feszültségeit* (alacsony feltöltöttség a kvalifikációt igénylő helyeken; a 60-as évek elején a 26–35 évesek több mint 80%-os arányt alkotó generációs dugóvá „kövesednek"; ez a generáció „együtt megy" a nála alig „érdemesebb" és főleg alig kvalifikáltabb elittel, s ezzel példátlan módon a 80-as évek elejére az MN-ben csaknem azonos lesz a főtisztek és a beosztott tisztek aránya, miközben az alsó irányítási szinteken egyre égetőbb a tiszthiány), az antiintellektualizmust, az elöregedést, a csúcsba tömörülő kasztosodó hajlamot, illetve azt, hogy a katonai elit indokolatlan előléptetésekkel igyekszik „felvásárolni" a közvetlenül alattuk lévő tisztek lojalitását (némileg egyező módon a kádári konszolidáció egyik fő rendezőelvével, az életszínvonal által történő lojalitásfelvásárlással).

Szervezeti szempontból a tisztképzés volt a leginkább sürgető feladat, s valójában ezen a területen jöttek létre valóban időtálló eredmények. Az 1967-ben formálisan főiskolai rangra emelt három katonai főiskola (Kossuth, Zalka, Kilián) az 1970-es évek elejétől négyéves képzési idővel kettős (katonai-polgári) diplomát adott, ami a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia többszöri átfogó korszerűsítésével, illetve a VSZ tagországainak katonai tanintézeteiben is folyó tisztképzéssel együtt lényegileg módosította a tisztikar felkészültségi mutatóit: *az 1960-as 17%-kal szemben 1980-ra 80%-ra nőtt az érettségivel vagy felsőfokú végzettséggel rendelkező tisztek száma.*

Ennek két szempontból is kulcsjelentősége lett az 1980-as évek eróziójáta erősítő tendenciák szerveződésében. Először is a szakmai s a részben már megjelenő hadtudományi érdekeket hordozó és megfogalmazni képes rétegek aránya jelentős túlsúlyra tett szert. Ezek mégoly torzító politikai és nyelvi-kulturális izolációjuk, valamint egyoldalú orientációjuk ellenére egyre nyilvánvalóbbá tették a racionális szervezeti értékek ellentmondásait a hivatalos származási és politikai szempontú szelekció, valamint a tekintélyérveket és a korábbi politikai érdemeket, illetve a fegyelem külső jeleit preferáló folyamatosság monopolhelyzetével. A szakmai értékek sohasem voltak képesek emancipálódni a politikai értékek egyeduralma alól, ami sajátos feszültségeket tartósított a szakmai és politikai értékeket hordozó szektorok között, korlátozta a szakmai értékek érvényesülését.

Másodszor a hivatalosan elismert társadalmi státus nem volt képes társadalmi elfogadottsággá változni a társadalomban, de nem volt képes az ehhez konzisztens életmódelemek megteremtéséhez elegendő anyagi-erkölcsi feltételeket biztosítani a hivatásos állomány körében, a szervezeten belül sem. Ennek következtében tartósult és egymást erősítő módon összefonódott a hadsereget és hivatásos állományát illetően fennálló *külső legitimációhiány* és a *belső identifikációs zavarodottság.*

Rendkívül fontos, hogy a kormányzat személyi változtatásokkal is törekedett

a konszolidáció biztosítására. Az erőszakos stabilizálás feladataiban kompromittálódott elit egy része „érdemei elismerése mellett'' távozik, az új vezetésbe 1962-től kezdődik az új garnitúra beiktatása.

Ellentmondásosságukban is jellegzetesek a tisztikar értelmiségi jegyeinek (legitimitáshiányt kompenzáló) erősítésére irányuló lépések. Szinte egy időben került sor a három katonai tisztképző intézménynek (Kossuth, Zalka, Kilián) „a HM felügyelete alatt álló'' katonai főiskolákká nyilvánítására, illetve az állami személyzeti munka HM-et is érintő szabályozására.

Ehhez képest azonban, miközben teljesen végig lehetett vinni a katonai szervezet teljesítményeit a hatalom számára biztosító katonai elit társadalmi ellenőrzés alóli kivonhatóságát s jogosítványainak fokozatos növelését, aközben az értelmiségiesedés feltételeit csak rendkívül lassan és viszonylagos érvénnyel lehetett fejleszteni. A sokat emlegetett élet- és munkakörülményekben lényegében nem sikerült a státus-inkonzisztencia tényét módosító áttörést elérni, a hivatásos állomány élet- és munkakörülményei olyannyira elmaradtak a munkájuk színvonalával és a munkaerejük, teljesítőképességük újratermelésével szembeni követelményektől, hogy ez nemcsak a külső jegyekben, kvalifikációs igényekben, hanem az állomány elhasználódása, egészségügyi jellemzői, sőt mortalitási mutatói tekintetében is kezdtek letagadhatatlan következményeket produkálni.

Az 1970-es évek közepére állandósul a káderhiány, az utánpótlás minőségi gondja, *felerősödik a pályaelhagyás*, nyilvánvalóvá válik a pályával való elégedetlenség terjedése. Ebbe jelentősen besegít — az általános státus-inkonzisztencia enyhítésének reménytelenségén túl — még néhány további fontos strukturális jelentőségű tényező. Ezek közül

- az egyik a költségvetési források beszűkülése miatt a csapatépítkezések belső erőre támaszkodó kényszerű vállalása, illetve a népgazdasági munkaigény megnövekedése,
- a másik a tiszthelyettesi állomány kritikán aluli műveltségi és kulturális színvonala, ráadásul mennyiségi hiánya miatt a tisztikar jelentős részének tiszthelyettesi munkákra kényszerítése,
- a harmadik pedig a műszaki, mérnöki munka alacsony státusából történő elmozdulás lehetetlenségének ellentmondása az időközben jelentős műszaki kvalifikációt igénylő technikai korszerűsítéssel (alacsony pénzügyi és beosztási besorolás, mérnöki végzettséget nem igénylő munkakörök, az elitbeni képviselet hiánya stb.).

Mivel állandó zavaró körülményként kellett számolni a társadalomban a hivatásos állomány kulturáltsági hiányait pellengérező véleményekkel, megnyilvánulásokkal, s a hivatásos állomány közérzetében a magasabb követelmények emelkedő szintű teljesítése a szervezeti klíma konzervatív tendenciáival, illetve az 1950-es évek relatív privilegizáltságát fokozatosan *deprivációba* váltó folyamatával kapcsolódott össze, az 1980-as évekre igen fontos dimenziókban széles körben *meggyengült a pályakötődés*.

A nehézségek kezelési módja a kádárizmus logikájából következett. A legitimitáshiányos hatalom nem ismerhette el a társadalom előtt, hogy valamely szek-

torában csak a társadalmi átlagot meghaladó anyagiakkal képes helyreállítani a pálya piacképességét, ezért a megtakarítási látszatok megőrzésével súlyos milliárdokat pazarolt el anélkül, hogy akárcsak reménye lehetett volna a kádergondok megoldására.

Ez a tendencia 1985-re már odáig jutott, hogy kiépült a felső korhatáron túli hivatásos szolgálat anyagi ösztönzési rendszere, amely anélkül, hogy megoldotta volna a „piramis alján" lévő fehér foltok betöltését, jelentősen akadályozta az egyébként is megrekedésekkel telített előmeneteli mozgásokat, és a beosztottak körében indulatokat ébresztő extra beneficiumokat jelentett az elithez közel álló kényelmes, magas beosztásaikban továbbszolgálók számára. A *múlt képviselői előnyökhöz juttatták magukat, a jövőt képviselő katonai felsőoktatás viszont eközben intézményes presztízsrombolásnak* esett áldozatul.

Az 1961-ben meglévő 13 tábornokkal és 96 ezredessel szemben 1986-ban már 83 tábornokot és 565 ezredest találunk egy nagyjából hasonló létszámú hadseregben, ami egyfajta arisztokráciává merevítő „önvigasztalását" mutatja a legitimálatlanságáért önmagát eképpen kárpótló katonai felsővezetésnek. Eközben a kiáramlás az 1980-as évek közepétől még inkább erősödik, a tisztek iskolai végzettsége körében pedig tartósan 10% körül marad a tiszti iskolával nem rendelkezők aránya, mivel az üres tiszti helyeket kénytelenek tiszthelyettesekkel betölteni.

A 80-as évek közepére a hadseregben is erősödő válság a korábbi generáció felerősödő cseréjét és ezzel párhuzamosan a permanens átszervezés korszakát indítja el.

Az 1956 utáni magyar katonatársadalom a 80-as évek derekára nagy utat tett meg, és számottevően *felhalmozódtak benne a változás kondíciói*. Ellentmondásosságában is jelentős technikai fejlődés, előrehaladott szakmai differenciálódás zajlott le, a felhalmozott kvalifikációk tekintélyes tömegei képződtek, ám mindez képtelen volt kiszabadulni a *politikai-ideológiai* dominancia alól, s növelni a hadsereg társadalmi elfogadottságát. A politikai presszió mértéke és jellege is változott ugyan a 60-as évektől (pl. kevesebb és kvalifikáltabb lett a politikai munkások rétege, rendezettebben került sor a politikai képzésre és a szabadidő indoktrinációs célú igénybevételére), ám diszfunkcionális jellege — egyebek mellett — a szakmai autonómia elnyerésének akadályozásában ettől csak kifinomultabban, ám nem kevésbé érvényesült.

A hivatásos állomány utánpótlása *egyre szűkült* és *minőségében romlott*, a *pályafeszültségek növekedtek*, mindez kifejeződött az állomány egészségügyi helyzetének romlásában és a kiáramlás növekedésében. Ezen az nem segített lényegesen, hogy a hivatásos állomány számára is nyitás történt *a kispolgári gyarapodás* csatornái felé (saját lakás, telek-, autóvásárlás engedélyezése, fridzsiderszocializmus-vita befejezése, szelektíve másodállás engedélyezése stb.).

Eközben a sorállomány helyzete is minden szolgálatteljesítő korosztállyal több averziót áramoltatott vissza a társadalomba a hadsereggel szemben. A nagy bevonultatási arány miatt nem vagy csak későn vették figyelembe a nősök, családosok jelentősen megnövekedett arányát, az ugyancsak növekvő egészségügyi és

szociális problémák jelentős részét, a társadalomban növekvő ifjúsági feszültségeket, s nyomukban a súlyosbodó devianciákat, a vallási, lelkiismereti okból, illetve az alternatív mozgalmak erősödése folytán új megoldást igénylő fejleményeket.

Válogatott táblázatok a tanulmány I. részéhez

I/1. táblázat

Létszámviszonyok és rétegződés a honvédségnél a hazai haderő fontosabb létszámadatai 1945–1992 között

Időpont	Tiszt	Tiszt-helyettes	Sorkatona	Katona össz.	Polgári alk.	Katona a lakosság %-ában
1945. márc. 8.	—	—	—	26 313	—	0,29
1947. okt. 1.	2 133	2 811	13 450	18 394	2 014	0,20
1948. okt. 1.	3 200	3 700	25 947	32 847	—	0,36
1949. márc. 1.	5 224	4 615	31 646	41 485	—	0,45
1950. jan. 1.	13 361	18 002	84 533	114 896	—	1,23
1951. jan. 1.	16 685	19 167	81 670	116 932	—	1,24
1952. jan. 1.	24 829	31 164	111 250	167 243	—	1,76
1953. jan. 1.	31 878	46 502	108 478	186 858	40 000	1,94
1954. jan. 1.	30 211	26 402	94 652	151 265	—	1,55
1955. jan. 1.	29 717	24 157	87506	141 380	8 751	1,45
1956. aug. 7.	21 858	23 728	—	—	—	—
1957. jún. 1.	16 776	7 171	19 139	43 076	—	0,43
1959. jan. 1.	14 370	3 944	45 118	64 033	—	0,64
1965. jan. 1.	16 204	7 683	—	—	—	—
1970	16 727	—	—	—	—	—
1975	16 855	—	—	—	—	—
1980	16 425	10 965	—	—	—	—
1985	15 904	11 847	—	—	—	—
1988	17 343	12 044	—	—	—	—
1989	17 078	11 401	91 900	120 379	33 300	1,13
1990	15 688	9 982	81 000	106 670	32 500	1,07
1991	14 069	8 468	65 300	87 837	27 600	0,84
1992	14 000	8 500	51 100	74 000	26 000	0,71

Forrás: — *Okváth Imre:* A hadseregfejlesztés kezdete Magyarországon = Hadtörténelmi Közlemények, 1992. 09.
— MN SZüFCSF-ség: A Magyar Néphadsereg tiszti állományának statisztikája. Évkönyvek (1957. jún. 1-jétől 1990. dec. 31-ig.) MH SZüCSF-ség Archívum.
— Honvédelem '92.

I/2. táblázat

Közvetlen honvédelmi költségek alakulása a KGST-országokban (Szovjetunió nélkül) az összes költségvetési kiadás %-ában (1950–1959)

Országok	1950–53	1954–57	1957–59	1950–59
Bulgária	10,23	9,5	7,0	8,9
Csehszlovákia	8,0	10,2	9,3	9,4
NDK	10,8	4,6	2,1	7,8
Magyarország	13,6	11,4	4,5	10,3
Lengyelország	8,7	8,7	7,2	8,2
Románia	15,3	9,1	7,2	10,5

Forrás: *Pécsi Kálmán:* A magyar–szovjet kapcsolatok 30 éve. KGJK, Bp., 1979. 100.

I/3. táblázat

Kimutatás a honvédségben 1947. augusztus 30-ig megtartott igazolási eljárás eredményeiről

Az igazolási eljárás döntése	Kategória	Állományviszonya		Összesen
		nyugállományú	hivatásos	
1	2	3	4	5
Igazolási eljárás alá vontak	tábornok	370	33	403
	tiszt	1618	6898	8516
	tiszth.	712	6482	9194
igazolt	tábornok	296	20	316
	tiszt	1480	5472	6952
	tiszth.	680	7758	8442
nem igazolt	tábornok	74	13	87
	tiszt	138	1426	1564
	tiszth.	28	724	754
súlyosabb kizáró büntetések	tábornok	15	7	22
(rendfokozattól való	tiszt	16	258	274
megfosztás)	tiszth.	9	61	70

Forrás: *Mucs–Zágoni:* A Magyar Néphadsereg története (1945–59). Zrínyi 1979. 177.

I/4. táblázat

A II. világháborús katonai felsővezetés tagjainak viszonya az újjászervezetet honvédséghez

Az újjászervezett honvédségben	Személyek	
	szám	%
– ténylegesen szolgált	29	15,51
– igazolt, de nem szolgált	80	42,78
– igazolt, politikai funkciót tölt be	3	1,50
– lefokozva és a honvédségből a nyilas hatalom alatt vállalt szolgálat miatt kicsapva	35	18,72
– igazoló bizottságok, illetve NOT-határozat alapján lefokozva	40	21,39
Összesen:	187	100,00
– 1945-ben, illetve korábban meghalt	26	
– az új honvédséghez való viszonya nem ismert	201	
Mind együtt:	414	

Forrás: *Szakály Sándor:* A magyar katonai elit, 1938–1945. Magvető, Budapest, 1987. 245.

I/5. táblázat

A tiszti létszámon belül az „új káderek" arányának változása 1948 után

Év	Tiszt létszám (fő)	Új tisztek aránya (%)
1949	3 004	5,0
1950	5 851	57,0
1951	15 157	80,0
1952	24 717	86,5
1953	32 184	89,5
1954	30 691	92,0
1955	29 393	93,1
1956	26 231	94,3
1957	14 638	95,9
1958	14 517	94,6
1959	14 442	95,9
1960	14 251	93,6
1961	14 034	95,0

Forrás: MN SZüFCSF-ség Statisztikai Évkönyvei. MH SZüFCSF-ség Archívum.

I/6. táblázat

A tiszti állomány statisztikai adatai
1955. febr. 1-jei helyzet

Megnevezés	Fő	%
Meglévő létszám	29 393	100,0
Pártállás		
Párttag	19 742	67,2
Tagjelölt	1 616	5,5
DISZ-tag	4 829	16,4
Pártból kimaradt, kizárt	1 242	4,2
Párton és DISZ-en kívüli	1 964	6,7
Szociális származás		
Munkás	17 543	59,7
Paraszt	6 080	20,7
Értelmiségi	649	2,2
Alkalmazott	2 639	9,0
Egyéb	2 482	8,4
Foglalkozás		
Munkás	17 299	58,8
Paraszt	3 759	12,8
Értelmiségi	761	2,6
Alkalmazott	5 232	17,8
Tanuló	2 144	7,3
Egyéb	198	0,7
Polgári iskolai végzettség		
6 elemi	6 777	23,1
8 elemiig (4 közép)	17 766	60,4
Érettségi	2 906	9,9
Egyetem	1 944	6,6

Válogatott táblázatok a tanulmány II. részéhez

II/1. táblázat

Kimutatás az 1956. október 23-tól 1957. május 17-ig tartalékállományba helyezett tisztekről

Nem írták alá a tiszti nyilatkozatot	6731
Tiszti Felülvizsgáló Bizottságok javaslatára	687
Saját kérelemre, valamint a BM határőrséghez átadás	1581
Összesen:	8999

A Tiszti Felülvizsgáló Bizottságok javaslatai alapján tartalékállományba helyezettek összetétele:

Származás szerint		Párttagság szerint		Életkor szerint	
Munkás	50,23%	MDP-tag	74,40%	20–30 éves	61,90%
Paraszt	30,30%	Tagjelölt	2,09%	31–40 éves	28,36%
Egyéb	19,42%	Pártonkívüli	23,51%	41–45 éves	4,75%
				45 éven felül	4,99%

A felülvizsgálat okai:

Ellenforradalmárokkal együttműködés*	41,46%
Fegyverek kiadása illetéktelen személyeknek	4,55%
Szovjetellenes kijelentések	17,75%
Pk., pol. h.-elhárító tiszt eltávolítás	10,02%
Lopás vagy anyagi visszaélés	6,56%
Párt- és kormányellenes kijelentések	9,31%
Egyéb okok (erkölcstelen életmód stb.)	10,35%

A tartalékállományba helyezettek beosztási szintjei:

A 25 fegyvernemi pk. csoportfőnök és azonos beosztás közül	15
A 18 hadosztályparancsnok közül	8
A 97 ezredparancsnok közül	37
Az előzőeknél alacsonyabb beosztásokból	627
Összesen:	687

* *Megjegyzés:*
A levéltári dokumentumok táblázatainak eredeti kategóriahasználatát megtartottuk, ami a korabeli felfogás és a jelenlegi megítélés nyilvánvaló különbözését tükrözi.

Forrás:
- HL. 31. sz. Jegyzék 153. sorszám
- HL. 102. sz. Jegyzék 105/141. sorszám 1967/T.

II/2. táblázat

A hivatásos állomány arányainak változása (1961–1990)

	1961	1965	1968	1980	1985	1986	1990
hdstb.	—	—	—	1	—	—	—
vezds.	—	1	1	2	1	1	—
altbgy.	1	2	2	4	11	12	5
vőrgy.	12	28	35	66	62	70	40
tbk.	13	31	38	73	74	83	45
ezds.	96	146	209	463	508	565	462
főtiszt	1 752	4 468	7 494	7 416	5 934	5 630	5 046
beosztott tiszt	12 173	11 560	8 972	8571	9 388	10 000	10 135
tiszti összlétszám	14 034	16 205	16 713	16 523	15 904	16 278	15 688
tiszthelyettes	4 673	7 683	8 144	11 101	11 604	11 920	9 982
hivatásos áll. össz.	18 707	23 888	24 857	27 624	27 508	28 198	25 670

Forrás: • MN SZÜFCSF-ség. A Magyar Néphadsereg tiszti állományának statisztikája. Évkönyvek (1961. január 1-jétől 1990. december 31-ig). MH SZÜFCSF-ség Archívum.

II/3. táblázat

A tiszti állomány polgári iskolai végzettsége 1956 után (%)

	1957	1960	1965	1970	1975
6 elemi iskoláig	20,6	18,5	6,2	2,6	—
7-8 általános iskola	59,4	51,8	24,8	14,8	13,3
Érettségi	16,1	18,3	37,9	27,8	34,0
1–4 középiskola	—	6,2	21,3	10,9	11,3
Egyetem, főiskola	3,9	5,2	9,8	—	—
Felsőfokú technikum	—	—	—	14,8	—
Felsőfokú technikus, főiskola	—	—	—	—	28,7
Egyetem, főiskola	—	—	—	13,7	—
Egyetem	—	—	—	—	12,7
ZMKA (főiskola)	—	—	—	15,4	—

Forrás: • MN SZÜFCSF-ség Statisztikai Évkönyvei. MH SZÜFCSF-ség Archívuma

II/4. táblázat

A közvetlen honvédelmi kiadások és a haditechnikai beszerzés alakulása (folyó áron)

	1961–1965	1966–1970	1971–1975	1976–1980	1981–1985	1986–1990	1989
Költségvetés Mrd Ft	25,7	33,8	50,9	71,5	106,9	161,0	37,8
Speciális import Mrd Ft	11,8	8,3	17,7	31,7	36,4	54,4	4,5
Beruházás Mrd Ft	2,5	2,2	5,1	8,4	15,3	24,6	5,4
Közvetlen honvédelmi kiadások összesen Mrd Ft	40,0	44,3	73,7	111,6	158,6	240,0	47,7
Fejlesztés Mrd Ft	23,0	22,3	36,6	56,3	67,6	99,4	11,5
Fenntartás Mrd Ft	17,0	22,0	37,1	55,3	91,0	140,6	36,2
Haditechnikai eszközbeszerzés Mrd Ft	19,1	17,0	30,7	48,2	40,3	62,3	2,0
Haditechnikai eszközbeszerzés aránya a közvetlen honvédelmi kidásokhoz %	47,8	38,4	41,7	43,2	25,7	25,9	4,2
Haditechnikai eszközbeszerzés aránya a fejlesztési kiadásokhoz %	83,0	76,2	83,9	85,6	60,3	62,7	17,3
Közvetlen honvédelmi kiadások aránya a nemzeti jövedelemhez %	5,0	4,0	4,2	4,1	4,1	4,1	3,5

Forrás: • *Dr. Ungvár Gyula:* A Magyar Honvédség fegyverzeti és technikai eszközrendszerének fejlesztési és korszerűsítési lehetőségei 1991 (doktori disszertáció).

II/5. táblázat

Fegyverbalesetek és fegyveres öngyilkosságok a hadseregben

Év		81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91
Fegyverbalesetek		12	14	14	11	21	22	20	12	20	15	17
Meghalt	ti. tts	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—
	sor. hallg.	—	1	1	1	2	—	3	1	1	1	6
Öngyilkosság		35	32	27	30	26	21	28	33	34	29	16
Fegyverrel elkövetett öngyilkosság		14	13	14	11	12	11	15	17	14	12	4
Elkövetők	ti. tts.	5	5	7	2	6	6	9	6	6	4	2
	sor.hallg.	9	8	7	9	6	5	6	11	8	8	2
Őrségben		10	7	7	5	4	4	5	10	8	7	1

Megjegyzés: Az 1991-es rovat az év első 10 hónapjának az adatait tartalmazza.
A fegyverbaleset során meghalt katonai tanintézeti hallgatók adatai a sorkatonákkal összevontan szerepelnek.

Forrás: *Kecse Lajos alez.:* A fegyverrel elkövetett öngyilkosságok alakulása és megelőzésük lehetőségei. In: Öngyilkosság a hadseregben. MH OKAK 1991. 120–121. o.

II/6. táblázat

A sorkatonák öngyilkossági cselekményeinek %-os megoszlása néhány szociális és más mutató alapján

Megnevezés	1975–80				1981–85				1986–90			
	öngyilkos		kísérlet		öngyilkos		kísérlet		öngyilkos		kísérlet	
	sz	%	sz	%	sz	%	sz	%	sz	%	sz	%
1–7 ált. isk.	10	9,3	88	9,4	5	4,7	23	5,0	5	5,7	7	2,3
Középiskola	15	23,1	202	21,5	20	19,0	96	18,6	16	18,2	25	8,3
Főiskola, egyetem	1	0,9	13	1,4	2	1,9	11	2,1	2	2,3	4	1,3
Nős	33	30,5	326	34,8	30	28,3	147	28,5	10	11,3	24	8,0
Elvált	4	3,7	33	3,5	5	4,7	22	4,2	2	2,3	4	1,3
Élettársi kapcsolat	6	5,5	57	6,1	2	1,9	27	5,2	4	4,5	24	8,0
Őrszolgálatban	46	42,6	27	2,8	32	30,2	19	3,7	33	37,4	24	8,0
KISZ-tag	32	30,0	225	24,0	37	35,0	125	24,2	10	20,2	30	20,2
Öngyilkossági kísérletet követett el egyszer	9	8,5	143	15,1	11	10,4	78	15,1	52	17,3	52	17,3
Öngyilkossági kísérletet követett el többször	7	6,3	100	10,7	11	10,4	76	14,7	33	11,0	33	11,0

Forrás: • Öngyilkosság a hadseregben. MH OKAK 1991. 178.

II/7. táblázat

Az emberi kapcsolatokat sértő bűncselekmények alakulása
(a jelentett rendkívüli események alapján)

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Garázdaság	—	1	1	2	1	1	2
Testi sértés	7	8	9	22	9	10	21
Szolgálati tekintély megsértése	10	2	—	2	1	5	3
Elöljáró és szolg. közeg elleni erőszak	38	30	20	30	26	13	31
Alárendelt megsértése	7	8	5	26	18	10	18
Fajtalankodás	—	—	2	—	2	1	2
Egyéb	3	2	—	2	1	—	5
Összes eset	65	51	37	84	58	40	82
Honvéd	50	45	59	56	49	32	94
Tisztes	12	7	11	15	21	19	20
Tiszthelyettes	5	4	2	10	6	3	4
Tiszt	4	5	2	12	4	1	3
Elkövetők száma	71	61	74	93	80	55	121
Ittasság	46	29	25	36	31	17	35

Megjegyzés: Az adatok csak a katonák egymás közötti kapcsolataiban előforduló eseteket tartalmazzák, a polgári személy és katona közöttieket nem.

Forrás: • *Kecse Lajos:* Katona – Állampolgár. MH OKAK 1991. táblázatok

SZABÓ JÁNOS

SOME SOCIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE HUNGARIAN SOCIETY OF SOLDIERS BETWEEN 1948–1990

Summary

The ''systemic change'' of the society of soliders took place amidst dramatic steps after 1945.

Rákosi's army covered a symptomatic career in respect of its size, suggesting a defence policy lacking foundations. During the six years of army development between 1947 and 1953 there was such a growth in the number of solidiers which was not only unprecedented in the development of armies during peace in the history of the country but also elsewhere.

Parallel to the cuts in the army from 1953 onwards, the sense of the vanity of the burdens undertaken in the interest of the army, and of humiliation was growing in broad circles.

The post-1956 Hungarian society of soliders has covered a long way by the mid-80s, and conditions of change have significantly accumulated in it. A significant, though contradictory technical development and advanced professional differentiation have taken place, considerable masses of accumulated qualifications were built up, unable to free themselves from political-ideological dominance and to enhance the social acceptance of the army. Though it is true that the extent and nature of political pressure also changed from the 60s onwards (for instance the stratum of political employess became smaller and better qualified, political training was beter organised and leisure was used for indoctrination more predictably), yet its disfunctional nature was not reduced but became more sophisticated in hindering the achievement of professional autonomy among others.

PÁL LÁSZLÓ

A DABAS-SÁRI ISKOLAÜGY AVAGY EGY HELYI KONFLIKTUS TERMÉSZETE

A dabas-sári iskolaügy egyedisége mellett az adott makropolitikai kontextusban, az objektív és szubjektív feltételek adott szövevényességében, összetett mivoltában, a helyi és a szélesebb nyilvánosság fokozódó érzékenysége — amit igazol a sajtó és más médiumok felsorakozása — mellett a legtermészetesebb módon vált a választási előcsatározások kiemelkedő és nemzetközi síkon is „forgalmazott'' esetévé. A feldolgozás alábbi módja az ügy bonyolultsága miatt csak az általam legfontosabbnak tartott mozzanatait érinti.

Előre kell bocsátani, hogy az ügy számos fontos eleme (dokumentumok, adatok stb.) ma még a nyilvánosság és a kutatók számára is latenciában van, oly mértékben, amint azt az érintett hatóságok érdeke megkívánja. Ha ezek hozzáférhetők lesznek, akkor mód lesz egy igényesebb, mélyebb összefüggéseket is feltáró vizsgálódásra. Ezért most még csak „első közelítésre'' vállalkozom, mert az események — közvetlen közelről, „helyből'' szemlélve is — drámai módon és néha alig követhetően peregtek, ami még a fürgébb riportkészítőket is próbára tette. Ez a körülmény az elemző értékelést is óvatosságra inti, mert az ügy korántsem zárult le, esetleg egy szakaszára mondható ez. Elképzelhető olyan fejlemény a későbbiekben, ami az eddig történtek bizonyos mozzanatait a jelenlegitől eltérő megvilágításba helyezi. Ezért hangsúlyozom a jelen feldolgozás „margó''-jellegét, hogy a megállapítások provizorikus jellegével nyitva hagyjam a megalapozottabb konklúziók számára a lehetőséget.

E kezelési-módszerbeli mentegetőzést nem információhiány, nem az óvatoskodás bocsátja egy érdemi tárgyalás elé, hanem a dolog valóságos természete, példa értékű módon bonyolult jellege. Az érdemi tárgyalás egyébként éppen ezt a komplexitást kívánja kibontani, feltárni, s azt, hogy az ügy skandalummá válásában nem csekély szerepe volt az ügy kivételesen összetett természetének, s nem kevésbé az ügy főszereplőinek, illetve kulcsfiguráinak és az adott helyi társadalmi közegnek, környezetnek, helyi hatalmi tényezőknek.

Mi az, hogy Dabas-Sári?

Egy parlamenti képviselő — jellemző módon — még a városrész nevét sem tudta — papírról! — rendesen felolvasni, pedig — egy későbbi nyilatkozata szerint — személyesen is járt ott(?!).

Dabas-Sári egy, a főváros és Kecskemét között fele úton, a régi 5-ös műúttal párhuzamosan és egybeépülten kb. 15 km hosszan elterülő *kisvárossá* — Dabas — avanzsált egykori három község — Gyón, Dabas, Sári — egyike; pontosabban *északnyugati egyharmada* kérte magának ezt az elnevezést a rendszerváltozás során kibontakozott történelmi helységnév-rehabilitáció alkalmával. A kb. 4000 főnyi lakosságnak túlnyomó többsége *szlovák anyanyelvű* — bár a nemzetiséget csupán néhány tucatnyian vallják —; nyelvi „sziget'', ahol a lakosság intenzíven és hagyományosan vallásos (több mint 90%-os arányban r. katolikusok), ami megmutatkozik például a hittanra járók szintén 90-en felüli százalékarányában is, a szokásokban, az egyházi szolgáltatások magas fokú igénybevételében, az egyház iránti mindenkori erős lojalitásban. E beállítottságukból eredően is az 1990-es képviselőválasztáson — az első fordulóban egyébként kiesett — kereszténydemokrata jelölt kapta kimagaslóan a legtöbb szavazatot (35,1%-ot, az MDF-es másodikként 19,7%-ot) és ugyanezen jelölt a város egészében kapott összes szavazatának 66%-át Sáriban kapta.

A helyhatósági választásokon a kereszténydemokrata listára a sáriak 29,5%-a voksolt, míg a város egészén belül a kereszténydemokraták a kapott szavazatok 53,1%-át (második fordulóban 48,4%-át) a Sári városrészben kapták. Ezekkel az eredményekkel a Sári városrész kiemelkedett az egész 14-es választókörzetben a kereszténydemokrácia iránt megnyilvánuló szimpátiáját illetően. Ez párosul a szlovák entitáshoz való ragaszkodással — s bár az iskola csak nyelvet oktat heti 4–6 órában —, ami egyféle egymáshoz tartozást kölcsönöz a városrész bármilyen társadalmi csoportba tartozó lakójának. Így voltak — mindenkoron! — s lettek ők a környező községekhez viszonyítva jól megkülönböztethetően életvitelbeli, szemléletbeli sajátossággal jellemezhető, viszonylag homogén populáció, „mi, a sáriak!'' — amiképpen identitásukat „megfogalmazzák''.

A városrész lakóinak e „csoportminőségű'' sajátosságait a „szocialista modernizáció'' sem tudta lehántani. Gazdasági magatartásukat, értékrendjüket, a mindennapi életvitelüket is csak részlegesen módosították az előző évtizedek. Hogy ez a módosulás milyen mértékben, milyen irányba s főleg milyen finomszerkezeti átalakulásokkal ment végbe, arról pontos autentikus információk nincsenek. De hogy valami történt, azt mi sem bizonyítja jobban — természetesen többek között —, mint a közelmúlt eseményei, és — feltehetően — ami még történni fog. Egyelőre azonban próbáljuk meg az iskolaügyből deriválható felismeréseket valamennyire áttekinthetővé tenni.

Az ügy „külső'' természete

Elöljáróban megkíséreljük feltárni annak az okát, hogy egy — bár némileg elszigetelt, de az országban elszórtan előforduló — helyi akció, ügy miképpen vált országos, sőt külföldön is „forgalmazott'' skandalummá, politikai botránykővé.

A kiindulópontot természetesen a fent már ismertetett *objektív adottságok, körülmények* szolgáltatják, melyekhez csatlakoznak az érintettek, az esemény — már említett — *főszereplőinek* egyáltalán nem elhanyagolható *szubjektív tulajdonságai*, az illetékes prominens személyiségek habitusa, személyiségjegyei, nézet- és eszmevilága és politikai beállítottsága is.

Mindezektől azonban az ügy megmaradhatott volna egy lokális konfliktus általánosan szokásos keretein belül, az érintettek és környezetük reflektáló készsége, „akciórádiusza'' által befogott érvényességi határokon belül, azaz: egyfelől az érintett sári szülők, másfelől a kanonok és az önkormányzat konfliktusa gyanánt, amely kölcsönös kompromisszumok árán így vagy úgy megoldódik. (Ami nem jelenti azt, hogy még eképpen is ne lehettek volna az ügynek a helyi jelentőségén túlnyúló tanulságai s hasonló esetekben felhasználható tapasztalatai!)

S hogy mégsem így történt — s most már tudható: nem is történhetett! —, arról jól tanúskodnak a konfliktusról megjelentetett, a nyár folyamán sűrűsödve sorjázó újságcikkek. Összességükben árulkodnak arról, hogy az első — az ügy összetettsége miatt érthető módon — tétova megközelítések után miként voltak kénytelenek a riporterek „felfedezni'' az ügy újabb s újabb oldalait, vetületeit.

A liberális beállítódású sajtó reflexszerűen mozdult, és azonnal a „*vallásháború*'' fogalma alá rendelhető címszavakkal próbálta az ügy karakterét megragadni. (Az egyház kárpótlásigényének egyedi, drasztikus módon kivitelezett érvényesítési módja, az egyház előrenyomulásának eseti intoleráns kísérlete, ideológiai intoleranciák találkozása, egy túlbuzgó egyházi férfiú helyzetértékelési zavara stb.). A fentiekkel együtt vagy külön megjelentek — elsősorban a szocialista orgánumokban — olyan írások, melyek a *helyi hatalom*, az önkormányzat — s ezen belül kitüntetetten a polgármester — *túlkapását* jelölték meg a kialakult konfliktus magyarázó tényezőjeként. (Figyelemre méltó viszont, hogy az ügy ilyetén *politikai* vetületét nem csak a baloldalinak számító sajtó forszírozta.) Megint mások az etnopolitikai, nyelvi-nemzetiségi vonatkozásokat emelték ki (kitüntetetten például a szlovákiai és a hazai szlovák sajtó). Egyesek pl. „magyar–szlovák-ügy''-ként adtak sajátos dimenziót az esetnek. De akadt — nem kevés — írás, amely az ügyhöz kapcsolódó néhány prominens személy politikai vagy egyéb érvényesülési törekvéseit vélte felfedezni a „helyzet kulcsaként''.

E tekintetben nem sokban különböztek az egyes *főhatóságok képviselői* által közreadott nyilatkozatok sem. Az ügy egy-egy — többnyire szakmai (igazgatásjogi, iskolapolitikai, pedagógiai stb.) — oldalát ragadták meg, vagy az akciók és ellenakciók szándékolt, esetleg háttérből irányított és valamilyen politikai előjelű tendenciával megfejelt jellemzőjét emelték ki, illetve próbálták azt „leleplezni''.

Kivételt képez ez alól az illetékes *köztársasági megbízottnak* a dabasi önkormányzatot az ügyben hozott döntésekkel kapcsolatosan a *törvényesség betartására intő levele*. Egyébként a főhatóságok illetékesei nagy többségükben értelemszerűen az ügy *jogi oldalával* is foglalkoztak.

Az ügyben néhány *országgyűlési képviselő* is próbált közreműködni több — de utólag könnyen megállapíthatóan inkább — -kevesebb sikerrel. Ők az ügy politikai konfliktusjellegének oldásán fáradoztak, és elsősorban *közvetítő* szerepet kívántak betölteni.

A *rádió* és a *tévé* is nem kevés teret adott a szemben álló álláspontok képviselőinek a megnyilatkozásra. Ezek azonban nem eredményeztek többet, minthogy a vitapartnerek szándékait, törekvéseit és álláspontjait közérthetőbbé, megvilágítottabbá tették.

Ezt szolgálták azok a „rendezvények'' is, amelyek az ügyet tárgyaló önkormányzati ülések nyilvánosságának felhasználásával az érintettek bevonásával bonyolódtak le. Nem csekély jelentőségűek az ügy során alkalmazott különböző felmérések, megszületett dokumentumok sem. Ezeknek egy majdani szakmai-technikai szempontú vizsgálata sokban hozzájárulhat az „első mozgató''-ként aposztrofálható — jórészt latenciában maradt — szándékok, törekvések megvilágításához.

★ ★ ★

Mint láttuk, az ügy fő- és mellékszereplői (az érintettek, a döntéshozók, a hatóságok képviselői, a közvéleményt tájékoztatók) számos jellegzetessége és jól érzékelhető különböző mozzanatai felől közelítették meg az akciót és az annak nyomán kibontakozott lakossági kontesztációt, ami lényegében megmaradva a törvényes keretek között, *„állampolgári engedetlenség''* formáját is öltötte. Megpróbálták megérteni és megértetni — néha az érdekeltekkel magukkal is —, miről is van szó tulajdonképpen, s mint utólag kiderült: nem sok sikerrel. Az elemző — időközben némi distanciát nyerve a napi események sodrásától — úgy látja, hogy az üggyel foglalkozók arról információkkal avagy — esetenként még a helyiek is — dezinformációkkal szolgálók s az információkat forgalmazók (sajtó!) nagy többsége csupán *egy-két lényeges* mozzanatból, vonatkozásból indult ki és próbált eligazodni a valójában *kivételesen összetett ügyben*.

A féloldalas közelítésekkel viszont csak egy- vagy kétsíkú magyarázatok születhettek, s igazi válasz, magyarázat nem fogalmazódhatott meg a *kontesztáció* — talán eddig nem eléggé hangsúlyozott — *hevességére*, a mindkét oldali szülők magatartásának *következetességére, kitartó szívósságára*. (Már utaltam a közvetítők kudarcaira.) Azt lehet mondani, hogy az egy- vagy néhány oldalú közelítés szükségképpen korlátozta az ügy bonyolultságának feltárását, s a számos meglepő kísérőjelenség (a szülők szószólóinak felkészültsége, a közös érdek képviseletének meggyőző jellege az egyik oldalon, a plébános és a vele „szövetséges'' érdekeltek konok kitartása, a mindkét oldal egységét bomlasztó szándékú kísérletek kivédése, az aktivitás fokának állandósága stb.) megértését túlzás nélkül meg lehet állapítani: mind a külső érdekeltek (hatóságok, képviselők stb.), mind a jelenségeket a napi sajtóban közzétevők és magyarázók túlnyomó többsége valamilyen *fenomenológiai síkon* megmaradva kereste a magyarázatot, a dolgok értelmezését. Ez a megállapítás többé-kevésbé érvényes az egyházi és világi hatóságok képviselőire egyaránt.

Ennek okát a következőkben látjuk. Az ügy, az akció — Dabas város Önkormányzata *az érdekelt és érintett társadalmi csoport* (itt az általános iskolás gyerekek szüleiről van szó) *megkérdezése és alaposabb tájékozódás nélkül* a városrész önkormányzati tulajdonban működtetett iskoláját egy testületi határozattal a r. katolikus egyház kezelésébe adta, ami egyébként (tehát helyileg) sem lehetett volna problémamentes. Már az ügy elindításánál is nyilvánvaló volt, hogy a döntéshozó testület tagjai *egyénenként és együtt sem lehettek képesek* döntésük súlyát, körülményeit, szakmai vonatkozásait, főként várható számos következményét — szakértők bevonása nélkül — felmérni és mérlegelni. (Itt most az elemző a fenti, drasztikusnak tűnő megállapításért felelős. Ezt vállalni tudja, miután az előző évek során volt módja ismereteket szerezni az illetők — helyi képviselők — személyes kvalitásairól, szakmai és politikai teljesítményéről, személyi tulajdonságairól.) A *testület döntő többsége* nem rendelkezik sem megfelelő társadalmi és politikai ismeretekkel s még kevésbé egy kényes intézményhez, az iskolához s a hozzá kapcsolódó gyermek- és felnőtt társadalom sorsát meghatározó döntéshez szükséges szakmai tudással — teljesítményképes tudással! —, felkészültséggel. Ami természetesen önmagában nem lett volna baj, csak kellő önismeret birtokában be kellett volna vagy előre kellett

volna látni, hogy hozzáértő szakértők bevonása, azok véleménye jelen esetben elengedhetetlen eleme (lett volna) a *döntéselőkészítő folyamatnak*.

Hangsúlyozzuk, a testület döntő többségéről van szó, élükön a polgármesterrel és a városrész helyettes polgármesteréről. Más vonatkozásban a rendszeres templombajárók, az egyház szolgáltatásait rendszeresen igénybe vevők — szándékosan nem hívőkről beszélünk — hitbuzgalmának a megítélésében pedig *Pásztor Győző* kanonoknak van — vagy lett volna — átgondolnivalója. Nagy jelentősége volt a fejlemények alakulásában néhány — pontosabban három — pedagógiai képesítéssel rendelkező képviselőnek. Szakmai érvekkel elsősorban, de jogi, erkölcsi, politikai szempontjaikkal és inkább érzékenységükkel, reális helyzetértékelésükkel nagymértékben hozzájárultak a konfliktus *átmeneti* lecsillapításához. (Átmenetiről beszélhetünk csak, mert — sok jel mutat erre — az ügy korántsem ért véget, amint azt a sorjázó sajtópublikációk is jelzik.

Ezen túl a testület tagjairól — s ez a jelen esetben elsősorban a sári városrész képviselőire vonatkozik! — kiderült, hogy arról a lakosságról is (melyet ők képviselnek!), igen hiányos vagy gyakorlatilag használhatatlan ismeretekkel rendelkeznek. Számos tapasztalat áll rendelkezésre arról és a korábbi vitákban számtalan hivatkozás hangzott el részükről, hogy a ,,sári nép'' milyen egységes, s ha nem is minden fontos vonatkozásban, de őket, a városrész egész lakosságát feltétlenül közös mentalitás, azonos karaktervonás, reakciókészség, sőt azonos vagy hasonló szemlélet jellemzi. Nos, hogy ez mennyire nem így van, azt az események demonstratív módon igazolták.

★ ★ ★

Az alábbiakban az elemző feladata feltárni, hogy a fent említett akció és a rá kb. két hónappal később meghozott testületi döntés miként hozta felszínre a városrész, de legalábbis az érintett szülői társadalom korábban többé-kevésbé latenciában meghúzódó különbözőségeit, szemléletbeli s egyéb jellegű megosztottságát. Az események kibontakozása után a következő megállapítások fogalmazhatók meg:

• Megoszlik a sári városrész szülői társadalmának véleménye a demokráciáról, a saját sorsát befolyásoló döntések előkészítésének és meghozatalának módjáról. (A következőkben is mindig az érintett lakosságcsoportról — az iskolás gyermekek szüleiről — lesz szó, illetve rájuk érvényesek a megállapítások, ami bizonyos óvatossággal kivetíthető a sári városrész egész társadalmára mint helyi társadalomra, de ezt csak további vizsgálódások igazolhatják, illetve erősíthetik meg.)

• A döntéshozók nem vették figyelembe a már az előkészítő szakaszban megnyilvánuló szülői kontesztációt (delegációk menesztése, petíciók benyújtása stb.), annak arányait, hevességét, elszántságát rosszul ítélték meg (bizonyos belső és természetesen ,,baloldali, kommunista'' bujtogatók számlájára írták, aminek következtében politikai hibát követtek el, mert az érintettek az akaratuk ellenére meghozott *önkormányzati döntést a helyi hatalom diktatórikus működéseként élték meg*, ami csak fokozta — úgymond ,,szította'' — az ellenállást.

• Politikai hiba volt a döntéshozók — elsősorban a polgármester — azon törekvése, hogy a ,,központi akarat'' érvényesítését egyféle példastatuálásként, szándékosan a kompromisszumkeresés elutasításával hozták meg egyféle politikai intranzigencia jegyében, és a kimondottan *pártpolitikai intenciók hangoztatásával* csak növelték a tiltakozás erejét.

• Hatástalannak és tévesnek bizonyult a szülői tábor állítólagos felbujtóit mindenekelőtt baloldaliként, ateista agitátorként vagy éppen a múlt rendszer kedvezményezettjeiként aposztrofálni. Ha voltak és vannak is baloldali felfogású egyének az érintettek között, stigmatizálásuk eredménytelen maradt, különösen amikor szélsőséges jobboldali, csurkista-torgyánista argumentációval, beállítottsággal tették ezt.

A szülők többsége — tehát az önkormányzati iskolát követelők-visszakövetelők — mellett szolidarizált a Munkáspárt röplapja és sajtója is. Ezzel ugyan érvet adtak a szélsőjobboldaliak szájába — hogy ,,ugye mégiscsak az egykori kommunistákhoz vezetnek a szálak...'' —, de a szülők szószólóinak legkülönbözőbb megnyilvánulásaiban, az önkormányzati üléseken elhangzott érveléseikben, sajtónyilatkozataikban még nagyítóval sem lehet találni *bármilyen* színezetű pártpolitikai értéket, szempontot. Sikertelenül próbálták — a polgármesterrel az élen — a hibás döntést hozók baloldali ,,nyomulásként'', az antiklerikalizmus negatív bajnokaiként feltüntetni a kontesztálók szószólóit, s az

idevonatkozó érveléseik, „bizonyítási'' eljárásaik a politikai dilettantizmus szótárát szaporították. (Például: „a háttérben a választások során vereséget szenvedett politikai erők húzódtak meg...'')

A másik oldalon is megjelentek a legkülönbözőbb — gyakran alantas — igaztalan — s így hatástalannak bizonyult — „érvek'' (pl. a kanonok előéletét meghamisító, primitív, rosszindulatú híresztelések, rágalmak), melyek inkább ártottak, mint használtak a szülők, az érintettek ügyének.

A képletet így lehetne összefoglalni: kirobban egy nehezen áttekinthető konfliktus egy iskolaügyben, ahol a keresztény-konzervatív szemléletet és értékrendet képviselők szemben találják magukat a szekularizált, pártpolitika-mentességre apelláló, nyitottabb értékrendet vállaló, elkötelezetlen felfogású s a személyes szabadsághoz, a választási szabadsághoz ragaszkodó, de a maga módján hívő és vallásos többségi szülői társadalommal. Ez egy egészséges, a mai magyar társadalomban az átalakulás adott szakaszában akár *típus-szituációként* is értelmezhető konfliktus — függetlenül attól, hogy az ügy prominens személyiségeinek személyes politikai, közéleti, érvényesülési törekvései milyen mértékben járultak hozzá az ügy kiéleződéséhez. A természetes konfliktus *két fő szembenálló pozíciót*, életfelfogást képviselő csoportja mellett viszont — a konfliktusnak mintegy a „farvízén'' — megjelenik mindkét oldalon a *politikai szélsőség* is, ami nem kevés — főleg politikai és felesleges — zavart okozó elemet visz be a megoldást keresők munkájába.

Megosztott a lakosság egyéb *politikai beállítottságok tekintetében* is. Az idősebb generációk — Sáriban régebben különösen — megszokták, hogy megmondják nekik, hogy miként gondolkodjanak, mi a „helyes'' irány, történelmi hagyományai vannak körükben annak a késztetésnek, hogy hallgassanak valakire. Ők „fogadókészebbek'' a felettük, a helyettük meghozott döntések iránt. A fiatalabb generációk nemcsak tapasztalták, hogy ezek a döntések sokszor rosszak, de az utóbbi évtized-félévtized változásaiból megtanulták: most már ellent is lehet mondani, ha bárki (!) erőszakoskodik velük. Az idősebbekre jellemző — az évtizedes beidegződéseken alapuló — szervilis autoritor magatartásforma mellett tehát jelen van a fiatalok, a „másként gondolkodók'', az önkormányzati diktátumot elutasítók csoportja. (A generációs határok természetesen nem pontosan, „egy az egyben'' képezik le a szemléletbeli tagoltságot.) Egy réteg megérezte a kontesztálás szabadságának az „ízét'', s egyben élni tud állampolgári jogaival, járja a demokrácia iskoláját.

Ez volt a helyzet, amikor az önkormányzat, beismerve korábbi döntésének hibás voltát, az iskola megosztása mellett hozott újabb korrekciós döntést, mely szerint az iskolamegosztás elsődleges alapja a beiratkozott gyermekek aránya. A szülők egyik csoportja ezzel csatát nyert, az önkormányzat vesztett, viszont mindkét oldal szószólói meg vannak győződve: egy szakasz lezárult, de a háború folytatódik.

Ez lenne az ügy *politikai* vetülete, ahol is a frontok viszonylag áttekinthetők, a módosulások követhetők. Nem mondható ez el a fentivel szoros összefüggésben elemezhető és tárgyalható *ideológiai vetületről*. Talán abból lehet kiindulni, hogy korábban az egyházi hierarchia valamilyen szintjén a sári városrészt alkalmasnak találták római katolikus iskola alapítására. Ez az elgondolás számos szempontból indokolt volt, itt csak jelzésszerűen soroljuk fel azokat: igen erős hitéleti hagyományok, a hittanra járó gyerekek mindenkori kimagasló(!) aránya, a lakosságnak az egyház irányába megnyilvánuló mindenkori — még a Rákosi-korszakban is! — áldozatkészsége, lojalitása, az egyházi szolgáltatások mindenkori magasfokú igénybe vétele, hogy csak a fontosabbakat említsük. Mindezek alapján a fenti iskolaalapítással kapcsolatos elképzelés vonatkozásában számítani lehetett a lakosság maximális fogadókészségére.

Az ezt követő történések közismertek, s az akció megindult. (Arra, hogy az ügy „első mozgató''-ja a polgármester lett volna — választási előkészület gyanánt egyféle helyi „konkordátum'' a befolyásos kanonok-plébánossal — komoly bizonyíték még eddig nincs, de a helyi közvélemény és egyes riportok, képviselők szerint nem lehet ezt sem kizárni.) Néhány hét alatt viszont kiderült, hogy az elképzelésbe s még inkább a *kivitelezés módjába* hiba csúszott. Részben az érintett pedagógusok s még inkább az érintett szülők nagyobb hányada hőkölve vette kézhez a diktátumszerű „értesítést''. (Csak emlékeztetőül: vagy Sáriba egyházi iskolába, vagy más városrészbe bárhová(?!) írathatják a szülők gyermeküket. Az érintett szülők nagyobb hányada ezt felháborodással vette tudomásul. A „felmérés''-nek nevezett dokumentum értékű szövegre még visszatérünk.) Az akció elindítói heves ellenállásba ütközve értetlenül álltak a széles körben tapasztalt elutasító magatartás megnyilvánulásaival szemben.

Pedig „semmi különös'' nem történt. Legkevésbé valamiféle agitátorok aknamunkája, sem az illetékes államtitkárnak három dabasi képviselőt (nem a sári városrész képviselői!) rágalmazó hányaveti feltételezése, miszerint ők „agitálták meg'' a szülőket az egyházi iskola ellen. Csupán az illetékes egyházi férfiak — elsősorban az érintett lakónépesség tizenkét éve helyben szolgáló plébános-kanonoka — *rosszul ítélte meg* az elmúlt évtizedek szekularizációs hatását, a fiatalabb szülői generációk vallásosságának jellegét, tartalmát. Ez lehet kellemetlen és kárhoztatandó az egyház szempontjából, de nem számolni vele, figyelmen kívül hagyni a tárgyilagos szemlélet, a reális ítélőképesség hiányát jelenti, jóllehet a szekularizáció mértékéről nem készült egy vizsgálattechnikailag, módszertanilag korrekt és szakmai szempontok szerint kidolgozott kutatás. (Mint az események igazolták: bizony nem ártott volna!) Ehhez persze alaposabb előkészítés, időigényes lebonyolítás — no és némi hozzáértés — szükséges. Dilettánsnak és amatőrnek bizonyult módon még Sáriban sem szabad ilyesmibe belefogni, miként azt az események igazolják.

Viszont, ha hiányzik is a szükséges tudás és az elégséges információ és az ismeretek s az eszközök is híján vannak, még mindig ott az évtizedre visszamenő felgyülemlett impresszió, tapasztalat, amelyek megfelelő empátiával adhatnak vagy adhattak volna hozzávetőleges támpontokat, érzékeltethettek volna óvatosságra intő jeleket az akció fogadókészségének mértékéről. Itt a józan ész, a mindennapi élet logikája, az érintett lakossági csoportok mentalitásának, észjárásának nem is különösen mélyreható ismerete segített volna a fiaskó elkerülésében.

Megosztott a lakosság egyéb *ideológiai* beállítódottságok tekintetében. A széles, stabil réteget alkotó keresztény-konzervatív (hagyomány-, szokásőrző) szellemiséggel jellemezhetők bázisa mellett ott találhatók a „szocializmus'' eszméje iránt nosztalgiázók, az elmúlt korszak és a modernizáció szekularizációs hatásának kitett harmincas-negyvenes évjáratok, de *törésvonal* észlelhető — zömmel a huszonévesek körében is. Náluk markánsan jelentkezik a rokonszenv a liberális eszmevilág iránt (lásd az életerős FIDESZ-szervezetet!). Durvább közelítésben: a fiatalabb generációk és az idősebbek gondolkodása s az ennek mélyén megfogalmazódó *értékpreferenciák különbözősége* szembetűnő. Sáriban régebben az idősebb generációk mindennapi életének és magatartásának — megközelítőleg azonos súllyal — *három érték* volt a vezérlője: a valláshoz, az egyházhoz viszonyuló, a szinte fenntartás nélküli lojalitás; a vérségi-rokonsági kapcsolatok tisztelete és az anyagi gyarapodásra való képesség respektusa.

A közelmúlt évtizedei viszont a fiatalabb generációknál jelentős mértékben módosították ezt az értékpreferenciát. Számos jele van annak, hogy a *fiatalalabb generációk másképpen vallásosak, mint az idősebbek*, és jól érzékelhetően az élre tolakodott az akvizitív (az anyagi javak megszerzésére irányuló) magatartás, ami párosult egy új érték befogadásával, a *társadalmilag elismert produkcióképes tudás* értékké avanzsálásával. Ez utóbbiak is az élet-, a családstratégiákat meghatározó elvekké épültek be az aktív korú generációk életébe, s ezért féltették a kialakult, működőképes iskolát s kevésbé bíztak az egyház által — érthető módon még csak ígért — színvonalas oktatás esélyeiben.

Volt már szó a *demográfiai* — tehát az idősebb és fiatalabb — *generációk különbözőségéről*. A már tárgyalt vonatkozásokon túl azzal, hogy a fiatalabbak a modernizációs hatásokra nyitottak és befogadókészek s a befogadottakat alkalmazni is tudják, növelik az életvitelben jelentkező távolságot az idősebb generációktól. E tekintetben inkább az utóbbiak részéről szükségeltetik némi belátás, és annak a tudatosulása, hogy éppen az idősebbek több évtizedes áldozatos, anyagi lehetőségeket megteremtő szívós igyekezete alapozta meg azt, hogy a fiatalabb generációk megszerezhessék a korszerű eszközökhöz, működtetésükhöz szükséges készségeket és jártasságokat.

Nem elhanyagolható az ügy *etnopolitikai, nyelvszociológiai* vetülete sem. Az igen előrehaladott asszimilációnak kitett nyelvi-nemzetiségi szigeten az utolsó népszámláláskor néhány tucat fő vallotta magát szlovák nemzetiségűnek. Egyébként is a szlovák entitásuk mára már erősen folklorizált jellegűnek mondható. Ennek következtében feltehető — és tapasztalható is —, hogy a lakosság nagy hányada kettős identitású: szlovák is és magyar is, és ez a kettősség igen frappánsan oldódik fel az általuk is használt — már említett — öndefinícióban: „mi, kérem, sáriak vagyunk''. Még így is csoda, hogy kb. két és fél évszázada idetelepülve megőrizték szlovákságuk számos rekvizítumát, bár számos vonatkozásban csak rudimentált maradékát. A mindennapi nyelv, amit beszélnek, sokban egy archaizáló idióma, sok magyar töltelékkifejezéssel, melynek következtében az irodalmi szlovákot 4–6 órában tanulják a különböző osztályokban. A nyelvhez való ragaszkodásuk azonban sokban sérült volna,

ha az egyházi iskolát nem vállalók átkényszerültek volna a dabasi és a gyóni városrészbe, ahol a szlovák nyelv oktatásának technikai, személyi feltételei is hiányoznak. Jellemző, hogy a sári gyerekek ilyetén való szétszortírozása is a *sári városrész képviselőinek* agyában született meg. Arra véletlenül sem gondoltak, hogy mit szóltak volna a dabasi és gyóni szülők és pedagógusok a 35-40 főre feltöltött osztálylétszámokhoz, nem beszélve a könnyen előálló *etnikai* súrlódásokról.

Azt lehetne mondani, hogy a hozzá nem értés, a megbízható, naprakész ismeretek hiánya előbb-utóbb pótolható, s az eltelt hónapok elegendőek lettek volna megalapozott vizsgálódásokra, a szükséges és elégséges információk beszerzésére. (Persze nem olyan akár naiv-dilettáns vagy tudatosan kimódolt „értesítésekkel", amelyekkel kényszeralternatívák közötti választás elé állították az érdekelt szülőket, majd ezt — primitív csúsztatással! — „közvéleménykutatásként" értelmezték.)

A fent felvázolt jelenségegyüttes szövevényességét igyekezve áttekinteni, egyáltalán nem feledkezhetünk meg az ügyben kisebb-nagyobb szerepet vállalók személyiségtulajdonságairól, szellemi-politikai habitusáról, melyek között sok olyan van, ami nem használt az ügy egészséges kibontakozásának. Ezekkel épp eleget foglalkozott a sajtó, s az érdeklődő képet kaphatott a polgármester, a plébános-kanonok, az egyes képviselők, és mások emberi-politikai arcáról, s következtetéseket vonhat le: az illetők *személyiségtulajdonságai* mily mértékben befolyásolták kedvezően vagy kedvezőtlenül az események alakulását.

Az ügy kipattanását okozó keresztény-konzervatív szemléletet és a nyitottabb liberális eszmeiséget vallók összecsapásának — ami egy demokratikus rendszerben a legtermészetesebb, a legmindennapibb konfliktus — mintegy melléktermékként a szélsőséges politikai tényezők — az MSZMP röplapokkal, a torgyánisták-csurkisták erőszakos blöffös-trükkös taktikával — a saját politikai pecsenyéjüket sütögették az ütközés, a harc hevénél. Hamis küldetéstudattal, politikai csőlátással, önhittséggel párosuló tudatlansággal s hasonlókkal bőven lehetett találkozni mindkét oldalon, de a spontán módon szerveződő civil társadalom kezdeménye, az állampolgári öntudat megnyilvánulása, a törvények és a jog érvényesítése körül kialakult igyekezet és buzgalom valahol használt is *a mindennapi demokrácia* vajúdó születésének.

★ ★ ★

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy egy közösség reális belső konfliktusszövevénye, a konfliktus „megharcolása", kihordása eredményezte a *demokrácia minimumának* képződését. Gyakorlatilag ez azonban csak azt jelenti, hogy valakik egy városrészben a mai állapotaink politikai bozótháborúja epizódjaként megnyertek egy csatát — elérték, hogy az iskolát létszámarányosan osszák meg —, de *lehet*, hogy a háború korántsem fejeződött be.

★ ★ ★

Három hónappal később

A fenti írás utolsó passzusában megfogalmazott jóslat — miszerint az egyik fél csak csatát nyert, de a háború folytatódni fog — sajnos bevált. Az eltelt időszak főbb eseményei az alábbiak voltak:

1. Az egyház vezetői részéről korábban megnyilvánult toleráns magatartás módosult, és megnyilatkozásaikban, akcióikban az iskola fele-fele arányú megosztását követelik.

2. Az idevonatkozó beadványnak — melyben az egyházi iskola vezetői az önkormányzattól kérik két tanterem számukra való odaítélését — az önkormányzat helyt ad (XII. hó 9-i ülés). A világi iskola igazgatója kompenzációként — a tanítás ellehetetlenülését elkerülendő — két helyiséget kér a helyi Művelődési Otthonban. Ebben akkor nem születik döntés, de a polgármester — a döntés jogát személyes hatáskörébe vonva — nem engedélyezi azt.

3. A sári önkormányzati iskola szülői közössége — 137 fő — bírósági keresetet nyújt be az önkormányzat ellen, mert szerintük az Önkormányzat — végső soron — törvénytelenül szüntette meg és adta át az 1. sz. sári iskolát az egyháznak. Kérik az eredeti állapot visszaállítását.

4. Az iskolák gazdálkodását, illetve ellenőrzését a polgármester jelenleg személyes hatáskörébe vonta.

5. Az egyházi iskola vezetői engedély nélküli átalakításokat végeznek a „visszafoglalt'' iskolaépületrészben (a „fal''), melyet utólag engedélyez az Önkormányzat apparátusa.

6. Miután az ügy elhúzódása miatt a szakmai szempontok egyre inkább előtérbe kerültek, a polgármester kénytelen az önkormányzat oktatói szakbizottságát újra létrehozni. Ez utóbbit az iskolaügyben hozott úgymond folyamatosan „akadékoskodó'', azaz a törvénysértő döntésekkel szembeszálló „működése'' miatt számolták fel még a nyár folyamán, amit a köztársasági megbízott kifogásolt és amelyet a polgármester csak december elején hozott a testület tudomására.

7. Az utóbbi két önkormányzati ülésen tapasztalható volt, hogy az egyházi iskola hívei szorosabbra fogták soraikat, fellépésük — nyomáscsoportként — szervezettebb, felkészültebb a korábbiakhoz képest.

8. Egyelőre függőben van az önkormányzati iskola tanulóinak hitoktatása. *Pásztor Győző* kanonok formai okokra hivatkozva hivatalosan nem veszi tudomásul *Nagy Ferenc* idevonatkozó kérését. A megoldás folyamatban van.

Mindettől függetlenül az oktatás mindkét iskolában *viszonylag zavartalanul* folyik. Az ügy jogi síkra terelődése esélyt ad a konszolidációra, mindkét oldalon növekszik a „békés egymás mellett élés'' híveinek a száma. A megoldás kulcsa viszont továbbra is a *helyi hatalom irányítóinak és az érintett lakossági réteget befolyásolni képes véleményirányítóknak* a kezében van.

★ ★ ★

Ha az eddig történteket és az előállott helyzetet *első megközelítésben*, csupán a történtek, a tények mérlegelésére (azaz: a dokumentumok, sajtóbeli interpellációk elemzése a prominens érintettekkel való konzultációk *nélkül*) szorítkozunk, akkor az alábbi főbb konklúziók felvázolására vállalkozhatunk:

1. Az önkormányzati 1. sz. iskola valójában Sáriban az önkormányzat és a Sári részönkormányzat *akarata ellenére működik*.

2. Az önkormányzat legutóbbi intézkedéseivel *hátrányosan* különböztette meg a saját fenntartása alá eső iskola tanulóit (225 gyermeknek majdnem annyi jut a feltételekből, mint 90-nek).

3. Egy olyan — a *helyi közösség által épített* — iskolát adott át az önkormányzat az egyháznak, amelyik *soha nem volt sem birtokában, sem használatában*.

Végül néhány elméleti igényű megállapítás is kínálkozik az események, a konfliktus kibontakozásából leszűrhetően:

- A szóban forgó eset felhívja a figyelmet arra, hogy az új demokratikus berendezkedés alapszövétnekét képező helyi társadalmak s a rájuk szerveződő helyi hatalom — a jelenleg érvényben lévő önkormányzati törvény keretei mellett sem — automatikusan válnak a „szabadság kis köreivé''. Ha a helyi hatalom működésmechanizmusába nem épül be valamilyen intézményes kontrollmechanizmus — például egyes pártok vagy koalíciók uralják a hatalmi (döntéshozó) terepet, úgy azok *a helyi diktatúra enklávéivé* épülnek ki, melyek minden aggály nélkül hozzák döntéseiket a saját legitimációs alapjuk — a szavazópolgárok — feje felett.
- Egy adott — mint a fenti — bonyolult esetben a közvetett és közvetlen demokrácia szembetalálkozhat egymással, s az előbbi — formálisan — diszfunkcionálisan, a saját legitimációs bázisa ellenére is működhet.
- Vagy csupán arról van szó, hogy az önkormányzati törvény valahol módosításokra, korrekciókra szorul.

Lehet, hogy a sári iskola-ügy még újabb adalékokat produkál a fenti problémák megvilágításához? A további fejleményekből még kiderülhet.

Egy évtizeddel korábban — ugyanezen folyóirat hasábjain* — felvázoltuk a helyi társadalom (a

* *Bőhm A.*: Társadalomszerkezet, település, helyi társadalom és *Pál L.*: Kísérlet a „helyi társadalom'' dimenzióinak a megragadására = Társadalomkutatás, 1984. 3–4. sz.

gyakorlatban még csak csíráiban is alig jelentkező) problematikájának elméleti igényű — *akkor még* félig-meddig eretnek — gondolati konstrukcióját. Viszont természetes dolog, hogy egy évtizeddel később — mely időszakaszban egy rendszerváltozás ment végbe — nem csak „normálisan'' működő helyi társadalmak vannak kialakulóban, melyeknek önszabályozó kereteit egy önkormányzati törvény van hivatva definiálni. De azáltal, ahogyan Dabas város Önkormányzata *saját legitimációs bázisához — választópolgárai egy mértékadó csoportjához* — viszonyul, egy kivételesen szélsőséges formáció alakult ki. A helyi társadalomban a demokratikusan megválasztott helyi hatalom elviekben organikus kapcsolatot feltételez. A dabas-sári iskola ügye viszont figyelmeztet: ha a fent említett kapcsolatot szélsőséges politikai erők fedik le, akkor az eset éppen a kapcsolat anorganikussá torzult kazuisztikáját gyarapítja sajnálatos módon.

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN

A LAKÓHELLYEL VALÓ AZONOSULÁS EGY DEBRECENI LAKÓTELEPEN

A településfejlesztés és a napi várospolitika számára alapvető fontosságú annak ismerete, hogy egy település vagy településrész lakói — lakópolgárként — *hogyan érzik magukat*: elégedettek-e lakóhelyükkel, vagy az elvándorlás (elmenekülés) gondolatával foglalkoznak. Az 1993-ban megindított szociálgeográfiai kérdőíves adatfelvételünkkel az a célunk, hogy *Debrecen város kijelölt részein felmérjük az emberek lakóhelyi közérzetét*, s ezzel fontos ismereteket nyújtsunk a gyakorlati várospolitika számára.

Az elsőként felmért városrész a nyolcvanas években épült *Akadémia-lakótelep*, amely ún. angol típusú (kertes) sorházakból áll (*1. ábra*). A kívülállók, de gyakran maguk a lakók is „fehér gettó"-nak nevezik tréfásan ezt a lakótelepet. Vizsgálatunk során arra kerestünk választ, hogy az itt lakók hogyan tudnak azonosulni lakóhelyükkel.

A településekben a társadalmi elkülönülés természetesen nem új jelenség, sőt keletkezése igen messzire nyúlik vissza, s talán egyidős a településekkel. Az emberek foglalkozás, társadalmi rang, gazdagság, vallás, etnikum stb. alapján az ősi településekben is elkülönülten éltek. A magyar közvélemény ma a szegregáción elsődlegesen „gettót", „gettósodást" ért (pl. a Harlem New Yorkban), s alapvetően *pejoratíven* értékeli.

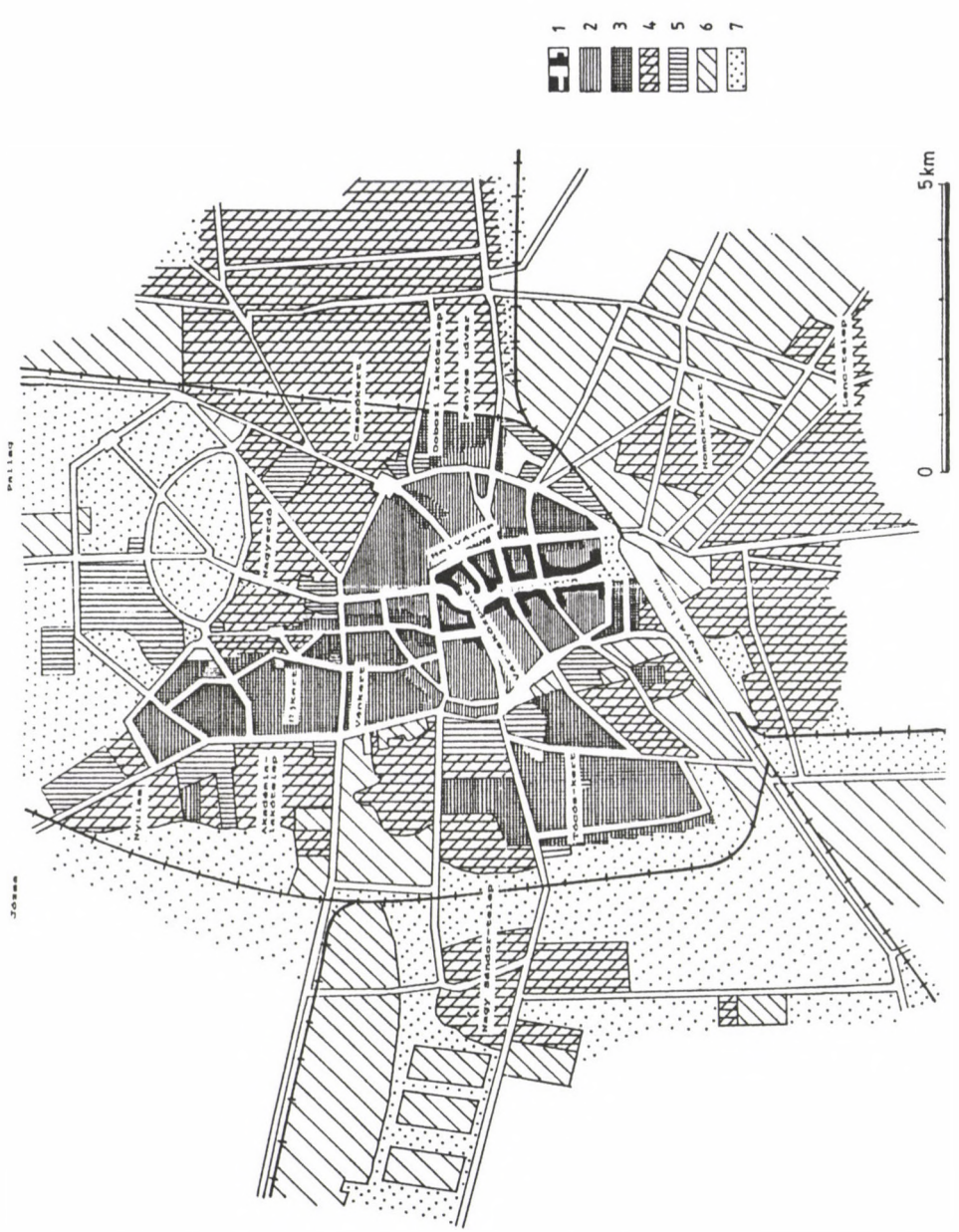
A beköltözőket vizsgálva a vénkerti vagy az újkerti lakótelepeken nem volt nehéz észrevenni a társadalmi csoportok és rétegek tudatos összetelepítését és „keverését". (Természetes dolog, hogy az előbb említett lakótelepekről azóta sokan elköltöztek. Az elköltözők jelentős részével pl. éppen az Akadémia-lakótelepen találkozhatunk.)

Az *Akadémia-lakótelepen* három ütemben *288 lakás épült*. Az adatgyűjtést végző földrajzos egyetemi hallgatók 208 lakásból szereztek teljes értékű információt, tehát kevés volt az üres és lakatlan[1] lakás (34), illetve azoknak a száma (46), akik megtagadták az adatszolgáltatást (együttesen: 27,7%).

A vizsgálatba vont lakásokban *406 szülő (férj-feleség)* élt. A felmért lakásokban a gyermekek átlaga 2,1 volt.[2] A magyarországi átlaghoz viszonyítva tehát sokkal *kedvezőbb a családi kép:* 198 lakásban együtt élt a férj és a feleség, s mindössze 10-ben élt elvált vagy özvegy szülő. Az adatszolgáltató *208 felnőtt* jelenti tanulmányunkban a második bázisszámot. Az alábbiakban a 406 „szülő"-re, illetve az adatszolgáltató 208 „felnőtt"-re kiszámított és feldolgozott eredményeinket adjuk közre. A születési, a végzettségi adatok a 406 szülőre, a lakóhellyel való azonosulás mértékére feltett kérdéseink pedig a meginterjúvolt 208 felnőttre vonatkoznak.

A térbeli mobilitás néhány jellemzője

Az adatok értékelésekor megtudtuk, hogy *mindössze* 135 szülő született Debrecenben (33,3%). Ez mindenképpen kevésnek tűnik. A *nem Debrecenben születettek* között legtöbben Hajdú-Bihar megyében születtek: 100 fő (24,6%). Majd ezt követően — Debrecen makroregionális vonzáskörének megfelelően — Szabolcs-Szatmár-Bereg (49 fő, illetve 12,1%) és Borsod-Abaúj-Zemplén (34 fő, illetve 8,4%) megyék következnek. A többi alföldi, illetve kelet-magyarországi megye mindössze

1. ábra. Debrecen lakóövezetei — a város funkcionális morfológiai térképe
Jelmagyarázat: 1 Nagyvárosi formacsoport, 2 Kisvárosi formacsoport, 3 Házgyári (intenzív paneles beépítés), 4 Kertvárosi beépítés (villanegyed, sorházak, kertes házak), 5 Nagy területű intézmények (egyetemek, klinikák, kórházak stb.), 6 Ipartestület, 7 Zöldterület (parkok, temetők, erdő stb.)

néhány százalékos aránnyal rendelkezik, s természetesen a dunántúli megyékből alig 1-2 Akadémia-lakótelepi felnőtt származik. Nógrád, Baranya és Komárom-Esztergom megyékben senki nem született.

A szülők közül 22-en (5,4%) *határainkon kívül* születtek, legtöbben Erdélyben (7 fő), Kárpátalján (5 fő), illetve a Felvidéken (4 fő) (*vö. 2. ábra*).

Demográfiai jellemzők

A szülők *életkor* szerinti megoszlása igen érdekes képet mutat. A sajátos alakú korfa szerint az 1941 és 1955 között születettek jelentik a többséget. Együttes arányuk a szülők kétharmadát is meghaladja, s ők napjaink legproduktívabb munkavállalóit jelentik. A sajátos alakzatú korfa azzal magyarázható, hogy a nyolcvanas évek elején a már általában két gyermekkel rendelkező családok „kinőtték'' kis alapterületű (általában panel) lakásaikat, jövedelmi helyzetük ugyanakkor már lehetővé tette az „angol típusú'' sorházi építkezést.

Az életkor szerinti megoszlás vizsgálata bizonyította, hogy a szülők egy viszonylag szűk korosztályból származnak, napjainkban a legjobban megfizetett életkori csoportot jelentik, ugyanakkor a sajátos demográfiai helyzetből adódóan a lakótelep korai és igen gyors elöregedése prognosztizálható.

A szülők *iskolai végzettségének* vizsgálata megmagyarázza, hogy miért lakik az Akadémia-lakótelepen oly sok felső- és középvezető. A 406 szülő nagyobbik fele (53,9%) egyetemet végzett ember! Sok a főiskolát végzett felnőtt is (19,0%), a többiek döntően középiskolát végzettek, mindössze 8 fő nem tanult tovább az általános iskola elvégzése után.

Az életkor és a magas iskolázottsági szint következtében igen magas a vizsgált lakókörzetben a *gazdasági aktivitás*. A szülők 85,5%-a (347 fő) aktív, mindössze 4 személy (1,0%) háztartásbeli. A szülők döntő része a szülőképes kor felső határához érkezett, s ez a magyar gyakorlatnak megfelelően azt jelenti, hogy ekkor már nemigen vállalkoznak a szülésre. A GYES-en, GYED-en lévő személyek száma ezért mindössze 7 fő. Évről évre gyorsan növekszik a nyugdíjasok száma, bár a felvétel időszakában még csak 35 személy (8,6%) volt nyugdíjas, számuk rohamos növekedése a közeljövőben mindenképpen várható.

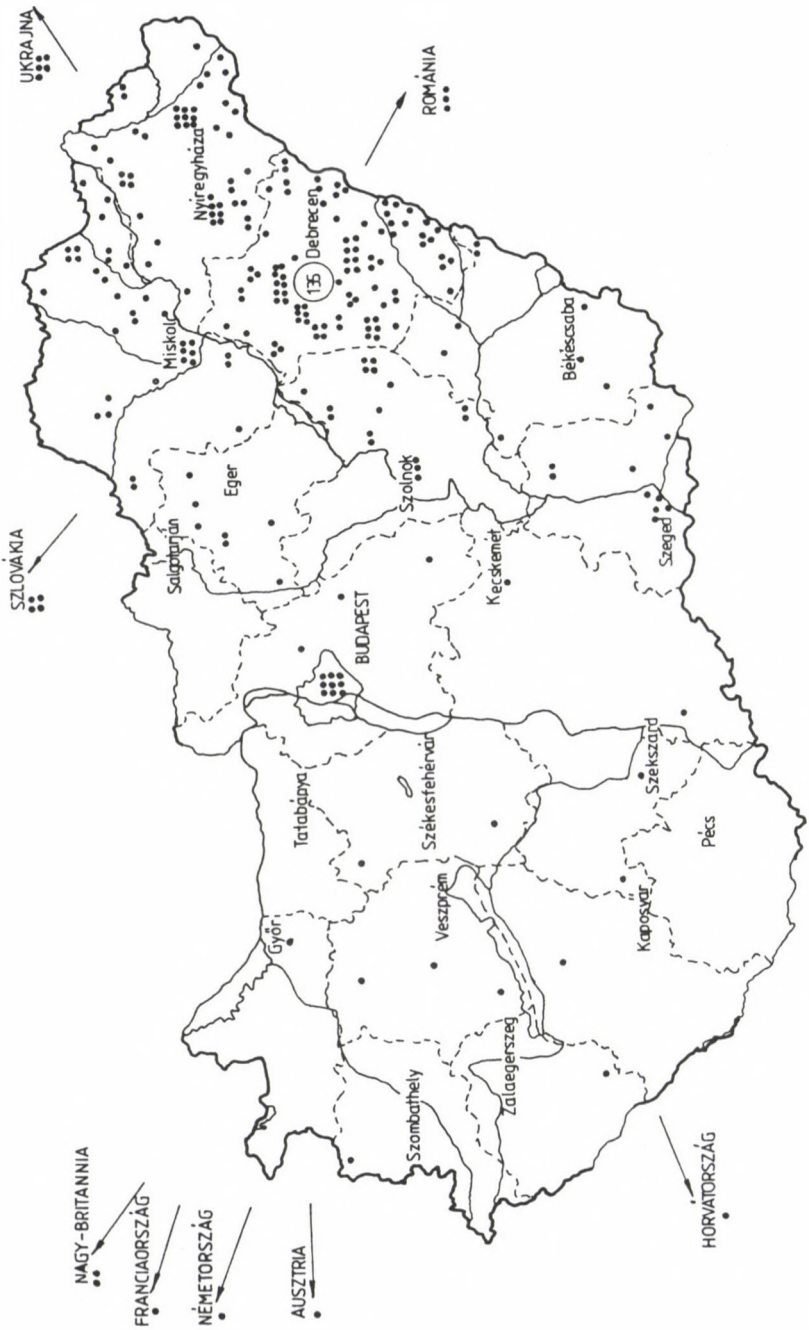
A *munkanélküliség* csaknem teljesen elkerüli az Akadémia-lakótelepet. Mindössze 13 felnőtt van munka nélkül (3,2%), ami az országos, a megyei, de még a debreceni munkanélküliségi rátához képest is rendkívül alacsony érték.

Az eddig leírtakból is kitűnik, hogy a nyolcvanas évek elején-közepén már jórészt középkorú, magasan kvalifikált, családos és viszonylag magas jövedelemmel rendelkező emberek (már akkor jórészt középvezetők) szánták rá magukat az építkezésre. Nagyon kevés azoknak a családfőknek a száma, akiknek az Akadémia-lakótelepi háza egyben az *első* debreceni lakást is jelenti (21 fő, 10%). A családfők döntő része *második* (66 fő, 31,4%), *harmadik* (58 fő, 27,6%), illetve *negyedik* (39 fő, 18,6%) debreceni lakásaként jelölte meg mostani otthonát. Az adatszolgáltatók döntő hányada — különösen a Debrecenben már második és harmadik lakásban élők — korábbi *panellakásuk eladása után költöztek mostani lakóhelyükre.*

Azonosulás a lakóhellyel

Felmérésünk alapvető célja az volt, hogy megtudjuk, az Akadémia-lakótelep lakói *szeretik-e lakóhelyüket, szeretnek-e ott lakni*.

A válaszadók döntő része *szeret* ott lakni, hiszen 179-en (86,1%) válaszoltak igennel, 10 fő tartotta *megfelelőnek* (4,8%) lakóhelyét, s mindössze 19 fő (9,1%) állította, hogy *nem szeret* az Akadémia-lakótelepen élni. A többség meg is indokolta válaszát. Legtöbben a *csendet* és a *nyugalmat* (120 fő, 60%) említék ki, a *kertvárosi jelleget* (58 fő, 27,6%), a *jó levegőt* (56 fő, 26,7%), s nagyon lényeges, hogy viszonylag magas azoknak a száma, akik a *kedves és a jó szomszédok* (36 fő, 17,1%) miatt szeretnek ott lakni. Néhány adatszolgáltató a *gyermekek biztonsága* (7 fő, 3,3%) vagy a *saját kivitelezés* lehetősége (14 fő, 6,7%) miatt szereti lakhelyét. (Az építési megkötések döntően

2. ábra. A megkérdezettek születési helye

a külső kivitelezésre vonatkoztak, a belső lakástér kialakításában lényegében szabad kezet kaptak az építkezés során.)

A jóval kevesebb *nem*mel válaszolók közül legtöbben azt panaszolták, hogy a lakásuk *távol esik munkahelyüktől, nincs tömegközlekedés* (12 fő), illetve a legközelebbi buszmegállóig 5-10 percet kell gyalogolni. Többen a *sűrű beépítettséget* tartották kedvezőtlennek, hiszen a házhoz valóban viszonylag kicsiny telek tartozik, mindössze néhány m^2-es elő- és hátsókert kialakítására volt lehetőség. *Rossz szomszédra* hárman panaszkodtak, s *mindössze egy fő* panaszolta az egyre drágább *fenntartást*.

Az Akadémia-lakótelep lakóinak döntő hányada — az adatok erre utalnak — szereti lakóhelyét, tehát ebből is következik az, hogy viszonylag kevesen foglalkoznak az *elköltözés* gondolatával (40 fő, 18,7%).

Az elköltözni szándékozók közül legtöbben (13 fő) *nagy kertes házba* szeretnének elköltözni, öten viszont *munkahelyük megváltozása* miatt kényszerülnek költözésre. Ketten *válás*, négyen *betegség* miatt fognak elköltözni. Többen *kisebb lakásba* (7 fő) vagy *kisebb kertes házba* (4 fő) szeretnének költözni.

Az Akadémia-lakótelep magyarországi viszonylatban 4-6 személyes, kétgenerációs családok számára valóban optimálisnak mondható. Ennél több személy vagy három generáció együttélésére azonban a lakások már kevésbé alkalmasak. Az évek múltával egyre több családból költöznek el (tanulmányaik miatt vagy önálló családot alapítva) a fiatalok, s a két korosodó felnőtt számára a fenntartás-takarítás-emeletjárás miatt szaporodnak a kellemetlenségek. A kisebb lakásba költözők száma ezért a közeljövőben valószínűleg *gyorsan emelkedni fog*.

A környezet megítélése

Megkérdeztük az Akadémia-lakótelepen lakókat, hogy szűkebb lakóterületük *környezeti állapotát és helyzetét hogyan értékelik*.

A *zajártalom* szempontjából a megkérdezettek többsége kiemelkedően jónak (40,4%) vagy jónak (48,6%) ítélte meg lakókörnyezetét, s ugyanígy a *levegőtisztaság* alapján is magas a kiemelkedően jó (25,7%) és a jó (63,8%) besorolás.

A legnagyobb szóródást a *közlekedési adottságok* értékelésénél tapasztaltuk. Kiemelkedően jónak a megkérdezetteknek csak 2,9%-a, s jónak is csak 27,9%-a tartotta a lakótelep közlekedési helyzetét, a többség tűrhetőnek (31,7%) vagy rossznak (23,6%) értékelte azt. Sokan (13,9%) *nagyon rossznak* minősítették a közlekedési lehetőségek alapján az Akadémia-lakótelepet.

Érdemes a lakótelep közlekedési helyzetét a környezeti állapottal összevetni. A lakótelep úthálózata kiépített s személygépkocsival könnyen bejárható. Voltak törekvések ugyanakkor arra, hogy megszüntessék a lakótelep zsákutcás helyzetét, hogy tömegközlekedési útvonalak is vezessenek át rajta. Ez esetben viszont a lakótelep legnagyobb „áldása", a csend, a nyugalom és a jó levegő esnének áldozatul. Egy esetleges szavazás során inkább a *mai helyzet fenntartására*, semmint a közlekedési helyzet megváltoztatására voksolna a többség. A személygépkocsival való ellátottság egyébként is magas (1,4 gk./család), tehát gyorsan csökken a gyalogolni kényszerülők száma (iskolás gyerekek, idősebbek).

A településeken a társadalmi elkülönülés pozitívuma, hogy „haszonszőrűek" kerülnek egymás mellé, akiknek műveltségi színvonala, szokásaik, érdeklődési körük, anyagi helyzetük stb. hasonló. Ezért gyakran baráti kapcsolatok, baráti körök alakulnak ki a szomszédságból.

Az Akadémia-lakótelep megkérdezettjei alapjában véve *jónak ítélik meg lakóközösségüket* (26,9%-a kiemelkedően jónak, 55% jónak), ami kellemes egymás mellett élést jelent.

A kertvárosi habitus miatt a *lakókörnyezet esztétikumát* döntően jónak tartják. A parkosítást, a kertek gondozását, a szemétgyűjtést a lakók maguk végzik, lényegében a maguk örömére, tehát lakókörnyezetük csinosítása érdekében.

Az infrastrukturális ellátottság megítélése

Az *infrastrukturális ellátottság* színvonala jó a lakótelepen. A bekötő és gyalogutak, a gáz-, víz-, csatorna-, telefon- és villanyhálózat kiépített, a szemételszállítás folyamatos, mégis a lakossági értékelés ebből a szempontból viszonylag szórt eredményt hozott. Sajnos nem kérdeztünk rá külön

azokra, akik csak *tűrhetőnek* mondták (23,8%) az infrastrukturális ellátottság színvonalát. Mert valóban hiányzik — a fentebb említett belső tömegközlekedésen kívül — az óvoda, iskola, nagyobb áruház. Ezek az intézmények azonban egyrészt nem túl nagy távolságra elérhetők, másrészt a lakótelep viszonylagos kicsinysége miatt gazdaságosan őket üzemeltetni nem is lehetne.

Felmérésünk során azt is megkérdeztük az Akadémia-lakótelepen élőktől, *hogy a mostanin kívül mely részén lakna szívesebben a városnak*.

Alapvetően kevesen (74-en) válaszoltak erre a kérdésre. Zömük (pontosan 50-en, 23,8%) a *Nagyerdőt* említette meg, s indokként a zöldövezetet és az esztétikusabb városképet, az igényesebb építkezést, a jobb közlekedési és intézményi ellátottságot emelték ki.

Heten a *Csapókertet* említették, s a kisvárosi jelleg, valamint a szülők közelsége miatt laknának ott szívesebben. Hatan említették a *belvárost* az ottani mozgalmasabb élet miatt, s azért, mert ott „minden helyben van''. Négyen *Nyulast*, hárman *Pallagot* jelölték meg a nagyobb telek és a nagyobb alapterületű kertes házak építése miatt.

Igen sokan válaszoltak ellenben arra a kérdésre, hogy a város mely részén *nem laknának szívesen*. 143 adatszolgáltató (68,1%) nem szívesen lakna *házgyári paneles lakótelepen*, s adatközlőink a zsúfoltságot, a rideg, sivár környezetet, a „falanszter''-t és a „vegyes népséget'' említették. Csaknem valamennyi házgyári lakótelep neve felkerült a kérdőívre, legtöbbször a Tócós-kert (40), a Fényes udvar (9), a Dobozi lakótelep (8), az Újkert (8) és a Vénkert (5).

Nagyon sokan nem laknának szívesen a *belvárosban* sem (70 fő, 33,3%). A város központját szennyezettnek, forgalmasnak, rossz levegőjűnek, elhanyagoltnak és veszélyesnek ítélik. Nyolc adatközlő szerint sok ott a cigány.

Többen nem laknának a Nagyállomás környékén, a szennyezett ipari negyedekben és rossz hírű, leromlott környéken. Ezek közül kiemelkedik a Nagy Sándor-telep[3] (50 fő, 23,8%), mellette a Lenc-telep és a Szotyori-telep stb. Tíz megkérdezett nem lakna szívesen a külterületen a nagy távolságok és a közmű hiányossága miatt.

Arra is választ vártunk, hogy *Debrecenen kívül az ország mely városában laknának szívesen*. Legtöbben Sopronban (144 fő, 68,6%), Szentendrén (112 fő, 53,3%) és Egerben (91 fő, 43,3%) szeretnének lakni, de Budapesten (38 fő, 18,1%) és Siófokon (32 fő, 15,2%) is többen laknának szívesen. Feltűnő, hogy sem a közeli nagyobb városokban (Nyíregyháza 9 fő 4,3%, Miskolc 3 fő 1,4%), sem a szomszédos kisvárosokban (Hajdúszoboszló 5 fő 2,4%, Hajdúböszörmény 1 fő 0,5%) nem szívesen laknának az Akadémia-lakótelepiek.

Összegzés

A nyolcvanas évek közepén keletkezett Akadémia-lakótelep Debrecen egyik legkarakterisztikusabb településrésze. Az adatokból kitűnt, hogy az itt élő emberek a helyi *középosztály* stabil magvát jelentik, a debreceni s a magyar társadalom átlagához viszonyítva kiemelkedően jó kondícióval rendelkeznek.

A családok döntően kétkeresős értelmiségi családok, rendezett családi háttérrel. A munkanélküliség itt alig van jelen, ugyanakkor innen kerülnek ki *jelentős részben a debreceni intézmények, üzemek közép- és felsővezetői*. A lakótelep társadalmi összetételét az itt élők természetesnek fogják fel, nyugodt és rendezett életükhöz pedig elengedhetetlen feltételnek tartják.

A fejlett polgári társadalmakban a lakóhelyi elkülönülés gyakori, sőt *általánosnak* mondható, s e jelenséghez ott nem tapad szégyenlős lelkiismeret-furdalás vagy demagógia. Várhatóan hazánkban is a piaci viszonyok elterjedésével, a polgárosodással az Akadémia-lakótelephez hasonlóan máshol is előtérbe kerül a lakóhelyi elkülönülés. Debrecenben a gazdaság élénkülésével, a jólét emelkedésével egyre több család költözik majd el pl. a házgyári lakótelepekről — ezzel együtt felgyorsul azok lumpenizációja —, s a felerősödő szuburbanizáció új és új „szuburbiákat'', kertes lakótelepeket, alvóvárosokat hoz majd létre a város körül.

Felmérésünk arról győzött meg, hogy az Akadémia-lakótelepen élők döntő többsége *elégedett* lakóhelyével, s nem kíván elköltözni. Debrecen *más lakókörzeteiben ezzel ellentétes* jelzéseket tapasztaltunk, melyek részletes tanulmányozását tehát ugyancsak fontosnak tartanánk. Lényeges fel-

adat lenne — természetesen szélesebb adatbázisra támaszkodva — annak megvizsgálása, hogy a debreceni polgárok a lakóhelyi elvárások alapján milyen *típusokba* sorolhatók. Ezen tudományos feladatok mellett — úgy véljük — akkor lehetnénk igazán segítségére a gyakorlati várospolitikának, a városfejlesztésnek is, ha a most közreadott munkáinkon kívül még legalább *6-8 karakterisztikus lakóövezetben* megismételhetnénk felmérésünket.

JEGYZETEK

1 *Üresnek*, illetve *lakatlannak* tekintettük azokat a lakásokat, melyeket a szomszédok ilyeneknek mondtak, illetve a harmadik megkereséskor sem nyitottak ajtót.
2 A családból már elköltözött gyermekeket nem vizsgáltuk.
3 A Nagy Sándor-telepet 7-en rossz hírűnek mondták, s nem laknának ott, mert kellemetlenek lennének a szomszédok (5), sok a cigány (20), az „etnikum" (7) és mert leromlott környék (11).

G. FEKETE ÉVA

KIÉ A FALU?

Miskolc, az ipari nagyváros közelében van egy közel 80 aprófaluból álló kistérség, melyet *Cserehát*nak nevezünk. Ezzel a kistérséggel foglalkozom immár évek óta kutatóként és térségfejlesztő közösségi munkásként egyaránt. Akkor tehát, amikor felteszem a kérdést, hogy kié a falu, ki határozza meg, ki alakítja a falu, az ott élők sorsát, kik lehetnek egy kistérségi fejlesztési program ötletadói és megvalósítói — ezekre a falvakra gondolok. Válaszomat tehát a falusi térségek általános jellemzői mellett az elmaradottságból adódó speciális következmények, így a tradicionális társadalom konzerválódása, értékrendjének továbbélése, a népesség érezhető és időnként nyomasztó kontraszelektálódása és a földnek mint a falu legjelentősebb tulajdonképző tényezőjének alacsony piaci értéke is alakítják.

Kié a falu? — A legkézenfekvőbb válasz, hogy a falu önmagáé, az ott élők közösségéé. Csakhogy az általam vizsgált falvak többségének történetében ez eddig még nem fordult elő. A falu, az ott élők sorsát kisebb-nagyobb mértékben mindig valamilyen rajtuk kívül álló, idegen erő határozta meg. Ilyen erő volt korábban a termelőszövetkezet kívülről jött vezetősége, a máshol székelő közös tanácsi adminisztráció vagy még korábban a faluközösségtől elkülönülő, de annak sorsát alapvetően meghatározó földesúr. A rendszerváltás érdekes kérdésként vetette fel, hogy sikerül-e a feudális hagyományokkal leszámolni és a falvakban élők valóban lehetnek-e a saját sorsuk alakítói.

A kérdés eldöntésében alapvető jelentőséggel az önkormányzatiság kiépülésének gyakorlata és a tulajdonviszonyok változása, ezen belül a privatizáció, valamint a két folyamat közötti kölcsönhatások bírnak.

A kiválasztott, általam már sokféle aspektusból vizsgált területen így arra a kérdésre kerestem a választ, hogy:

- a *tulajdonviszonyok változásának*, ezen belül a privatizáció gyakorlatának milyen szerepe van a helyi társadalom átalakulásában, a falusi elit változásában,
- hogyan kapcsolódnak egymáshoz a formálódó *új gazdasági elit* tagjai és a helyi hatalmat megtestesítő önkormányzatok.

Téziseimet az alábbiakban foglalom össze:

1. A privatizáció, a tulajdonváltás eddigi gyakorlata minden jel szerint ezen elmaradott aprófalvak *önerős fejlődése ellen hat*. Az állami és szövetkezeti mezőgazdaságból privatizálásra kerülő értékek, főként gépek a *területen kívül* találnak gazdára. Az itt élők nem rendelkeznek elegendő saját forrással a gépek, állatok, felhalmozott készletek megszerzéséhez, ezek elvándorolnak a területről, tovább csökkentve a terület belső erőforrásait. Mire elől, hogy „kié a falu'', a falu értékeinek már csak egy részét birtokolhatja, használhatja fel saját maga és a falu gyarapítására. Ezen a veszélyen a legeredményesebbnek tartott, az ún. *spontán privatizáció*, az ingóságok eltulajdonítása, a vállalkozóbb szemléletű termelőszövetkezeti dolgozók saját portájára való átcsoportosulása sem sokat könnyít, hiszen ezek az „értékmentések'' *nem képezhetik egy átfogó modernizáció gazdasági alapját.*

A fenti jelek szerint a csereháti falvak lakói nem vagy csak nagyon hátrányos pozícióban tudnak részt venni korunk eredeti tőkefelhalmozási folyamatában.

2. A tulajdonhoz jutás esélyeit tekintve a térségen belül is alapvető különbség mutatkozik a tősgyökeres csereháti lakosok és a bizonyos szempontból külső kötődésekkel bíró lakosok között.

2.1. A tősgyökeres csereháti vagyonosodását, tulajdonhoz jutását akadályozza, hogy a priva-

tizációban csak az vehet részt, aki már rendelkezik valamennyi saját tőkével, ebben a térségben azonban

- az elmúlt évtizedek nagy elvándorlási hullámai következtében a területen elsősorban a kevésbé mobil, kevésbé innovatív népesség maradt, mely az elmaradott térségre jellemző gazdasági viszonyok mellett nem volt képes felhalmozni, most saját tőkével nem rendelkezik,
- ugyancsak a belső anyagi erőforrásokat csökkentette, hogy a térségben megtermelt javak jó része is innen részben a központi redisztribúció, részben a családi gazdaságok sajátossága miatt a térségből a városokba, az elköltözött gyermekekhez, unokákhoz vándorolt,
- a korábban a bányákban, a Sajó-völgyi nagyiparban elhelyezkedő fiatalabb népesség ma szinte mind munkanélküli, jövedelme nemhogy felhalmozásra, még a megélhetésre sem elegendő.

A falvak elmaradottságából és az érvényes jogi szabályozásból adódóan a megszerezhető vagyontárgyak köre is korlátozott,

- sokkal kisebb értékű nehezebben hasznosítható vagyontárgyak megszerzésére van lehetőség, mint az ország más részén,
- a területen értéket jelentő erdőhöz nehéz hozzájutni,
- a termőföld termőképessége alacsony, megművelése nehéz, így birtoklása nem vonzó.

Jelen van egy különös szemlélet, ami gúzsba köti a Csereháton tősgyökeres, vállalkozni akaró lakosokat. Szinte hihetetlen módon tovább él a feudális társadalomban kialakult társadalmi hierarchia. A teljesen megváltozott körülmények között is nehezen tudják elfogadni, hogy „majd pont az fog itt gazdálkodni, amikor az apja csak egy cseléd volt''. Az irigység, a megcsontosodott kasztrendszer fogja vissza a vállalkozásra képes lakosok egy részét. Inkább várnak, s közben sajnálkoznak, hogy hogyan megy tönkre minden, hogyan vándorolnak ki a faluból, a térségből a gazdálkodás alapját jelentő eszközök.

Szintén szemléleti okokra vezethető vissza, hogy sokakat a vagyonosodás, a tulajdonszerzés kérdése nem is érdekel, saját életstratégiájukat a túlélésre, az alattvaló szerep vállalására építették fel.

2.2. A tulajdonszerzésben igazi esélyekkel a cserehátiak három rétege indul:

- a hazaköltöző korábbi földbirtokosok,
- a termelőszövetkezeti, döntően bevándorolt elit,
- a 70-es és 80-as évek szintén részben bevándorolt, részben a térségben maradó volt földbirtokosok leszármazottaiból kialakuló vállalkozói.

3. Mindezen tényezők hatására a modernizálódás kívánt elindulásával, felerősödésével szemben a falvak egy részében határozottan, másokban halványabban, de érezhető egy *feudalizálódási tendencia*. Ez a jelenség leginkább a „földesúr'' iránti vágyakozásban, az alattvalói szemlélet továbbélésében fogható meg. A pártállam, a termelőszövetkezetek szétesése után az emberek várnak *valakire*, aki megmondja, hogy mit kell tenniük, megszervezi a termelést, akinek a gazdaságához bérmunkásként vagy beszállítóként kötődni lehet.

Néhány faluban már az is körvonalazódott, hogy *kitől várják e szerep betöltését.* Ez a kör egybeesik a kirajzolódó *új gazdasági elittel.* Így van, ahol szó szerint a hajdani földesúr vagy annak Bécsből hazatérő leszármazottja, van, ahol a termelőszövetkezet volt vezetője és van, ahol a 70-es és 80-as évek vállalkozója felé fordult a figyelem.

A dolog érdekessége, hogy ezek az emberek bizonyos szempontból valamennyien külsőknek számítanak. A volt földbirtokosok leszármazottai hosszú évekig nem éltek itthon, hiszen éppen ambícióik, tehetségük s anyagi lehetőségeik, kisebb részben politikai okok miatt az elsők között vándoroltak el ezekből az isten háta mögötti falvakból. Az elmúlt időszak gazdasági elitjéhez tartozó termelőszövetkezeti vezetés pedig többségében éppen bevándorló, a szövetkezetek körzetesítése következtében sok esetben lakóhelye most sem az adott faluban van. A vállalkozók egy része is az ország más részein meggyökeresedni nem tudó, ötleteivel ide bujdosó emberekből áll, akik sokkal kevésbé kötődnek a területhez, mint a falvak döntően idős korú, iskolázatlan, jelenleg kisnyugdíjas vagy munkanélküli törzslakossága. Sorsukba mintegy beletörődve tőlük várják tehát a gazdaság mobilizálását, de nemcsak azt, hanem a falu, sőt saját életük irányítását is, mindebben maguknak csak passzív, alattvalói szerepet szánnak.

4. A falu közössége mint a falu birtokosa a magántulajdoni viszonyok alakulása mellett az önkormányzatban jelenhet még meg. A falu közössége az önkormányzaton keresztül akkor válhat birto-

kossá, ha az önkormányzatnak van mit birtokolnia, van mivel gazdálkodnia, és a közvagyonnal való gazdálkodás minél nagyobb nyilvánosság előtt, minél szélesebb körben történik. Alapkérdésünk megválaszolásában tehát alapvető jelentőségű, hogy a tulajdonviszonyok alakulása hogyan érinti az önkormányzati tulajdont és hogyan valósul meg falvainkban az önkormányzás.

A térség önkormányzatai *számottevő vagyonnal* nem rendelkeznek. Ahogyan a magántulajdon gyarapítására is kisebb lehetőségek kínálkoznak ezen a vidéken, úgy az önkormányzati vagyon is csekélyebb. Az éves költségvetés szoros, de a térség településeiben az egyetlen fix forrás, ettől várja mindenki a saját és a falu gondjainak orvoslását. Ugyanakkor az elemi erővel feltörő *fejlesztési igények* kielégítése a vállalkozók számára ötleteket, megrendeléseket ad. Így az önkormányzat fontos, helyenként az egyetlen gazdasági szereplő, a politikai és a gazdasági hatalom megtestesítője maradt a falvakban.

Ebből is következik a gazdasági és a politikai elit közötti kölcsönhatás azon sajátossága, hogy ahol van a faluban az említett három népességcsoportba tartozó ember, ott a helyi gazdasági hatalom mellett a helyi politikai hatalom is ezen emberek kezébe került. Ezáltal ezek az emberek az adott falvakban az élet legszélesebb területeit uralják.

Van olyan falu, ahol a korábbi egyetlen vállalkozó ma a családon belül megtartva eredeti vállalkozását azt még egy *újabbal* bővítette, ugyanakkor ő a polgármester és az újonnan alakult termelőszövetkezet vezetője is. Nincs a faluban olyan kérdés, amit nélküle el mernének dönteni. Máshol a betelepült fiatal polgármester hivatalba lépése után alakított sikeres, az önkormányzati fejlesztésekre építő vállalkozást. Az pedig szinte általános, hogy a polgármestert a falu legnagyobb házában kell keresni, ami jelzi, hogy ő a falu legtehetősebb embere.

A tanító, a hivatalnok csak azokban a falvakban került polgármesterként megválasztásra, ahol nem volt vállalkozó, illetve a gazdaságban relatíve sikeres ember. A *vagyonosodásból kimaradók* a falu közügyeinek gyakorlásában *hátrább szorulnak*, a falu sorsáról a vagyonosabb, az előzőek szerint a faluhoz kevésbé kötődő réteg dönt, s az önkormányzati döntések akarva-akaratlanul az ő további vagyonosodásukat szolgálják.

5. A hagyományos társadalmi értékrend továbbélését mutatja az is, hogy a térségben érdekes színfoltot jelentenek a volt kisnemesi falvak, ahol az alattvalói szemlélet nem jellemző, nagyobb az önállóság iránti igény, szélesebb körben indultak be vállalkozások. Itt az önkormányzati választások is ,,zajosabbak'' voltak, azóta is több vita van az önkormányzás körül, bizonytalanabb a polgármester helyzete, a falu sorsának irányítását gyakran az egyet nem értés, az ellenségeskedés zavarja.

6. Unikumként említhető az a falu, melynek a közelmúltban már csak egyetlen lakosa volt, és házainak nagy részét *felvásárolta* egy megszállott katonatiszt, aki üdülőfalukként kívánja megmenteni ezt a települést. Ma ő tekinthető a falu birtokosának. A térségben jellemző ingatlanárak, ugyanakkor a csodálatos környezet alapján várható, hogy lesz még egy-két ilyen, a teljes elnéptelenedés küszöbén álló falu, melyet egyetlen magánszemély vagy társaság felvásárol.

Összegzésképpen a feltett kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy *azé a falu, aki a legtöbbet birtokol a helyi gazdasági és a helyi politikai hatalomból*. Ez lehet egyetlen személy vagy a kialakuló vagyonos, a terület sajátosságaiból adódóan a térséghez kevésbé kötődő réteg, vagy ezek hiányában, a tradíciók továbbéléseként vagy a szellemi elit képviseletében az önkormányzati vezetésbe bekerült családoké és paradox módon csak ezek után következik a tősgyökeres, életüket itt leélő cserehátiak közössége. Mindezen felismerés alapvetően befolyásolhatja a térségfejlesztési program kidolgozásán dolgozó kutató szemléletét, a közösségi tervezés folyamatában követendő módszereket.

GERGELY FERENC

EGY KÉNYSZER SZÜLTE INTÉZMÉNY (A FÓTI GYERMEKVÁROS) SZÜLETÉSE ÉS ELSŐ ÉVEI (1957–1964)

A Pest megyei *Fót* község nevét feltehetően a folt, rész, darab, embercsapat főnévből eredeztethetjük. Zöldség- és szőlőtermelése, valamint kőbányája érdemes említésre. *Károlyi Mihály* gróf családja 1809-ben vette meg az uradalmat. A mai épület helyén egykor egy XVIII. századi kis kastély állt, képét *Ybl Miklós* formálta az 1845–1849 között végzett átalakításokkal, elgondolásait ma csak a hellenizáló kialakítású ebédlő és a kétszintes galéria és könyvtár őrzi. A kastélykert 1836 körül készült, angol stílusban.

1957 óta *gyermekváros*, amely napjainkban, az egész magyar gyermekvédelemmel együtt, jelentős átalakuláson megy keresztül. Ezért is érdemes felmutatni történetének kezdeteit.

A II. világháború igazi áldozatai a gyermekek és a fiatalok voltak. Közülük is azok, akik az átlagosnál nagyobb társadalmi és állami segítségre szorultak. Nemcsak „valahol'' Európában, de itt, a háború sújtotta Magyarországon is tízezerszámra remélték legalább életük megmentését.

Az 1945 utáni demokratizálódás útjára lépő ország egy megújulásra készülő, de minden tekintetben korszerűtlen család-, gyermek- és ifjúságvédelmi rendszert örökölt, ám a háború még ezt is szétzilálta, javainak egy részét elpusztította. Az újjáépülő gyermekvédelemnek ismét elsősorban életmentésre kellett berendezkednie, hasznosítva a nemzetközi segélyszervezetek és a lassan magára találó, nyomorában is segítőkész társadalom nyújtotta lehetőségeket. 1945-öt követően olyan társadalmi csoportokat fosztottak meg tulajdonuktól, társadalmi pozíciójuktól, amelyek a háborút megelőző évtizedekben alapját képezték a karitatív munkának. A történetük talán legviharosabb időszakát valamilyen módon túlélő kúriák, kastélyok egy része menedéket nyújtott mint gyermekotthon a rászorulóknak. A „vörös grófék'' fóti kastélya is ezt az utat járta. A Nemzeti Segély 1945. február 2-i vezetőségi értekezletén *Gergő Zoltán* közölte a résztvevőkkel: „Fothon (sic!) 50 gyermek részére van otthon ellátási lehetőséggel. Elsősorban üzemi munkások gyermekei részére. Ágyneműt, szalmazsákot, és személyes szükségletre szóló dolgokat kell magukkal vinni.''

Az 1947/48-as politikai fordulat a gyermekvédelemben is „új szakaszt'' nyitott. A Szovjetunió példája nyomán hazánkban is „az ember vált a legfőbb értékké''. A gyermekvédelem vezetői meghirdették az állami intézményes nevelés minden lényeges gondot megoldó programját, amelynek alapját „a szociális jólét folyamatos, minden dolgozóra kiterjedő emelkedése'' képezi.

1951-ben 51 állami, megyei, fővárosi otthon működött, 4500 férőhellyel. Az egyházak még mindig 20 intézetet, a MÁV pedig négyet tartott fenn. 1956-ban már 85 otthonban folyt a munka. 1953-ban az állami gondozottaknak 42%-a, 1957-ben már 71%-a nevelkedett otthonokban. Az állami költségvetés ráfordításai is imponálónak tűnnek. 1955-ben 76 millió Ft-ot, 1958-ban viszont már 128 milliót fordítottak otthonokra. Mindez csak a minimális igények kielégítésére volt elegendő. Az állampárt vezetése, bár kifelé 1953 után is magabiztosságot igyekezett mutatni, látta az egyre jobban torlódó gondokat, például a fiatalok munkába állításának súlyos gondját.

Az 1956. október 23-i és az azt követő idők rendkívüli eseményei az állami gyermekvédelem intézményhálózatában élőkre sem maradtak hatás nélkül. A volt állami gondozottak *egy része tevőlegesen* vett részt a forradalomban, esetenként fegyverrel a kézben.

A november 4-ét követő időben, elsősorban a fővárosban — mindenekelőtt a várható megtorlás elől külföldre menekülők miatt — hirtelen megnőtt a gyermekvédelemben dolgozók munkája, felelőssége. A restaurációs kormányzat három fő feladatot kívánt megoldani:

• a már külföldre távozott fiatalok hazahozatalát,
• újabbak távozásának megakadályozását,
• a védelemre szorulók támogatásának az eddiginél hatékonyabb, a közvéleményt is megnyugtató biztosítását.

Ebben a helyzetben *dr. Ádám Zsigmond*, aki a szocializmust védelmezők oldalán állt, ismét, ki tudja, hányadszor,[1] elérkezettnek látta az időt, hogy kezdeményezően lépjen fel. 1956. december 29-i keltezéssel előterjesztést küldött a Magyar Vöröskereszt Vezető Kollégiumának. Javaslatát támogatta a fővárosi rendőrkapitányság fiatalkorú- és gyermekvédelmi osztálya is.[2] „Az októberi események következtében az eddig is súlyos helyzetben lévő magyar gyermek- és ifjúságvédelem — olvashatjuk a beadványban — még rosszabb körülmények közé került. Több ezer gyermek és fiatalkorú tengődik és ki van téve a züllés veszélyének. Azok részére, akiknek szülei nem tudják biztosítani a harmonikus családi nevelést, az ország nagyobb városai mellett 'gyermektelepeket', 'gyermekotthonokat' szeretnének létesíteni. Ezek az intézmények alkalmasak lennének arra, hogy a züllés veszélyének kitett ifjúságot megmentsük és a termelő munkában való aktív részvételre alkalmassá tegyük. Egyegy otthonban mintegy 300 hat–tizennyolc éves növendék lenne elhelyezhető. Iskola, tanműhelyek, kertgazdaság, és állattenyésztésre alkalmas lehetőségek egészítenék ki az otthont." Kérik, hogy a Vöröskereszt a gyermektelepek létesítéséhez szükséges „berendezési, üzemeltetési anyagokat és tárgyakat is vegyen fel jegyzékébe", és igényelje azokat a külföldi segélyszervezeteknél. Ugyanakkor az elosztásra váró adományokból is biztosítson készleteket erre a célra.

A Vöröskereszt vezetése nem állt a kezdeményezés mellé, az adományokból viszont juttatott a meglévő intézményeknek. (*Ádám Zsigmond* kezdeményezésének visszautasításával a gyermek- és ifjúságvédelem újjászervezése nem akadt meg. Az illetékes állami hivatalokban folyó tisztogatással, átszervezéssel párhuzamosan ankétokon vitatták meg a teendőket, ezeken — valószínűleg — *Ádám Zsigmond* ismételten előadta tervezetét, felajánlotta szolgálatait ezeken a megbeszéléseken is.) Később megfogalmazódtak már azok az érvek, amelyek rövidesen mint döntő argumentumok szerepeltek a „gyermekváros"(ok) alapítása mellett. A megbeszélések a leginkább nyomasztó, ún. kulcskérdésnek az erkölcsi züllést és a fiatalkorúak bűnözését tartották. Megelőzésük, visszaszorításuk érdekében öt fő feladatot határoztak meg: *1.* megfelelő intézeti elhelyezés biztosítása, „az egykor nemzetközi hírnévnek örvendő hajdúhadházi gyermekváros utódainak megszervezése"; *2.* a 14–16 évesek munkába állítása, melynek során az alapelv csak egy lehet: „még áldozatok árán is, munkát, tanulási lehetőséget, elfoglaltságot és perspektívát kell adni minden fiatalnak"; *3.* „váljanak ifjúsági otthonokká a munkásszállók!"; *4.* az ifjúsági gondozói hálózat visszaállítása és a nevelési tanácsadók megszervezése; *5.* a fiatalkorúakra vonatkozó jogszabályok módosítása.

A Népakaratban[3] *Földes Anna* ismertette ezeket a célkitűzéseket, s hangsúlyozta: mindenki egyetért ezekben, de megvalósításuk legfőbb akadálya „a lélektelenség, a sokszor a költségvetési érvekkel csak takaródzó bürokrácia".[4]

1957. március 26-án megjelent egy felhívás jellegű írás *„Lesz-e újra gyermekváros"* címmel a Népakaratban.[5] A visszhang széles körű és kedvező volt. *Ádám Zsigmond*ot, tervezetével együtt, berendelték a Pénzügyminisztériumba. Kezdetben — így szólt a tervezet — 350 fővel indulna az intézmény.[6] Az igényelt összeg 1 700 000,– Ft-ot tett ki. *Ivanics Frigyesné* országgyűlési képviselőnő interpellált ez ügyben, s javasolta póthitel megadását.[7] A Pénzügyminisztérium engedélyezte a Népakaratnak országos gyűjtés megindítását. Egyre többen hangoztatták: lelkesen segítettek a görögökön, adtak Koreáért, hát hogyne adnának a magyar gyermekekért is![8]

A Népakaratban rendszeresen jelentek meg cikkek: kenyérkereső gyermekekről, gyermektragédiákról. Az április 2-i számban egy ismeretlen anya 50,– Ft-os adományát méltatták.[9] A Népakarat a Gyermekvárosért mozgalom csekkszámlaszámára egyre több befizetés érkezett. Megkezdődtek a számítgatások: ha minden dolgozó csak 50 fillért adna...[10] Ösztönzésül április 7-étől a Népakarat rendszeresen közölte az adakozók nevét s az adomány összegét. Határozatot hoztak, amelynek értelmében „azt a mozgalmat mely önmagától bontakozott ki, ezentúl a társadalom valamennyi szervezete támogatni fogja, hiszen a Gyermekvárosért vívott harc az általános gyermekvédelemért is folyik".[11] A Szaktanács ilyen értelmű felhívással fordult a szakszervezetekhez.[12] A Hazafias Népfront titkársági ülésén is hasonlóan döntöttek.[13] Ez a határozat összhangban volt az elnökség ifjúságpolitikával összefüggő állásfoglalásával is.[14] A Szaktanács Titkársága 1957. május 8-án tűzte napirend-

jére a „Népakarat a gyermekvárosért'' akció ügyét. Itt már korántsem volt teljes az egyetértés. Többen kifogásolták, hogy a kezdeményezők kész helyzet elé állították a Szaktanácsot.[15]

A minisztérium vállalta és megalakította a Gyermekváros Szervező Bizottságát. A bizottság vállalta, hogy a gyermekváros létesítésével kapcsolatos kérdéseket megvizsgálja, szükség szerint intézkedik, és a nyilvánosságot folyamatosan tájékoztatja az eseményekről és a további feladatokról.[16] A törvényhozásban is szóba került az akció állami támogatásának ügye.[17] Június 20-án ült össze a minisztériumban az a szakbizottság, amely meghallgatta, megvitatta a jelöltek előadását, köztük *Barna Lajosét*, a későbbi igazgatóét is.[18, 19] A vita *Barna* javára dőlt el, bizalmasan közölték vele: ő lesz az új gyermekváros igazgatója. *Barna* minden erejét az előkészületekre fordíthatta. Egyre többen, egyre több irányban ügyködtek a siker érdekében. A MM *Révész Géza* honvédelmi miniszterhez fordult átirattal. Kérték, adja át a keszthelyi volt Festetics-kastélyt és a park területén lévő honvédségi épületeket, melyek nagyrészt üresek. Említették az „ellenforradalom'' hatását, az akció országos jellegét s az NDK Magyarországot Megsegítő Bizottságának nagyvonalú ajánlatát, melynek értelmében a leendő gyermekváros szinte teljes felszerelését vállalják.[20] A HM nem támogatta a kérést, folytatni kellett a helykeresést. És tájékoztatni a szakmabelieket, gyűjteni a tapasztalatokat a koncepció részletes kidolgozásához.[21] A gyermekvédelem munkásai, feltehetően nemcsak a Dunántúlon, hanem az egész országban figyelemmel kísérték a gyermekváros alapításával kapcsolatos előkészületeket, érdeklődtek iránta. Hangsúlyozták: a gyermekvédelemben a megelőzés a legfontosabb! A nevelőotthonok munkájának szociális jellegén túl a nevelési jellegét is ki kell domborítani.[22] Az országgyűlés szociális és egészségügyi bizottsága ugyancsak a gyermekvédelem helyzetéről és a legfontosabb teendőkről tárgyalt ezekben a napokban. A bizottság is megállapította: a veszélyeztetettek, züllés veszélyének kitettek intézeti elhelyezése érdekében „helyes lenne'' a gyermekváros megvalósítása.[23]

Közben múltak a hetek, gyűlt a pénz. A Népakarat kérdésére *Járó Miklósné* így válaszolt: „Ha semmiféle más mód nincs, úgy a művelődési tárcához tartozó Soponya-Nagylángon építjük fel a Gyermekvárost.'' Hátránya, hogy kicsi, gyors ütemben kellene fejleszteni, amihez nincs elég pénz.[24] *Jóború Magda* miniszterhelyettes egy országos értekezleten igyekezett megnyugtatni a kételkedőket: őszre felállítják a gyermekvárost. A bizottság tagjai pedig járták az országot. Megfordultak Mátyásföldön, Esztergomban, Lovasberényben, Mikósdpusztán, Tóalmáson, Debrecenben és még sok helyen. Országjárásuk során számos új probléma és nehézség merült fel. A számba vett épületek, épületegyüttesek egy része kicsi, más részét viszont nem akarták átadni. Pillanatnyilag csak egy dunántúli puszta jöhetett számításba, ahol ki lehetne alakítani, pavilonrendszerben egy 500 gyermeket befogadó intézményt. A sorozatos kudarc hatására a szervezőbizottság úgy döntött, hogy feltárják a valós helyzetet a nyilvánosság előtt, „hiszen a Gyermekváros-kérdés nem valamely minisztérium privilégiuma, hanem az egész társadalom ügye''. Ettől kezdve a Népakarat nem győzte közölni a szerkesztőséghez érkező javaslatokat. Volt, aki a Városligetet, a Vajdahunyad-vár környékét tartotta ideálisnak, más egy Mezőhegyes környéki majort ajánlott. De szerepelt a javaslatok között: Óbuda, Törökbálint és sok más helyiség, épület, épületcsoport.[25] A szervezőbizottság viszont még augusztus első hetében sem jutott túl a bürokráciával vívott csatározásának első szakaszán, azaz képtelen volt válaszra bírni az illetékeseket. Mindez nem vette kedvét az adakozóknak, a gyűjtési akciók — bálok, kívánsághangversenyek — szervezőinek. A megyék a legkülönfélébb „mozgalmak'' formájában gyűjtötték a pénzt, felszerelési tárgyakat. Végre szeptember elején megszületett a döntés. A szervezőbizottság végső megoldásként a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságához és a Minisztertanácshoz fordult segítségért. Bár tavasszal a fóti kastély további hasznosítására még más hivatalos elképzelések formálódtak,[26] a személyes kapcsolatokat is kamatoztató bizottsági javaslat elsőbbséget kapott. „A meglévő épületekben 250–300 gyermek helyezhető el — tájékoztatta olvasóit a Népakarat — és az intézményt további építkezésekkel fejleszthetik. A kastély parkja szépen gondozott.'' A kedvező döntés bejelentésekor már 5 125 578,– Ft-ot gyűjtöttek a „város'' céljaira. A Népakarat bemutatta a születő „város'' helyét, és megírta, hogy 80 leány és 160 fiú lesz az első lakó, akik hat–tizennégy évesek és akiket 18 éves korukig fognak nevelni, „valóságos szülőként'', és a növendékek könnyűipari, mezőgazdasági szakmákban kapnak majd képzést, illetve különféle MTH-intézetekben fognak tanulni.[27]

Járó Miklósné október 10-én kelt körlevelében gyermekaktívákat kért az intézményektől. Fót helyzetét, bevezetőként, úgy jellemezte: „Az épületek mai állapota és befogadóképessége nem kielé-

gító a Gyermekváros céljaira. Üres, beköltözésre alkalmatlan, nem korszerű épületeket veszünk át. Nehéz, önfeláldozó munkával kell előkészíteni az ideiglenes beköltözést is, majd a további berendezést és építkezést, hogy az később száz meg száz gyermek otthonául szolgálhasson.''[28]

A Művelődésügyi Minisztérium 1957. december 16-án hivatalosan is értesítette a Pest megyei Tanács VB. Művelődési Osztályának vezetőjét a gyermekváros működésének indulásáról, az új intézmény országos jellegénél fogva „Gyermekváros Fót'' költségvetési cím alatt a Minisztérium központi kezelésébe és irányításába került.

A „város'' lakói, alapítói boldogan ünnepelték első közös karácsonyukat, ők nem is sejtették, amit „édesapjuk'' tudott s aggodalmai ellenére tudomásul vett: 3-4 év alatt a jelenlegi 250–300 fős otthont ezer fő körülire kell fejleszteni. A társadalmi nyomásra hivatkozó, politikai indíttatású szertelenség-gigantománia most is a józan pedagógiai megfontolások fölé kerekedett.

Dr. Gáti Ferenc szerint[29] a szükséges 90 millió forintból a társadalom 8 milliót adott az akció keretében. (Terjedelmi okok miatt csak érintjük a segítségnyújtás eltérő útjait, módjait, szereplőit.) Az ügy mellé állt a közismert művészek, együttesek egy része. *Latabár Kálmán*ék a fóti Művelődési Házban léptek fel, *Vörös Sári* a javukra énekelt, a Budapest Táncegyüttes bevételét ajánlotta fel. A fővárosban vendégszereplő *Párizsi Jégrevű* rendkívüli díszelőadást tartott a „város'' javára. A mozilátogatókat adakozásra, együttérzésre hangolta a Dani és a Két vallomás című film.[30] A Magyar Rádió és Televízió miskolci adója „Nemzeti büszkeségünk''-ként emlegette Fótot. A Posta 1958. január 10-ig ingyen szállította a gyermekvárosnak a csomagokat. A Magyar Vöröskereszt vállalta az egészségház felépítését.

A Nőszövetség és a SZOT szervezte, irányította a megyék gyűjtését, az óvodás pavilonok felépítését, megyénként lehetőleg egyet, tájjellegűt.[31] Sajtójukon keresztül igyekeztek a szükségszerűen hullámzó segítségnyújtás mélypontjain túllendíteni a „mozgalmat''. Több megyében kiállítást szerveztek a gyermekvárosnak gyűjtött tárgyakból, mint ahogy díszoklevelet kaptak, ünnepélyes keretek között a társadalmi mozgalomban „élenjárók'' is.[32] Megmozdultak a külföldön élő magyarok is. Az „ellenforradalom csapásaitól vérző'' Magyarországot minden szocialistának nevezett ország segítette, főként gyermekek nyaraltatásával, a buzgalomban a Német Demokratikus Köztársaság és Kína járt elöl.[33, 34] Az országos, bizonyos értelemben nemzetközi méretű akció sok hasznos kapcsolatot, nemegyszer barátságot is termett. Mindezt politikailag jól lehetett kamatoztatni, s a rendcsináló hatalom nem is késlekedett ezzel.

Barna Lajos számításai szerint az első 13 milliót „teljes egészében'' a társadalom adta össze, itthon és külföldön. Ebből 3 milliót a „szervezett munkásság'', 2,5 milliót az NDK lakosai, 5 milliót hozott a Nőtanács gyűjtése, a Magyar Vöröskereszt pedig 1,5 millióval járult hozzá az induláshoz. Eddig — 1958 októberéig — 11 millió folyt be, ami építésre és beruházásra fordítható. A meglévő összeg kiegészítését célozta az a bélyegsor, amelyet a gyermekváros igazgatója, mindenkit megmozgatva az Úttörőszövetségtől a Minisztertanácsig, 1958-ban hozott tető alá. Ez már az állami költségvetés „védelmét'', a takarékoskodást célozta, pedig 920 férőhely biztosításához az MM beruházási programja szerint 56 millió 850 000 forintra van szükség. És ez még csak előzetes számítás. Sikerül-e a terveknek megfelelően fejleszteni a „várost''? Ez volt az egyik legkeményebb „dió'', amit a formálódó s még lendületben élő közösségnek, mindenekelőtt a vezetőknek meg kellett oldani.

Nem győzték hangoztatni, hogy a fóti gyermekváros része egy távlatos intézményfejlesztési programnak, amelyben a gyógypedagógiai intézetek férőhelyszámának növelése is fontos szerepet játszik.[35] Valóban, 1957 utolsó negyedében és 1958-ban új intézményeket avatnak, régieket bővítenek. A fejlesztés alapelvét a hivatalos tényezők újra meg újra megfogalmazták: „Általában 60–80 fős gyermekotthont nem célszerű építeni, inkább a meglévők bővítésével kellene foglalkozni.'' 1964-ben még pontosabban fogalmaznak: „Gazdaságosság szempontjából a nevelőotthonokat fokozatosan minimum 120 férőhelyesekké kell fejleszteni. Az új beruházásból épülők legalább 240 férőhelyesek legyenek.''[36] Fót mint egy „emlékmű'' magasodott az intézményhálózat fölé, figyelmeztető, iránymutató jelképként a kiépítendő 920 férőhelyével. A Művelődésügyi Minisztérium Tervgazdálkodási Főosztálya 1958. január 10-i keltezésű beruházási programja előírta: a gyermekek részére otthont, óvodákat, általános iskolai tantermeket és műhelyeket, a nevelőknek pedig készenléti lakásokat kell építeni.[37] Bár a megvalósítás során jelentkező nehézségekre számítani lehetett, a „város'' vezetése már 1958-ban túllépte a beruházási program által megszabott keretet, és előkészületeket tett egy sió-foki nyaraló felépítésére.

Amikor eldőlt, hogy a gyermekvárost Fóton építik fel, a lelkendező újságcikkek nem felejtették el hangoztatni, milyen nagy lehetőségek rejlenek a városalapítók rendelkezésére bocsátott kb. 200 holdnyi földterületben, önellátási, munkával nevelési és mezőgazdasági szakképzési téren.

A gyermeklétszám viszonylag gyorsan nőtt. Az alapító 100-102 fiatal nyomában 1958 utolsó negyedévében már 450–500 volt az étkezési létszám. 1961-ben 745-ből 200 volt óvodás, 330 általános iskolás, 215 ipari tanuló, illetve középiskolás. Egy év múlva már 920 ifjú lakója/polgára van a „városnak''. Az általános iskolások száma 480-ra, az ipari tanulóké 240-re emelkedett. 1963-ban átmenetileg „be is állt'' a létszám. Ekkor 950 fiatalt fogadott falai közé Fót. 1969-ben már 113 nevelő és 342 felnőtt dolgozó volt.[38] A megoszlás is „véglegesnek'' látszott.

Így is állandó gondot okozott a folyamatos, szakszerű, gyors és hatékony ellátás. Már az induláskor kiderült és ezt a vezetés azonnal jelentette, intézkedést sürgetve a Művelődésügyi Minisztériumtól, hogy a gyermekvárosban, általában a gyermekotthonokban elhelyezett fiatalok betegellátása terén „teljes a tájékozatlanság és örökös a vita''.[39]

A betegségek megelőzésének, a szervezet kívánatos fejlődésének, a testi-szellemi munkavégző képességnek s nem utolsósorban a jó közérzetnek elsőrendű feltétele, különösen a gyermek- és fiatalkorúaknál a rendszeres, korszerű, bőséges, az egyéni ízléshez is igazodni próbáló táplálkozás, ellátás. Hogy ez 950 fiatal és nagyszámú felnőtt esetében milyen beszerzési, tárolási, főzéstechnikai, kiszolgálási, étkeztetésszervezési, higéniai, személyzeti, etikai feladategyüttest jelent, főként ha a ledönthetetlen vagy többnyire annak látszó „korlátokat'' ismerjük, csak a benne élő ember tudja igazán felfogni, átérezni. A fóti konyháról kiderült: 500 főig megfelelő, magasabb létszám esetén bővíteni kell. Arra a kérdésre fölösleges keresni a választ: ha ezer fő körülire „álmodták'' az intézményt, végül is miért építettek (alakítottak ki) 500 fő kiszolgálására alkalmas konyhát. Arra is rá kellett jönniük, használat közben, hogy nem elég korszerű (pl. a nagylányoknak nincs főzőhelyiségük, konyhai felszerelésük). Ezeknek a tényeknek az ismeretében nem szabad csodálkoznunk azon, hogy a KÖJÁL „tanító jellegű ellenőrzései'' során sok kifogás merült fel, nemcsak a konyhai munkával, de a gyerekek gondozottságával kapcsolatban is.[40]

Függetlenül attól, hogy a fóti vezetés ismerte — lehetőségeinek korlátai között — a nagyméretű, ifjúságvédelmi célú nyugati és szovjetunióbeli rokon jellegű intézmények tapasztalatait, igyekezett tájékozódni a szomszédos országokban is.[41]

Barna Lajos, aki magát „gyakorlati szakembernek'' tartotta, két változatban is megörökítette a gyermekváros alapításának, működésének, pedagógiai törekvéseinek históriáját, összegezte annak lényegét.[42] *Barna* egy tájékoztatón azt hangsúlyozta, hogy óvodás kortól a családalapításig vállalják a fiatalok nevelését. A nevelői kart úgy kívánja összeválogatni, hogy azok egy életen át maradjanak a „városban''. 30 fő alkot majd egy családot, és 12–14 méteres pavilonokat fognak majd építeni, amelyben egy család, pedagógussal együtt, élne.[43]

Ádám Zsigmond a Pedagógusok Lapjában fejtette ki a gyermekvárosra vonatkozó nézeteit.[44, 45] A minisztérium Pedagógiai Tanácsa is megvitatta a gyermekváros nevelési programját. Legnagyobb jelentőségét abban látta, hogy az eddigi általános nevelőotthoni gyakorlattal szemben biztosítja az egy intézeten belüli nevelést, egészen az önálló életkezdésig.

A visszaemlékezők egybehangzóan állítják: az első években[46] megszállottan dolgoztak, mindennap, néha éjszakába nyúlóan „értekeztek'', azaz megvitatták a napirendben lévő kérdéseket, baráti kapcsolatok épültek ki, nem volt széthúzás, torzsalkodás, intrika. Így nap mint nap, több-kevesebb sikerrel, de megbirkóztak a feladatokkal. Ám az élet, a nevelés egyre inkább a „hivatalos'' nyomvonalon haladt, s a tervezés, az előkészítés több, önmagában reményeket ébresztő gondolata elsikkadt, háttérbe szorult. Biztonsági céllal kerítést emeltek a „város'' köré, de átvitt értelemben is. „Van tehát egy olyan kötelességünk — írta 1961 végén az intézmény igazgatója —, hogy idegen hatásoktól nagyjából mentes környezetben példamutató eredményt érjünk el. Szilárdan helytálló, példaadó, az élet munkaterületein szinte kovászt jelentő, alkotó jellemű fiatalokat adjunk át a társadalom termelő üzemei számára.''[47] Egy év múlva már az is kiderült, hogy a gyermekváros „nevelési alapja'' visszavonhatatlanul a közösségi és nem a családokra bontott nevelés lesz. A jelentések visszatérő megállapítása: legfontosabb feladat a gyermekek közösséggé formálása, s erre legalkalmasabb az úttörő szervezet, amelyet az erkölcsi nevelés érdekében is maximálisan kell felhasználni. Az örsök alkotják a „primer'' közösségeket, s aki nem úttörő, az „érzelmi'' alapon kapcsolódik valamelyikhez.[48]

Ebbe az irányba hatott a „marxista etika'' és az oktatáspolitikát képviselő állami felügyelet is.[49] Utóbbi egyik értékelése további élő problémára utalt. „Számolják fel azt a helytelen szemléletmódot, hogy a gyermekeket sérülteknek, az általánostól csaknem minden vonatkozásban eltérőnek tekintsék. E szemlélet megváltoztatásával száműzhetik végérvényesen az esetenként fel-felbukkanó pedagógiai pesszimizmust.''[50, 51]

Az oktatásnak-nevelésnek is alkalmazkodnia kellett volna a „mozgó'' világhoz, az életbe induló fiatalokról nem is szólva. Mi jellemezte a kezdeti éveket ezen a téren? Általánosságban a kemény rendcsinálás támogatása, részvétel az antimarxista nézetekkel szembeni politikai-ideológiai harcban, a hatalom erőinek összpontosítására irányuló törekvések leképezése a helyi vezetésben.

Fóton már 1960-ban jelentkeztek a területen belüli problémák, úgy tűnik, elsősorban az „alapítók'' és a csatlakozók, a nevelőotthonokból és az iskolákból érkezők, az idősebbek és fiatalabbak között a szakmai munka megítélése, de az emberi kapcsolatok erkölcsi értelmezése tekintetében is.[52]

Az ember életének első három évében történtek kihatnak egész életére. Állami gondoskodásra szorulók esetében nem lehet elég korán kezdeni a káros folyamatok lassítását, a sérült személyiség gyógyítását. Jól látták ezt a „város'' nevelői is, azért nagy figyelmet szenteltek az óvodáknak.[53]

Az általános iskolások beiskolázása nem a várakozásoknak megfelelően alakult. A fogadók megítélése szerint nagy százaléka iskolaéretlen, sokan „kifejezetten szellemi fogyatékosok''.

Milyen volt az épülő gyermekváros és az országos intézményhálózat viszonya? Ellentmondásos és változó. Láthattuk, hogy az előkészítés időszakában, legalábbis a hivatalos megnyilatkozások alkalmával, az egész hálózat számára fejlődési irányjelzőként értelmezték. A társadalmi akció, a párt- és állami vezetés megkülönböztetett figyelme, a nemzetközi segélynyújtás, valamint a körülötte kibontakozó sajtókampány 1958 tavaszára már hangulatváltozást okozott: megjelent vagy inkább felerősödött a féltékenység, az irigység, működni kezdett az intrika, s nem hiányzott a kibontakozás lassítását, zavarását célzó tevékenység sem.

Az iratok és a gyakorlati tapasztalatok halmozódtak. Fót is lehetett volna a pedagógiai-pszichológiai tudományok egyik kincsesbányája, de nem lett. *Barna Lajos*on, a gyakorlat emberén kvül senki sem vette a fáradságot, hogy folyamatosan és sokoldalúan elemezze e sajátos intézménytípus természetrajzát.[54]

Fót születése és első évei alatt, 1962/63-ban lényeges változás történt a pártállam legfelső vezetésében, ami személyi konzekvenciáival együtt érezhető volt a gyermekvédelem alakításában is. Az Országos Gyermek- és Ifjúságvédelmi Tanács (OGYIT) nagy lendülettel fogott munkához. Kidolgozta többek között a „gyermekvédelmi intézmények 20 éves fejlesztési terve (1961–1980)''-t, amelyben tárgyunk szempontjából a következő fontos megállapítás olvasható: „A fóti Gyermekváros építésével kezdtük meg a korszerű építkezést a gyermekvédelemben. Ötéves tervünkben négy új otthon építése szerepel (Budapest, Eger, Miskolc, Komárom). A következő tervidőszakban a gyermekvédelem nagyobb építkezéseit kell előmozdítani.''[55] A terv egyik kidolgozója, a „város'' épülésének egyik közvetlen szemlélője ugyanakkor így vall emlékezésében: „A fóti Gyermekvárossal kapcsolatban nekem súlyos aggodalmaim voltak és vannak a mai napig is. Akkor nem hallgatott meg senki. Mindenkinek eszébe juthatott volna, aki reálisan nézi a helyzetet. A vidéki ipartelepítés már a levegőben lógott. Ennek tudatában ide telepíteni olyanokat, akiknek kilépésekor munkát kell szerezni — képtelenség. Akkoriban többünknek az volt a véleménye, hogy Fótra olyan ipart kell telepíteni, vagy olyan helyre kell vinni a gyermekvárost, ahol a kilépők elhelyezkednek és távol a gyermekvárostól felépíthetik a saját családi házukat. Egy telepet gondoltam oda. Én ezt a gondolatot Schaffhausenből vettem. Az órások így alakították ki törzsgárdájukat. A válasz az volt, hogy most olyan nagyszerű idők jönnek, hogy erre mindig lehetősége lesz az államnak.''[56]

A 60-as évek felszíni jelenségei kétségtelenül tápláltak ilyen illúziókat. 1964 májusában a minisztérium új vezetése által kidolgozott „A gyermekvédelmi tevékenység alapelvei a Magyar Népköztársaságban'' címet viselő előterjesztés a gyermekvédelem célját így határozta meg: „hatósági és társadalmi eszközeivel, elsődlegesen a családon belül segítse a gyermekek fejlődését, segítsen elhárítani a fejlődést akadályozó tényezőket. Ezen az állapoton előreláthatóan a következő 5 éves terv sem hoz lényeges változást.'' Szükségletek, elvek, mozgástér — ez az örök probléma. Ezzel küszködött Fót is, a „város'', amely — *Barna Lajos* szerint — 1967–1972 között élte fénykorát.

„Fót története olyan szép, hogy megírva nem hinnék el.'' Hozzáteszem: a magyar gyermekvédelem története, benne a fóti gyermekvárosé is, olyan gazdag tanulságokban, hogy értő felhasználásának elmulasztása vétek. Vétek a gyermekekkel szemben.

JEGYZETEK

1 *Barna Lajos:* ,,Gyermekváros'' (1957–1967) (Szakdolgozat, én. 8.). Ezek szerint 1951-ben, 1952-ben, 1953-ban, 1954-ben, 1955-ben és 1956-ban próbálkozott. L. még: Népakarat, 1957. március 26. 3.
2 A beadvány egyik aláírója *Labányi Andorné* rendőrszázados, osztályvezető volt. *Dr. Ádám Zsigmond* a ,,működő pedagógusok'' nevében mint a ,,hajdúhadházi Gyermekváros szervezője és volt igazgatója'' írta alá.
3 Népakarat, 1957. március 28. 8.
4 A Tanács valójában szeptember 24-én alakult meg, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 62/1957 (XI. 24.) sz. rendelete alapján.
5 Népakarat, 1957. március 26. 3.
6 Sajnos az eredeti írásos tervezet mind ez ideig nem került elő. Vö. Népakarat, 1957. március 31. 3. *Kronstein Gábor:* Kritikai rekviem egy idealistáért = Valóság, 1991/4. 107.
7 Népakarat, 1957. március 31. 3.
8 A ,,görög akcióról'' l. e sorok írójának dolgozatát, amely a közeljövőben a Historiában jelenik meg.
9 A visszaemlékezők szerint az ,,anya'', *dr. Ádám Zsigmond* volt.
10 Népakarat, 1957. április 7. 1., uo. április 4. 10. A minisztérium illetékesei már 1957 kezdetén foglalkoztak egy ,,telep'' létrehozásának előkészítésével, mégpedig Berettyóújfalun. Visszatekintésük szerint a Népakarat kezdeményezése ezt keresztezte s vetette le a napirendről. L. Új Magyar Központi Levéltár (UMKLt/XIX-J-2-2/81-B9-5-1957.).
11 Népakarat, 1957. április 16. 1., uo. április 20. 1.
12 Uo. április 21. 3.
13 Hazafias Népfront Archívuma. Titkársági iratok. 1. doboz. Köszönettel tartozom *Kiss Dezső*nek, az archívum vezetőjének önzetlen támogatásáért.
14 Népakarat, 1957. május 7. 3.
15 Szakszervezetek Központi Levéltára (SzKLt/1-4/408. dbz.). Az előterjesztő *Vas János* volt.
16 Népakarat, 1957. május 30. 1. Minderről részletesen ír *Barna Lajos:* A szocialista közösségi nevelés alapelveinek megvalósítása egy nagyméretű nevelőintézmény, a Fóti Gyermekváros életében (1957–1970) című egyetemi doktori értekezésében. Fót, 1969/1970 (kézirat). (Beszél ezekről a szerzőnek adott interjúban is.)
17 SzKLt. SzOT Szervezési Osztályának iratai. 1957–92.
18 Interjú *Barna Lajos*sal. Erről még: *Barna Lajos*: A szocialista... 13–1 15.
19 Uo.
20 UMKLt. XIX-J-2/81-k-3-1957.
21 Fóti Gyermekváros Irattára. MM-81-18-2-1957.
22 SzKLt. SzOT Szervezési Osztály iratai. 91-1957.
23 Népakarat 1957. július 13. 1.
24 Uo. 1957. július 25. 3.
25 Uo. 1957. július 30. 1.
26 Fót lakossága az általános iskoláztatással kapcsolatos gondjait szerette volna enyhíteni a kastély igénybevételével, az Oktatási Minisztérium kormánybiztosa, *Kónya Albert* pedig az intézeti elhelyezésre szoruló általános iskolások érdekében fordult *Münnich Ferenc*hez, aki a ,,fegyveres erők miniszteréként'' rendelkezett a kastéllyal, mivel abban a határőraltisztképző iskola működött. Münnich február derekán még elutasította a javaslatot. Végül a fóti születésű *Kárpáti József*, a Vöröskereszt akkori főtitkárának közbenjárása segített.
27 Népakarat 1957. augusztus 4. 1., uo. augusztus 8. 3., uo. augusztus 19. 3., uo. 1957. szeptember 1. 5., uo. szeptember 15. 1., uo. szeptember 19. 1., uo. szeptember 14. 1., uo. szeptember 22. 1.
28 F.Gyv.Irt.MM-81-10/26-1957. Felhívást kapott: Téglás, Állami Gyermekotthon; Battonya, Állami Gyermekotthon; Zamárdi, Fővárosi Nevelőotthon; Pilis, Fővárosi Nevelőotthon; Ökörirtófül-

pös, Állami Leányotthon; Hajós, Állami Gyermekotthon; Martonvásár, Állami Gyermekotthon; Budapest, XII., Hegyhát u., Dózsa György Fiúotthon; Hárshegyi u., Béke Leányotthon; Diósárok u. 40.; Budakeszi u. 48.; Szarvas Gábor u. 50.; Mátyás király u. 7–9.; Sopron, Bécsi u. 9–11.; Állami Gyermekotthon, Budapest, XII., Acsádi I. u. 3.; Berkesz, Állami Gyermekotthon; Pomáz, Templom tér, Állami Gyermekotthon és Nagykanizsa, Szabadság tér 9.

29 Népakarat 1957. október 26. 1., uo. november 9. 3., uo. november 15. 3., Politikatudományi Intézet Archívuma (PIArch.) 896.f.4/1.ő.e., FGyIrt. MM-81-10/46-1957. L. a *dr. Gáti Ferenc*cel készített interjút. Segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

30 Az egyetemes és a magyar gyermekvédelem történetének egyik jellemzője, hogy a művészi alkotások, regények, novellák, filmek összehasonlíthatatlanul nagyobb és maradandóbb hatást gyakorolnak a közvéleményre-hangulatra, mint a szakmai vélemények.

31 PI.Arch.896 f.7/3.ő.e.

32 Uo. 4/2, 4/3.ő.e.

33 SzKLt. SzOT Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának iratai. 22-6/22-1957. Az Összkínai Szakszervezeti Szövetség pl. 100 000 ,,kínai'' dollárt adományozott Magyarországnak. Népakarat, 1957. július 9. 1.

34 SzKLt. SzOT-NKO. 25-1957.

35 FGyIrt. 1275-1958, Uo. 1-2-1958, uo. 1288-1958, uo. 640-1958.

36 Uo. MM Gyermekvédelmi Osztály: Előterjesztés a főosztályvezetői értekezletre állásfoglalás céljából című írás, kelt: 1964. május 3-án.

37 UMKLt. XIX-J-2/23/81-12/3-1957.

38 FGyIrt. Szné. irt. Kelt: 1958. december 30-án.

39 Uo. 598-1958.

40 Uo. 361/2/1958.

41 L. *Barna Lajos*: ,,Gyermekváros...'' 43–45.

42 *Barna Lajos* már többször idézett művei.

43 PIArch. 896 f.7/3 ő.e.

44 Pedagógusok Lapja 1957/1. 5. A cikket vitaindítónak szánták, de a remélt eszmecsere nem indult meg. Maga *Barna Lajos* sem írt, a további feszültséget, annak fokozódását elkerülendő.

45 L. ugyanott.

46 Pedagógusok Lapja 1957/3. 6. Az iratok tanúsága szerint ez a ,,felhőtlen'', ,,hősi'' korszak kb. az 1960/61-es tanévig tarthatott, tehát két, két és fél évig.

47 FGyIrt. 1958–1961. A ,,Gondolatok a Gyermekváros távlati pedagógiai tervek kidolgozásához'' című írás. *Barna Lajos* munkája 1961. december 1-jén kelt.

48 Uo.

49 Uo. *Herczeg Mátyás* járási általános felügyelő 1962. április 13-án kelt jelentése. *Lukács József*: Vallás és erkölcs című írását csak forrásként lehetett használni, a munka felolvasását tiltották. Ebben a 29 oldalas írásban ilyen megállapítások szerepeltek: ,,A szocializmus építésének viszonyai között az erkölcs leszáll a fellegekből.''

50 E korszak egyik jellemzője, hogy a hivatalosak minden nem kívánatosnak ítélt jelenséget ,,végérvényesen'' kívántak felszámolni-felszámoltatni.

51 FGyIrt. 1185/1958.

52 FGyIrt. 1958–1961. ,,A fóti gyermekváros évvégi jelentése az 1960/61. tanévről'' c. Szné írt.

53 Uo. Jelentések az óvodai munkáról.

54 Vö. *Barna Lajos*sal készített interjú befejező részével.

55 *Barna Lajos*: ,,Gyermekváros...'' 44. Az OIIK. Gyermekvédelmi Osztály iratgyűjteménye. OGYIT irattöredékek.

56 Vö. a *dr. Gáti Ferenc*cel készített interjúban foglaltakkal.

AZ EURÓPAI FALUSZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG (ESRS) XV. KONGRESSZUSA: A MEZŐGAZDASÁG VÁLTOZÁSA — FALUSI TÁRSADALOM ÉS ÁLLAM

Wageningen, Hollandia. 1993. augusztus 2–6.

Rendkívül nehéz egy olyan kongresszusról összefoglaló beszámolót írni, ahol a résztvevők száma *400* körül mozgott és ahol *16 szekcióban* folyt a munka. Az egyes szekciókban a nyugat- és kelet-európai mezőgazdasági termelés sarkalatos kérdése, a kisüzem–nagyüzem problematikája állt a középpontban, valamint az állami beavatkozás vizsgálata a keleti és a nyugati országokban. A mezőgazdasági termelésen túl az agrártársadalmak területi kérdései is felmerültek az európai perifériák, falusi települések és térségek kapcsán. Az első plenáris előadást *Andreas Bodenstedt* professzor (Giessen, NSZK), az Európai Rurálszociológiai Társaság elnöke tartotta. Ebből szemléletesen kitűnt, hogy a Közös Piac országaiban az agrártermelés területén sem uralkodnak mindenütt idilli állapotok. Valamikor a nyugati mezőgazdaságban a tervgazdálkodás békebeli állapota uralkodott, de a mostanra kialakult piaci mechanizmusok következtében egyre több a kölcsönös acsarkodás, amit a Közös Piachoz csatlakozott új államok (Spanyolország, Portugália, Görögország) megjelenése idézett elő.

A Közös Piac országaiban a mezőgazdasági termelés mechanizációja „nem beszédtéma'', noha a mezőgazdasági termelés technológiai kérdéseivel külön szekció foglalkozott.

A plenáris ülésen *C. P. Veerman* (Rotterdami Egyetem, Hollandia) előadásában a mezőgazdasági technológiának a természeti környezetre való hatását taglalta. A környezeti hatások elemzésével egyébként külön szekció foglalkozott. Veerman előadásában a majdnem rousseau-i természeti állapothoz való visszatérést propagálta, felvetve a mezőgazdasági technológia káros hatásait ellentételezendő a biotermelés perspektíváját. Ez a plenáris előadás abból a szempontból is figyelmet érdemel, mert a magyar viszonyok közepette is egyre többet beszélnek a hagyományos módszerekhez való visszatérésről, ami Nyugaton már korábban elkezdődött. A mezőgazdasági termelés mechanizációjának ellenfelei a manufakturális módszerekhez való visszatérést hirdetik. Ezt a nyugati és főleg az amerikai szakirodalom „deindusztrializáció''-nak nevezi.

A „deindusztrializáció'' fogalmát a soron következő plenáris előadó, *Fred Buttel* (Madisoni egyetem, USA) is felvetette, aki előadásában a mezőgazdasági termelés globális, világmértékű aspektusait is elemezte. Az állam és a mezőgazdasági termelés közötti kapcsolatokat, a mezőgazdaság marginalizálódását, valamint az állami dereguláció kérdéseit mutatva be. Valamikor az amerikai agrárpolitika alapvető eleme volt a családi szervezeten alapuló közepes nagyságú, farmer típusú mezőgazdasági üzem, amelyet az állam a hidegháború korszakában a jóléti szociálpolitika taktikájától vezettetve szubvencionált. Nyugat-Európa egy részében és az USA-ban is az állam ma már nem szubvencionálja a mezőgazdasági kis- és középüzemeket, ami a mezőgazdasági termelés marginalizálódásához, a mezőgazdasági termelők elszegényedéséhez vezetett. Az állam inkább a mezőgazdasági javakat tömegesen termelő, ún. agrobusinesseket, a horizontális elemeket is magában rejtő szervezeteket és nagyüzemi agrárkomplexumokat támogatja. Az államnak a tömegtermelés állami szubvenciójával, a dereguláció egyetemben a piaci liberalizációt is be kellett vezetnie a mezőgazdasági túltermelési válságok kezelésére, ami a mezőgazdasági termékek árainak csökkenését idézte elő. A mezőgazdaságban az agrártúltermelést a piaci mechanizmusok alkalmazásával, az árak csökkentésével orvosolják, és nem alkalmaznak olyan módszereket, mint a harmadik világban vagy Magyarországon, hogy a termelés volumenét

korlátoznák, inkább a mezőgazdasági termékeket megsemmisítik. Ezt a gondolatmenetet követték más előadók is, tagolva a környezeti impaktusok következményeit, melynek egyik lehetséges kezelési módja a „várható" mezőgazdasági fejlődés („sustainable development"), mely terminussal a kongresszus több előadása is operált. *Jose Portele* (Lisszaboni Egyetem, Portugália) a mezőgazdasági termelésnek a mediterrán térségben végbemenő marginalizálódását exponálta, ami szintén a közös piaci mechanizmusok és konkurencia következménye.

A harmadik világ agrártermelése kérdéseinek analízisével kapcsolatban *Michail Cernea* (World Bank, Washington, USA) előadásában bemutatott egy modellt. Eszerint minél több a mezőgazdasági alkalmazott és foglalkoztatott egy gazdaságban, a GDP annál alacsonyabb, és a mezőgazdasági termelés is csekély, részesedése a GDP-ből szerény. Viszont ha minél kevesebb személy dolgozik a mezőgazdaságban, annál nagyobb a mezőgazdaság részesedése.

A továbbiakban — a teljesség igénye nélkül — az *egyes szekciókban* végzett munkát igyekszünk bemutatni. A családi farmergazdálkodással foglalkozó szekció a családi mezőgazdasági üzem és háztartás mikroanalízisére vállalkozott, amely a nagyobb és ipari méretű és szervezetű agrobusiness-jellegű szervezet kérdéseit és az agrárpolitikai szervezeteket vizsgálta. A *Bodenstedt* professzor vezette közép- és kelet-európai szekció viszont az egykori kelet-európai szocialista országok mezőgazdasága alakulásának kérdéseit taglalta.

A családi üzemszervezet kérdéseinek előadói között a kiemelt holland kutatók vagy holland önkormányzati díszelőadók szerepeltek, de a klasszikus családi üzem elemzésével olyanok foglalkoztak, mint a közismert brit *Ruth Gasson*, a kevésbé ismert brit *Andrew Errington* és a svájci *Ruth Rossier*. *Gasson* a tisztán családi munkaerőn alapuló üzemmodellt vizsgálta, *Errington* a családi üzem munkaereje és alkalmazott bérmunkásai munkavállalása szezonális fluktuációját elemezte, *Rossier* pedig a mezőgazdasági főfoglalkozású női munkavégzést, a családi mezőgazdasági üzem, valamint a háztartásvezetés közötti kapcsolatokat mutatta be. Ebben a szekcióban szerepelt a magyar *Duró Annamária* (MTA RKK) dolgozata, aki a 90-es évektől kezdve az alföldi családi tanyásgazdálkodás megélénkülését jelezte, *Kovách Imre* (MTA PTI) családi üzemkérdésként elemezte a magyar háztáji és kisegítő mezőgazdasági gazdálkodást, utalva a bűvös és közismert egykori 1400 ezer, ma pedig 1200 ezer háztáji vagy kiegészítő és kisegítő mezőgazdasági kisüzemre. Ugyanebben a szekcióban Kovácshhoz hasonlóan a bolgár *Mariana Draganovna* (Szófia) az egyéni mezőgazdasági termelést a háztáji gazdálkodás meghosszabbításaként és kontinuitásaként mutatta be. E szekció dolgozatai *mikroanalitikus* jellegűek voltak, csak a hágai *Hillebrandt* jeleskedett közgazdaságtani kultúrával. Hillebrandt elképzelései szerint a családi üzem vagy farm családi munkaerővel óhajt gazdálkodni és művelést folytatni, ennek ellenére az intenzív kultúrák területén a munkaerő-gazdálkodásban és -foglalkoztatásban a neoklasszikus és neomarxista elképzeléseken túl jobbára az institucionális közgazdaságtan szegmentált munkaerőpiaci modellje alkalmazható és működik a gyakorlatban.

A családi mezőgazdasági üzem bemutatása mikroanalíziseken alapult, viszont a makrojellegű összefüggéseket a spanyol, cordobai *Moyeno* által vezetett agrárpolitikai szervezeteket elemző szekció tárgyalta. A horizontális és vertikális integráció az agrobusiness-szel együtt jelentkezik — hallottuk több előadásban is. Az egyéni (de a specializált termelés) szakosított szövetkezeteit mutatták be a dán *Just Flemming*, a dublini ír *Louis Smith*, viszont az egyszerű, de specializált holland értékesítési és hitelszövetkezeteket és azok neo-korporativizmusát jelezte *Rachel Reeve* előadása. Ebben a szekcióban egy wageningeni szerzőpáros: *J. Frouws* és *M. Ettema* mutatta be az agrobusiness és a nyugati agráripari komplexumok problémáját. E szervezeti forma — hasonlóan bizonyos mértékben az egykori kelet-európai szövetkezeti megoldásokhoz — magában foglalja a vertikális és horizontális integráció együttes előfordulását, de olyan formában, hogy ez a lokális kereteken és a politikai szervezeteken túlhalad. Az agrobusiness egyik fontos létfeltétele, hogy mögötte egy erős politikai lobby legyen, mely a mezőgazdasági és környezetvédelmi minisztériumi szervezetekkel is kapcsolatban van, nem is beszélve arról, hogy ez olykor a Közös Piac nemzetközi piaci porondjára is kilép.

Mondhatnánk úgy is, hogy egyéni, családi gazdálkodás mikroanalízisei és az agrobusiness komplex jellegű makroanalízisei választóvíz-próbáját jelentette és képviselte a *Boden-*

stedt elnök által vezetetet Közép- és Kelet-Európa szekció. Bevezetésként a berlini *Kurt Krambach* előadásában azt jelezte, hogy kelet-európai viszonyok közepette jellemző a termelőszövetkezeteknek részvénytársaságokká való átalakítása, ennek az a következménye, hogy nem a szövetkezeti tagok, hanem alkalmazottak rétege alakul át gépvállalkozóvá. Az előadó szerint a kelet-európai reprivatizáció következtében olyanok is földhöz juthatnak, akiknek semmi köze nem volt sem a mezőgazdasági termeléshez, sem pedig termelőszövetkezetekhez.

Általában a Kelet- és Közép-Európára vonatkozó előadásokból nagyon jól kiviláglott, hogy kezdetben ezen országokban nagy lendülettel láttak hozzá a reprivatizációhoz: az egyéni gazdaságok kialakításához és a termelőszövetkezetek lebontásához, azonban ezek a folyamatok hamar lefékeződtek. Kiderült, hogy a termelőszövetkezeti infrastruktúrát nem lehet és nem célszerű teljes egészében parlagon hagyni. Ebben a szekcióban *Hanus Schimmerling* (Prága) a cseh, majd *Gejza Blaas* (Pozsony) a szlovák mezőgazdaság problémáit mutatta be. A magyar téziseknek megfelelően — ugyanis egyesek 20-tól 40 hektárig adják meg az optimális egyéni üzem nagyságát — Schimmerling célszerűnek tartja egy 35–45 hektáros átlagüzem kialakítását a Cseh Köztársaságban. Csakhamar egy belső „csehszlovák'' dialógus alakult ki közte és Gejza Blaas között. Blaas a szlovák mezőgazdaság reprivatizációjával kapcsolatban felhívta a figyelmet: a szövetkezeteknek részvénytársaságokká való átalakításával együtt a reprivatizáció menetében törpe (és a magyarhoz hasonlóan önellátói) mezőgazdasági kisüzemek alakultak ki Szlovákiában is. Ennek alapján sem tartotta indokoltnak Blas 35–45 hektáros üzemek kialakítását, ugyanis ezzel egyenértékű lehet egy kisméretű, 5 hektáros, de *intenzíven* művelt parcella.

A *magyar mezőgazdaság* kérdéseit egy külön magyar előadói blokk mutatta be, igen *visszafogott* módon. *Jómagam* kísérletet tettem arra, hogy bemutassam, a konferencia főbb tézisei miként vethetők össze a magyar agrárium kérdéseivel. A további magyar előadók, *Bőhm Antal* és *Táll Éva* politológiai közelítéssel általános agrárkonzekvenciákat vontak le, *Kovács Katalin* pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy valamikor Magyarországon az egyes falvak tsz-eit nagyobb egységekbe vonták össze, most pedig ezek ismét településnyi vagy kisebb egységekre bomlanak le, illetve bontják le. A magyar valóságra vonatkozó előadások között szerepelt a liverpooli *Nigel Swain* dolgozata, aki a kisgazdák reprivatizációs elgondolásainak bukását és visszájára fordulását mutatta be, melynek haszonélvezői az ún. „zöld bárók''. A nyugati közgazdaságtani és társadalmi elemzések eszköze segítségével elemzésében a közismert, gazdasági játszmák vesztesei (loosers) és nyertesei (winners) fogalmi párost használta, amivel később a viták során *Swain* valósággal *„tarolt''*. Azt fejtegette csiszolt módon — ami pedig egyébként közismert —, hogy a kisgazdák a kárpótlást az idős tsz-tagok és tsz-nyugdíjasok számára találták ki, a tsz-ek vezetői, a „zöld bárók'' ellen, azonban mégis ők váltak e játszma veszteseivé a „zöld bárók''-kal szemben.

A bolgár *Zhivkova* távollétében felolvasott dolgozatából arra derült fény, hogy a bolgár egyéni gazdálkodás kibontakozása ellenére a volt tsz-tagok a háztáji, majd pedig a géphasználat egyéni korlátai miatt is ragaszkodnak az egykori termelőszövetkezetekhez. A fiatal német (az új keleti tartományokból származó) szociológusok előadásai nyomán arra derült fény, hogy milyen mértékű és végzetes a *mezőgazdasági munkanélküliség* az egykori NDK területén. Az egykor feminizált mezőgazdasági szektorból és mezőgazdasági termelőszövetkezetekből a most munkanélküli egykori ipari munkások szorítják ki a nőket, vagy magyarosan értelmezve: azt a mezőgazdasági bérmunkát, amit nálunk korábban cigányok végeztek el, most ezt a német területeken volt ipari, teljes foglalkoztatású munkások végzik. A lengyel *Wieruszewska* és *Plichowski* dolgozatai alapján fény derült arra, noha Lengyelországban gyakorlatilag nem létezik a történeti hagyományok következtében a hagyományos termelőszövetkezeti szektor, az egyéni farmok mechanizációja lassan halad előre, majd pedig annak ellenére, hogy senki sem korlátozza a mezőgazdaságilag művelt földek koncentrációját, más kelet-európai párhuzamoknak megfelelően a törpe gazdaságok továbbra is növekedő tendenciát mutatnak.

Nagyjából így foglalhatók össze az előadások és egyben a konferencia eredményei az egyes mezőgazdasági üzemfajták analízisével kapcsolatban. Az üzemszervezeti és termelési modelleken túl voltak olyan témájú szekciók is, amelyek térgazdaságtani tematikák megvitatására vállalkoztak.

Működött egy olyan szekció is, amely az

európai perifériák problematikájával és a környezetvédelemmel foglalkozott. Emellett nagy érdeklődés kísérte annak a szekciónak az egésznapos tevékenységét, amelyben *Vágvölgyi András* (MTA TKKK) mutatta be a Kecskemét melletti Ballószögön végzett vizsgálódásának néhány eredményét. Ez a fejlődő település a város közvetlen vonzáskörzetében fekszik, mintegy
„elővárosa'' Kecskemétnek. Népessége részben a tanyás zónából, részben a városból fogadja a betelepülőket. E sajátos településtípust a szerző nyugati urbanisztikai kategóriákkal elemezte, bemutatva a „counterurbanization'' folyamatát, amikor is a népesség nem a városba, hanem annak szuburbán elővárosaiba, ezek térségébe törekszik.

Az Európai Faluszociológiai Társaság (ESRS) kongresszusát egésznapos tanulmányi kirándulás és még más rendezvények gazdagították, volt egy elméleti kérdéseknek szentelt ad hoc-ülés, mint ahogyan a volt szocialista országokból érkezettek saját problémáik megbeszélésére és a tapasztalatok kicserélésére külön ülést rendeztek.

Tagányi Zoltán

LÉVAI KATALIN–SZÉMAN ZSUZSA: TÁRSADALMI TRIGONOMETRIA

(Scientia Humana, Szociológia, 1993.)

A Scientia Humana sorozat *első szociológiai tárgyú könyve* pillanatképet fest a mai magyar társadalom „jóléti háromszögében" végbemenő változásokról. A „jóléti háromszög" elméleti modelljét eredetileg nyugati szerzők dolgozták ki a jóléti társadalmakra, és ennek segítségével kívánták megragadni az állam, a voluntáris szféra és a társadalom viszonyát. Ezt a modellt később több kelet-európai szerző adaptálta a volt szocialista országokra. Az így módosult háromszögben az állam játszotta a meghatározó szerepet, noha e tekintetben jelentős eltérések mutatkoztak az egyes kelet-középeurópai társadalmak között.

Az 1989-es forradalmi változások után mindenütt sor került az állami dominancia lebontására-háttérbe szorítására. A komplex, a gazdaságot, a politikát és a szociális ellátás struktúráját egyaránt érintő gyors és nagyarányú változások, átalakítások számos kívánatos és nemkívánatos kísérőjelensége mellett régiónkban és így Magyarországon is talán a legmarkánsabb *a civil társadalom újjáéledése.*

A szerzők munkájukban azt vizsgálták, hogy 1989 és 1992 között a képlékennyé vált magyar jóléti modellben milyen szerepet játszott az állam, a piac, a voluntáris, az informális szektor, valamint a külföldi segítség. A késedelmesen megszületett szociális törvény számos problémát nem vagy csak részlegesen szabályoz, az időközben megválasztott önkormányzatok a központi költségvetésből leosztott pénzeszközökkel és az államtól megörökölt feladatokkal, régi és új jogszabályok útvesztőjében kénytelenek folytatni szociális tevékenységüket a hirtelen megnövekedett munkanélküliség, a drasztikus áremelkedések, a még mindig jelentős infláció és az apadó területi gazdasági erőforrások közepette. Új próbálkozásaikat, tevékenységük megújulását a szerzők két budapesti kerület — a VII. és az I. — segélyezési és idősgondozásának példáján illusztrálják.

Az egykor univerzális érvényű állami szektor mind a makro-, mind a középszinten részben megszűnt, részben erodálódott, és helyét a jóléti modellben jelentős mértékben a voluntáris szféra veszi át, miközben a piaci mező is újjáalakul. A voluntáris szektor erőteljes fejlődése részben az új jogi lehetőségeknek — alapítványok létrehozása — köszönhető, részben pedig a második világháború előtti hagyományok újjáéledésének. A civil szerveződések számszerűen *robbanásszerű* növekedést mutatnak, az új cselekvők mellett számos régi is fennmaradt és igyekezett alkalmazkodni az új feltételekhez, megfelelni az új kihívásoknak.

Egy vizsgálat tanúsága szerint 1992 márciusában a segítséget nyújtó szervezetek szektoronkénti megoszlásában a voluntáris szféra az állami (horizontális) szférának már a hatszorosát tette ki, és a külföldi segítségnyújtás is elérte az állami (horizontális) támogatás felét.

A számos alulról induló önszerveződés mellett megújulóban vannak a régi és új egyházak karitatív szolgálatai, a különböző alapítványok és világi egyesületek a voluntáris szférában igyekeznek pótolni az állam által megoldatlanul hagyott szociális gondok kezelését, próbálnak segítséget nyújtani a gyengébbeknek, az elesetteknek. Az első három év *leglátványosabb* fejlődését azonban két szerveződés, a *Máltai Szeretetszolgálat* és a *Soros Alapítvány* mutatta.

A szerzők e két szerveződés megszületésének és tevékenységének szentelik könyvük jelentős részét. A Máltai Szeretetszolgálat fenomenális növekedésének legfőbb oka újszerűsége, rugalmassága, mindenfajta ideológiától mentes volta, valamint az a tény, hogy gyakorlatilag semmiféle bürokráciát nem tart fenn, mun-

katársai önkéntesek. Az állam elzárkózásától az állami semlegességen át az elfogadásig rövid idő telt el, és napjainkban a Máltai Szeretetszolgálat széles bázison országos hálózatként tevékenykedik. Gyorsan reagál az újonnan felmerülő szükségletekre, részben problémák azonnali megoldásával — pl. menhelyek létesítésével a hajléktalanok számára, tanácsadással, ruhaosztással, élelmiszercsomagokkal, vagy akár a kórházaknak adományozott értékes műszerekkel, berendezésekkel —, részben saját maga alakította eszközökkel (pl. önálló szociális munkásképzés, technikai-technológiai innováció a rászorultak ellátásában, pl. tolókocsiszervíz). A Máltai Szeretetszolgálat sikeres tevékenységének fontos eleme, hogy külföldi forrásokra támaszkodik.

Voltaképpen a Soros Alapítvány is a külföldi erőforrásoknak köszönheti hazai sikereit. Tevékenységében számottevően eltér a Máltai Szeretetszolgálattól, eredeti rendeltetése a politikai pluralizmus megteremtésének előmozdítása volt. 1990 után az alapítvány továbbra is folytatta tudományos és kulturális programjait, a közoktatás reformjához nyújtott segítségét, kidolgozott egy átfogó egészségügyi programot, támogatott számos jóléti szolgáltatást végző intézményt és különféle szociális innovációt. Mindent egybevetve 1984 és 1991 között *Soros György összesen 24 és fél millió dollárt* költött közvetlenül az alapítvány magyarországi programjaira és körülbelül ugyanekkora összeghez segítette hozzá a magyar érdekelteket más alapítványoknál. Tevékenységének igen fontos eleme az a támogatás, amelyet a voluntáris szervezeteknek nyújtott, beleértve az olyan erős szerveződéseket is, mint a Máltai Szeretetszolgálat.

A legnagyobb régi voluntáris szerveződés, a *Magyar Vöröskereszt* mint nemzetközi szálakkal, kapcsolatokkal rendelkező, nagy múltú szervezet a korábbi évtizedekben hatalmas bürokráciát épített ki, és számos hasznos tevékenysége — pl. véradás — mellett struktúrája miatt nem tudott gyorsan reagálni az új szükségletekre, a magyar társadalom nagyarányú átalakulását kísérő gondokra. A Vöröskereszt 1992-ben több mint 800 millió forinttal gazdálkodott, és ennek az összegnek az egyharmadát még mindig az állami pénzek, legnagyobb részét külföldi és hazai adományok, illetve egy szűkebb kört az ún. szociális célú árusítások adták. Az állami költségvetésből a Vöröskeresztnek juttatott összeg nagyobb részét apparátushálózatának fenntartása vitte el, de Országos Szociális Szolgálata egyre növekvő mértékben látott el szociális feladatokat. A Vöröskereszt átalakulásának kezdeti időszakában, 1990-ben és 1991 elején azonban a *külföldi segítség* volt a működés legfontosabb eleme. Ezen a ponton a szerzők felhívják a figyelmet a sajátos közép-európai helyzet következményére: a Vöröskereszt a *menekültkérdésben* főszereplővé lépett elő, és segített más országokat, míg a szociálpolitika vonatkozásában ő kapott segítséget. A Vöröskereszt csak lassan és nehezen tudott elszakadni korábbi, a rászorultságot vizsgáló segélyezési politikájától, amit súlyosbítottak a jogi szabályozás buktatói is. A természetbeni segítségnyújtás vezetett azután el a modernizációs elem megjelenéséhez, amikor a Vöröskereszt a külföldről kapott korszerű, az idősek és rokkantak életvitelét elősegítő technikai eszközök révén hozzájárult a „szociális modernizáció'' folyamatához.

A voluntáris szféra két új és egy régi, de nagy szervezetének vizsgálata során világossá vált, hogy a törvényalkotás nem rendelkezik kellő ismeretekkel a civil társadalomról, nem vesz tudomást az embrionális állapotban lévő, majd gyorsan növekvő szervezetekről. Az egységes törvénybeli szabályozás és más törvényekkel való koordinációs (pl. adótörvény) előkészítés híján a társadalmi szervezetek egy része a vártnál kevesebb feladatot tud magára vállalni, s így számos olyan népességcsoport lesz, amely sem az állami, sem a karitatív, még kevésbé a piaci ellátásban nem részesül. A szabályozási rendszer hiánya mind a szervezeti szintű szociális aktort, mind a szociálpolitika alanyát együttesen sújtotta. A könyv írásakor a jog a leginkább kiszolgáltatottak védelmét nem szabályozta kellőképpen.

Fontos tanulság, hogy a három nagy szerveződés igen jelentős külföldi támogatást élvez, illetve továbbít a magyar társadalom felé. A szerzők ennek kapcsán utalnak az ENSZ azon definíciójára, miszerint a nonprofit szektor hozzájárulása nemzetgazdasági szinten egyetlen országban sem éri el a 4%-ot. Kérdés, hogy ezt az arányt mutatnák-e ki Magyarországon, ha a kutatók a magyar voluntáris szektor különféle szervezeteihez befolyt nem állami pénzeket, a pénzzé nehezen átszámítható természetbeni adományokat és felajánlásokat, valamint az általuk végzett szociális szolgáltatásokat egy rep-

rezentatív felmérés keretében összehasonlítanák és a tényleges GDP-hez való hozzájárulást kiszámolnák. A három nagy szerveződés vizsgálata — valamint az azóta elvégzett kutatások — arra engednek következtetni, hogy *a voluntáris szféra hihetetlen szociális erőket szabadít fel*, illetve állít szolgálatba, éppen bürokráciamentessége jóvoltából rendkívül találékonynak bizonyul, sokoldalú külföldi kapcsolatokat épít ki, amelyekkel a segítségnyújtást internacionalizálja, az anyagi erőforrásokat megsokszorozza.

A rendkívül olvasmányos, érdekes, a helyzetet bemutató könyv legfontosabb konklúziója azonban kettős és komoly figyelmeztetést tartalmaz: egyfelől *az állam visszahúzódását a szociális szférából a voluntáris szerveződések nem pótolhatják*, másfelől az állami bizalmatlanság, bürokratizmus, a voluntáris szerveződések javaslatainak, kezdeményezéseinek elutasítása, az azokkal kapcsolatos döntések elhúzása a meglévő erőket és lehetőségeket is értelmetlenül korlátozza ahelyett, hogy mielőbb kiépülne a szociális tevékenységet folytató nem állami szerveződések normatív, financiális támogatásának rendszere, ami hozzájárulna az olcsóbb és rugalmasabb szociális ellátás megteremtéséhez.

Gáthy Vera

TÉNYEK ÉS VÉLEMÉNYEK A HELYI ÖNKORMÁNYZATOKRÓL

(Szerkesztette: Csefkó Ferenc és Pálné Kovács Ilona. MTA RKK Pécs, 1993)

A helyi önkormányzatokról szóló 1990. LXV. törvény hatályba lépése óta eltelt időszak tapasztalatai elegendőek a jogi szabályozás hatásának elemzésére és bizonyos következtetések levonására. A helyi autonómiák kialakulása, a kezdeti lépések nehézségei a gyakorlat és a tudomány képviselőit egyaránt behatóbb vizsgálódásra inspirálják. A hibák javító szándékú feltárása a jogalkotás számára is iránytűként szolgálhat a normaanyag felülvizsgálatánál.

Ehhez nélkülözhetetlen a lokális autonómiák kialakulásának, működési-szervezeti kereteik kiépítésének nyomon követése. Ez a cél vezérelte annak a *konferenciának* a szervezőit is, akik 1992 decemberében Pécsett az *MTA Regionális Kutatások Központjá*ba hívták össze a tudomány képviselőit. Mindenképpen dicsérettel és elismeréssel kell szólni a szervezők ama szándékáról, hogy a témát a társadalmi rendszer egészébe ágyazottan, komplexitásában kívánták vizsgálni. Ezt jelzi az is, hogy a meghívottak között egyaránt voltak jogászok, közgazdászok, politikusok, szociológusok, valamint gyakorlati szakemberek. A most kiadásra került kötet a konferencián elhangzott tények és vélemények összefoglalását tartalmazza.

Pálné Kovács Ilona az általa vezetett kutatásról, annak eredményeiről számol be. Munkája során a *helyi autonómiák* kialakulásának, fejlődésének nyomon követésére vállalkozott. Kutatásait azonban időközben kiterjesztette a lokális autonómiák közjogi, strukturális feltételeinek vizsgálatára is. Ennek a változtatásnak a helyességét és indokoltságát mutatja többek között az, hogy Magyarországon a helyi önállóság kiinduló, azaz közjogi, illetve politikai feltételei sok tekintetben még ma sem adottak.

A tanulmány a lokális autonómia jogi feltételeinek legfontosabb csomópontjait taglalja. Különösen nagy figyelmet érdemel az a rész, amely az önkormányzati rendszeren belüli *integrációs* pontokat elemzi, rámutatva bővítésük szükségességére. A kutatások fontosságát alátámasztja, hogy a lokális autonómiák kialakulása még valóban kezdeti stádiumban van, erősítésükhöz makro és mikro, közjogi, gazdasági és szociális feltételek szükségesek. Ezek megteremtéséhez iparkodnak hozzájárulni a szerző által végzett kutatások.

A helyi önállóság kérdését taglalja tanulmányában *Csefkó Ferenc*. Arra vállalkozott, hogy összefoglalja az önkormányzatok eddigi működésének főbb eredményeit és rámutasson annak néhány neuralgikus pontjára. Nagy teret szentel annak elemzésére, hogy kié ténylegesen a helyi hatalom, milyen a döntéshozatali mechanizmus. Komoly érdeme a tanulmánynak, hogy a jogi matéria egyidejű tartalmi vizsgálata mellett a gyakorlati életben kialakult játékszabályok és működési mechanizmusok mélyreható

elemzésére is vállalkozik. Feltétlenül említést érdemelnek a tanulmánynak a pártok szerepét elemző részei.

E tanulmány egyúttal átvezet a következő fejezet témájára, amely az *önkormányzatnak és a politika* összefüggésének áttekintését adja.

A *polgármesterek körében* végzett felméréssel ismerteti meg az olvasót *Bőhm Antal*. A kutatás során a polgármestereket családjukról, személyükről, politikai pártállásukról, polgármesteri stratégiájukról, az önkormányzatokról és az önkormányzatiságról alkotott véleményükről faggatták. Különösen tanulságosak a helyi gondokról, valamint az anyagi lehetőségekről érdeklődő kérdésekre adott válaszok.

A többpárti demokrácia keretei között kialakult helyi önkormányzatokban is nyíltan megjelent a *politikai nézetek* sokszínűsége. Ennek feltárására vállalkozott *Táll Éva*. Az általa ismertetett felmérés egy nemzetközi vizsgálat része, amelynek során a városi vezetők értékrendjét, demokratikus elkötelezettségét elemezték.

Több tanulmány foglalkozik a *politika és a helyi igazgatás* kapcsolatával. *Németh Zsolt* munkájában az önkormányzati döntések megszületésének főbb vonásait (pl. pártok szerepe), valamint a döntés által érintett közeget vizsgálja. *Horváth M. Tamás* a többpárt rendszerű nyugat-európai önkormányzati modelleket, a pártosodás problematikáját mutatja be. *Hídy Péter* írása a civil társadalom, a kultúra jelentőségére és befolyásoló erejére hívja fel a figyelmet. *Visegrády Antal* tanulmányában a pártoknak és a helyi önkormányzatoknak az angolszász politikai rendszerben betöltött szerepét vizsgálja.

A kötet harmadik részében *Lackóné Tuka Ágnes* az önkormányzatok kezdeti lépéseit, a helyi hatalom megszerveződését kíséri figyelemmel. *Kunszt Mária* tanulmányában az önkormányzati testületek döntéseit vizsgálja, s betekintést nyújt a döntéshozatali mechanizmus kulisszái mögé. *Kovács Teréz* agrárszociológiai kutatásának fontos részét képezi a helyi közösség önkormányzatokkal szemben támasztott elvárásainak feltérképezése. Ennek jelentőségét növeli, hogy az önkormányzatokhoz történt feladat- és hatáskörtelepítés felülvizsgálata elkerülhetetlen, ennek során pedig nem hagyhatók figyelmen kívül a lakossági igények sem.

A gyakorlatban szerzett tapasztalatok alapján íródott *Páva Zsolt* tanulmánya, amely rámutat az önkormányzatok működését szabályozó törvény korszerűsítésének indokoltságára. A szerző a normaanyag egészét áttekinti, s kiemeli annak hiányosságait, korrekcióra szoruló részeit. Hozzá hasonlóan *Kovács Sándorné* is, mint a gyakorlatban tevékenykedő szakember, a működés során felmerülő problémák felvázolására vállalkozott. Munkája középpontjában egy körjegyzőség mindennapjaiban felmerülő konfliktushelyzetek elemzése áll.

Az önkormányzati törvény alapján sok tekintetben *egymástól elszigetelt* önkormányzatok jöttek létre országszerte. Az atomizált településhálózat, a dezintegráció következtében fokozott igény lépett fel a *koordináció* megteremtésére, a helyi autonómiák közötti kapcsolatok kiépítésére. Csak elismeréssel lehet arról szólni, hogy a könyv nagy teret szentel az *integrációs lehetőségek* bővítésének feltárására.

Az együttműködés egyik formája lehet a *települési társulások* kialakulása. Ezek lényegi vonásainak bemutatására vállalkozott *Hajdú Zoltán*, rámutatva a kölcsönös érdekeken alapuló, alulról jövő szerveződések jelentőségére az elaprózott településstruktúra felszámolásában. *Szoboszlai Zsolt* tanulmányának középpontjában is az integrációs csírák kutatása áll. A téma időszerűségét jelzi, hogy még ma sem egyértelmű, melyik szerv a koordinációs feladatok gazdája. *Gadócziné Fekete Éva* is az integráció lehetőségét kutatja és a regionális funkció működését vizsgálja. Sokrétűen elemzi a települési igények területi érdekké transzformálódását akadályozó tényezőket, ráirányítva a figyelmet a területi irányítás középszintjének hiányára.

A kötet negyedik részében olyan írások olvashatók, amelyek foglalkoznak az önkormányzatok eddigi működésével kapcsolatos jogalkalmazási problémákkal. Ezek arra hívják fel a figyelmet, hogy a gyakorlat *új szabályozási igényeket* vet fel. *Szabó Lajos* rendkívüli alapossággal tekinti át a teljes önkormányzati törvényt, írása egyértelműen bizonyítja, hogy feltétlenül szükség van a joganyag felülvizsgálatára és korrekciójára. Erre a következtetésre jut *Balázs István* is, aki tanulmányában a közigazgatás komplex, minden területet átfogó és egyenlően kezelő fejlesztésének szükségességét emeli ki.

A lokális autonómia számos feltétele közül megkülönböztetett figyelmet érdemel az önkormányzatok feladat- és hatáskörének állapota, illetve azok alakulása. *Iváncsics Imre* tanulmányában e témát több nézőpontból is megvizsgálja. A feladat- és hatáskörtelepítés

mechanizmusát elemezve ráirányítja a figyelmet az eddigiek során érvényesülő esetlegességre és a tárcaérdekek előtérbe helyezésére. A települési önkormányzatok helyzetét vizsgálva megállapítja, hogy közigazgatási rendszerünkben az egyik legfőbb gondot a középszintű igazgatás területén tapasztalható rendezetlenség jelenti. *Kiss László* tanulmányában az atomizálódott önkormányzati rendszer részelemeinek összerendezését lehetővé tevő koordinációs formák feltérképezésére vállalkozik. Foglalkozik az önkormányzatok és a politikai pártok kapcsolatának problematikájával is.

A közigazgatás személyi állományának vizsgálata áll *Kóbor Gyula* írásának középpontjában, aki a közigazgatásban dolgozó szakapparátus fontos szerepére hívja fel a figyelmet.

A jogalkotás megalapozásához ad segítséget *Sükösd Ferenc* írása. A szerző célja az önkormányzatokat érintő alkotmányos és egyéb törvényi szintű rendelkezések alkalmazása során felmerült problémák összegyűjtése, a tisztázatlan kérdések megválaszolása.

A lokális autonómia egyik megnyilvánulási formája a *helyi népszavazás*, amelynek részletes szabályozását az Öt. a képviselőtestületekre bízza. Az alkotmánybírósági eljárásokban egyre gyakrabban kerül sor a helyi népszavazásra vonatkozó önkormányzati rendeletek vizsgálatára. Ezek elemzését végzi el tanulmányában *Kondorosi Ferenc*. A szerző szükségesnek tartja a helyi népszavazásokra vonatkozó törvényi szabályozás megalkotását, amely a jelenleginél részletesebb, és kellő garanciális elemeket tartalmaz.

Az önkormányzati törvény a települési önkormányzatokat helyezi a szabályozás középpontjába. A hatályba lépést követően létrejött dezintegrált közigazgatási rendszer azonban egyértelműen bizonyította, hogy kizárólag alulról, önkéntes alapon *nem alakulnak ki* az együttműködés szükséges csatornái. Az integrációs hajlam erősítése, a társulások törvényi ösztönzése iránti igény jelentkezése ráirányította a figyelmet a regionális politika fontosságára.

A tanulmánykötet zárófejezetének írásai a lokális autonómiák együttműködési készségét, a térségi érdekek artikulációjának lehetőségét vizsgálják. A települési önkormányzatok gazdasági folyamatait elemezve *Hrubi László* kiemeli, hogy a jogi szabályozás az önállóságnak csak az elvi kereteit teremtette meg, az önállóság gyakorlati esélyét a helyi gazdasági önkormányzat létrejötte jelentheti. Az önállóság gazdasági, pénzügyi feltételeit veszi számba *László Mária* tanulmánya is. Rámutat, hogy az önkormányzatok működése jelentős mértékben függ a központi költségvetéstől, hiszen a források nagy része ma is változatlanul a központosított jövedelemújraelosztás útján jut el az önkormányzatokhoz. *Kovács Kata* tanulmánya is az újraelosztás ellentmondásaira hívja fel a figyelmet. Rámutat, hogy bár felerősödtek a területi kiegyenlítődést szolgáló redisztributív folyamatok, a területi középszint hiánya a forráselosztás tekintetében is megjelenik, *nincs a redisztributív funkcióknak területi szintje*. A gazdasági lehetőségeket elemzi *Zichy László* tanulmánya is, amely a hiányzó feltételek között a helyi szervezőerők, a piacismeret és a hazai integratív erő hiányát emeli ki. A területi integráció megvalósulását *Kraftné Somogyi Gabriella* konkrét példán, az idegenforgalmi feladatok térségi koordinációjának ellátásán keresztül mutatja be.

Alföldi László és *Bánlaky Pál* a területi koordináció lehetőségeit vizsgálják tanulmányukban. Előbbi a megyei önkormányzatok aktív szerepvállalását tartja indokoltnak. Véleménye szerint a területi integrációt egy képviselettel rendelkező megye tudná a leghatékonyabban ellátni. Bánlaky Pál viszont az önkormányzatok közötti együttműködési készséget akadályozó tényezőket veszi számba.

A demokratikus társadalmi berendezkedés alapelemeit jelentő *lokális autonómiák* működésének fejlesztése nélkülözhetetlen a polgári társadalom és gazdaság kiépítésében. Ehhez nyújtanak segítséget a kötet tanulmányai, amelyek helyzetképet adnak az önkormányzatok mindennapjairól, feltárják a működés során jelentkező problémákat, elemzik a jogi szabályozást.

Vadál Ildikó

Salamon Konrád: A harmadik út kísérlete

(Eötvös Kiadó, Budapest, 1989. 316 o.)

Salamon Konrád — a két világháború közötti népi mozgalom történetének kutatója — ezzel a kötetével már a harmadik monográfiát készítette el témájából. Ez a kötet terjedelmesebb, mint elődei, a népi mozgalom előtörténetéről szóló *Utak a márciusi front felé* (Magvető 1982. 194 o.) és *A márciusi Front* (Akadémiai 1980. 180. o.) című munkák. Két okból is: hosszú történelmi szakaszt választott elemzése tárgyául, amennyiben az 1938–44 közötti, háborús esztendőket ismerteti, másrészt ez a korszak nemcsak Európa és Magyarország, hanem a honi politikai mozgalmak történetének is bonyolult, ellentmondásos szakasza.

A szerző nem azonosul oly mértékben témájával, hogy ezzel kritikai nézőpontja eltorzulna. Ellenkezőleg: ugyanolyan alapossággal és elemzőkedvvel veszi számba szereplői tévedéseit, mint helyes meglátásaikat, politikai értékeiket. A mű egészén meglátszik, hogy körültekintő történészi munka eredménye. Megírásánál konjunkturális szempontok nem befolyásolták. A politikai rendszerváltozás, a megváltozó könyvkiadási lehetőségek, az új könyvkiadói struktúra nem ihlette, hanem csupán publikációs lehetőséghez juttatta a szerzőt, akinek a nevét az 1943-as szárszói találkozóról kifejtett nézetei nyomán bizony megpróbálták egyesek rossz hírbe keverni. Mi volt *Salamon Konrád* korabeli, a kecskeméti Forrás hasábjain megjelent írásának a lényege? *Németh László* Szárszón kifejtett álláspontját olyan objektív történelmi okokból következő alternatívának tekintette, amelyet az ország idegen befolyás alá kerülése és azóta tartó erkölcsi válsága lényegében igazolt. Ez a megállapítás akkoriban a kimondhatóság, a leírhatóság határait súrolta. Vezető történész (*Ránki György*) el is határolta magát a szerzőtől. Nem tudhatjuk, hogy Salamon Konrád nézetei irritálták-e annyira, hogy tollat ragadjon, vagy inkább attól tartott, hogy a történelmi kutatások szabadságlehetőségeit veszélyezteti egy ilyenfajta „meggondolatlan'' írás. Szerzőnk nem vitatkozott a tekintélyes bírálóval, hanem munkába temetkezett, s íme, előttünk a példa, hogy megérte a fáradságot elhatározása, mert árnyalt, objektív képet kapunk a korszak legjelentősebb magyar szellemi mozgalmáról.

Az elmúlt évtizedek legújabbkori történelmi szintézisei szinte axiómaként tárták elénk megállapításukat arról, hogy a népi mozgalom az 1937-es csúcspont után hanyatlásnak indult, válságba került, szétesett. A könyvből megtudhatjuk, hogy ez korántsem volt ilyen egyszerű. Erre az eredményre elsősorban azok a szerzők jutottak, akik a korszak alapvető szellemi irányzatának a kommunista ideológiát tekintették, s minden történelmi mozzanatot annak alárendelve értékeltek, hogy mennyire segítette ennek az eszmerendszernek a fokozatos felülkerekedését és elterjedését hazánkban. 1937-ben, a Márciusi Front zászlóbontásakor a két szellemi mozgalom valóban összetalálkozott egymással, és jelentős politikai tettet hajtott végre. A párt- és munkásmozgalom-történeti aspektus alkalmazói hajlamosak voltak a Márciusi Frontra úgy tekinteni, mint a kommunista térnyerés egyik fontos, de feledhető mozzanatára, amelynek során a népi írók mozgalma segítette a kommunista kezdeményezésű akció népszerűsítését.

Salamon Konrád eddigi írásaiból is kiolvashattuk, hogy korántsem így volt, mert a népi gondolat nemcsak epizódszerűen került előtérbe, hanem széles alapokon fölfejlődve lassan, nem akadálytalanul és nem válságok nélkül, de egyik meghatározójává vált a magyarországi közgondolkodásnak.

Ebből a nézőpontból a mozgalom 1937 utáni válságai, a szétforgácsolódás, a széthúzó csoportokra bomlás, a hatalomhoz való viszony újradefiniálása egyes népi körök részéről úgy is értelmezhető, mint egy alapvetően sikeres mozgalom erőgyűjtése. Ez nemcsak azért következett be, mert megváltozott a történelmi szituáció, s megerősödött átmenetileg az a politikai intézményrendszer, amely ellen sorompóba léptek, hanem azért is, mert a mozgalom annyira szétterebélyesedett, annyi társadalmi réteget, csoportot nyert meg magának, hogy már lehetetlenné vált egy viszonylag szűk körű, néhány programpont köré rendeződő értelmiségi csoportosulás keretében együtt tartani.

A szerző elemzései azt bizonyítják, hogy 1938 után a népi ideológia megállíthatatlanul terjedt el olyan társadalmi rétegekben is, amelyek korábban szembehelyezkedtek vele. A ma-

gyar nemzeti sérelmek egy része a háború előtti területvisszacsatolásokkal, a háborús készülődéssel kapcsolatos, de nemcsak amiatt tapasztalható gazdasági konjunktúrával megoldódott. Ha ugyanis igaz volt, hogy Trianon a magyar etnikum széttagolásával, gazdaságilag összetartozó területek elszakításával kézzel fogható károkat okozott a mindenkori magyar államon túl népének is, akkor ezeknek a bajoknak a részbeni megszűnésével, tompulásával maga a probléma is új színben tűnt fel.

A magyar nemzet és a nemzetet alkotó osztályok nehézségei átmenetileg tagadhatatlanul csökkentek, s ezzel a népi mozgalom követeléseinek egy része megvalósult. Emellett a magyar középosztály egyes rétegei felismerték, hogy az ország jövője érdekében meg kell keresniük az együttműködést a társadalmi struktúra alapzatát alkotó néposztályokkal, különösen a legnagyobb lélekszámú, a megnagyobbodott ország lakosságának is több mint a felét kitevő parasztsággal. Így kerül kapcsolatba a mozgalom például a *Szabó Zoltán* kezdeményezte „szellemi honvédelem"-irányzattal, és kap fórumot az annak helyet adó Magyar Nemzet hasábjain. Kétségtelen, hogy a szociográfusként induló Szabó Zoltán személyes barátsága a népiekkel megkönnyítette a szótértést. Nem perszonális kapcsolódás kötötte össze viszont a mozgalmat a kifejezetten felső-középosztályi eredetű Magyar Közösség-szervezettel, amely komoly anyagi támogatásban részesítette. A szerző ezen a ponton sem idealizál. Rámutat arra, hogy *Arany Bálint*ék elhatárolódtak a legradikálisabb népi szárnytól, *Erdei*t, *Darvas*t vagy *Veres Péter*t nem vállalták. Így az 1943 januárjában létrehozott vastag bukszájú Magyar Irodalompártoló Társaság csak szelektíven pénzelte a mozgalmat, de fennmaradásához, népszerűsítéséhez ezzel is tagadhatatlanul nagymértékben hozzájárult. Értelmiségiekkel kapcsolódott össze a mozgalom a magyarságkutatás különböző irányzataival történt kapcsolatfelvétel nyomán. Itt is megkönnyítette az együttműködést a személyes jó viszony, például *Németh László* szerepe, de innét elágazások nyíltak nemcsak a baloldallal rokonszenvező *Ortutay Gyula* néprajzi felfogása felé, hanem a konzervatívabb tudományosság irányába is. *Györffy István, László Gyula* vagy *Karácsony Sándor* korabeli munkássága egy idő után elválaszthatatlanul összefonódott a népi eszmeiséggel. Megnyílt az összeköttetés az egyházi körök felé is, különösképpen a református egyház vezetői karolták fel a mozgalmat, amit az is bizonyít, hogy segítettek megszervezni az 1943. évi szárszói találkozót.

Salamon Konrád meggyőzően bizonyítja, hogy a népi mozgalom történetében ez a találkozó körülbelül ugyanolyan nagy jelentőséggel bírt, mint az 1937-es frontnyitás. Erre az időpontra — hat és fél esztendő nem mindennapi történelmi változásai, kavargása után — ismét összerendeződött valamilyen formában a mozgalom. Annak ellenére, hogy sok neves író, politikus nem vett részt ezen az összejövetelen vagy passzív szemlélő maradt csupán, szintézis született. Talán nem a legjobb pillanatban, de ahhoz még nem volt késő, hogy ráébredjenek: Magyarország újabb korszakos változások előtt áll, amelyek aszerint is alakítják történelmüket, hogy mennyire sikerül azokat az egész nép ügyévé tenni. Ez a szintézis kettős arculatú volt. Egyszerre adott nemzeti és szociális válaszokat a magyarság sorsproblémáira. A kettősség nem állt össze egésszé, a nemzeti megaláztatásokat megsejtető *Németh László* nézetei nem szervesültek *Erdei Ferenc*nek a politikai helyzet miatt kissé homályos, de az értő fülek számára kihallható, kommunista ihletésű mondanivalójával. Jelzi a szerző, ha másképpen alakulnak a második világháború utáni években a magyar viszonyok, ez a kívánatos szintézis létrejöhetett volna. Éppen ez jelentette volna a harmadik utat. Már a könyv címének megváltoztatásával érzékelteti *Salamon Konrád* távolságtartását a harmadikutasságtól. Azt csupán olyan kísérletnek, ideáltípusnak tartja, amelyre törekedni kell, lehet, de öncélllá sohasem válhat. *Bibó István* felfogása áll a legközelebb hozzá, amennyiben demokráciát, konszenzust, szociális érzékenységet egyaránt belefoglal értelmezésébe: „A népi mozgalom két világháború közti történetének áttekintése után megállapítható, hogy a korszak legjelentősebb szellemi mozgalma volt, meghatározó erejű politikai következményekkel. Lényege, hogy fel tudta oldani haza és haladás szerencsétlen ellentétét, meghaladva ezzel a hagyományos baloldal egyoldalú felfogását, mely a társadalmi haladás határozott képviselete mellett a hasonlóan súlyos nemzeti kérdésre nem tudott érdemi válaszokat adni. Ugyanakkor meghaladta a népi gondolat mind a nyugati típusú nyugati társadalmaknak, mind a sztálini kommunista gyakorlatnak a társadalmi haladás kérdéseire adott egyoldalú válaszait is" (273.) — írja könyve végén, majd átadja a tollat

Bibónak, s a mozgalom értékeléséről 1957-ben írt soraival zárja a munkát.

Miről szól még ezenkvül ez a monográfia? Felöleli az 1938–44 közötti esztendők minden bonyolult kérdését. Forrásainak java része a korabeli sajtóból származik. Tanulmányozhatjuk a kötetben a népi–urbánus-viták háború alatti fordulóit. Nagyon értékesek sajtótörténeti elemzései a Szabad Szó, a Kelet Népe, a Magyar Út, a Magyar Élet és több kevésbé ismert sajtókezdemény vonatkozásában. (Nemzetőr, Tiszántúl stb.) Legalább ilyen hangsúlyt kap a könyvkiadói, könyvterjesztői tevékenység a munkában. Elsősorban *Püski Sándor* áldozatos tevékenységével ismerkedhetünk meg. Érzékelteti a szerző, hogy a népi írók műveinek terjesztése hogyan vált politikailag mozgósító erővé. Ha maga az ezen a néven szerveződött mozgalom ki is hunyt a háború alatt, ez jelentette a viharba került ország szellemi honvédelmét. Könyvheti rendezvényeken, vidéki felolvasó körutakon, a visszakerült országrészek magyar írásra szomjazó városaiban, falvaiban terjesztették a népi mozgalom irodalmi termékeit. S nem eredménytelenül, mert ha nem is a kívánt harmadik úton haladt a világégés után az ország, lakosainak gondolkodását hosszú időre meghatározta a népi irodalom.

A könyv hangsúlyos *hozzájárulás* lehet a népi mozgalom körül napjainkban is újra meg újra felizzó vitában. Aki elolvassa és megérti mondanivalóját, különbséget tud majd tenni a harmadikutas népi mozgalom és a populizmus fogalma között. Ennek érzékeltetésére használja a szerző mindvégig következetesen a „népi mozgalom'' kifejezést, elhatárolódván a „népies'' „völkisch'' kifejezéstől. A világnyelveken csak körülírni lehet ezt a különbséget, ami mindenképpen több néhány betű különbségénél. Sajnos ennek a differenciálásnak a szükségességét még a mozgalom elkötelezettjei sem mindig értették meg. Így kerülhetett *Borbándi Gyula* németül kiadott nagyívű feldolgozásának címébe a megtévesztő „Populismus'' kifejezés. (*Gyula Borbándi*: Der ungarische Populismus. Mainz–München, 1976.) *Salamon Konrád* könyve bizonyítja, hogy a magyarországi népi mozgalom nemcsak képviselői, vezetői származásán, személyén keresztül kötődött a társadalom legszegényebb, legnagyobb lélekszámú osztályaihoz, mindenekelőtt a parasztsághoz, hanem ezer más szállal is. A magyar középosztály, polgárság, de még az uralkodó bürokrácia képviselőinek a jó része is felismerte a mozgalom működése nyomán, hogy ebben az országban többé nem lehet sikeres politikát csinálni a néptömegek ellenére. Ugyanez természetesen a szocialista mozgalmak törekvése is, azzal az el nem hanyagolható különbséggel, hogy azok inkább absztrahálják a népet, s a társadalmi fejlődés jövőjét vizionálják akkor is, amikor még minden a jelen sarába tapad. Ezért volt vagy inkább lehetett volna adekvátabb a magyar társadalmi változások számára századunk negyvenes éveiben a harmadik út. Mivel nem adatott meg ideológusai, vezetői számára, hogy a politika irányítói lehessenek, csak olyan kísérlet maradt, amelyet igazán sohasem végeztek el.

Szabó A. Ferenc

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. végezte
Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné
Budapest, 1994. — Nyomdai táskaszám: 9421332
Felelős szerkesztő: Vágvölgyi András
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 10,4 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231—2522

Ára: 120,– Ft 10% áfával

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

A1/94/55

TÁRSADALOM KUTATÁS

Az Országgyűlési Könyvtár állományából törölve.

1993
4

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19–35.
Szerkesztőség: 1068 Budapest VI., Benczúr u. 33.
Tel.: 321-4830/33
Fax: 322-0207
E-mail: UUCP>H9583VAGVOLGYI@ELLA.HU

Megjelenik negyedévenként

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és
a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219—98636, 021—02799 pénzforgalmi jelzőszámra.
Példányonként megvásárolható
az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. (tel.: 118-5881)
és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. (tel.: 138-2440) alatti könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H—1389 Budapest, Pf. 149.)

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

FARKAS János, a szociológiai tudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, BME Szociológiai Tanszék

BALÁZS Zoltán, politológus

TAGÁNYI Zoltán, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

LÉVAI Imre, tudományos munkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

GYEKICZKY Tamás, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja

PÁLNÉ KOVÁCS Ilona, a jogtudományok kandidátusa, igazgatóhelyettes, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet

LÁSZLÓ Mária, tudományos munkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet

BESZTERI Béla, a politikai tudományok kandidátusa, egyetemi docens, VAB

BÖHM Antal, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos tanácsadó, MTA Politikai Tudományok Intézete

TÁLL Éva, tudományos munkatárs, MTA Politikai Tudományok Intézete

TRÁSER László, újságíró

TARTALOM

		Tanulmány
5	Farkas János	Lehetséges-e „NAGY ELMÉLET''?
21	Balázs Zoltán	Hatalom és elitelméletek
31	Tagányi Zoltán	Csajanov és az antropológia
46	Lévai Imre	Nemzetközi migráció és világgazdasági ciklus: egy lehetséges kutatási irány
61	Gyekiczky Tamás	A „létező szocializmus'' modernitása
86	Pálné Kovács Ilona—László Mária	Önkormányzati önállóság és a közgazdasági feltételrendszer
102	Beszteri Béla	Remények és illúziók a magyar társadalomban
		Tájékozódás
132	Böhm Antal—Táll Éva	Demokrácia — önkormányzat — piacgazdaság (Nemzetközi összehasonlító vizsgálat az új demokráciák helyi vezetőinek értékeiről és a helyi hatalomról)
		Könyvszemle
142	Tráser László	Tanács István: Ön kormányzó? Lengyel László: Magyar alakok

CONTENTS

		Papers
5	Farkas, János	Is a ''BIG THEORY'' Possible?
21	Balázs, Zoltán	Authority and Elite Theories
31	Tagányi, Zoltán	Chayanov and Anthropology
46	Lévai, Imre	International Migration and the Cycle of World Economy: A Possible Direction of Research
61	Gyekiczky, Tamás	The Modernity of ''Existing Socialism''
86	Pálné Kovács, Ilona—László, Mária	Autonomy of Local Governments and the Economic Conditions
102	Beszteri, Béla	Hopes and Illusions in the Hungarian Society as Reflected by Public Opinion Polls
		Orientation
132	Böhm, Antal—Táll, Éva	Democracy—Local Government—Market Economy (International comparative study on the values of the leaders of new democracies and on local societies)
		Book review
142	Tráser, László	Tanács, István: Are You Governing? Lengyel, László: Hungarian Figures

FARKAS JÁNOS

LEHETSÉGES-E „NAGY ELMÉLET"?

Mottó: „Minerva baglya csak a beálló alkonnyal kezdi meg a röptét"
Hegel

1. Elmélet és valóság

A mottóban idézett hegeli gondolat arra utal, hogy addig nem alkothatunk elméleti leírást valamely társadalmi jelenségről, amíg az nem fejlődik ki a maga valóságában. Ilyen módon például a kapitalizmusról addig nem lehet átfogó közgazdasági, politikai, szociológiai elméletünk, amíg ez a társadalmi rendszer maga létre nem jön, s amíg nem válik érett alakulattá. S nyilván ezért bukott meg minden olyan próbálkozás, amely a nem létező szocialista társadalmat átfogó teóriával kísérelte meg visszatükrözni, miközben az elméleti leképzésnek még a tárgya sem alakult ki.

Ugyanakkor sóvárgunk valamely iránytűnek tekinthető fogalomrendszer után, amit talán a neves francia szociológus, *Auguste Comte* úgy fejezett ki, hogy „... az az elmélet, melyben kellő magyarázatot találunk majd múltunk egészére, ugyanezen oknál fogva elkerülhetetlenül átveszi a szellemi irányítást a jövőben is".

Az olyan gyorsan és radikálisan változó korban, mint a mai, különösen jól jönne nekünk valamely elmélet, amely megmagyarázná közelmúltunkat és utat mutatna a jelen feladataihoz és fényt vetne a jövő perspektíváira. Ilyen értelemben a teória az orientáció, a tájékozódás eszköze a társadalmi időben és térben. A nehézséget „mindösszesen" az okozza, hogy a tényleges társadalmi (gazdasági, politikai, kulturális stb.) változásoknak *előbb* kell végbemenniük, és csak a „beálló alkonnyal" kezdi meg röptét Minerva baglya, azaz a megismerés logikai szintézise. Ezért nincs igaza *Leonardo da Vinci*nek, miszerint: „Tanulmányozd először az elméletet, aztán jöjjön a gyakorlat, amely belőle származik." *Csepeli György* és *Wessely Anna* a közép-európai szociológia kognitív esélyeit is abban látják, ha különleges szerepet vállal a szociológiai elmélet fejlődésében. A kelet-európai társadalmi gyakorlatból lehet majd idővel teoretikus következtetésekre jutni.

Az időbeli és oksági összefüggés tehát fordított: a megismerés elvont formája csak az emberiség napi tényleges praxisából származtatható le. Ez a minden-

napi gyakorlat azonban rendkívül ellentmondásos. Eltérő érdekek, értékek, mozgalmak, ideológiák, motivációk „gomolyognak" a történelemben, és a fejlődés, a társadalmi változás ezeknek a konfliktusos erőknek valamely átlagolódása. Ez az axiomatikusan beigazolódni látszó tény áll a mögött, hogy a társadalom megismerésével foglalkozó szaktudósok között nincs „béke", nem tudnak megegyezni valamely egyetlen „kitüntetett", úgynevezett „nagy elmélet" létezésében.

Az „egységes" vagy „nagy" elmélet kialakítása persze episztemológiai okokból is akadályozva lehet. A II. világháború után egy francia matematikuscsoport — felvéve a bourbaki álnevet — kimutatta, hogy a matematikán belül az egyes részelméletek axiomatikus felépítésűek és belsőleg ellentmondásmentesek, de a matematika *egésze* nem fejezhető ki hasonló konzisztens elmélettel.

2. Minek az elmélete?

Amikor a „nagy" elmélet lehetőségére kérdezünk, illik rámutatni, hogy a jelenségek milyen körét kívánjuk teoretikusan megmagyarázni. E tanulmányban az analógiakeresésen túlmenően — nem foglalkozom a természettudományok — ezen belül például a fizika elméleti egységesítésének idáig még meg nem oldott problémájával. Arról viszont már több szó esik, hogy egyáltalán lehet-e és miképpen lehet szintetizálni a különböző társadalomtudományi diszciplínákat. Az „igazi" társadalomtudomány ugyanis nem azonosítható egyik vagy másik szaktudománnyal. Valójában csak a társadalom különböző (gazdasági, politikai, kulturális, demográfiai, történeti stb.) vetületeit vizsgáló, elemző valamennyi diszciplína összességét nevezhetjük „társadalomtudománynak". Ilyen átfogó — belső ellentmondásoktól mentes — „Gesamtwissenschaft"-tal azonban nyilvánvalóan nem rendelkezünk. Ebben az írásomban ezért inkább csak arra a problémára koncentrálok, hogy a társadalomtudományok egyikének, a szociológiának lehet-e „big theory"-ja.

3. A fejlődéselméletek válsága

A 19. századi racionalizmus még feltételezte, hogy az ésszerűség növekvő mértékben hatja át a társadalmat, az emberek tevékenységét. Ezen irányzat képviselői (*Hegel, Marx, Comte, Spencer* és mások) hittek valamely történetileg kibontakozó *törvényszerűségben*, amely átfogó magyarázatot ad a múltra, a jelenre és a jövőre, segítségével értelmezhető és értelmes tendenciává válik maga a *fejlődés*.

A 20. században az amerikai *Talcott Parsons* által kifejtett strukturális funkcionalizmus, a *Merton* nevével fémjelzett funkcionalizmus, a *Levy-Strauss* által elindított strukturalizmus, általában a *Comte*-tól leszármaztatott *pozitivista társadalomtudományok* még egyformán bíztak a társadalom törvényszerű fejlődésében és elméleti megismerhetőségében.

A 20. század második felére (és főleg végére) azonban világossá vált, hogy az úgynevezett „nagy elmélet" még nem született meg, és feltehetően nem is kerülhet erre sor. *Jeffrey Alexander* jó összefoglalást nyújtott a II. világháború utáni szociológiai elméletekről. 20 előadásból álló sorozatában — amelyről a magyar nyelvű szakirodalomban *Somlai Péter* adott elsőnek hírt — kimutatta, hogy a parsonsi „nagy elmélet" helyett és nyomán sok különböző irányzat jött létre, amelyek arra ugyan jók, hogy egy-egy társadalmi jelenségkört (esetleg egy sajátos nézőpontból és módszerrel) leírjanak vagy megmagyarázzanak, de nem hozhatók közös nevezőre. A parsonsi-mertoni funkcionalizmus, a neoweberianizmus és neoinstitucionalizmus (*Skocpol, Giddens*) a 70-es évek fenomenológiája (*Goffan, Garfinkel, Cicourel*), az újfunkcionalizmus (*Alexander*), a racionális választás elmélete (*Coleman*) stb. — és persze a klasszikus alaptanok — kavalkádja olyan elméleti pluralizmust jelez, amely nem vezethet valamely „kitüntetett" és „nagy elmélet" megfogalmazásához. Az újfunkcionalizmus és a racionális választás hasznossági elve feltehetően a 80-as évek újkonzervativizmusára reagál. Az újmarxizmus és a fenomenológia térvesztésének nyilván szintén megvannak a maga tudásszociológiai alapjai. Persze újfajta koalíciók is létrejöhetnek, ahol az egyes elméletek, irányzatok áthatják egymást. A neomarxizmus például a *rational choice-theory*val (racionális választás elmélete) szövetkezik, és így lesz belőle valamely analitikus marxizmus (*Wright, Elster*). A racionális választás elméletéről egyébként — *Peter Abell* kötete alapján — *Szántó Zoltán* publikált a közelmúltban egy kitűnő összefoglalást.

A nézetek „forgatagában" azt látom a *legátfogóbb tendenciának*, hogy egyfelől határozottan visszaszorulóban vannak az evolúciós, másfelől az ugyancsak mindent átfogni törekvő strukturális rendszerelméletek. Ez a tendencia a megismerő embertől „független" jelenséget vizsgáló pozitivista irányzatok visszaesését jelenti. Másfelől erősödnek a szubjektumot a kutatás tárgyába visszahelyező, értékelkötelezettségű iskolák. Ennek az orientációváltásnak az az ára, hogy az utóbbi irányzatok lemondanak a makroösszefüggések elemzéséről és bizony még a fejlődés és a haladás tendenciáinak létezését is tagadják. A mai tudományelméleti szakirodalomban *klasszikus, modern*, illetve *posztmodern* elméleteket különböztetnek meg.

4. Természettudományos paradigmák

Az a probléma, hogy a különböző megfigyelések és módszerek eredményei nem integrálhatók egy egységes elméletbe, a természettudományok fejlődésének vizsgálata során megszülte az *elméletek összemérhetetlenségének* (inkommenzurábilitásának) tézisét. *Thomas Kuhn* szerint az egymást felváltó elméletek — mivel nincs közös vonatkoztatási pontjuk — tulajdonképpen nem mondanak ellent egymásnak. Egyszerűen nem ugyanarról, hanem *más módon másról beszélnek*. (E kérdéskört a hazai szakirodalomban kitűnően elemzi *Fehér Márta* egy korábbi

monográfiája.) A tudományelméletben a fenti tézis olyan problémák köntösét ölti fel, hogy a tudomány inkább belső vagy külső tényezők hatására fejlődik-e (internalizmus versus externalizmus vita); a tudomány szociális avagy kognitív képződmény-e; eredményei egyetemesek vagy tértől, időtől, körülményektől függenek-e (univerzalizmus versus partikularizmus); a használt módszerek általánosan vagy csak részlegesen alkalmazhatók-e; a tudományos ismeretek a természetből erednek-e (naturalizmus) avagy társadalmi úton rekonstruáljuk-e őket; makro- vagy mikromodellek alapján hatékonyabb-e a megismerés stb.

A természettudományokkal kapcsolatos paradigmák „pörlekedése", csatározása azzal a tanulsággal szolgál, hogy még az ún. „egzakt" tudományoknak sincs „egységes elmélete". Az általános relativitáselmélet és a kvantummechanika egységes elméletbe történő foglalása eddig például nem sikerült. A gravitációs kvantumelmélet létrehozására irányuló kísérletek sem hoztak még élvezhető gyümölcsöt. A tudományelmélet, tudományfejlődés elemzésére kidolgozott mertoni, kuhni, posztkuhniánus, relativista, konstruktivista és más paradigmák — mint reflexív teóriák és módszertanok — egyike sem tekinthető a többihez képest kitüntetettnek. Ha tehát nincs egységes fizikai vagy biológiai elmélet vagy nincs a természettudományok összességét átfogó „nagy elmélet", akkor nem lehet egységes (reflexív) tudományelmélet vagy módszertan sem. Ha ezeken a régóta kutatott és kísérletileg ellenőrzött területeken sem sikerült a „big theory" megalkotása, akkor hogyan várhatnánk ezt az emberi, politikai, gazdasági érdekek és eltérő kultúrák által rendkívül tagolt és diverzifikált társadalomtudományi megismeréstől?

Tehát a természettudományokkal reflexíve foglalkozó tudományelmélet, tudományszociológia is egyre inkább felhagy a klasszikus (modern) pozitivista, funkcionalista, strukturalista, evolucionista elemzésekkel. Helyettük inkább olyan *relativizáló posztmodernista* módszereket alkalmaznak, amelyek a tudományos megismerést a társadalmi feltételekből vezetik le. A szociálkonstruktivizmus, az „erős program", a discourse-elemzés stb. tekinthetők ilyen tudás- és tudományszociológiai irányzatoknak. Ismétlem, ezek a *természettudományok* társadalmi beágyazottságával, kondicionáltságával foglalkoznak, és idáig alig alkalmazták még őket a társadalom megismerésére.

5. Társadalomtudományi elméletek

A 19. század vége felé és a 20. század elején írott tudományelméleti fejtegetésekben megkülönböztették az *idiografikus* és a *nomotetikus* tudományokat. A történettudományok idiografikusak, mert az időben egymást követő eseményeket írják le, viszont nem tudnak olyan ismétlődő szabályszerűségeket kimutatni, mint a nomotetikus (törvénymegfogalmazó) tudományok (*Dilthey, Rickert*).

Nem mehetek itt bele annak megvitatásába, hogy az elméletek azonosíthatók-e a *törvényszerűségekkel*. Mindenesetre egy ilyen azonosítás nehéz helyzetbe hozná a tapasztalati (empirikus) diszciplínákat. *Hawking* angol fizikus szerint

az elmélet olyan szabályok gyűjteménye, melyek megfigyeléseinkhez rendelik a modell mennyiségeit. A jó elmélet két feltételnek tesz eleget: pontosan *leírja* a megfigyelések jelentős csoportját és határozott *előrejelzésekkel* szolgál a jövőbeli megfigyelések eredményeiről. Az előrejelzés viszont csak akkor lehetséges, ha ismétlődő, szabályszerű, azaz törvényjellegű összefüggéseken alapul. A társadalomtudományok vajon ki tudnak-e mutatni ilyen visszatérő szabályosságokat?

Az *elmélet* és *kísérlet* (vagy empirikus megismerés) összefüggéseinek megtárgyalására sincs e helyütt módunk. Azt a problémakört is figyelmen kívül kell most hagyjuk, amely az *elmélet szinonimáival* (paradigma, modell, törvényszerűség, értelmezési keret, koncepció, irányzat, iskola, megközelítés, módszertan, szemlélet stb.) kapcsolatos.

Wagner és *Berger* az elméleteket például *orientációs stratégiáknak* tekintik. A szociológiában a funkcionalizmus, a csereelmélet, az etnometodológia és a konfliktuselméletek tekinthetők ilyen orientáló *„metateóriáknak"*. A stratégiák akár össze is kapcsolhatók: pl. interakcionalizmus és az etnometodológia. A különálló, „egyes" elméletek inkább csak javaslatok, axiómák, oksági modellek vagy hipotézisek. Ilyen pl. *Davis* és *Moore* rétegződéselmélete, *Wallerstein* világrendszer-elmélete, *Merton* anómiaelmélete. Ha az elméletek kölcsönhatásba lépnek egymással, akkor jönnek létre a *„kutatási programok" (Lakatos Imre)*, amelyekre példa lehet az érzelmi hálózatok vagy a mentális betegségek vizsgálata.

Az *elméleti kapcsolódások* és *fejlődési típusok* alábbi öt változatát különböztetik meg: az elmélet *tökéletesítése* (pl. *Cartwright-Harary* kognitív szerveződéselve), *kiterjesztése* (pl. Heider interperszonális érzelemelmélete), *versengése,* pl. Scheff címkézési elmélete), *megváltoztatása* (pl. alku- és csereelméletek) vagy *integrációja* (pl. konfliktus- és spirálelméletek).

Az elméleti *kutatási programok típus szerint* lehetnek *lineárisak* (tökéletesítés), *elágazódóak* (kiterjesztés) és *versengők*. A program akkor lineáris, ha egy új elmélet egyesíti két korábbi elmélet tételeit. Az integrációra (egyben tökéletesítésre) *Turner* az alábbi példákat hozza fel:

a) az utilitárius és behaviorista elméletek beépülnek a csereelméletekbe;

b) Mead társadalmi behaviorizmusa átalakul interakcionalista elméletté;

c) a *Schütz*-féle fenomenológiából kifejlődik az etnometodológia;

d) Freud pszichoanalízise ötvöződik az interakcionalista és fenomenológiai elméletek elemeivel;

e) Durkheim strukturalizmusát egyesítik az etnometodológiával és interakcionalizmussal, és eredményül megkapják az interakciós rituálék elméletét. (E modellek kombinációjával *Turner* a személyközi motiváció elméletét kívánja megalapozni.)

6. Szociológiai elméletek

A „szociológiai elmélet" fogalmát általánossági fok, hatókör, fejlettségi szint, tárgy és módszer szerint is differenciálhatjuk. A szociológiai elméletek kitűnő elemzését *Kulcsár Kálmán* végezte el 1966-ban megjelent hatalmas monográfiájában. Azóta azonban természetesen számos új fejlemény következett be. A 80-as években pedig *Csepeli György, Papp Zsolt* és *Pokol Béla* végezték el néhány alapvető iskola — *Luhmann, Schütz, Habermas, Parsons* — elméleteinek hazai interpretációját. (Az általam készített áttekintésben az irányzatok legismertebb képviselőinek nevét zárójelben adom meg.)

Az Encyclopedie of Social Sciences c. hatalmas műben *ökológiai (Duncan), Makroszociológiai (Parsons),* illetve *általános* és *középfokú* elméleteket (pl. *Merton* vonatkoztatásicsoport-koncepciója) különböztetnek meg.

A *szociológiai iskolákat* a nagy stratégiák alapján definiálják: pl. a népességgel foglalkozó humánökológia; formális szociológia *(Simmel);* történeti-értelmező irányzat *(Weber)*; relációs irányzatok. A *mikro-* és *makroszociológiai* elméletek megkülönböztetésével is élnek, amelyre példaként *Simmel* és *Weber* tanait hozzák fel. *Általános* és *szak-társadalomtudományokra* történő felosztásokkal is találkozunk. *Parsons* társadalmirendszer-elmélete lenne eszerint az általános, a közgazdaságtan, a politológia, személyiségtan, antropológia, pszichológia és akciótudomány stb. pedig példák a szakdiszciplínákra. (Ez a felosztás a társadalomtudomány egész rendszerére vonatkozik.)

Ha a *történetiség* felől nézzük az elmélet problematikáját, akkor a szakirodalomban többféle álláspontra bukkanunk. *Szacki* és *Runcimen* szerint a szociológia sohasem alkotott szerves egészet. Hiányzik és várat magára tehát a szociológia „társadalmi rekonstrukciója". *Raymond Aron*nak pedig az a véleménye, hogy a modern szociológia egyfelől a történeti-társadalmi elméletekből, másfelől az empirikus-statisztikus elemzésekből származik. Ezért a szociológiai gondolkodás és az empirikus kutatás történetét csak külön-külön lehet megírni. Ezért nem volt igaza *Lenin*nek, amikor *Marx* és *Engels* „történelmi materializmusát" azonosította az „általános szociológiával". *Kuhn* már említett propozíciójából — analogikus módon — azt a következtetést lehet levonni, hogy a szociológia mindig is *„multiparadigmájú"* volt és marad. A szakma mindig „iskolákra" bomlik, és nincsenek benne olyan igazi „tudományos forradalmak", amelyek visszavonhatatlanul megdöntenének egy uralkodó paradigmát, és egy másikat emelnének helyette a trónra — mondja *Bottomore* és *Nisbet*.

A szociológiát *tárgykörök* szerint is osztályozhatjuk. *Comte* például társadalmi statikát és társadalmi dinamikát különböztet meg. *Durkheim* pedig az általános szociológia mellett vallás-, jog-, erkölcs-, bűnügyi, művészet-, technika-, nyelv- és háború-szociológiákat nevez meg, kiegészítve még e felsorolást a morális statisztikával és társadalmi morfológiával.

A már említett társadalomtudományi enciklopédia olyan *tipológiával* is dolgozik, amely a szociológiát *fejlődéselméletekre (Comte, Spencer, Hobhouse),* a

struktúrával, funkciókkal, társadalmi cselekvéssel, társadalmi tényekkel foglalkozó *(Durkheim , Weber) intézményszociológiára, konfliktus-* és *érdek-* (marxizmus), valamint *formális* elméletekre *(Pareto)* bontja.

A fontosabb oktatási célú *kézikönyvekben* — használt osztályozásokat — bár didaktikus célokból készülnek — szintén érdemes röviden áttekintenünk. Kiemelek néhányat azok közül, amelyekkel találkoztam:

- a *racionális választás elmélete; Marx, Durkheim, Weber* elméletei; *interakcionalizmus (Light–Keller–Calhoun),*
- *strukturális funkcionalizmus; konfliktusmodell; szimbolikus interakcionalizmus; etnometodológia (Metta, Spencer);*
- a *személyközi, csoport-, szocietális, világrendszer*-szintek; konszenzus-, konfliktusirányzatok; szimbolikus interakciók elmélete *(L. Broom–Bonjean–D. Broom);*
- *konfliktus-; strukturális funkcionalista, szimbolikus interakcionalista* elméletek *(Wallace);*
- organikus, konfliktus-, *pszichológiai szociológia; behaviorizmus; funkcionalizmus; szociologizmus; pozitivizmus; analitikai, ökológiai-; megértő szociológia* (cselekvéselmélet); *akció-, kritikai* elmélet. Avagy: *szimbolikus interakcionalizmus;* a *társadalmi ellenőrzés elmélete; fenomenológia* és *dialektikus* irányzatok. *(Szczepanski);*
- *módszer szerinti* felosztás: történeti és összehasonlító eljárások;
- *akcióelmélet; társadalmi cselekvéselmélet (Marx, Weber, Pareto);*
- az amerikai *Friedrich* felosztása: funkcionalizmus *(Parsons),* akcióelmélet *(Etzioni),* behaviorizmus *(Homans),* társadalmi mechanizmusok elmélete *(Lundberg),* mindennapi élet elmélete *(Berger, Luckmann)*, a szubjektív realitás vizsgálata *(Tyriakian),* konfliktusparadigma és dialektika *(Dahrendorf, Gurvitch);*
- *Schaefers* általános és szakszociológiákra bontja fel a diszciplínát. Megértő, oksági ontológiai és a metaelméleteket (*Marx* normativizmusa, *Popper* empirikus nomologikus modellje) és a kritikai-dialektikus elméletet különbözteti meg;
- *általános társadalomteóriákra* való bontással is találkozunk: általános rendszerelmélet; strukturális-funkcionalista elmélet *(Parsons);* funkcionális-strukturalista rendszerelmélet (*Luhmann,* akinek társadalmi rendszerelméletét újabban *Gedeon* interpretálta); marxista szociológia és politikai gazdaságtan; kritikai elmélet *(Horkheimer);* alakzat- és folyamatszociológia *(Elias).* Az említett rendszer- és társadalomelméletek kiegészülnek viselkedés- és cselekvéselméletekkel (pl. *Homans, Popper* viselkedéselmélete, *Skinner* tanuláselmélete, *Habermas* cselekvéselmélete. Utóbbihoz l.: *Felkai,* 1993); továbbá *Dewey, Mead, Cooley* szimbolikus interakcionalizmusa; *Schütz, Husserl* fenomenológikus szociológiája, *Garfinkel* etnometodológiája kerül tárgyalásra.
- *Cohen* analitikus, normatív, metafizikus (programmatikus) elmélei típusokat különböztet meg;
- más kézikönyvek, tankönyvek megkülönböztetnek *egyetemes* (statisztikus); *empirikus, oksági elméleteket* is;

• valamely átfogóbb kategória alapján is megállapítanak elmélettípusokat. Pl. a társadalmi rend négy változatát: a *kényszer-*, az *érdek-*, az *érték-* és a *tehetetlenségi* elméleteket nevezik meg;

• az általánosítás típusai szerint beszélnek a jelenségek és a feltételek *empirikus korrelációjáról;* intézmények közötti változásokról; ritmikus ismétlődésekről; fő trendek leírásáról *(Comte, Hobhouse, Marx);* törvények kimutatásáról. Az elméletek pedig magyarázó, funkcionalista és középfokú elméletekre oszthatók fel. Módszerek szerint vannak történeti, összehasonlító, funkcionalista, formális, strukturalista és marxista irányzatok — írja *Bottomore* immár klasszikussá vált szociológiatörténeti tankönyvében.

7. A modern elméletek válsága

Az eddig általam ismertetett tudományágon belüli klasszifikációk lényegében *leíró* jellegűek, és nem vetnek fel episztemológiai problémákat. *Norbert Wiley* azonban már *értékelő* és *kritikai* módon tárgyalja a szociológia eddigi teljesítményeit. Szerinte a funkcionalizmus már vagy két évtizede válságba került, és azóta nincs domináns elméletünk. Ennek híján négy *központi irányzatot,* a funkcionalizmust, a kvantitatív extenzionalizmust, az összehasonlító történetírást és a szociálkonstruktivizmust fejlesztettük ki. Érdekesnek tartom *Wiley* ama hipotézisét, hogy a „nagy elméletek" jelentkezése talán a *Kondratyev-ciklus*hoz köthető, és közismert, hogy az elmúlt évtizedek a ciklus hanyatló ága jegyében teltek el. Miután a társadalomtudományokat összefogó egységes tudománykoncepcióra nem volt kilátás, megszülettek azok az irányzatok, amelyek a klasszikus paradigmával ellentétes új paradigma megjelenését ígérték: ezek között találjuk a *Wittgenstein*re hivatkozó nyelvanalitikai szociológiát *(Winch),* a fenomenológiai-etnometodológiai irányzatot *(Husserl, Schütz)* és a kritikai elméletet *(Horkheimer, Habermas).*

A szociológia elméletileg nem tudja leküzdeni azt az ellentmondást, amely a társadalom *fejlődése* és *működése* között áll fenn. *Touraine* például analitikusan megkülönbözteti a társadalom *„fejlődési mintázatait"* (diakron tengelyt) és *funkcionális-működési* módjait (szinkrontengelyt). Ha ennek alapján társadalomkoncepciót alakítunk ki, akkor egyfelől a társadalmat cselekvésrendszerként, másfelől (a cselekvők közötti) strukturált társadalmi viszonyok összességeként fogjuk fel. E két modellre vagy paradigmára pedig nincs egységes elméletünk. A „nagy elmélet" máris *két* fontos megközelítési módra bomlik szét. Ugyanakkor a neoklasszikus közgazdászok teleológiai cselekvésmodellje, a stratégiai játékok elmélete *Neumann, Morgenstein),* a normavezérelt cselekvés *(Durkheim),* a dramaturgiai cselekvés *(Goffman),* a kommunikatív cselekvés *(Mead, Garfinkel)* paradigmáira — a cselekvéselméleti vonulaton belül — a jövőben is szükség lesz. Mint ahogy *Marx, Parsons, Merton* és mások strukturális és rendszerelméletei nélkül sem lehetne megérteni a társadalmat.

Az *összehasonlító módszerrel* dolgozó közgazdászok és történészek *(Wallerstein, Anderson)* tagadják a modernizációt képviselő funkcionalizmust. Bírálják a modernizáció „teve-modelljét", mely szerint az USA halad a modernizációs „karaván" élén, s őt követi a fejlődésben elmaradt többi „teve". *Wiley* szerint az amerikai szociológiában azért van megtorpanás, mert a közgazdaság-tudományban „csend" van. Amíg nincs és nem lesz átfogó, nagy közgazdaságtan, addig nem lesz „nagy társadalomelmélet" sem. A közgazdaságtan pedig arra vár, hogy átalakuljon a kapitalizmus. Amíg ez nem történik meg, addig a légkör az *eklekticizmusnak* kedvez. *Wallace* ezt úgy fejezi ki, hogy *„diszciplináris mátrixra"* van szükség a szociológiában, amelyben az összes orientáció, paradigma, elmélet, javaslat, hipotézis, eredmény összehasonlítható. A szociológus mindig ahhoz az elmélethez, módszerhez stb. nyúl, amely az adott esetben megadja számára a szükséges magyarázatot.

Ezzel ellentétben *Stinchombe* ellenszenvvel viseltetik az elmélet minden lehetséges értelmezésével szemben. Szerinte sem a kvantitatív, sem a kvalitatív elmélet nem segít. Például *Parsons* közösségorientált csoportelmélete mindössze arról feledkezik meg, hogy csak „azért sok a császármetszés, mert a szülészorvos időben haza akar érni vacsorázni". A valóság tényei tehát kiforognak az általánosítások alól. Másik példaként azt hozza fel, hogy a munkaerőpiaci szegmentációról szóló marxista szakirodalomnak túl kellett jutnia a centrum–periféria dichotómiájának szintjén. De ehhez előbb meg kellett ismernie a különböző munkaerőpiacokat, valamint a szakmák piacok feletti monopolellenőrzési törekvéseit. Az ortodox elméletek és módszerek miatt a szociológiát tehát mintegy tízévenként újra fel kell fedeznünk.

A különböző társadalomtudományi iskolák *túláltalánosítási* igényeit eleve kétellyel kell fogadnunk. Valójában mindegyik csak a társadalmi valóság valamely egyes, sajátos vagy elszigetelt vonatkozására, szempontjára fókuszol. Mindegyik elméleti megközelítés — legyen akár marxista, pozitivista, strukturalista, funkcionalista vagy fenomenologikus stb. — az óindiai dzsainista filozófia hat vak emberére emlékeztet, akik az elefántot egymástól eltérően attól függően definiálták, hogy éppen melyik testrészét tapogatták meg. Ahogy a hat vak mindegyik *redukcionista* volt, úgy a mai társadalomtudományi iskolák is csak korlátozott részismereteket képesek leképezni az eleven és állandóan mozgásban lévő komplex társadalomról. Legfeljebb kiegészítő, azaz *komplementer* viszonyban állhatnak egymással. (*Wallace* már említett javaslatát: a *tudományágak mátrixát.*) Az eddig megalkotott „nagy elméletek" egyike sem képes önmagában a társadalom átfogó és ellentmondásmentes leképezésére. És én nem látom semmi jelét annak, hogy ez a helyzet a jövőben radikálisan megváltozhatna.

8. Posztmodern paradigmák

A klasszikus fejlődési teóriákkal — és ezen belül a marxi tradícióval — szemben jöttek létre azok az új koncepciók, amelyek a 60-as évektől kezdve ismeretesek. Összefoglalóan azért nevezik az ehhez a szellemi áramlathoz tartozó nézete-

ket *posztmodernizmusnak*, mert tagadják a klasszikus modernizációelméleteket. (A *Replika* 1993. 10. számában több tanulmányt olvashatunk a posztmodern irányzatokról *Zygmunt Bauman, Dessewffy Tibor, Bodnár Judith, Nagy Zsolt, Kiss Balázs, Farkas Zsolt* és *Szánthó András* tollából.) Átfogó jellegzetességük, hogy a társadalom fejlődését előszeretettel vezetik le a szellemi tevékenységek különböző fajtáiból. *Schultz* és *Berger* a mindennapi tudat szerkezetével, *Habermas* a kommunikációs cselekvés elméletével mintegy előkészítették ezt az irányzatot. *G. H. Mead* a szimbolikus interakcióhoz köti a kommunikációt. *Apel* diszkurzív racionalitásról értekezik. A szimbolikus reprezentáció elméletei között megtaláljuk *Cassirer*nek a nyelvről, a mitikus gondolkodásról és a tudományok fejlődéstörténetéről írott munkáit, *Langer „generatív eszméit", Focault* tudásarcheológiai koncepcióját, *Bell* elméletét az anyagi és a kulturális reprodukció eltérő fejlődéshullámairól. *Gorz, Offe* és *Huber* pedig a rendszervilág és az életvilág dichotómiáját kísérlik meg áthidalni. Mások *(McKenzie, Tullock)* a gazdasági elemzést nem-gazdasági területekre is kiterjesztik.

A ma divatos *intencionalizmus* is a posztmodern irányzatokhoz vezet, amelyek lemondanak az elméletépítésről. A posztmodernizmus néhány ismertebb *irányzata: Wittgenstein* „nyelvjátékai" *Kuhn* relativizmusa; *Sartre* egzisztencializmusa; a tárgyi viszonyok pszichoanalízise; *Habermas* pragmatizmusa. *Manfred Frank* és *Lyotard* a szubjektum centrumvesztésének tendenciájáról értekeznek. Szerintük a szubjektum elvesztette központi jelentőségét, és a klasszikus modernista elméletek narratívái (nagy szövegei) sem érvényesek és hitelesek a mi posztmodern korunkban. A „kései kapitalizmus" ezekkel a „nagy mesékkel" manipulálta a többnyire fogyasztóra redukált „tömegembereket"; bár *Lyotard* arra a következtetésre jut, hogy a szubjektum széttagolódása nem végpont, hanem egy új szerveződés kiindulópontja. A személyközi kapcsolatok megerősödését többen a *praxisfilozófia nyelvi fordulatától* várják. *Castoriadis* például ettől reméli a személyközi kapcsolatok vizsgálatának újabb fellendülését. Eszerint a társadalmi élet egésze olyan, mint a nyelv, és az alapvető társadalmi folyamat a *kommunikáció*. *Farber* a családelméletekről szóló tanulmányában például azt állítja, hogy a szociológiai elmélet voltaképpen a nyelv sajátos alkalmazása. Ezért elsősorban irodalmi termékként kell kezelni, a teoretikust pedig írónak (vagy beszélőnek) tekinthetjük. De ha minden teoretikus szabadon dolgozhat ki önálló nyelvi játékszabályokat, akkor az elméletek megsokszorozódásával kell számolnunk. Nem véletlenül véli *Culler,* hogy „nem létezik metanyelv, csak a nyelvre ráhalmozott eggyel több nyelv". Az ily módon kialakított elmélethez tehát egy lexikon, szintaktikai elvek rendszere, nyelvtani szabályok, irodalmi stílus stb. tartozik.

A nyelvhasználat, a beszéd *hatalmi jelenséggé* válik *(Roland Berthes),* az öntudat hiánya pedig azonos a mások szövegével *(Jacques Lacan).* Az „új filozófusok" egész sora (*Glucksmann, Lévy* és mások) szervezett ellenállásra vagy legalábbis rezignációra szólítanak fel a modern társadalmak rendszerkényszerei ellen. A posztmodernista irányzatok tehát kihívnak minden szerzett hatalmat. Azt vallják, hogy a döntéseket csak egyedül hozhatjuk meg és ellenállásunk is elszigetelt lesz.

Zygmunt Bauman jól jellemzi a posztmodernizmusnak a *tudományos megismerésre* is kiható *következményeit:* „A posztmodern világ plurális elemei nem rendezhetők el egy evolúciós sémában mint alacsonyabb vagy magasabb rendű szakaszok, és nem tekinthetők a közös problémák »helyes« vagy »helytelen« megoldásainak sem. Semmilyen tudás nem értékelhető a kultúra, a hagyományok, a nyelvjátékok stb. kontextusán kívül, mely által létezik és értelmet nyer. Ezért (a tudásnak) nincs »kontextuson kívül« igazolható érvényességi kritériuma. Univerzális mércék hiányában a posztmodern világ gondja nem a felsőbbrendű kultúra globalizálása, hanem a kultúrák közötti kommunikáció és kölcsönös megértés biztosítása" (i. m. 14. o.).

9. Megoldási javaslatok

Tapasztalataik, valamint a *Kuhn-féle* koncepció analógiája alapján a társadalomtudósok kidolgozták a *kettős hermeneutika* elméletét. Eszerint a kutató kettős feladat előtt áll: egyfelől meg kell értenie az adott helyzetben cselekvő emberek saját helyzetükről kialakított logikáját, másfelől értelmeznie kell saját szerepét, amellyel „teremti" is a társadalmi valóságot. Az ismeretszerzés módja, valamint az információfeldolgozás és -értékelés sajátossága a társadalomkutatót élesen megkülönbözteti a természettudóstól. Bár újabban már a természettudományokra korábban jellemző *extenzionalizmust* (amely az elméletet csupán nagyságokra, számokra, mennyiségekre kívánta alapozni) *intencionalizmussal* váltják fel. Ez utóbbi azt garantálja, hogy a természettudományos megismerésben is figyelembe veszik a cselekvő szubjektumot. (Ez a fenomenológia és a hermeneutika szempontjainak a természettudományokba történő bevezetését jelenti.) A „mennyiségi" szemlélet azért nem tartható tovább, mert nem áll rendelkezésre olyan társadalmi változásokat túlélő általános elmélet, amelyben a kutató elhelyezhetné adatait.

Akkor járnának a legjobban, ha elfogadnánk azt a *(kettős feltételezést,* hogy az emberi viselkedés a szubjektív észlelés és az anyagi tényezők közti kölcsönhatás terméke. E tétel egyfelől elutasítja a pozitivista társadalomtudósok ama javaslatát, miszerint nem foglalkozhatunk a szubjektív jelentés problémáival, másfelől bírálja a struktúrákat és rendszereket tagadó álláspontot is. A társadalmat és az emberi viselkedést egyfelől tehát *magyarázzuk,* másfelől *megértjük.* Az evolucionalista magyarázatok ugyanis éppen azt teszik lehetővé, hogy a tudatosságot az organizmusba épített alkalmazkodási mechanizmusként értelmezzük. A nyelvi szövegek összefüggéseinek elemzésével viszont *megértjük* a vizsgált jelenségeket.

Peter Ulrich szociálökonómiai elmélete, *Münch* társadalmi intézmények egymásba hatolását leíró koncepciója is a *kettős dinamikával* dolgozó teóriák közé tartoznak, amelyek egyszerre korlátozzák a társadalmi jelenségeket gazdasági szempontokra, majd a nem-gazdasági fejlődés irányába fordulással feloldják ezt a redukciót. (*Münch* társadalomelméletéről lásd Balogh, 1991.) *Ulrich Beck* pedig

— hasonló megfontolások alapján — kidolgozza a kockázattársadalom (Risikogesellschaft) fogalmát és elméletét.

Rajtuk kívül mások is megkísérlik, hogy *összeegyeztessék a modern* és a *posztmodern megközelítések szempontjait.* A német *Nikolas Luhmann* például kidolgozta a *társadalmi rendszerek* általános elméletét. Legfontosabb alapkategóriája a *kommunikáció.* Szerinte a kommunikáció az elméleti építményben azt a helyet foglalja el, amelyet másoknál a cselekvés. A nyelvszociológiai kísérletektől eltérően *Luhmann*-nak azonban a kommunikáció értelmezéséhez nincs szüksége a nyelv, a cselekvő, a cselekvés és az interakció fogalmaira. A kommunikáció szerinte nem cselekvés, bár a cselekvésből levezethető a kommunikáció. (*Habermas*-nál éppen fordított a helyzet: a cselekvésből vezeti le a kommunikációt.) Azáltal, hogy *Luhmann* a szubjektum fogalmát kikapcsolja a szociális rendszerekről szóló elméletéből, nincs rákényszerülve, hogy a cselekvési (döntési) folyamatok elemzéséhez bevezesse a racionalitás fogalmát. A kommunikáló cselekvők teljesítményeiből egy olyan racionalitás fogalmat bont ki, amely nem követeli meg az egész világ racionalitását. Ily módon azonban akaratlanul is elismeri, hogy nem dolgozható ki a társadalomról szóló átfogó racionális elmélet.

A francia *Pierre Bourdieu* ugyancsak igyekszik áthajózni a hagyományos modernizmus szküllái és a posztmodernizmus kharübdiszei között. Sajátos *társadalmi mezőelmélete* egyensúlyozni igyekszik a struktúra és a dinamika, az intézményi leírás és az eleven akció között.

A modern és a posztmodern elméletek kialakulása (és nemritkán ütköző) együttes mozgása valójában azt a kísérletet jelzi, hogy egyesítsék a *„magyarázat" és a „megértés"* szociológiai céljait. Eszerint a viselkedés kvázi-törvényei a kultúratermelés társadalomszerkezeti elemein alapulnak, mivel a viselkedés és a struktúra egylényegűek.

A *„magyarázatot"* a történeti-evolúciós és a strukturális-funkcionalista elméletektől várták, amelyek — az 50-es évektől — fokozatosan háttérbe szorultak. (A „magyarázatról" a „felhasználásra" való áttérés folyamatát jól elemzi *Nico Stehr* egyik legújabb könyve, amely az „elméleti" tudással szemben a „gyakorlati" (practical) tudás funkcióját emeli ki.) Ekkoriban jelentek meg a *mikroelméletek,* amelyek részben a hagyományos objektivista, másrészt viszont a posztmodern szubjektivista megközelítést képviselik. Utóbbiak elfordultak a történeti elemzéstől, s ezért nem is törekszenek a „nagy elmélet" rangjára. A jövőben tehát arra lenne szükség, hogy összebékítsük a történelmet a szociológiával, a makroelméleteket a mikroelméletekkel, a fejlődéselvet a strukturális elemekkel, az objektív vonakozásokat a szubjektívekkel. A felsoroltak külön-külön nem lehetnek sikeresek, mert a funkcionális elmélettel párosult pozitivista metodológia például nem tud magyarázatot adni a társadalmi változásra, az ezt tagadó etnometodológiából pedig elpárolog az objektív világ, aszimptotikusan megközelíti a nullát *(Gellner).*

A modern és a posztmodern elméletek *együttes mozgása* arra irányul, hogy egyesítsék a „magyarázat" és a „megértés" funkcióit — mondja *Kuklick.* A kétféle megközelítés kombinálása révén talán feltárhatjuk a társadalomszerkezeten

alapuló viselkedés törvényeit. Ha például a szövegeket összefüggéseikben (kontextusban) elemezzük, akkor ez az eljárás összebékíthető a hermeneutikával, de az aktorok — Toulmin által kidolgozott — elméletével is. Az evolucionizmus ugyanis lehetővé teszi, hogy a cselekvő ember tudatosságát az organizmusba épített alkalmazkodási mechanizmusként fogjuk fel. Ugyanakkor nyitva marad az a kérdés, hogy a egyes társadalmi intézmények (pl. tudomány, vallás stb.) elemzésétől eljuthatunk-e a „társadalom" szintjére, avagy továbbra is csak a történeti kutatások tudják összegezni a társadalomra vonatkozó ismereteinket.

A körbeforgó érvelés veszélyétől csak az *elméleti pluralizmus* menthet meg bennünket. A neoklasszikus közgazdászok teleológiai cselekvésmodellje, a stratégiai játékok elmélete, a normavezérelt cselekvés, a dramaturgiai cselekvés, a kommunikatív cselekvés eltérő, de egy problémára fókuszoló paradigmáira a jövőben is szükség lesz a cselekvéselméleti vonulaton belül. Mint ahogy *Marx, Parsons, Merton* és mások strukturális és rendszerelméletei is számos összefüggést segítenek megmagyarázni a társadalomból.

Integrálási törekvésekre persze a jövőben is kell számítani, hiszen a „szakadékok" áthidalására tett erőfeszítések természetesek és progresszívek. A különböző társadalmi mozgalmak és társadalomtudományi elméletek közötti szakadék betömésére ugyanúgy lesznek kísérletek, mint a cselekvésstratégiai és/vagy kommunikatív koncepción álló paradigmák vagy a makro- és mikroszintű elméletek összekapcsolására. Az egyneműsítés feltehetően tehát mind strukturális-rendszerelméleti, mind kommunikációs vagy cselekvéselméleti alapzatokon folytatódni fog. *Globális társadalomelmélet* azonban — a metanyelv értelmében — sohasem fog megszületni, mert az empirikus társadalomtudományhoz fűződő ellentmondásos viszonya – az elvont és a konkrét formájában — folytonosan újratermelődik.

10. Következtetések

Milyen *következtetéseket* vonhatunk le a klasszikus fejlődéselméletekből és a posztmodernizmus meglehetősen szkeptikus koncepcióiból? Úgy tűnik, hogy mind az evolúciós rendszerfejlődési program, mind a szubjektumfilozófiai irányzatok önellentmondásokba torkollanak. A klasszikus elméletek — paradox módon — történetileg konzervatívvá válnak. Igazolják a fejlődés tényleges útját és ezt kizárólagosnak tüntetik fel, egyben le is zárják a társadalmi átalakulások, változások határait. Attól a teleologikus szemlélettől sem tudnak megszabadulni, amely valamely előre kitűzött cél felé mozgatná a társadalmat. Ebből a szemléletből hiányzik a fejlődés alternatív lehetősége. (Lásd a szocialista társadalom felépítésével kapcsolatos drámai történelmi tapasztalatainkat.)

Azért sem dolgozható ki egységes elméleti megoldás — mondja *Balogh* —, mert az eddigi történelmi fejlődés kitermelte a politikai állam és a civil társadalom, a homo economicus és a homo politicus, a kormányzó állam és a magántulajdo-

nosok stb. kemény konfliktusait. Új társadalmi struktúrák oldhatják csak fel korunk nagy feszültségeit. E struktúrák hivatottak a mai dichotómikus szerkezet elemei közötti közvetítésre. Ez a „harmadik szektor" feltehetően a „politikai társadalom" lesz, amely közvetíteni tud majd a korábbi kettős szerkezet között. A ma széthulló szubjektum újraszerveződésének strukturális helyét jelentheti ez a „harmadik szektor" a posztmodern társadalomban. A liberális fejlődés versus intervenciós államdichotómiát először a társadalomszerkezetben kell megoldani.

Balogh István tehát még reménykedik. Szerinte azért nincs „nagy elmélet", mert a liberális fejlődés és a beavatkozó állam kettőssége jellemzi a modern fejlődést. Úgy gondolja, hogy első lépésben a társadalomszerkezet eme alapvető ellentmondását kell megoldani. Egy új és átfogó „nagy elmélet" — amely határesetként az evolúciós és a posztmodern gondolkodás vívmányait is magába építené — csupán a *valóságos változások*ra adott elméleti reflexió eredményeként jöhet létre. Minerva baglya csak ekkor kezdheti meg éjszakai repülését.

Sajnos én attól tartok, hogy a megismerés tárgyának állandó proteuszi átváltozásai, valamint a megismerés szempontjainak redukcionizmusa miatt „egységes" elméletre egyszerűen nincs kilátásunk. Igyekszem pontosan válaszolni a tanulmányom címében feltett kérdésre. Ha megkülönböztetjük az elméletekre vonatkozó „nagy" és „egységes" jelzőket, akkor a válasz úgy adható meg, hogy egy radikálisan új társadalomszerkezet talán szülhet új „nagy elméleteket", de *„egységes" elméletre soha nem számíthatunk.* Szerintem a jövőben sem röppen fel Minerva „nagy baglya". Helyette több kisebb — és továbbra is egymással versengő — „elméleti bagoly" röpködésére kell számítanunk.

IRODALOM

Alexander, C. Jeffrey (1988): The New Theoretical Movement. In: Handbook of Sociology (szerk. *Neil J. Smelser*). Sage, 77–102.

Bauman, Zygmunt: Van-e posztmodern szociológia? = Replika, 1993./9–10., 7–22.

Balogh István (1990): A forradalmi ész kritikája. Társadalomtudományi Intézet. Budapest

Balogh István (1991): Richard Münch voluntarisztikus társadalomelmélete. = Szociológiai Szemle, 1991. / 1., 172–180.

Bottomore, T. B. (1972): Sociology: A guide to problems and literature. Allen and Unwin, London

Broom, L.–Bonjean, C. M.–Broom, D. H. (1990): Sociology: A core text with adapted readings. Wadsworth Publ. Co. Belmont

Cohen, J. (1981): Stratégia vagy identitás: új elméleti paradigmák és jelenkori társadalmi tömegmozgalmak. = Szociológiai Figyelő, 1989./1.

Csepeli György–Papp Zsolt–Pokol Béla (1987): Modern polgári társadalomelméletek. Gondolat, Budapest

Csepeli György–Wessely Anna (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. = Replika, 1992./1–2., 1–7.

International Encyclopedia of the Social Sciences (1968). Vol. 14. (szerk. *Sills D. L.)* New York, Free Press

Farkas János (1990): Társadalomfejlődési elméletek. Info-Társadalomtudomány, 14. szám, 1990. október 9–18.

Farkas János (1994): Pörlekedő tudáselméletek. Gondolat, Budapest

Fehér Márta (1983): A tudomány fejlődésének kérdőjelei: A tudományos elméletek inkommenzurábilitásának problémája. Akadémiai Kiadó, Budapest
Felkai Gábor (1983): Kritikai megjegyzések a habermasi cselekvéselmélethez. = Szociológiai Szemle, 1993./3–4., 45–60.
Fletcher, Ronald (1974): Evolutionary and Developmental Sociology. In: Approaches in Sociology (szerk. *Rex, J.–Routledge-Kegan, Paul*). London, 39–69.
Gedeon Péter (1993): Luhmann és Polányi gazdaságfelfogása és a kettős racionalitás. = Szociológiai Szemle, 1993./2. 93–104.
Hawking S. W. (1989): Az idő rövid története: A Nagy Bummtól a fekete lyukakig. Maecenas, Budapest
Friedrichs, W. Roberts (1970): A Sociology of Sociology. The Free Press–Collier-Macmillan, New York–London
Galtung, Johan (1990): Theory Formation in Social Research: A Plea for Pluralism. In: Comparative Methodology: Theory and Practice in International Social Research (szerk. *Else Oyen*). Sage-ISA, 96–112.
Kuhn, S. Thomas (1984): A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat, Budapest. (Angol kiadások időpontja: 1962, 1970.)
Kuklicke, H. (1990): A tudásszociológia: visszatekintés és kitekintés. = Szociológiai Figyelő, 1990. 2.
Kulcsár Kálmán (1996): A szociológiai gondolkodás története. Akadémiai Kiadó, Budapest
Light, D.–Keller, S.–Calhoun, C. (1989): Sociology. Alfred A. Knopf, New York
Murphy, J. W. (1990): A posztmodern szociológia megértése. Szociológiai Figyelő, 1990. 3.
Némedi, Dénes (1992): *Hans Joas* „Die Kreativität des Handels" című könyvéről. Frankfurt A. M.: Suhrkamp. = Szociológiai Szemle, 1993./2., 119–124.
Pokol Béla (1998): A szociológiaelmélet új útjai. Akadémiai Kiadó, Budapest
Schaefers, Bernhard (Hrsg.) (1986): Grundbegriffe der Soziologie. Leske + Budrich, Opladen
Somlai Péter (1993): Történet a parsonsi birodalom nagyságáról és utódairól. = Szociológiai Szemle, 1993./2. 111–118.
Spencer, Metta (1995): Foundations of Moden Sociology. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. J.
Stehr, Nico (1992): Practical Knowledge: Applying the Social Sciences. Sage, London–Newbury Park–New Delhi
Szántó Zoltán (1993): Racionalitás és társadalom. (Peter Abell (szerk.) „Rational Choice Theory" című könyvéről. An Elgar Reference Collection, 1991.) = Szociológiai Szemle, 1993./3–4., 185–190.
Szczepanski, Jan (1973): A szociológia története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
Wagner, D.–G.-Berger, J. (1989): Fejlődnek-e a szociológiai elméletek? = Szociológiai Figyelő, 1989./4.
Wallace, R. C.–Wallace, W. D. (1989): Sociology. Allyn and Bacon. Boston
Wallace, L. Walter (1988): Toward a Disciplinary Matrix in Sociology. In: Handbook of Sociology (szerk. *Neil J. Smelser*). Sage, 23–76.
Wallerstein, I. (1990): Felejtsük-e el a XIX. századi társadalomtudományt? = Szociológiai Figyelő.
Wallerstein, I. (1990): Societal Development or Development of the World-System? In: Globalization, Knowledge and Society. (szerk. *M. Albrow–E. King*). Sage-ISA London–Newbury Park–New Delhi, 157–172.
Wiley, Norbert (1989): A jelenlegi interregnum az amerikai szociológiában. = Szociológiai Figyelő, 1989./4.

FARKAS, JÁNOS

IS A "BIG THEORY" POSSIBLE?

Summary

The traditional theories of development have expressly aimed at giving a comprehensive synthesis of the social phenomena and processes constituting their subject. In the field of natural sciences as well always those theories have been considered better and more authentic which have been able to generalise the theories considered effective. Ever since Thomas Kuhn's thesis of incommensurability it has been doubted whether the different theories can at all be compared to one another.

In the present paper the author studies the problem with the help of social sciences and of sociology in particular, why the earlier "big" theories have fallen apart? Is there any chance in the future to reunite the different partial theories? He draws the conclusion that neither epistemological, nor social causes make the creation of a new, comprehensive "Big Theory" possible. One may expect trends towards unification but the theoretical approaches essentially would remain pluralistic ones. Complementarity would characterise them at the most, instead of integration.

BALÁZS ZOLTÁN

A HATALOM ÉS AZ ELITELMÉLETEK

Szempontunkból természetesen nem az elitelméletek általános elemzése fontos, bár a hatalom absztrakt problémája az elitelméletek kulcsfogalmainak tüzetesebb vizsgálatát sem teszi elkerülhetővé. Anélkül, hogy történeti, illetve eszmetörténeti fejtegetésekbe belemennénk, három idekapcsolódó megjegyzéstől nem tudunk eltekinteni.

- Az egyik az elitelméletek és az osztályelemzés szoros fogalmi kapcsolata,
- a másik a szűkebb értelemben vett szociológiai elitkutatások tanulságai, amelyek az amerikai politikatudományt különösen az ötvenes években befolyásolták,
- végül a harmadik a mai magyar politikai irodalom nagymértékű „elitvonzódása", amely minden valószínűség szerint a baloldali hagyományból, gyakorlati — „reform" — tapasztalataiból és a szociológia empirikus rétegződésvizsgálataiból származik.

A fogalmi elemzés tehát nem kerülheti meg az osztályok (rendek, kasztok stb.) történeti realitásának és elvi bizonyíthatóságának kérdését, hiszen osztályhatalomról, az osztályok általi elnyomásról stb. csak ezután beszélhetünk. *N. Poulantzas* (1986: 144) nem is kertel sokat, amikor a hatalmat így definiálja: „Hatalom alatt egy társadalmi osztálynak azt a képességét értjük, hogy specifikus objektív érdekeit meg tudja valósítani." Ezen az alapon persze meglehetősen kevés szerző idevonatkozó nézetei fogadhatók el számára. A referenciakeret az osztályharc, amelyben ezek az objektív érdekek egymással konfliktusban állnak, s amelyben a hatalom ehhez ad muníciót. Osztályharc nélkül *Poulantzas* szerint nem is beszélhetünk hatalomról, legfeljebb tekintélyről, míg a személyek közötti hatalmi viszonyokra — további kifejtés nélkül — a „might" kifejezést javasolja. A „képesség"-ként definiált hatalom persze némi ellentmondásban van azzal, hogy a hatalom bázisának vagy forrásának oly nagy jelentőséget tulajdonító osztályelemzés többnyire — és eredetileg — nem sok teret engedett annak a lehetőségnek, hogy ezzel a forrással vagy bázissal az uralkodó osztály esetleg nem tud élni. *Marx*nál a hatalomnál „lényegesebb" dolgokról van szó, Poulantzas azonban nem tágít, s implicit érve pontosan az, hogy az adott uralkodó osztály valamilyen okból mégsem képes akaratát végrehajta(t)ni. A megoldás többlépcsős: először is be kell sorolni a hatalom forrásai közé a szervezetet (az osztály megszerveződését) — ami ezenkívül

magának az osztálynak a konstituálódásában is fontos szerepet játszik —, majd figyelembe kell venni a többi osztály adottságait, ami a szóban forgó osztályt *korlátozza,* mégpedig definíció szerint; végül ki kell jelenteni, hogy a gyakorlatnak a struktúrához képest önálló magyarázó ereje van, s ezt *Poulantzas* azzal támasztja alá, hogy az említett objektív érdekek pontosan itt helyezkednek el. Végeredményként azt kapjuk, hogy a hatalom voltaképpen éppen azt magyarázza meg, hogy az adott osztály miért nem képes akaratát végrehajta(t)ni, vagyis mire *nem* képes. Ezt persze *Poulantzas* aligha fogadná el, jóllehet — szemérmesen — tanulmánya végén megkockáztatja, hogy a fenti gondolatmenettel megmagyarázhatjuk, hogy a gazdasági-ideológiai-politikai területen relatíve autonóm érdekek uralkodnak, s az egyik területen domináns csoport még nem feltétlenül az a másikon. Ennek a konklúziónak azonban sajnos az egységes osztály is áldozatául eshet, vagyis az eredeti marxi koncepció nem véletlenül tekintett el a hatalom és az objektív érdek önálló elemzésétől; nem tagadva a kontingencia létezését a társadalom folyamatában, annak magyarázatát azonban jobbára ráhagyva a véletlenre.

*Poulantzas*nál is rigorózusabb volt az egyébként nem marxista *C. W. Mills* (1963), akinek az uralkodó elitről szóló könyvét természetesen sietve kiadták Magyarországon, mihelyt alkalom adódott rá. Ő nem azzal foglalkozik, hogy a hatalom és az elit viszonyát tisztázza, ám munkája kétségkívül következetesen végigvisz egy ilyen gondolatmenetet is. Fő hipotézise az egységes elit kialakulásának folyamat-ténye az Egyesült Államokban, amikor az ország váratlanul olyan világpolitikai szituációban találta magát, amelyre nem volt fölkészülve, sőt, ezt még később sem akarta magáról elhinni. A kiépített demokratikus döntéshozatali szabályok és intézmények a szabadversenyes kapitalizmus versengő politikai érdekeire szabva készültek, miközben ezen már rég túlhaladt az idő. Az USA világhatalmi pozícióinak kiépülése *Mills* szerint *lehetőséget* adott egy egységes elit, egy homogén vezető réteg kiépülésére, s ebből a szempontból *Mills* nem látott különbséget a nyugati és keleti modernizáció végeredménye között.

A szóban forgó elit *Mills* szerint katonai, gazdasági és politikai részből tevődik össze, ami különben nem meglepő, ez az elit azonban a társadalom minden létszféráját irányítani vagy legalábbis befolyásolni képes hatalommal bír. Az igazi kérdés az elit egységesülésének miképtje: *Mills* úgy véli, hogy ez három területen megy végbe: *1.)* pszichológiai (rekrutáció, attitűdök, életstílusok, képzettségi szintek); *2.)* intézményi (hatáskörök centralizációja, intézmények összefonódása) s végül *3.)* tudatos koordinációval. Miközben a politikai döntéshozatal egyre centralizáltabb, az eliten belül ez az elem a legkevésbé erős.

Mills annyit nem tagad, hogy a társadalmi középszinten még valóban léteznek az eredeti szabadversenyes modell csökevényei, ide tartoznak egyes párt- és lobbyküzdelmek. Az *egyének* érdekérvényesítési képessége azonban a tömegtársadalomban drasztikusan csökken, vagyis a középső szint is „magasabbra" emelkedik. Ráadásul a középosztály szervezetlensége (állami függőség, szakmai specializálódás) ilyen mintákat már nem tud kínálni. A társadalom egésze áldozatul esik a manipulációnak, amelynek fő hordozói természetesen a tömegkommunikációs

eszközök. Az ideológiák kora lejárt, ez azonban a társadalmat apatikussá teszi, s ez persze *Mills*t nem lelkesíti. A *Mills* által felvázolt képet sokféleképpen lehet vitatni. Mielőtt a módszertani kifogásokat sorra vennénk, lássuk, *T. Parsons* (1957) milyen ténybeli ellenérveket támasztott a vázolt diagnózissal szemben.

Fő kifogása az, hogy a *Mills* által megfigyelt új fejlemények extrapolálása a jövőre indokolatlan. Emellett az elit létezésének bizonyítékait sem tartja meggyőzőnek. Végül, bár elismeri *Mills* teljesítményét a társadalom átfogó magyarázatának kíséretében, a levont következtetéseket megalapozatlannak, a használt modellt inadekvátnak tartja. Szerinte *Mills* az elit három komponense közül kettőt önkényesen választ szét, nevezetesen a katonai és a politikai vezetést (hiszen ezek ugyanazon kormányzatnak a tagjai), ráadásul a végrehajtó hatalmat erősebbnek, dominánsnak tételezi a törvényhozó hatalomnál. *Mills* néhány valóságosan megfigyelhető folyamatot *Parsons* szerint helytelenül értelmez. Az elit rekrutációjának esetében az igazi kérdés nem az, hogy az eliten belül mekkora az elitszármazásúak száma, hanem az, hogy az újak közül ezek aránya állandó-e vagy sem. A jeffersoni struktúra szabadversenyes modellje már valóban a múlté, egyre több vállalat gondolkodik nemzetközi méretekben, de ez egyrészt a modern iparosodás szükségszerű következménye, másrészt megfontolandó, hogy a legnagyobb cégek sem rendelkeznek a GDP nagyobb hányada felett, mint húszas évekbeli elődeik. Vitatható *Mills* egységes gazdasági elitet feltételező szemlélete, a tulajdonosok és menedzserek, tágabban a tőke tulajdonosainak és funkcionáriusainak összemosása. A tények azt mutatják, hogy a nagy vagyonok tulajdonosai nem rendelkeznek e vagyonokkal egyenes arányban növekvő hatalommal. Közelebb állunk a valósághoz, ha a gazdaságot önállósuló, további részrendszerekre bomló komplexumnak fogjuk fel, s ez egyszerre jelenti szervezetek, funkciók, egyéni munkakörök differenciálódását és specializációját. Mindezek alapján aligha tartható a gazdasági elit és a társadalmi elit azonosságát valló álláspont. Gazdasági elit fejlett ipari társadalmakban ugyan kialakulhat így (még ha nem is a millsi hagyományos kulcsfogalmakkal megragadhatóan), de a kialakuló elit társadalmi és hatalmi pozíciója nem esik szükségszerűen egybe. Az elit-lét társadalmi pozíció és nem hatalmi kérdés, míg *Mills Parsons* szerint a két dimenziót azonosnak tekinti. A társadalomban vannak olyan csoportok, amelyeknek működése, funkcionálása a társadalom normális létezéséhez elengedhetetlenül szükséges (pl. a családok), de önálló, szervezett hatalommal mégsem rendelkeznek.

Ennek a fordítottja is megfigyelhető (gondoljunk csak a bürokrácia esetenkénti túlsúlyára). Végül magas társadalmi presztízs sem jelent feltétlenül adekvát „nagyságú" hatalmat (példa lehet a pedagógusok, orvosok helyzete). A politikai pártok szerepe a millsi interpretációnál jelentősebb, és a kormányzat autonóm döntéshozatali lehetőségei főleg a gazdasági érdekekkel szemben igenis megvannak. A katonai elit megerősödése kifejezetten rövid távú jelenség, és a politikai karrier professzionalizálódása a politikusok autonómiáját is növeli. A tömegtársadalom víziója elhamarkodott és nem is feltétlenül indokolt, még ha Mills szándékainak őszinteségében nincs is okunk kételkedni. Mills érvelésének legdöntőbb

eleme azonban az egységes, illetve egységesülő elit létezésének bizonyítása. Valóban: mi garantálja azt, hogy ez az elit egységesen cselekszik (vagy ami ezzel egyenértékű, egységesen nem cselekszik)? *Mills* rámutatott néhány mechanizmusra, amelyek ezt az egységet létrehoz*hat*ják, azonban az empirikus verifikáció ezt nem föltétlenül támasztja alá. A verifikációval kapcsolatban már akkor felmerült pluralista aggályokat *Dahl* (1968) munkája alapján foglaljuk össze. A pluralisták és elitisták vitájában a fő ellentét a társadalom hatalmi viszonyainak megítélésében rejlik. Az elitista *Mills* — mint láttuk — az elitet látja a felszíni folyamatok mögött meghúzódó hatalmi centrumnak, míg a pluralisták szerint egymással versengő és nagyjából egyenrangú csoportok küzdelmében dől el a társadalom sorsa. *Hardi Péter* (1985) leírása szerint *Mills* a hatalmat állapotként és cselekvésként is értelmezi, figyelembe véve annak szándékolt és nem szándékolt következményeit egyaránt. Ez lényegesen különbözik a pluralista megközelítéstől, hiszen ott a látható döntéshozatali folyamatokra próbálnak koncentrálni, azt vizsgálva, hogy kik és milyen módon befolyásolták és hozták meg a döntéseket.

Talán nem véletlen, hogy a század közepén nagy népszerűségnek örvendő behaviorizmus a politológiában éppen a pluralizmushoz kapcsolódott. Főbb elméleti és módszertani támpontjait az empirikus vizsgálat, megfigyelés, az interszubjektív kapcsolatokra összpontosítás, a politikai jelenségek mikroszintű elemzése, szociológiai adatfelvételi apparátus használata, kvantitatív technikák, érdekmentesség alkotják. A pluralista felfogást liberális tradícióhoz kötöttsége nem tette alkalmatlanná a „demokratikus elitelméletek" néhány gondolatának befogadására. Fontos vonásuk bizonyos technokrata, technicista beállítottság. A hatalommal kapcsolatban az irányzat egyik fő képviselője, *H. D. Lasswell* úgy vélekedett, hogy ez az értékek által közvetített és értékekre vonatkozó *döntési* szituáció. Ez a szituáció interperszonális viszonyokkal írható le, és az élet bármely területén előfordulhat (l. *Paczolay Szabó,* 1984). *Dahl*nak az uralkodó elittel szemben támasztott legfőbb kifogása tehát az, hogy annak létezése nemcsak hogy bizonyíthatatlan, hanem cáfolhatatlan is: az elméletet védelmezők egy „végtelenített" regresszió alkalmazásával mindig rá tudnak mutatni újabb és újabb színfalak mögötti vezető csoportokra. A tudományosság kritériuma — és ebből *Dahl* nem enged — az empirikus verifikálhatóság. Ha fenn akarjuk tartani a kormányzó elitre vonatkozó hipotézisünket, konkrétan be kell mutatnunk a hatalomgyakorlás hatáskörét *(1);* az alávetettek és az elit eltérő prefenciáit — a preferenciák konfliktusa eleve feltétele a hatalom létezésének *(2);* igazolnunk kell, hogy a feltételezett elit valóban kisebbség *(3);* hogy a preferenciák konfliktusai során felmerülő politikai kérdésekben mindig az ő álláspontjuk győz, *(4)* s végül hogy az elit hatalmát nem demokratikus játékszabályokra alapozza *(5).*

Nem tekinthető a hipotézist igazoló bizonyítéknak egy-egy valódi befolyásoló csoport vagy személy megléte, ezek természetes velejárói a politikának. Egy vezető réteg potenciális ellenőrző képessége annak egysége híján nem aktualizálódhat, és az egységesülésre *Dahl* szerint sokkal kisebb az esély. Végül a társadalom jóval több olyan szegmensre tagolódik, amelyeknek önálló vezető rétegük lehet,

mint *Mills* feltételezi. *Dahl* is érzi ugyanakkor, hogy a javasolt teszt egyfelől túl gyenge, amennyiben az elit nemlétét mindig képes kimutatni, meglétét azonban — ha rosszul definiáltuk pl. a vizsgálandó csoportot — nem; másfelől túl erős, amennyiben látens preferenciakülönbségek esetében, amikor az elittel szemben indifferens magatartást tanúsítanak, szintén nem mutatja ki az elit létezését — az utóbbi probléma ellen a konkrét esetek vizsgálata védekezést jelenthet, ennek során az eredeti módszertani feltevés módosítható lenne. A felvázolt vizsgálati módszer — és hozzátehetjük: az empirikus igazolhatóság — lehetőségével szemben még mindig felvethető a *Dahl* által bírált prekoncepcionális hiba: melyek azok a fontos kérdések (key-issues), amelyek mindig az elit javára dőlnek el, és valóban szükséges-e minden egyes döntésnek az elit javára szólnia. *Dahl* ismét a konkrét esettanulmányok eredményeiben bízik, szerinte folyamatot kell vizsgálni, azaz az elit *kialakulását* és nem annak statikus metszetét. Ehhez csak annyit teszünk hozzá, hogy a pluralizmus koncepcionális alátámasztására szolgáló New Haven-i vizsgálat eredményeiből homlokegyenest ellenkező elméleti következtetéseket fogalmaztak meg, illetve számon kértek olyan teszteket is, amelyeket Dahl nem alkalmazott (*Bachrach—Baratz,* 1970). Ebben az esetben ugyanis az eredmények mások lettek volna. Mindez azonban nem jelent végső cáfolatot, és *Dahl* változatlanul fenntartja, hogy: „... van néhány olyan pont a véleményformálási folyamatban, ahol az egyik csoportot mint kezdeményezőt és vétójogot gyakorlót figyelhetjük meg, míg a többiek pusztán elfogadók. Ezeket a pontokat csak egy sor konkrét eset vizsgálatával tárhatjuk fel, ahol kulcsfontosságú döntéseket hoztak: adózási és kormányzati költségvetési, támogatási, jóléti programokkal kapcsolatos ügyekben, a katonapolitikában stb." (275.) *Dahl* szerint értelmeset a javasolt konkrét esetvizsgálat „gyógymódja" nélkül a manipulációról sem mondhatunk.

Ezek után nézzünk meg néhány modern eljárást, nem feledkezve el természetesen a hatalomról mint legfontosabb referenciapontunkról. *J. S. Mizruchi* (1990) az elitek kohéziójával foglalkozó cikkében világosan kimondja, hogy a hatalomgyakorlás egy elitcsoport részéről csak akkor képzelhető el, ha az elit egységesen cselekszik. Ezt természetesen nem kötelező kiindulópontnak sem elfogadni, az ezzel a lehetőséggel is számoló hatalomelméletekkel azonban itt nem foglalkozunk (annyit jegyzünk meg, hogy ebben az esetben két, de lényegében egy irányba mutató megoldás létezik: vagy eleve elvont hatalmi mechanizmusok után kutatunk, mint *Foucault,* amelyek nem köthetők uralkodó osztályhoz, vagy valamilyen uralkodó réteg vagy csoport objektív érdekeire hivatkozunk, amelyeket az adott hatalmi mechanizmusok szolgálnak, még ha a szóban forgó csoport ennek nincs is tudatában). *Mills* is utalt rá, hogy az egységes eliten belül a politikai rész hatalma csekélyebb, amivel persze saját álláspontjának koherenciáját gyengíti, viszont a feltevés alighanem reális — semmi okunk sincs kizárni az eliten belüli konfliktusok lehetőségét. Az egységes elit hipotézisének elfogadásához elég annyi, hogy ezek a konfliktusok feloldódnak, mielőtt ütne a szükséges cselekvés órája. Azt tudjuk, hogy a közvetítő, konfliktusfeloldó mechanizmusok *léte* még nem bizonyítéka a kohéziónak. Például egy képviselő választási támogatása különböző sze-

mélyek vagy csoportok részéről — jóllehet ez par excellence társadalmi cselekvés — rendkívül különböző motívumokból fakadhat, az induvidualista álláspont híveinek nagy örömére, akik ezek után a kohézió feltételéül az azonos motivációs vagy preferenciastruktúra létét is megszabhatják. Ennek kimutatása persze gyakorlatilag kivitelezhetetlen — ez azonban a hipotézis cáfolatához még kevés. A vita kereteit ezért többnyire néhány triviális motívum — haszonszerzés, hatalomvágy stb. — jelöli ki, s ezen belül kell az egységet kimutatni vagy cáfolni. A szokásos eljárás — mondjuk a gazdasági elit esetében — a hipotézis képviselői részéről a nagyobb vagy azonos nagyságú cégek egységének igazolása, míg a cáfolattal kísérletezők eltérő nagyságú vállalatokból kiindulva mutatják be diadalmasan az eltérő alapvető érdekeket.

Az egységes cselekvéssel azonban további problémák is vannak. A cselekvéseknek — vagy ezek sorozatának, a viselkedésnek — a hasonlóságát „okozhatja" ugyanis a hasonló strukturális helyzet, anélkül azonban, hogy a cselekvők ezt akarnák vagy egyáltalán viszonyban lennének egymással. Nagyon helyes, mondhatja erre az elitista, éppen erre van szükségünk, íme az objektív érdek, ami — idővel — akár tudatosulhat is. Csakhogy: amilyen mértékben az azonos pozíció azonos cselekvésre ösztönöz, olyan mértékben — éppen az azonosság miatt — versenyhelyzetet is teremt, ami a kohéziónak ellentmond. A gondolatmenet persze tetszés szerint folytatható: *ha* úgy adódik, a verseny helyett a veszteségtől való félelem a konformitást s ezáltal a kohéziót erősítheti, egyberánthatja a résztvevőket.

A kollektív cselekvés elméletei (l. *Olson,* 1982) más akadályait is fölsorolták az olyan nagyobb szervezetek, illetve mozgalmak megszerveződésének, pontosabban kooperatív cselekvésének, amelyek további kételyeket támaszthatnak az elit egységes cselekvésének feltevésével kapcsolatban. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az uralom fenntartását tekinthetjük annak a közjószágnak, amelynek élvezetében az egész elit részesedik. *Olson* terminológiájával ez a jószág az exkluzív közjavak közé tartozik, minthogy egy-egy újabb tag csatlakozása a fogyasztható jószág mennyiségét csökkenti (az uralom kiszélesedése következtében annak „élvezete" csökken, és az egy főre jutó „uralommennyiség" szintén). Az uralom fenntartásának komoly költségei vannak, következésképpen a potyautas-szindróma megjelenésével és terjedésével számolhatunk. Egyszerűbb ugyanis az elit hatalmából úgy részesedni, hogy annak fenntartásából nem veszem ki a részem (ha a hatalmat ráadásul — mint sokan erre hajlamosak — azonosítjuk a forrásaival, amelyek egy része nem is termelhető újra, akkor pedig kimondottan takarékoskodni érdemes velük arra az esetre, ha valaki egyeduralomra törne). Ez persze hosszú távon meghiúsítja az uralom gyakorlását, a közjószág termelését. Ha pedig létezik olyan tagja az elitnek, aki a szükséges költségeket egyedül is vállalná, mert a nyereség számára ezt legalábbis szubjektíve megtéríti, *Olson* alapján beszélhetnénk kollektív cselekvésről. Ha viszont találunk ilyen tagot, akkor az uralom természeténél fogva annak fogyasztása egyre exkluzívabb lesz, vagyis a diktatúrához jutunk. Ebben pedig a többieknek nyilvánvaló ellenérdekeltségük van, még akkor is, ha a dik-

tátor természetesen nem zárhatja ki teljesen az uralom gyakorlásából az „elit" többi tagját. De nyilvánvalóan abszurd lenne egy diktátorról azt feltételezni, hogy egyedül vállalja (egyelőre képzeljük el, hogy ez egyáltalán lehetséges) az uralom fenntartását, mintegy a többiek javára (is). Ebből viszont nem az következik, hogy a kollektív cselekvés logikája hibás, *mert* az uralom fenntartása nem közjószág, hanem az, hogy az elitelméletek logikája hibás, *mert* az uralom fenntartását kooperatív — ad absurdum altruista — cselekvés útján termelt közjószágnak fogják föl. Természetesen lehetnek olyan elitek, amelyek valamilyen ideológiai vagy értékrend alapján képesek erre, azonban az uralom természete miatt ez a lehetőség rendkívül ritkán válik valósággá.

Ha az egységes cselekvéssel nem tudunk dűlőre jutni, kínálkozik egy másik megoldás is: a hatalom mint cselekvés, versus cselekvésre való képesség később tárgyalandó különbségét kihasználva elégségesnek tűnik az egységes cselekvés lehetőségére, feltételeire rámutatni, meghagyva az aktuális hatalomgyakorlás kimutatását másoknak. Ezzel persze az argumentáció veszít bizonyító erejéből (ami nem jelenti azt, hogy ideológiai célokra nem lenne elég mozgósító ereje), de elvileg megadhatja az empirikus igazolás mérőszámait.

A csoportidentifikáció szubjektív vonatkozásait hangsúlyozó módszer (l. *Mills* 1. pontját) közös normarendszerekre, attitűdökre, viselkedési szabályokra, műveltségre hivatkozik, míg mások megpróbálnak „objektívebb" mérőszámokat konstruálni, pl. az interakció sűrűsége (a csoporton belüli interakciók számát osztva a lehetséges interakciók számával) (vö. *Micruchi* i. m.). Ennek a megközelítésnek előnye, hogy nem ragaszkodik az önkéntességhez és az érdekek a priori mérlegeléséhez. Az elitista elméletben az a feltételezés, hogy a kohézió növeli az elit hatalmát (azt akár képességként, akár tényleges cselekvésként határozzuk is meg), a cselekvésre való átváltástól függetlenül is állítható. Jóval kényelmesebb terepe az elemzésnek ezért az elit hatalmának további forrásait számba venni, s közéjük besorolni az egységet is. Ez esetben a hatalom definíciója voltaképpen fölöslegessé válik, illetve egész egyszerűen egyfajta ex post-kategória lesz, és valahogy úgy hangzik: a hatalom „egy arány, amely megadja, hogy mi történik egy bizonyos időperiódus során, amikor *A* csoport bizonyos forrásokat vesz igénybe *B* csoport befolyásolására, és erre *B* csoport más források *A*-nak történő átadásával reagál" (idézi: *Roy* 1981). Abban a kényelmes helyzetben vagyunk tehát, hogy a csoport nagyságát, a rendelkezésére álló anyagi és szimbolikus forrásait, a források mobilizációjának lehetőségeit vizsgálva megadhatjuk az adott csoport hatalomra jutásának esélyeit. Ceteris paribus, az egységesebb csoport nyilván jobb esélyekkel indul.

Maradva az egységesen cselekvő elit hipotézisénél, a legfontosabb kérdés természetesen mindig az, hogy mire is használja hatalmát ez az elit. *Mills*nél a világpolitika boszorkánykonyhájának legizgalmasabb döntéseit hozzák meg az elit tagjai, de ezenkívül a társadalom teljes spektrumát átfogja manipulatív hatalmuk.

A baloldali — régivágású — szerzők, erőt és muníciót merítve a *Gramsci*-féle hegemónia-terminusból, ezzel (is) magyarázzák a munkásság 20. századi nagy

botrányát, az elmaradt forradalmat. Az elit annyira sikeres ugyanis, hogy nemcsak az alávetettek prioritásait, egymáshoz való viszonyát változtathatja meg, hanem az alávetettek csoportstruktúráit is (*Barbalet,* 1991) — kell-e ennél nagyobb hatalom? Az, hogy eközben az alávetettek érdekei is nagymértékben figyelembe vétettek, többnyire elkerüli a helyenként „monomániás" szerzők figyelmét, ugyanis szembe kellene nézniük azzal a ténnyel, hogy az elit hatalmát hatalmának növelése érdekében korlátozza, ami nyilvánvaló képtelenség — marad a felkiáltójel, tények nélkül, illetve a hatalom konverziójának tétele (helyenként csak annyit találunk, hogy az uralkodó osztály hatalmának bizonyítéka az elnyomottak hatalmának hiánya). Máskülönben ez a konklúzió az objektív érdek fogalmát is — finoman szólva — megkérdőjelezi, hiszen az objektív érdek az a végső határ, ami alá egy igazi osztály nem adhatja, már csak azért sem, mert akkor az öntudattalanul fog hatni.

Összefoglalva eddigi gondolatmenetünk legfontosabb pontjait, a következőket állíthatjuk: az egységes cselekvés empirikus verifikálhatóságának nehézségeit belátva lemondhatunk a bizonyításról, megelégedve a cselekvés lehetőségének igazolásával és feltételeinek számbavételével, amelyek között a kohézió kiemelt helyen szerepel. A sort tovább is bővíthetjük, tetszés szerint, de a végső kérdést, hogy cselekszik-e ez az elit vagy sem, nem tudjuk megválaszolni, hacsak nem hivatkozunk arra, hogy bizonyos objektív érdekeknek megfelelően nem teheti meg, hogy ne cselekedjék, ekkor azonban ezeknek az érdekeknek a bizonyítása és leírása lesz a feladat, ahol is vigyázni kell arra, hogy a tényleges cselekvés meg ne cáfoljon bennünket, amivel persze a fogalom használhatatlanná válik. Nem járunk jobban akkor sem, ha a hatalommal az érdekek uralmának kudarcait próbáljuk megmagyarázni, hiszen ezzel éppen azt bizonyítjuk, hogy miért nem lehet egységes az adott elit vagy osztály.

A magyar ún. reformközgazdaságtan politikaelméleti — időnként rendkívül szubtilis — eredményei többnyire szintén a személyes vagy személytelen elithatalmat szokták megjelölni végső felelősként a reform kudarcaiért, s miközben zajlik a rendszerváltozás, az elmaradt, ám elvárt változások legnagyobb népszerűségnek örvendő magyarázata ugyancsak elitelméleti indíttatású. *Szalai Erzsébet* (1991) például a hatalom metamorfózisáról beszél, s maga a metafora is félreérthetetlenül sugallja a következtetést: a rendszerváltás lényegében elitváltás. Mások új klientúrától félnek, az állami tulajdon ismételten nem piacelvű újraelosztásától, a politika gyarmatosító szándékaitól. A hatalom a fent említett elemzésben ugyan weberi definíciót kap, ám ennek a tényleges magyarázatban semmi szerepe sincs. Az elit (mármint a tényleges, s nem az erre a szerepre tudásánál és morális tartásánál fogva úgymond predesztinált elit) hatalma valamilyen „alapon nyugszik", amit korábbi gondolatmenetünkben forrásnak neveztük. Ez az alap — a meglehetősen zavaróan idekevert legitimáció fogalmát is felhasználva — a külső támogatás, a belső információs monopólium és személyes kapcsolatrendszer, valamint az eredendően politikai indíttatású tulajdonelosztás valamilyen keveréke, s fenntartásának eszközét, valamint célját a redisztribúcióban találja meg. A cikk ugyan elitről

beszél, ám egyik fontos mondanivalója éppen az, hogy ez az elit nem egységes, vagyis inkább érdekcsoportok együttese — egymáshoz képest, s csak a társadalommal szemben lép föl egységes elitként —, amennyiben ez a föllépés az eddig elmondottak értelmében egyáltalán bizonyítható.

Sajnos elég kevesen veszik észre, hogy az elitelméleti kiindulópont gyakorlatilag kizárja annak lehetőségét, hogy bármiféle változást vehessünk észre az elitek uralmának jellegzetességeiben, a maximum, ami történik, az elitváltás, amit a morális érzék rezignáltan vesz tudomásul. Persze már a változás is lehet nagy eredmény. Ha nem akarjuk az osztályharc tételét fenntartani, akkor pedig egyenesen kénytelen vagyunk valamilyen dinamikát feltalálni, ha mást nem, legalább a generációs változás okozta konfliktusokat. Ezt például *Mills* nem veszi figyelembe, *Pareto* a rókák és oroszlánok megejtő történetével illusztrálja, a magyar közgazdászok a szűkös erőforrások megnyugtató korlátaira hivatkoznak (amelyek előbb-utóbb kikényszerítik a változást). A lényeg azonban marad: bármilyen konfliktusokba is keveredjenek az eliten belüli érdekcsoportok, a döntő pillanatban és a döntő kérdésekben egységesen lépnek föl. Ennek bizonyíthatóságáról már bőven volt szó, ezért az elemzés végén már csak egyetlen további — és a hatalom szempontjából döntő — problémára szeretnénk a figyelmet felhívni.

Lakonikus tömörséggel fogalmazva: milyen hatalom az, amely az elit egységét biztosítja? Ha az elit hatalmának meghatározásához az egységes cselekvést használtuk, akkor az egységes cselekvés kikényszerítésének hatalmával kell elszámolnunk, ami viszont vagy valamilyen objektív hatalmi mechanizmussal lehetséges, ezzel viszont kilépünk a választott fogalmi keretből és — többnyire bevallatlanul — illetéktelen segítséget veszünk igénybe, a hatalom egy másik definíciójához nyúlunk, vagy pedig ragaszkodunk az eredeti definícióhoz, s akkor újabb és újabb, egyre szűkülő köröket találunk az eliten belül, amelyeknek hatalmuk van a többi felett, egészen egyetlen személyig, amivel pedig a diktatúrát bizonyítottuk. Ha eleve az objektív érdekeket választjuk, amelyeknek az a tulajdonságuk, hogy az elit egységét akkor is kikényszerítik, ha annak az esetleg nem tetszene, vagyis ha akarna, sem lehetne más, mint elit, akkor természetesen már nem az elit hatalmáról van szó, hanem olyan hatalmi mechanizmusok uralmáról, amelynek mindenki alá van vetve, s amelyekkel egy másik tanulmányban foglalkozunk, de ezt a felfogást elitelméletnek már nehezen lehetne nevezni.

IRODALOM

Bachrach, P.–Baratz, M. S. (1970): Power and Poverty — Theory and Practice, New York

Barbalet, J. M. (1991): Power and Group Processes. = Sociological Inquiry, 61/3. 314–326.

Dahl, R. A. (1968): A Critique of the Ruling Elite Model. In: Readings in Modern Political Analysis. New Yersey

Hardi P. (1985): Pluralizmus — az amerikai változat. In: Pluralizmus (szerk. *Bayer–Hardi*). Kossuth, Budapest

Mills, C. W. (1963): The Structure of Power in American Society. In: Power, Politics and People. London
Mizruchi, M. S. (1990): Cohesion, Structural Equivalence and Similarity of Behavior. An Approach to the Study of Corporate Political Power. = Sociological Theory, 8/1. 16–33.
Olson, M. (1982): A kollektív cselekvés logikája. = Szociológiai Füzetek, 29.
Orthmayr I. (1990): Osztálytudat és kollektív cselekvés. = Világosság, 1990/11.
Paczolay P.–Szabó M. (1984): A politikaelmélet rövid története. Kossuth, Budapest
Parsons, T. (1957): The Distribution of Power in Americal Society. = World Politics, 1957/10.
Poulantzas, N. (1986): Class Power. In: Power (szerk. *S. Lukes*). Oxford
Roy, W. G. (1981): The Vesting of Interests and the Determinants of Political Power: Size, Network Structure and Mobilization of American Industries. = American Journal of Sociology, 86/6. 1886–1905.
Szalai E. (1991): A hatalom metamorfózisa? = Valóság, 1991/6. 3–26.

BALÁZS, ZOLTÁN

AUTHORITY AND ELITE THEORIES

Summary

The paper analyses the interpretation of authority by elite theories and attempts to unfold the interrelationships between explanations given about the phenomenon of authority. It reaches essentially two conclusions. If such an interpretation is attributed to authority according to which it is some kind of relationship, intended action, actually exercised authority, deliberate subordination, etc., which is quite a widespread and trivial interpretation, then authority has no place in the elite theories, as the exercise of authority by one group (class, elite) can be justified methodologically with difficulty, and empirically only ambiguously. All the conditions and motivations which help to prove it, remain on the level of hypothesis and are unable to identify actual exercise of authority. Moreover, in many cases they can have just centrifugal effects, destroying the group, or they can be interpreted in this manner as well.

In case the elite theories insist on the concept of authority, usually there is only one escape route remaining open to them, namely to define authority as such an abstract mechanism which has nothing to do with the actual situations of authority, because it exists independently of them, in short it "dominates" even over the life. The rule of authority—if one can say so—however, is not the same as the rule of the elite, which means, that the theory of elite eliminates itself with this definition.

TAGÁNYI ZOLTÁN

CSAJANOV ÉS AZ ANTROPOLÓGIA
(A családi gazdálkodás és az egyszerűbb szövetkezetek Csajanov agrár-közgazdaságtanában és az összehasonlító etnológiai kutatások)

A Csajanov-kutatások aktualitása

Csajanov a Tyimirjazev Mezőgazdasági Akadémia elődjén tanított, és munkásságának jelentősebb része a NEP korszak 20-as éveire esett. Ekkor, az 1917-es forradalom után a volt Szovjetunióban az agrárstruktúra differenciálódása megállt — az agrárreform következtében — és ezzel együtt a közepes paraszti birtoktestek váltak uralkodóvá. Elmélete a közepes paraszti birtoktest előnyösnek ítélt jegyein és vonásain alapult. Ezen túlmenően — szerinte — a paraszti termelés önellátó jellegű, és minden paraszt annyit fogyaszt, amennyit megtermel. További elképzelései szerint a munkaerővel, eszközökkel, inventáriummal, igavonó s haszonállatokkal való ellátottság területén minden egyes paraszti termelő önellátó, vagyis független. A NEP korszakában sem a földbérlet, az iga és a föld fejében való ledolgozás, sem a mezőgazdasági bérmunkásként való elszegődés vagy annak felfogadása és alkalmazása nem volt általános.

Csajanov elképzelései rendkívül *népszerűek* voltak a 70-es és a 80-as évek nyugati agrárszociológiájában, ami nemcsak annak tudható be, hogy a 20-as években Nyugat-Európában többször megfordult, tanulmányokat folytatva (l. például a ,,bécsi iskola'' tanulmányozását és propagálását), hanem annak is, hogy a paraszti termelési mód alapját az önellátó, autark-jellegű, de jobbára családi paraszti üzem képezi. Az amerikai demokrácia jelszavai közt olyan deklarációkat találhatunk, miszerint ennek alapvető jegyei a vagyonbiztonság, vállalkozói szabadság, valamint ennek eredményeként a profit feletti szabad rendelkezés. Ebben az ideológiai rendszerben mint vagyoni típus alapvető szerepet játszik a családi farmerüzem, amit egykor az USA-ban is propagáltak.

Csajanov agrárelméletének rendszerében sommásan jelezni kívánjuk a szövetkezésre vonatkozó elképzeléseit is. A 19. század végétől és a 20. század elejétől kezdve a nyugat-európai mezőgazdaságban egyre nagyobb méretekben bontakozott ki az önkéntesség elvén alapuló szövetkezés: a hitel és értékesítési szövetkezetek. Ezek a szövetkezés egyszerűbb formái, de ugyanakkor ide tartoznak még például a paraszti közösségi munkakooperációk vagy oroszul az: ,,artyelek''. *Csajanov* elképzelései szerint a szövetkezési formáknak az egyszerűbb és átmeneti fajtáktól kell vezetniük a kolhozjellegű horizontális integrációhoz a korábbiak egyide-

jű fennléte mellett. Ez utóbbival szemben a felvásárlási és így a kontraktációs vertikális mezőgazdasági integráció propagátora volt a szövetkezés esetében. Addig, amíg az átmeneti szövetkezeti formák voltak általánosak, addig *Csajanov* vezető szerepet játszó agrárteoretikus volt. Viszont mikor *Sztálin* hozzálátott a horizontális, teljes és általános kolhozosításhoz, akkor *Csajanov*ot Szibériába, Alma Atába száműzte, és az ottani Statisztikai Hivatalban tevékenykedett. A 80-as évek szovjet híradásai alapján 1939-ben *Sztálin* koncepciós perbe fogta, ennek ítélete alapján golyó általi halálra ítélték.

A sokáig tartó, *Csajanov*ról való hallgatás csendje a 70-es években tört meg, azonban ezen kezdeti elemzések alapján ekkor e szerzőknek úgy kellett nyilatkozniuk róla mint a kispolgári torzítások ideológusáról, amely egészen 1987-ben bekövetkezett teljes rehabilitációjáig tartott. Ez részint annak is a következménye, hogy a horizontális integrációval szemben a háztáji termelést serkentő tendencia, a háztáji vertikum népszerűsége a 80-as évek végén a szovjet mezőgazdaságban is növekedett a szerződéses háztáji termelés propagálásával egyetemben. A háztáji vertikum elismerésével vált ismét nyilvánvalóvá, hogy a mezőgazdaságnak mindig lesznek olyan ágazatai, ahol a mezőgazdasági kistermelés fog dominálni (l. például a zöldség- és gyümölcstermelést, valamint az állattartást). Ezen intenzív kultúrák termelése mindig a családi üzem keretei között lehetséges, és csak ennek keretében rentábilis e tevékenység. *Csajanov* óvott attól, hogy a nagyüzemi mezőgazdasági termelést úgy kezeljük, mint az iparit, ugyanis a mezőgazdasági nagyüzemi formák léte ellenére a szezonalitás tényezője fennmarad, és úgy vélte: ez hatással van és lesz a mezőgazdasági termelésre. *Csajanov* tanainak a 80-as évek végétől kezdődő népszerűsége azzal is magyarázható, hogy az akkori Szovjetunióban szövetkezeti és egyszerűbb szövetkezeti fajtákon túl olyanok is megfigyelhetők, melyek korábban a volt kelet-európai szocialista országokban is léteztek (l. Lengyelország vagy az egykori Jugoszlávia esetét).

Csajanov elméletének filozófiai és társadalomtörténeti alapjai

Csajanov elmélete az 1917-es forradalom után született, azonban az orosz falura vonatkozó elképzeléseiben a társadalomtörténeti intézmények maradványai és nyomai ugyancsak visszatükröződtek. Még az 1920-as évekig is tapasztalhatók voltak az agrárkapitalizmus maradványai az orosz falun. A kapitalizálódó orosz falun, a majorsági nagybirtokon a manufakturális szeszfőzés, cukorgyártás vagy pedig téglaégetés folyt, és ezen manufaktúrák számára a nagybirtokos kis parcella biztosítása fejében végzett robot (vagy oroszul „barscsizna'') révén juthatott olcsó paraszti munkaerőhöz. A majorságon túl a parasztság köreiben is kialakulhattak a kapitalisztikus jellegű fejlődési tendenciák. A parasztság soraiban is bekövetkezett a vagyoni, birtoklási differenciálódás. A középparaszt figurája mellett világosan elkülönültek a vagyonos parasztok és a zsellérek. A vagyonosabb, később kuláknak nevezett elemek eszközökkel és igásállattal megfelelően el voltak látva, de ugyan-

akkor munkaerőhiányban szenvedtek. Ennek kiküszöbölése érdekében a bérleti parcellát biztosítottak igával egyetemben a zsellérek (oroszul a „batrak'') számára, akik ezen földparcellát és igás munkaszolgáltatást a ledolgozás, az „otrobotka'' formájában viszonozták és egyenlítették ki a vagyonosabb parasztok, vagyis a „kulákok'' számára. Ezen a bérleti ledolgozás és igauzsora-forma a késő feudális–kora kapitalisztikus jellegű függési viszonyt (oroszul szólva a „kabala'-i függést) hozta magával. Majd még a hagyományos munkakooperációkat és a kölcsönös segítség intézménye kalákamunkáját is saját gazdasága megművelésére sajátította ki az orosz falun ez a vagyonosabb elem. Viszont a zsellérek (az ún. „batrak'-ok) esetében láthatjuk: igyekeznek a földet intenzíven megművelni, ha pedig nem tudtak a városba áttelepedni vagy migrálni, akkor a kisparcellás mezőgazdasági tevékenység mellett a téli holtszezonban kisegítő és járulékos házi, kézműipari termeléssel („kusztar'-ipar űzésével) foglalkozhattak. A kisparcellás mezőgazdaság és a háziipari tevékenység egyidejű megléte mellett a faluról való elvándorlás, az „othodnicsesztvo'' amiatt is eredménytelen volt, mert a fejadózás következtében a fennmaradó és még létező faluközösség megakadályozta tagjai kiválását és a városba való migrációját, hogy az elvándorlók ne vonják ki magukat a közösségi adózás terhei alól.

A faluközösség kérdése *Csajanov*nál filozófiai jellegű megfontolásokig is elvezet bennünket. A zárt faluközösségi rendszert a sztolipini földreform ún. agrárbonapartizmusa is igyekezett felbomlasztani. Ennek fenntartása következtében mindenki ugyanúgy volt kénytelen gazdálkodni, mint határbeli szomszédja, és senki sem tudta önállóan saját maga eszközeivel modernizálni gazdasága termelését. A sztolipini földreform hatásaként egyesek kísérletet tettek a tanyára (az „otrub'-ra) való kitelepedésre, ahol birtokaik tagosítatlan parcelláit összevonhatták, főleg a vagyonosabb, vagyis kulák jellegű elemek. A tanyára való végleges kitelepedés annak következtében is lehetetlen volt, mert ezt a zselléri elemek megakadályozták, mivel ha ez bekövetkezett: részes bérleti parcellához és bérmunkalehetőségekhez nem juthattak hozzá, a továbbiakban megélhetési alap nélkül Szibériába kívánták kiköltöztetni őket. Mindezen kísérletek, vagyis a tanyák vagy „otrub'-ok kialakítására történt törekvések ellenére az újraosztásos faluközösségek 1917-ig ugyancsak fennmaradtak. Így nemcsak e korszakig, hanem *Csajanov* tevékenysége idejében is az újraosztásos faluközösségek léteztek a volt Szovjetunióban a 20-as években.

Az említett paraszti, újraosztásos faluközösségeken túl a nagycsaládi szervezeti struktúra („bolsaszemejnaja obscsina'') hatásának nyomai is jól kimutathatók *Csajanov* rendszerében. Ugyanis amikor azt bizonyítja, hogy a család tagjai számának növekedésével együtt a birtokolt és művelt föld nagysága is növekedett, nem más, mint egy bizonyos családnagyság elérése utáni osztozkodás, amit a hagyományos faluközösségek paraszti nagycsaládjai esetében is láthatunk. Szintén a nagycsaládi szervezettel hozható kapcsolatba a kölcsönös kalákamunkálat, amit az orosz irodalom az egyszerű, „artyel'-szerű munkatársulás formájában és neve alatt tart számon. E kölcsönös segítségi, kalákamunkák képezték az egyszerűbb

szövetkezti fajták és formák alapját *Csajanov*nak a szövetkezésre vonatkozó elképzeléseiben.

A fenntebbieket azért is említettük, mert *Csajanov*val szemben olyan vádakat emeltek, miszerint neonarodnyik gondolkodó lett volna, talán nem is alaptalanul. Közismert például a *Lenin* és *Plehanov* közötti vita, miszerint a faluközösség milyen szerepet fog játszani az eljövendő szocialista parasztság életében, melynek múltja maradványait ők is az orosz „mir"-ben látták a falun. Hasonló dilemmák *Csajanov*nál is jelentkeztek, aki nemcsak az agrárközgazdaságtan művelője, de szépíró is volt. Az ő tollából származik a *Bátyám, Alekszej utazása a paraszti utópia országába* című, *Ivan Kremnev* álnév alatt írott írás. Ez lényegében Montesquieu-t idéző útileírás, és e műben a faluközösség utópisztikus képében adja meg az eljövendő parasztság társadalmi és gazdasági berendezkedésének intézményeit, többek között hivatkozva *Hercen*re is. Ezen írása alapján az eljövendő rend alapjának a *faluközösségnek* kell lennie és amelynek keretében a paraszti munkaközösségek egy további formája, a kölcsönös segítségi munkakalákák és munkakooperációk is kialakulnak. Ez az említett kooperációs elv *Csajanov*nál *Kropotkin*tól származik. Már jeleztük, hogy még a 70-es és a későbbi évek kutatói kénytelenek voltak *Csajanov*ot kispolgári neonarodnyik gondolkodónak titulálni. Említett esszéjéből kitűnik, hogy *Csajanov* az orosz utópisztikus szocializmus hagyományainak megfelelően az eljövendő társadalmi rendet a faluközösség fenntartásában, annak formájában képzelte el. Ez a gondolat jelenik meg a III. világ országaiban a nem kapitalisztikus társadalmi berendezkedést hirdető tanokban is, amelyek az egykori törzsi társadalmak jövője kialakításában az állami dominancia mellett a törzsi keretekből visszamaradt faluközösségek fenntartásában látják, és úgy vélik, hogy a kezdeti szövetkezeti formák is ezen hagyományos intézmények maradványain, azok átmentése révén alakíthatók ki.

Csajanov agrárelméletének alapvető elemei

Csajanov elképzelései között olyan intézmények utóélete, mint a faluközösség vagy pedig a paraszti nagycsaládi szervezet, annak maradványai ugyancsak kimutathatók. Ezen tendenciák jelentkezése nem volt véletlen tanaiban, ugyanis a kora kapitalisztikus fejlődési tendenciákkal együtt a NEP korszakának rendkívül sok olyan gazdasági eleme volt, ami a naturalizációra emlékeztetett. A földbérlet, az igauzsorának ledolgozással való kiegyenlítése, valamint a mezőgazdasági bérmunkásként való elszegődés jelenségei egy időre visszaszorulóban voltak. Az 1917-es év utáni időszakban, a földreform következtében az agrárstruktúrában sajátos változások és átalakulások következtek be. Elsősorban a kapitalista viszonyok egyik általános jegyét és tendenciáját, a társadalmi és birtokdifferenciálódást ellentételezendő, majd pedig a birtokstruktúra elaprózódását megakadályozandó vezették be a földreformot. Ennek eredményeként a zsellérek, valamint a kulákgazdaságok száma is csökkent. A NEP korszakának agrárpolitikája elsősorban a köze-

pes paraszti gazdaságokra és birtoktestekre igyekezett alapozni a maga agrárstratégiáját. A reform következményei *Lenin* elképzeléseivel is egybevágtak, miszerin a falusi ‚kizsákmányolók'', a kulákok szerepét és súlyát csökkenteni kell gazdasági hatalmuk egyidejű korlátozásával; de ezzel egy időben a zsellérek száma is zsugorodott a földosztás révén. Ekkoriban a mazőgazdaság legfontosabb figurája a középparaszt, aki — *Lenin* szerint — egyaránt kizsákmányolt és kizsákmányoló, kizsákmányolói szerepét korlátozva az új viszonyok kialakításakor bázist jelenthet.

Csajanov a 20-as évek, a NEP korszak agrárteoretikusa volt, és az akkori általános — és említett — tendenciáknak megfelelően mindent a középparasztra tett fel. Szeme előtt egy olyan vízió lebegett, hogy a külső világtól és piactól függetlenül, a faluközösség keretében gazdálkodik az önellátó, családi birtokkal rendelkező középparaszt. E paraszti gazdaság önellátói jellege olyan, hogy nemcsak független a piactól, hanem az eszközök, igával, valamint munkaerővel való ellátottság területén teljesen autark, vagyis független. Az ilyen paraszti üzem eszközökkel megfelelően ellátott. Annak következtében pedig, hogy a piactól is teljesen független, a bérmunkaerőre sincs ráutalva. A faluközösség keretein belül gazdálkodó önellátó középparaszt figurája és jelensége tette lehetővé az ún. paraszti termelési mód elméletének kidolgozását *Csajanov* nyugati interpretátorai, például a *Theodor Shanin*nal együtt dolgozó *Mark Harrison* révén is.

A középparaszt a piactól teljesen független önellátó gazdálkodást folytat, így ennek következtében csak annyit termel, amennyi igényei kielégítése számára szükséges. Nála is megjelenik a közgazdaságtani elméleteknek megfelelően a termelés és fogyasztás közötti egyensúly („equilibrium''). E gazdasági rendszer következményeként a paraszti családban minden az önkizsigerelő munkát megkövetelő termelésnek van alávetve, és így a paraszti család prokreatív funkciói is. A paraszti család tagjai számának növekedésével a művelt és birtokolt földbirtok nagysága is növekszik, viszont ennek számának csökkenésével együtt zsugorodik össze a birtokolt és művelt földterület nagysága is. *Csajanov* elképzelései szerint amikor a paraszti birtok és család egy bizonyos nagyságot elér, akkor a nagycsaládi rendszer követelményeinek megfelelően az osztozkodás következik be. Az említett, nukleáris egységekre való lebomlás után ismét beindul az akkumuláció folyamata, ami ismét a nagycsaládhoz vezet („bolsaszemejnaja obscsina''). A nyugati kutatók szerint ez képezi a híres csajanovi *családciklikusság* elvének alapját.

Nagyjából ezen szerkezeti elemek segítségével jellemezhetjük sommásan *Csajanov*nak a paraszti termelési módra vonatkozó elképzeléseit. Ez az önellátó faluközösség, valamint a paraszti család munkaszervezete keretében élt és dolgozott a NEP-korszak egy szakaszában. Azonban a *Csajanov* által elképzelt gazdasági naturalizáció nem sokáig maradt fenn. Az ún. „hadikommunizmus'' időszakában maga a szovjethatalom igyekezett a belső piaci viszonyokat kialakítani, vagyis azt elérni, hogy a városok ellátása érdekében a parasztság mezőgazdasági termékfelesleget tudjon termelni. Ennek érdekében — valamint az esetleges további birtokdifferenciálódást elkerülendő — a progresszív beadási, majd a szerződéses s kont-

raktációs kihelyezéses rendszert igyekezett megvalósítani. Ez leginkább a vagyonosabb gazdákat, a kulákokat érintette érzékenyen — ugyanakkor kevésbé sújtotta a középgazdákat —, viszont a szegény, zsellér jellegű elemek gyarapodását ily módon igyekezett elősegíteni.

A feltételezett paraszti termelési mód, a piactól való teljes függetlenség feltételezése ellenére, a NEP, a hadikommunizmus beavatkozásai következtében a társadalmi differenciálódás jelenségei figyelhetők meg. A piaci viszonyok újraszületése egyértelmű volt, ekkor is és a későbbiekben is *Csajanov* ezt képtelen volt nem figyelmen kívül hagyni. A piaci viszonyok újraéledése következtében a városokat övező közvetlen határos településeken, falvakban a mezőgazdasági termékek árai magasabbak, majd a központi várostól távolodva nemcsak a kínálati árak alacsonyabbak, hanem a művelés intenzitása is csökken. A piaci viszonyok újraéledésével egy újfajta társadalmi differenciálódás kezdődött. Voltak olyan szegényparasztok, akik noha magasabb bérért ugyan, mint korábban, de kénytelenek voltak mezőgazdasági szezonális bérmunkára elszegődni, viszont megjelentek és kialakultak ismételten olyan nagyobb parasztgazdaságok is, melyek kénytelenek voltak bérmunkást foglalkoztatni. Az eszközzel és igásállattal való ellátottságban is a birtokkategóriáknak megfelelően társadalmi rétegződésbeli különbségek alakultak ki. Ezen vagyoni különbségeket kiküszöbölendő a szegényebb, iga és inventárium nélküli parasztok mostmár nem folyamodtak földbérlethez és az igauzsora igénybevételéhez, hanem eszközzel és igásállattal való ellátásuk érdekében egyszerűbb szövetkezeti fajtákba, a kommunákon túl „toz"-okba és „artyel" jellegű munkatársulásokba tömörültek.

Csajanov elképzeléseiben egy autark, piaci viszonyoktól független, a faluközösség és a paraszti család szervezetében és keretében termelő középparasztra alapozott paraszti termelési mód hipotézise és víziója alakult ki. Ez az autark és a piaci viszonyoktól mentes paraszti termelési és gazdálkodási mód a nyugati elemzők szerint is felbomlott. Az agrárszervezet és viszonyok ilyen változása kapcsán *Csajanov*nak állást kellett foglalnia a szövetkezeti gazdálkodás kérdésében is. *Csajanov* elsősorban az egyszerűbb szövetkezeti fajtákat, a hitel- és értékesítési szövetkezeteket propagálta, hirdetve a szövetkezés fokozatosságának és az önkéntességnek az elvét, propagálva az „ad hoc"-jellegű munkakalákákat, kooperációkat, vagyis a régi orosz „artyel"-t. A kolhozmozgalom beindítása idején arra hívta fel a figyelmet, hogy nem lehet mindent egyértelműen a kolhozra, a horizontális integrációra feltenni. *Csajanov* arra figyelmeztetett, hogy a horizontális integráció egyoldalú alkalmazása veszélyekkel jár együtt, hangsúlyozva, hogy a mezőgazdasági termelésnek mindig lesznek olyan ágazatai, ahol a kihelyezéses, szerződéses, kontraktációs vertikum és a családi üzem szervezete keretében lehetséges és rentábilis a termelés. Már akkor is jelezte, hogy a gyümölcstermelés, kertészeti kultúrák, valamint az állattartás esetében csak ezen szervezeti forma keretében lehetséges és kifizetődő a termelés. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a kolhoz és a horizontális integráció, az egyes kultúrák művelése esetében a kolhoz és a horizontális integráció kialakításakor az optimális és a kedvező üzemfajták nagyságá-

nak mértéke eltérő és különböző. Munkásságának későbbi korszakában arra is utalt, hogy a mezőgazdasági termelés soha sem fog teljesen az ipari termeléshez hasonulni, elsősorban szezonális jellege miatt.

Csajanov elképzelései mai napig tartó aktualitásának oka, hogy a fokozatos és önkéntes szövetkezés elvét hirdette. Az értékesítési és hitelszövetkezeteken túl — elsősorban a régi orosz hagyományok, munkatársulások vagy „artyelek'' hagyományaihoz visszatérve — olyan „ad hoc''-jellegű eszköz- és géptársulásokat propagált, mint amilyenek manapság például a német géphasználati körök: „Maschinenring''-ek, vagy pedig a francia „CUMA''. Ez azért is fontos mozzanat, mert a lengyel és a jugoszláv mezőgazdaságban ilyen egyszerűbb szövetkezési formákat és megoldásokat találhattunk a 60-as és 70-es években. Tanainak további aktualitását az képezte, hogy bizonyos mezőgazdasági ágazatokban — kihelyezéses rendszerben — szerződéses formában a családi munkaszervezet keretében rentábilisak és kifizetődőek a mezőgazdasági termelés egyes ágazatai. Ez volt például a 60-as évek végétől kialakított magyar típusú háztáji-vertikum, mely modell követésére és elterjesztésére később a 80-as években voltak kísérletek az egykori Szovjetunióban is.

A törzsi szocializmus és a mezőgazdaság modernizációja

Csajanov elmélete kapcsán láthattuk, hogy milyen társadalmi szervezetek keretében képzelte el a mezőgazdasági termelést (a faluközösséget és a családot). Hasonló kérdések és ideológiai problémák a harmadik világ országai agrárstratégiáiban is láthatók. Itt a nem kapitalisa jellegű fejlődés ideológiája dekralásakor a modernizáció olyan jellegű elképzeléseire akadhatunk, ami *Csajanov* elméletében is kimutatható. A harmadik világ dekolonializált országai a nem kapitalista fejlődési útra téréskor két modell közül választhattak. Voltak olyan országok, melyek a mezőgazdasági termelés modernizációjánál a szovjet modellt, a kolhozt választották, de az átmeneti formák között léteznek olyan megoldások is, amelyek a szövetkezések egyszerűbb és önkéntes formáinak a bevezetésével igyekeztek a mazőgazdasági termelést újjászervezni. *Csajanov* szövetkezeti modellje lényegében egy nem kapitalista utas fejlődés korai változata, és ez van elterjedőben a harmadik világ dekolonializált, a korábbiakban törzsi rendszerű társadalmaiban és országaiban. E modellnek van egy olyan motívuma, ami *Csajanov* esetében is kimutatható: az orosz utópisztikus szocializmus gondolatainak hatása. A dekolonializált, nem kapitalista fejlődést választó országokban a faluközösségi szerveződési elv és a törzsiség gondolata, az ún. „tribalizmus'' hirdetése még nemrégen is megfigyelhető volt ezen országok ideológiájában. Az utópiák lényege az, hogy az eljövendő nem kapitalista jellegű társadalmi rend azonos lesz az egykori törzsi faluközösség szervezetével. A „tribalizmus'' elvének megfelelően például a parlamenti rendszert és ennek gyűléseit úgy képzelik el, mint egykor a faluközösségi öregek tanácskozásait.

A mezőgazdasági termelésnek az egyszerűbb, az értékesítési és hitelszövetkezetek segítségével történő modernizációja esetében e szervezetekben a faluközösségi és a törzsi elit igyekszik központi és vezető helyét itt is megőrizni, elfoglalva a kulcsfontosságú pozíciókat. Amikor például a munkakooperációkat és a kölcsönös segítségen alapuló kalákamunkákra támaszkodó „ad hoc"-jellegű társulásokat propagálják, akkor ezeket is igyekszik a törzsi és faluközösségi vezető elit a saját maga érdekeinek és céljainak megfelelően kihasználni. A törzsi és így az etnikai hagyományok továbbélésének jelenségét példázandó említhetjük a szovjet *Orleanyszakaj* híradását, miszerint Indiában az egyszerűbb szövetkezeti fajtákat úgy alakították ki egyes helyeken, hogy az azonos kaszthoz tartozók szerveztek közös szövetkezeteket. Ezen hagyományokat illusztrálandó említhetjük, hogy ott, ahol a szövetkezetek magasabb formáit, a termelőszövetkezeteket alakították ki (például Tanzániában és Ugandában), az ún. „ujumaa village"-ben a termelői szervezetet a nagycsaládi és a faluközösségi társadalmi intézmények alapján hozták létre.

Az említett ugandai és tanzániai „ujumaa village"-ben a művelt föld egy része közös, más része pedig egyéni művelés alatt állott. A szintén paternalisztikus latin-amerikai viszonyok közepette az ottani szövetkezetek, illetve a mexikói, „ejidos"-ok szervezete szintén hasonló volt. E térségben az akkori nyugatnémet és holland kormányzati szervek az ún. *Cebemo project* révén Brazíliában is ilyen egyszerűbb szövetkezeti formákat alakítottak ki, a hagyományos latin-amerikai agrárszervezetre, a „latifundis"-ra és a „minifundis"-ra támaszkodva. Ezen hagyományos latin-amerikai üzemszervezet, a „manifundia" és „latifundia" együttes és párhuzamos léte kimutatható Kubában is. A Latin-Amerikában jelentkező szövetkezeti megoldási formák elsősorban a kisárutermelők társulásai voltak — a latifundialistákat ebből kizárva — annak érdekében, hogy kis gazdaságaikat modernizálni tudják.

A *Cebemo* fejlesztési terv a falun létező informális szervezetekre támaszkodva igyekezett bizonyos formális szervezeteket kialakítani a mezőgazdasági termelésnek a piaci áruforgalomba való bevonása céljából. Ezek kialakítása érdekében olyan informális családi, háztartási és faluközösségi kapcsolatokat vettek igénybe, melyek részint életre hívták a mezőgazdaságot modernizáló intézményeket, a piaci értékesítés szervezeteit vagy akár mezőgazdasági alapanyagokat feldolgozó üzemeket is.

A harmadik világ országaiban, ahol elsősorban önellátói kistermelők élnek, külön kérdés a mezőgazdasági kistermelés szubvencionálása és támogatása annak céljából, hogy ezek piacozói termelőkké alakuljanak át. Itt is adott a csábítás, hogy elsősorban a közepes gazdát vagy farmert támogassák, azonban a Világbank szakemberei arra figyelmeztettek, hogy e réteg támogatása esetében a mezőgazdasági termelés volumene vissza fog esni, a termékek árai nőnek és csökkeni fog a mezőgazdasági javak iránti fizetőképes kereslet.

A harmadik világ országaiban ugyanolyan ideológiai és szervezeti elemek (kalákaszerű munkatársulások) szerepelnek, mint *Csajanov* egykori elgondolásaiban. Itt viszont egy tényre kell felhívni a figyelmet. A cári Oroszországban nagy ha-

gyományai voltak az ún. „pozemelnüje statisztyika"-áknak, melyeket *Lenin* is ugyancsak használt, és *Csajanov* is lényegében e módszer segítségével dolgozta ki elméletét. A harmadik világ dekolonializált országaiban ilyen források nem találhatók, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy a brit koloniális adminisztráció is ilyen statisztikákat készített az adózás nyilvántartása érdekében.

A fejlődő országokban a faluközösség más értelemben és formában jelentkezik, mint az egykori európai parasztság történetében. Ez elsősorban annak a következménye, hogy az égetéses és parlagváltós földművelési rendszer léte következtében ezen országokban manapság is az elszórt tanyás jellegű települések dominálnak az őserdők területén. Az erdők irtása és a tanyás gazdaságok kialakítása az elszegényedők körében terjedt el, az így kialakított új gazdaságok, valamint a törzsi parlagváltó, égetéses művelési rendszer létezése következményeként a világ őserdőállománya csökkenőben és pusztulóban van. A világon 900 millió hektár őserdő található, azonban ebből évente 7 millió hektár fogy. *Guggenheim* és *Spear* is arról tudósítanak, hogy az őserdők területe az agrárexplózió következtében csökken.

Az állami beavatkozás előtti korszak hagyományos intézményeinek rendszere

Az ún. nem kapitalista fejlődésű országok esetében egy időben az agrárstruktúrába történő állami beavatkozással a régi és hagyományos múlt társadalmi intézményi rendszer maradványainak a léte ugyancsak kimutatható. Itt is létezett egy olyan stratégia, hogy a hagyományos intézményeken túl a gyarmati időből visszamaradt, egészségtelen és differenciált birtokstruktúrát szabályozták például a zsellér jellegű napszámos elemeket földhöz juttatva. A birtokolt eszközök és igavonó állatokkal való ellátottságbeli differenciálódást is az egyszerűbb kooperációs, hitel- és értékesítési szövetkezetek alapítása eszközével kívánták kiküszöbölni. A továbbiakban az „ad hoc"-jellegű munkakalákák formájában használhatták az egyes mezőgazdasági gépeket, illetve eszközöket, melyeket nem mindenki volt képes beszerezni és megvásárolni.

Ugyanazon fejlődési folyamatok, melyeket Oroszországban *Csajanov* idejében megfigyelhetők voltak, jelenleg a harmadik világ esetében is kimutathatók. Az előrehaladott falusi társadalmi differenciálódás következtében kialakult egy vagyonosabb paraszti vállalkozói réteg, ugyanakkor a falu túlnépesedése miatt a zselléreknek csak egy része tudott magának munkaalkalmat találni mint szezonális mezőgazdasági bérmunkás. Az elvándorlási kísérletek az esetek többségében eredménytelenek voltak. A városokban is érvényesült a paternalisztikus hatalmú falubeli törzsi főnök hatalma, és emiatt a migráns ugyancsak visszatér falujába. Ez a zselléri elem bérleti földparcellához juthatott a falufőnöktől, valamint a prebendális földesuraktól való bérlés formájában juthatott földhöz a régi és hagyományos posztfeudális vagy prekapitalisztikus jellegű viszonyok és feltételek mellett.

A bérleti formák ezen fajtái a vérségi és nemzetségi kötelékek rendszerében mutathatók ki. Ezeknek voltak olyan változatai is, melyek a prebendális birtok bérletének variációi. E bérleti formák posztfeudális vagy pedig prekapitalista jegyekkel rendelkeznek.

A hagyományos törzsi eredetű agrárrendszereket az eddigiekben főleg a volt szovjet Kelet-kutatások anyagai alapján mutattuk be. Egyes délkelet-ázsiai térségekre vonatkozóan nagyon hitelesek a világbanki tisztviselők híradásai. E tanulmányok rámutatnak, hogy ezen hagyományos rendszereket a gyarmatosító brit birodalom miként alakította át, szem előtt tartva az adózás rendszerét és gyakorlatát.

A gyarmati múlt hagyományaiként visszamaradt bérleti formák

Az eddigiekben azon bérleti formákat elemeztük, melyek a keleti jellegű történeti múltból származnak és a modern mezőgazdasági szervezetekbe és rendszerekbe is beilleszkedtek. Ilyen klasszikus történeti eredetű bérleti forma volt Indiában a zamindari rendszer és a dzsagirdar, noha hasonló bérleti formák a különböző kasztok közötti parasztok esetében a „dzsadzsaman'' rendszerében is kimutathatók.

E jelzett posztfeudális, prebendális és prekapitalista történeti múltból származó bérleti formákon túl említhetők a koloniális plantációs üzemmel együtt járó bérleti formák is. Az angol és francia gyarmatokon a rizs, kaucsuk, gyapot és kávéplantációk birtokosai szerződéses bérleti kisparcellát biztosítottak a művelőnek, aki a megkívánt időben és módon ennek fejében munkaszolgáltatásokat teljesített a plantációs birtokon a szezonális csúcsmunkák idején.

Törekvés a múltból visszamaradt társadalmi rétegződés felszámolására

Az említett posztfeudális bérleti viszonyok mellett említettük a prekapitalista és koloniális jellegű bérleti viszonyokat is. Főleg az utóbbinak van visszacsatolása a harmadik világ országaiban a falun kialakult társadalmi rétegződéshez. Láthattuk, hogy például a faluközösségen belül a falufőnöknek nagyobb birtokai vannak, és ezt a szegényebb faluközösségi, nemzetségi társak kaláka-jellegű munkakooperációnak kellett megművelni megvendégelés vagy pedig kis bérleti parcella fejében. Itt lényegében pauperizált falusi szegényekről van szó, akik ha nem is tudtak faluról elköltözni, de akkor még például a plantációs birtokon mint navetánok vagy peonok dolgozva hozzájuthattak kisegítő és járulékos jövedelmet biztosító bérleti földhöz. Nemcsak ezen bérleti, hanem a klasszikus prebendális, posztfeudális bérleti viszonyok esetében is szabályozták a bérbe adott igaerő, eszközök, ruházat és élelem szolgáltatását. Ennek említése azért is fontos, mert nem csak a bérleti földdel való ellátás esetében volt és van függő helyzetben a harmadik világ kisparasztsága, zselléri eleme. Ennek következményeként a nem kapitalista fejlő-

dés esetében az agrárreformok eszközével az államnak nemcsak a földbirtoklási, hanem az iga- és eszközellátottságba és -birtoklásba is be kellett avatkoznia. Általános jelenség a földesúri vagy egyházi birtokok eszközeinek a szegényebb parasztok közötti felosztása, a földosztáson túl. Ha viszont nem juthattak eszközökhöz, akkor az új viszonyok közepette nem bonyolódtak bele a bérleti és ledolgozási viszonyba, hanem részint merítve a hagyományos csoportos kalákamunkálatok hagyományaiból, eszköz- és géptársulási közösségeket alakítottak ki az önkéntes értékesítési és hitelszövetkezetek mellett.

A volt prebendális birtokok bérbeadásán túl még ismertek azon megoldások, miszerint az adott hagyományos például öntözési rendszereket miként alakították át olyan szervezetté, mely egyben lehetővé tette a brit koloniális adók behajtását. *Walter Coward*tól tudjuk, hogy az angol koloniális hatalom által kialakított öntözési rendszernek a neve a délkelet-ázsiai térségben a *kuhl,* élén a *raja* állt, aki a *kuhl* irrigációs rendszert üzemeltette, mely név azonos volt a szolgáltatott és biztosított vízrésszel, valamint az utána fizetendő adóval. A csatornarendszerek rendben és karbantartása érdekében végzett közösségi kalákamunkálatokat *kohli*nak nevezték ebben a rendszerben.

A szövetkezetesítés foka az egykori törzsi és nemzetségi talajon

A kérdés az, hogy az egyszerűbb szövetkezeti fajtákon túl — és ezt Tanzánia és Uganda „ujumaa villages"-ei példájával mutattuk be — a termelőszövetkezeti egységek és szervezetek miként idomulnak a nagycsaládi, faluközösségi és vérségi szervezetekhez. *Csajanov* tanai elemzése során arra hívtuk fel a figyelmet, hogy a kezdeti korszakban az egyszerűbb szövetkezési fajták alapját az „artyel"-szerű egyszerű munkakooperációk képezték. Ezen faluközösségi munkakooperációk néhány további formáját és fajtáját már etnológiai összefüggésben is jeleztük, amelyek összevethetők a *Csajanov* és *Lenin* által is propagált egyszerűbb kooperációs formákkal. Mellőzni kell a további adatokat, miszerint a társadalmi rétegződés következtében az eszköz, inventárium és igásállat nélküli parasztok miként kénytelenek ma is a harmadik világban az egyszerűbb, önkéntes és „ad hoc"-jellegű szövetkezeti formákhoz csatlakozni. Ha ezen területek szövetkezeti mozgalmának jellegét kívánjuk jellemezni, akkor említést érdemel: hogyan értelmezte az egykori szovjet keletkutatás a szövetkezetépítést és szervezést e térségben. Bevett szokás szerint az egykori szovjet keletkutatók körében is divatos volt az agráripari egyesülésekről értekezni, vagyis a kisföldű kisparaszti termelők időszaki faluközösségi kalákamunkáiról. Az egykori szovjet korai kolhozszervezés időszakában a szövetkezésszervezés alapját a régi orosz hagyományú munka-„artyel" képezte.

Az „agrár-ipari" munkaegyesülések és kooperációk egy sajátos változata volt a protoindusztrializáció, mely az etnológiai talajon is jelentkezik. Így például Jávára vonatkozóan vannak holland leírások, miszerint egy kis földművelői rizsparcellát, *asawah*ot művelve ezzel együttesen és párhuzamosan kihelyezett házi- és

kézműipari tevékenységgel is foglalkoztak, illetve foglalkoznak a kis rizsparcellás művelők. Azok a kereskedők Jáván, akik ezen kihelyezéses rendszert megszervezték, a kínai *bumi*k vagy pedig *obon*ok voltak, akik egyben az adminisztratív és udvartartási központokban és kikötővárosokban, a *kraton*okban éltek állandó jelleggel. E kihelyezéses háziipari termelés elsősorban a házi takácsságot és gyapotszövést-fonást jelentette.

A harmadik világban a mezőgazdaság modernizációjának ugyanolyan aspektusait láthatjuk, amit *Csajanov* az orosz mezőgazdaságra vonatkozóan leírt. Így részletes analízisekkel rendelkezünk a társadalmi és birtokrétegződés eszközzel és igásálattal való ellátottságra vonatkozóan. Az agrárreformok utáni korszakokból is vannak elemzések arra vonatkozóan, hogy például a gabona és általában a cereáliák termelése jobbára a nagybirtokokon vagy pedig nagyobb méretű paraszti birtokokon koncentrálódik. Szintén találhatók utalások arra vonatkozóan is, miszerint a mezőgazdasági termelés nem fog ipari jellegűvé átalakulni ennek szezonális jellege miatt. Az idevágó irodalomban is jócskán találhatók adatok arra vonatkozóan, hogy a munkaintenzív kertészet, gyümölcstermelés, valamint az állattartás a kisebb birtoktesteken előnyösebb, illetve jobbára ezeken koncentrálódik.

Felmerülhet a kérdés, hogy van-e még aktualitásuk a Csajanov-kutatásoknak? A nyugati mezőgazdaságban, amikor még a kisparaszti vagy farmergazdaságok domináltak, *Csajanov*nak a családi gazdálkodásra és a „paraszti termelési módra'' vonatkozó elméletei igen népszerűek voltak a 60-as és 70-es években. A diszciplináris érdeklődés ezután sem szakadt meg, és ezt bizonyítja, hogy a *Reagen*-féle neokonzervatív korszakban e kérdéskörben egy etnológiai vonatkozású kötetet szerkesztett *E. Paul Durrenberger* (vö. *Chayanov, Peasants and Economic Anthropology.* Acedemic Press Inc. Orlando. San Diego etc. 1984, 205 o.). A Csajanov-kutatások jelenlegi magyar aktualitását az adja, hogy a magyar mezőgazdaság egy részében a farmeri vagy pedig a paraszti gazdálkodás éledt újjá. Ugyanakkor a kormányzati szervek az ún. nyugati típusú szövetkezeti formákat propagálják, és dolgozatunk célja részint az is, hogy rámutassunk: a volt Szovjetunióban a tömeges kollektivizáció előtt a kelet-európai talajon is volt és létezett egy ún. „egyszerűbb típusú szövetkezés'', mely nyugat-európai farmerek hasonló szervezeteivel vethető össze, és ezek etnológiai párhuzamai ugyancsak nyilvánvalók. Vizsgálatunk etnológiai jellegét alátámasztja az is, ha a fejlett országok a harmadik világ mezőgazdaságába beavatkoznak, akkor az itt jelentkező kis volumenű mezőgazdasági termelést igyekeznek piacozóvá átalakítani, ugyancsak nálunk az ún. „háztáji-vertikum'' leépítése következtében ezzel ellentétben az önellátói termelés van elterjedőben.

IRODALOM

Agropromüslennaja szfera Indokitaja. (SzRV, LNDR, NRK) (1986): Glavnaja Redakcija Vosztocsno Lityeraturü. Nauka, Moszkva, 226.

Alakszandrov, Ju. G. (1977): Jugo-vosztocsnaja Azija: Problemü agrarnoj evoljucjii. Glavnaja Redakcija Vosztocsnoj Lityeraturü. Nauka, Moszkva, 243.

Alexander, Paul–Boomgard, Peter–White, Ben (szerk.) (1991): In the Shadow of Agriculture. Non-Farm Activities in the Javanese Economy. Past and Present. Royal Tropical Institute, The Netherlands, Amsterdam, 154.

Arce, Alberto (1993): Negotiating Agricultural Development: Entangelments of Bureacrats and Rural Producers in Western Mexico. Agricultural University Wageningen, 185.

Bagadion, U.–Korten, Benjamin–Korten, Frances F. (1991): Developing Irrigator's Organization: A Learning Process Approach. In: *Cernea, M. Michail* (szerk.): Putting People First. Second Edition. Kiadó 73–113.

van Benda, Beckman F.–Velde, M. van der (1992): Law as Resource in Agrarian Struggle. Agricultural Universtity Wageningen, 317.

Boomgard, Peter (1991): The Non-Agricultural Side of an Agricultural Economy Java. 1500–1900. In: In the Shadow of Agriculture. i. m. Amsterdam, 14–41.

Cernea, Michail M. (szerk.) (1991): Putting People First. Sociological Variables in Rural Development. Second Edition. Revised and Expanded. Published for the World Bank. Oxford University Press, 575.

Cernea, Michail M. (1991): The Social Actors of Participatory Afforestation Strategies. In: *Cernea, Michail M.* (szerk.) i. m. 340–395.

Chodak, Szymon (1963): Systemy polityczne „xzarnej'' Friki. Ksiazka i Wiedza. Warszawa, 538.

Coward, Jr., Walter (1991): Planning Technical and Social Change in Irrigated Areas. In: *Cernea, Michail M. (szerk.) i. m. 43–73.*

Danyilov, V. P. (1977): Szovjetszkaja dokolchoznaja gyerevnyja. Naszelenyije, zemlepolzovanyije i chzajajsztvo. Nauka, Moszkva

Doorman, Francis (1991): Adept at Adopting: Contributions of Sociology to Agricultural Research for Small-Scale Farming in Developing Countries. The Case of Rice in Dominican Republic. Agricultural University, Wageningen, 198.

Ennev, Judith–Hirst, Paul (1977): „Peasantry'' as an Economic Category. = The Journal of Peasant Studies, 4./4. 295–323.

Figurovszkaja, N. K. (1979): Agrarnüje problemü v szovjetszkoj ekonomicseszkoj lityeraturü 20-üch gadov. Nauka, Moszkva, 256.

Freeman, M. David–Lowdermilk, Max K. (1991): Middle-level Farmer Organizations and Links between Farms and Central Irrigation System. In: Cernea. M. Michail (szerk.) i. m. 113–145.

Guggenheim, Schott and *John D. Spears* (1991): Sociological and Environmental Dimensions of Social Forestry Projects. In: *Cernea, Michail M. (szerk.) i. m. 304–340.*

Hansen, H. Kenneth (1963): Public Education in Ametican Society. Prentice Hall Inc. Englewood Cliffs, New York, 419.

Harrison, Mark (1975): Chayanov and the Economics of the Russian Peasantry. = The Journal of Peasant Studies, 2./4.

Harrison, Mark (1977): The Peasant Mode of Production in the Work of A. V. Chayanov. = The Journal of Peasant Studies, 4./4. 323—337.

Harrison, Mark (1977): Resource Allocation and Agrarian Class Formation. The Problem of Social Mobility among Russian Peasant Households (1880–1930). = The Journal of Peasant Studies, 4./2. 127–162.

Hilhorts, Thea–Oppenoorth, Harry (1992): Financing Women's Enterprise. Beyond Barriers and Bias. Royal Tropical Institute. Amsterdam. The Netherlands. Intermediate Technology Publications UK, UNIFERM USA, 134.

Isztorija kresztyjansztva SzSzSzR. 1986–1988. I–V. Nauka, Moszkva

Kabanov, V. V. (1988): Kresztyjanszkoje chazjajsztvo v uszlovijach „vojennovo kommunizma''. Nauka, Moszkva, 302.
Kerbly, Basile (1971): Chayanov and the Theory of Peasantry as a specific Type of Economy. In: *Theodor, Shanin:* Peasants and Pesant Society. Penguin Education, London, 150–160.
Kiva, A. V. (1974): Tropicseszkaja Afrika. Nyekatorüje problemü revoljucionno-demokraticseszkich preobrazovanyija v gyerevnyje. (Udzsuma v Tanzanii.) = Narodü Azii i Afriki. 1974/5. 15–25.
Kremnev, Ivan (Csajanov pszeudonimje) (1976): The Journey of my Brother Alexey to the Land of Peasant Utopia. = Journal of Peasant Studies. Reprint. 4./1. 63–109.
Kula, Witold (1985): A feudális rendszer gazdasági elmélete. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat, Budapest, 242.
Lipinyszkij, L. P. (1978): Sztolipinyszkaja agrarnaja reforma v Belorosszi. Minszk, Izd. BGV im. Lenyina. Ism: *Tagányi Zoltán* (1983). = Agrártörténeti Szemle, XXV./3–4. 302–303.
Malinowski, J. Marek (1986): Ideologie Agrikanskie, 1945–1985. Ossolineu, Wroclaw–Warszawa, 216.
Melikszetova, I. M. (1985): Tribalizm i goszudarsztvennoszty. Glavnaja Redakcija Vosztocsnoj Lityeraturü, Nauka, Moszkva, 171.
Orleanyszkaja, L. K. (1969): Szelszkohozjajsztvennaja kooperacija v nyezaviszimoj Indii. Glavnaja Redakcija Vosztocsnoj Lityeraturü. Nauka, Moszkva, 183.
Planck, Ulrich (1974): Iranische Dörfer nach Bodenreform. Verlag Ferdinand Leske, Opladen, 182.
Potyechin, I. I. (1962): Pozmelnüje otnosenyija w sztranach Afriki. = Narodü Azii i Afriki. 1962/3. 16–31.
Potyechin, I. I. Editor (1964): Agrarnüj voprosz i kresztyjansztvo v Tropicseszkoj Afrike. Nauka, Moszkva.
Rebrikova, I. V. (1977): Thailand: szocialno-ekonomicseszkaja hisztorija XII–XIII v. Glavnaja Redakcija Vosztocsnoj Lityeraturü. Nauka, Moszkva, 283.
Reitsma, H. A.–Kleipenning, J. M. G. (1991): The Third Wordl in Perspective. Van Gorcum Assen. The Netherlands. Second Edition, 433.
Shanin, Theodor (Editor) (1971): Peasants and Peasant Societies. Penguin Education Books, 448.
Simpson, E. S. (1987): The Developing World. An Introduction. Longman Scientific and Technical. John Wiley and Sons Inc., New York, 360.
Sjöberg, Öran (1991): Rural Change and Development in Albania. Westview Press, Boulder, San Francisco–Oxford, 199.
Socha-Turonska, Irena (1978): Jadnostka, wspólnota i pryzroda w anarchokommunizmie A. Kropotkina. In: Archiwum Historii Filozofii i Mysli Splecznej. Ossolineum, Wroclaw–Warszawa 24 t., 125–167.
Szledzevszkij, I. V. (1974): Kolonialnüje obsesztva. Nyekatorüje problemü razvityija i voszproizvodsztva mnogoukladnosztyi. (Na primere Zapadnoj Afriki.) 291–427, In: Afrika: Voznyiknovenyije otsztalosztyi i putyi razvityija. Glavnaja Redakcija Vosztocsnoj Lityeraturü. Nauka, Moszkva, 463.
Szorokin, A. A. (1979): Agrarnüj voprosz v Szudanye. Glavnaja Radakcija Vosztocsnoj Lityeraturü. Nauka, Moszkva, 217.
Tagányi Zoltán (1984): Négy tanulmány a paraszti háziiparokról és a korakapitalisztikus tendenciákról a mezőgazdaságban. Négy szovjet tanulmány ismertetése. = Agrártörténeti Szemle, XXV./3–4. 585–588.
Vanyin, Ju. V. (1981): Agrarnüj sztroj Korei XVI–XVIII vv. Glavnaja Redakcija Vosztocsnoj Lityeraturü. Nauka, Moszkva, 308.
Verhagen, Koenraad (1987): Selph-help Promotion. A Challenge to the NGO-Community. Cebemo. Royal Tropical Institute. The Netherlands, Amsterdam, 145.
Wädekin, K. E. (szerk.) (1991): Communist Agriculture. Farming in the Far East and Cuba. London, New York, Routledge, 132.
White, Benjamin (1991): Economic Diversification and Agrarian Change in Rural Java 1900–1990. In: The Shadow of Agriculture. I. m. Amsterdam, 41–70.
Zudina, L. P. (1976): Agrarnüje otnosenyija v Tunisze. (1956–1971). Glavnaja Redakcija Vosztocsnoj Lityeraturü. Nauka, Moszkva, 180.

TAGÁNYI, ZOLTÁN

CHAYANOV AND ANTHROPOLOGY

(Family cultivation and simpler co-operatives in Chayanov's agricultural economy and comparative ethnological studies)

Summary

Durrenberger did the ethnological comparative study of Chayanov's theory in the West in the 80s, when the Chayanov analyses were not fashionable anymore with us. However, the study of his theory has become topical once again in Hungary and in Central Europe in general as a consequence of the individual, private and farmer cultivation.

Chayanov elaborated the theory of the peasant mode of production in respect of the closed peasant village community, which relied on the joint family and the farms of medium-size owned by the peasants, in addition to the village community. Initially Chayanov advocated the 'ad hoc', or 'artel'-like labour associations and simpler co-operatives. Parallel to the 20s of the Socivet Union is the agriculture of today's decolonised Third World countries, where labour agreements of share cropping have broadly evolved as a consequence of the old blood relations, semi-feudal and semi-capitalist relations and of colonial intervention. The paper analyses the issues of the co-operative movement of the Third World and deals with the problem that the countries of that part of the world followed the Soviet-type or simpler solutions of co-operation along the 'non-capitalist' path.

LÉVAI IMRE

NEMZETKÖZI MIGRÁCIÓ ÉS VILÁGGAZDASÁGI CIKLUS: EGY LEHETSÉGES KUTATÁSI IRÁNY

A nemzetközi migrációt interpretáló szakirodalom immár könyvtárnyira tehető, Magyarországon azonban csak a legutóbbi években fordult a társadalomtudományok művelőinek figyelme a probléma felé — érthető okokból. Noha a kérdés egyes fontos aspektusait tárgyaló tanulmányok sora jelent meg, koncepciózus, átfogó kutatási irányról ez idáig csak kevés esetben beszélhetünk.[1] Az alábbiakban a szociológiai-közgazdasági kutatások egy lehetséges új, illetve megújító irányáról kívánunk szólni, amikor felvetjük a nemzetközi migráció áramainak a világgazdasági ciklusokkal való szoros összefüggése elemzésének és a ciklikus mozgásokban rejlő kaotikus változások vizsgálatának lehetőségét és célszerűségét.

A tanulmány nem foglalkozik az országhatárokon belüli munkaerő-vándorlás kérdéseivel, tekintettel egyrészt arra, hogy az túlságosan kitágítaná az írás kereteit, másrészt arra, hogy a nemzetközi migráció a belső népesség-mozgásokhoz képest számos sajátos vonást mutat, noha a világméretű áramlások valójában — eredetükben és hatásukban — a helyi mozgásokat is magukban foglalják. A vizsgálódás továbbá nem a „mit hogyan'', hanem a „mi miért'' kérdésére igyekszik választ adni, az alcímben jelzett kevéssé becsvágyó megszorítással.

I.

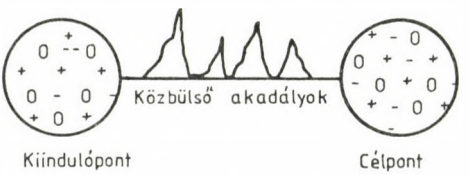
Kevés társadalomtudományi elméletről mondhatjuk el, hogy születésének pontos évszámát ismerjük. Ezen kevés kivétel közé tartozik a munkaerő térbeli mozgásának törvényszerűségeit vizsgáló elmélet, amit röviden migrációs elméletnek nevezhetünk. Talán nem csupán tudománytörténeti érdekesség, hogy *M. Wagner* (1813–1887) német természetbúvár a nem humán populációk vándorlását vizsgálva, saját „migrációs elméletével'' arra a megállapításra jutott, hogy az új fajok nem szelekció, hanem a változatok térbeli elkülönülése (földrajzi elszigetelődése) útján keletkeztek (*Wagner* 1868).

A 19. század utolsó harmadában Angliában tevékenykedő német származású statisztikus és földrajztudós, *E. G. Ravenstein*[2] a humán migráció törvényszerűségeit 1876 óta elsőként vizsgálva megállapítja, hogy hasonló feltételek ha-

sonló mozgásokat hoznak létre a világ bármely táján. Így ír: „Természetesen tökéletesen tudatában vagyok annak, hogy a népesedési törvények és a gazdasági törvények általában nem bírnak a fizikai törvények szigorúságával, minthogy az emberi közreműködés folyamatosan beavatkozik működésükbe. A migrációs áramlások, amelyek természetes módon folynának általában a földrajzi viszonyok által kijelölt irányban, ily módon törvényi szabályozás révén eltéríthetők vagy teljesen megállíthatók. [...]

Városok, sőt országok példái, melyek növekedése az elhibázott politika miatt lett satnya, ugyanolyan könnyen föllelhetők, mint azok a példák, ahol a bölcs törvénykezés a természeti hátrányokat részben semlegesítette. Mindezen kivételektől eltekintve remélem, bizonyítani tudom, hogy hasonló feltételek hasonló mozgásokat hoznak létre az Atlanti-óceánnak akár ezen, akár a másik oldalán is vizsgáljuk a kérdést'' (*Ravenstein* 1889, 241–242.).

Ez a — *Ravenstein* által bizonyos megszorításokkal megfogalmazott — leegyszerűsítés később sajátos, „túláltalánosított'' elméleti modellek megjelenésének szolgált alapul. *E. S. Lee* például (*Lee* 1966) egy olyan általános érvényű séma felvázolására vállalkozik, amelybe a legkülönfélébb térbeli mozgások beilleszthetők, s amelynek alapján a migráció volumenére, az áramlások és ellenirányú áramlások kialakulására, valamint a vándorlók jellegzetességeire vonatkozóan következtetéseket lehet levonni (l. *1. ábra*). Felhívja a figyelmet az egyéni szempontok

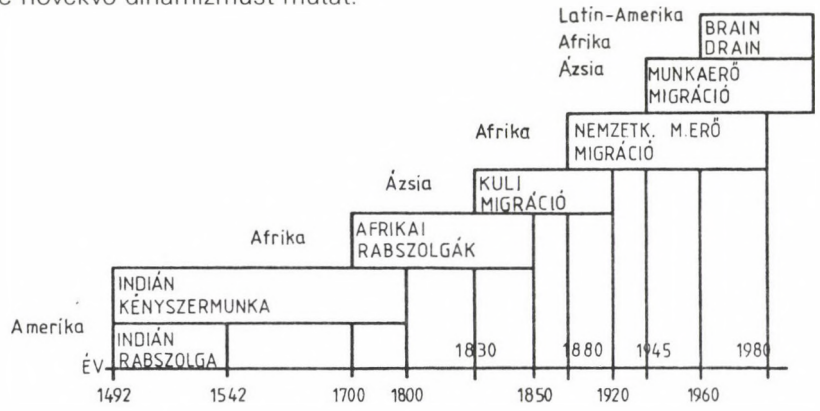

1. ábra. A migráció kiindulóponti és célponti tényezői és közbülső akadályai. (Forrás: *Lee* 1966, 150.)

fontosságára: a kellemes időjárás például vonzó, a kellemetlen viszont taszító tényező mindenki számára; egy fejlett iskolarendszer ugyanakkor egy kisgyermekes szülő számára pozitív, egy gyermektelen háztulajdonos számára — az adóteher következtében — negatív, míg egy vagyontalan és nőtlen férfi szempontjából közömbös hatású. A közbülső akadályok — amelyek között a távolság csupán az egyik, de nem a legfontosabb — egyesek számára jelentéktelenek lehetnek, míg mások számára áthághatatlanok: a berlini fal és a bevándorlási törvények szolgálnak példaként.

A szerző valójában és bevallottan *Ravenstein* „törvényeit'' formalizálja és terjeszti ki érvényét a még ésszerű határokon túlra: az egyik lakásból az előcsarnokon keresztül a másik lakásba történő átköltözést éppúgy migrációs aktusként veszi számításba, mint az indiai Bombayből az iowai Cedar Rapidsbe történő vándorlást. Emellett figyelemre méltó megállapításokat tesz a migráció öngerjesztő jellegére, meghatározott irányultságára és a gazdasági ciklusokkal való összefüg-

gésére vonatkozóan — sajnálatos módon mindvégig a hipotézisállítás szintjén maradva.

Nem csekélyebb mértékű „túláltalánosítással'' találkozhatunk a nemzetközi migráció korszakolása tekintetében: a történelem előtti és a tőkés világrendszer kialakulását megelőző népességmozgások (az emberi faj elterjedése a Földön, népvándorlások, kalandozások stb.) egyes szerzőknél éppúgy migrációnak minősülnek, mint a 20. századi munkaerő-toborzások nyomán vagy éppen spontán módon kialakult nemzetközi munkaerő-áramlások. *L. Potts* például (*Potts* 1990) a munkaerő-világpiac kialakulását az amerikai földrész felfedezésének időpontjától szakaszolva (l. a *2. ábrát*) felhívja a figyelmet arra, hogy valamennyi periódus az azt megelőző időszak alatt idult fejlődésnek, s hogy a munkaerő-világpiac fejlődése növekvő dinamizmust mutat.

2. ábra. Munkaerő-világpiac. (Forrás: *Polts* 1990, 201.)

Felvetődik azonban a kérdés, hogy a rabszolga-kereskedelem esetében — a szerzővel ellentétben — mennyiben beszélhetünk a tényleges (szabad) munkaerő piacáról. A piaci erők ez esetben ugyanis alapvetően az emberkereskedelemben hatnak, nem pedig a munkaerő tulajdonosa és vásárlója között. A rabszolgakereskedelmet persze nevezhetjük kényszermigrációnak, ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a tényleges munkaerőpiac és a rabszolgapiac között lényeges, elvi különbségek vannak: a kereslet és kínálat tárgya más és más. A fentiekkel összhangban nemzetközi munkaerő-vándorlásról is csak legfeljebb a kuli-migráció korszakától kezdve beszélhetünk, amikor a munkaerő adásvételének a rabszolga-kereskedelemtől való megkülönböztető jegyei legalább nyomokban fellelhetők. Külső politikai vagy gazdasági kényszer, illetve késztetés természetesen a munkaerő-migráció bármely változatánál jelentkezik vagy jelentkezhet, a „maradás'' egyéni lehetősége (szabadsága) azonban mindig vagy legtöbbször fennáll.

A fogalmi tisztázás problémakörét lezárva *A. Zolberg* különféle *Ravenstein*-értelmezésekre (is) reagáló megjegyzését lesz helyénvaló idézni, aki a nemzetközi

migrációnak az országokon belüli vándorlástól megkülönböztető jegyeit a kialakult — bármennyire is vitathatóan „önálló'' — nemzetállamok jogi-politikai elkülönültségében jelöli meg: „Visszatekintve is meglehetősen furcsa, hogy a klasszikus migrációs elmélet egyáltalán nem vett tudomást a határokról és azok hatásairól. Ez a példátlan mulasztás az alapítóra háramlik. [...] Bármi is volt *Ravenstein* mulasztásának oka, hibásan következtetett arra, hogy a nemzeközi migrációt ugyanazok a »törvények« szabályozzák, mint az országokon belüli migrációt. Ez egy olyan elméleti tradíciót eredményezett, amely csak vékony szállal kapcsolódik a valósághoz. Az elmúlt negyedszázad egyik legfontosabb eredménye volt annak felismerése, éppen az államoknak a határok fölötti ellenőrzése különbözteti meg a nemzetközi migrációt mint meghatározott társadalmi folyamatot. Ez az államok leválaszthatatlan politikai szerepéből adódik, amennyiben a folyamat nemcsak fizikai áttelepülést, hanem fennhatóság alá és közösséghez való tartozásbeli változást is maga után von'' (*Zolberg* 1989, 405–406).

Elsősorban a fenti megfontolások alapján és a nemzet fogalmát a politikai nemzet kategóriájára vonatkoztatva a nemzetközi migrációt a potenciális munkaerő nemzetállamok politikai határait keresztező, rendszerszerű áramlásaként értelmezzük.

A világméretű, országhatárokat többszörösen átszelő munkaerő-vándorlás okait immár több mint száz éve magyarázó (ravensteini) „taszítás és vonzás'' elmélete a „túláltalánosító'' kísérletek és a szigorú, ám esetenként igaztalan bírálatok ellenére a jelenség elemzésének alkalmas kereteket kínál, feltéve hogy azt a társadalmi-gazdasági viszonyrendszer egészére és nem egyszerűen az egyén — a maga mikrokörnyezetében bármennyire is racionális — döntéseire vonatkoztatjuk. A „taszítás'' és „vonzás'' elmélete csak akkor nem nyújt megfelelő keretet a nemzetközi migráció okainak magyarázatához, ha azt az egyik vagy másik hatás érvényesülésére és differenciálatlan munkaerő-aggregátumok halmazára értelmezzük. A nemzetközi munkaerő-vándorlás vizsgálatát tehát csakis a társadalmi-gazdasági és egyéb kapcsolódó (jogi, politikai, kulturális stb.) elemekre és hatásokra is tekintettel lévő, a világméretű összefüggésekbe ágyazó elmélet keretében értelmes és érdemes folytatni.

A jelen évszázad hetvenes éveinek első felében *I. Wallerstein* amerikai társadalomtudós, a rendkívül inspiráló hatású elméleti irány, az újra felfedezett[3] „világrendszer-szemlélet'' legmarkánsabb képviselőjének fellépése nyomán[4] kialakult a nemzeközi migráció kutatásának új és megújító iskolája, amelynek követői között — jelen szerző mellett — szerencsére több más magyar kutatót is megnevezhetünk.[5] A „régi'' és az „új'' szemlélet eltérésének mibenlétét az egyik — már idézett — legismertebb és elismertebb szerző az alábbiakban fogalmazza meg: „A régi és az új irodalom között az egyik legélesebb különbség az eltérő lehetőségekre reagáló egyének aggregát mozgásainak mint »közönséges« nemzetközi migrációnak a szemlélete, valamint a »tasztías« és a »vonzás« egyidejűleg meghatározó transznacionális tőkés gazdaság dinamikája által előrehajtott munkaerőmozgások mint folyamatnak a szemlélete közötti eltérésből adódik'' (*Zolberg* 1989, 406–407.).

A wallersteini „rendszer'' kapitalizmus előtti korokra történő kritikátlan kiterjesztésének, egyes társadalomtudományi diszciplínákra jellemző — már jelzett — „túláltalánosításának'' legújabb, zavarba ejtő kísérlete mellett azonban nem mehetünk el szó nélkül. A jelen tanulmánynak nem feladata *Wallerstein* világrendszer-szemléletének ismertetése (azt ismertnek feltételezzük), még kevésbé bírálata (ezt megtették nálunk avatottabbak), e helyütt mégis megjegyezzük: ha *Wallerstein* nézeteit eddig elsősorban analitikai végletességei miatt érte (megítélésünk szerint többnyire jogos) kritika, akkor a szóban forgó szerző „iskolájából'' újonnan kifejlődő irányzat legalábbis szélsőséges „diáklázadásként'', a történelmi általánosítás történelmietlenségbe csapó túlhajtásaként értékelhető. Noha *A. G. Frank* a legkevésbé sem tekinthető „tanítványnak'', hiszen egyrészt saját „bevallása'' szerint a neoklasszikus eszmekörből saját „erejéből'' jutott el a világrendszer-szemléletig, másrészt *Wallerstein* fellépését jó néhány évvel megelőzően már valójában a világrendszer-szemlélet fogalmi apparátusával írta le a centrum–periféria-viszony, az elmaradottság fejlődésének folyamatait (*Frank* 1967), szerzőtársával, *B. K. Gills*szel a „felhalmozás felhalmozódásáról'' közösen írott tanulmányukban mégis — vagy talán éppen ezért — az általunk ismert eddigi legmerészebb kihívást intézik *Wallerstein* és követői nézetrendszerével szemben. Egy újszerű megközelítés melletti érveiket az alábbiakban idézzük: „A jelen tanulmányban három kulcsfontosságú érvet fejtettünk ki. Az első az, hogy a *világrendszer kialakulása korábbra tehető, mint a modern kapitalizmus kifejlődése,* lehet, hogy akár többezer évvel is. A második, hogy *a világrendszer egész fejlődése során a felhalmozási folyamatok a legfontosabbak* és legalapvetőbbek. A harmadik érv pedig úgy szólt, hogy bár a felhalmozási mód számos történelmi változáson ment keresztül, *a felhalmozás összefüggő* és *kumulatív folyamatot alkotott a világrendszeren belül.* Következésképpen azt állítjuk, hogy *új kutatási* programra van szükség, amely nagyobb mértékben vizsgálja a felhalmozás kumulatív folyamatát a világrendszer történeti fejlődésének egészén belül — ez az »egész« legalább ötezer évet jelent. A modern kapitalista világrendszer korszakos trendjei, ciklusai és ritmusai így érthetőbbé válnak a történelmi világrendszer sokkal hosszabb ciklusai, trendjei és ritmikája kontextusában, különösképpen a felhalmozási folyamatok és ciklusok összefüggésében'' (*Gills–Frank* 1991, 227.).

Szerzőink több helyen is bírálják *Wallerstein* „mag (core)–félperiféria–periféria''-formuláját, amit a „centrum (vagy mag)–periféria–hátország'' fogalmi hármassá kívánnak kiterjeszteni, a „félperifériát'' mint megtévesztő láncszemet elvetve. A „hátország'' — *Wallerstein* fogalomhasználatával ellentétben — nem tekinthető „külsődleges'' régiónak, hanem olyannak, ami a centrum–periféria-komplexumon „kívül esik'' ugyan, mégis kapcsolatban áll vele — állítják. Ugyancsak kritikával illetik *Wallerstein* azon nézetét, amely szerint a modern világrendszer gazdaságpolitikai ellentmondásának feloldása egy egységes politikai entitás létrehozásával azért nem lehetséges, mert a termelési mód kapitalista jellegű. Úgy vélik, lehetséges megoldást találni a világrendszer politikai szerkezetével kapcsolatban, s nem szükségszerű, hogy ellentmondjon a rendszer lényegi gazdasági

egységének. A szerzőpáros bátorítja a világrendszer-kutatókat, az „új kutatási program'' követésére, s szomorúan állapítják meg, hogy voltak tudósok, akikben felmerült egy világrendszer-történelem megalkotásának lehetősége, de végül lemondtak a feladatról, míg mások elindultak ugyan az úton, de megrettentek és megtorpantak[6] vagy visszafordultak.

Ismét visszakanyarodtunk tehát egy már régen eldöntöttnek hitt kérdéshez. Konkrét formában és röviden fogalmazva: valójában minek, mely dolognak a felhalmozásáról (netalán mely viszonynak a kialakulásáról) van szó és ezen felül miben áll e folyamat „felhalmozódása''?

Nem kétséges, hogy a kapitalizmus előtti korokban is megjelenik és aktív szerepet játszik („felhalmozódik'') a tőke néhány sajátos formája: a kereskedelmi és az uzsoratőke. (Az előbbi esetében a magunk részéről találóbbnak érezzük a „kalmártőke'' megjelölést a kapitalizmusban kereskedelmi funkciókat betöltő tőkétől való ésszerű megkülönböztetés céljából, hasonlóképpen az uzsorás és a bankár eltérő szerepének megkülönböztetéséhez.) A fentiek mögül azonban az a viszonyrendszer, amely magában foglalná a szó valódi értelmében való „világrendszerré' válás mozgatórugóit. A kincsképzés vagy a különböző kereskedelmi és pénzügyi tranzakciók révén megszerzett többletjövedelem felélése, egy modern tőkés szemében „pazarló'' felhasználása aligha vezet a „felhalmozás felhalmozódásához'' — legkevésbé „világszinten''.

A fenti megfontolásokból adódik a korábban már jelzett „világvándorlás'' kérdésének újbóli felvetése. Nevezetesen: valójában *kiknek,* mely személyeknek vagy csoportoknak a vándorlásáról (netalán mely munkaerő-áramlások kialakulásáról) van szó és megfigyelhető-e ezen folyamat „rendszerszerűsége''?

A nemzetközi migráció nem egy elvont, csupán elméletileg értelmezhető, minden történelmi korra kiterjeszthető világrendszerben, hanem konkrét, a valóságban működő és változó, globális, regionális és lokális struktúrákban zajlik. Aligha vitatható, hogy az emberek és meghatározott embercsoportok a „történelem előtti'' korokban is jól nyomon követhető irányokban vándoroltak jobb létfeltételeket keresve. Ez a fajta népességmozgás azonban kevéssé különbözik a nem humán populációknak a vonatkozó szakirodalomban már régóta ismert diffúziójától (l. *Skellam* 1951). Az írott történelem egyéneinek és egyes közösségeinek vándorlását természetesen már rajtuk kívül álló, „külsővé'' vált nem természeti (hatalmi, politikai és gazdasági) viszonyok is befolyásolták, de a szó valódi értelmében „világméretű'' népességmozgásokat rendszerszerűen, tehát saját törvényei szerint végbemenő és leírható módon egyelőre csakis a modern tőkés világrendszer felhalmozási trendjei voltak képesek gerjeszteni.

A nemzetközi migráció átfogó rendszer: a tőkés világrendszer szerves eleme, amelynek meghatározott funkciói vannak, s amelyek betöltése során a világ nemzetköziesedő munkaerőpiacát a legkülönfélébb, de egymással strukturálisan összefüggő szegmensekre bontja. Egyúttal ez is egyik funkciója. A nemzetközi munkaerő-vándorlás és menekültáradat, ami az egyes migrálók és menekülők számára a viszonylagos gazdasági felemelkedést, illetve a politikai elnyomás alóli sza-

badulást jelentheti — miközben a befogadó társadalmon belül a marginalizációs tendenciákat erősíti —, megteremti és mozgósítja korunk világméretű „ipari tartalékseregét" (relatív népességfölöslegét) a világméretű tőkefelhalmozás igényeinek megfelelően és egyben annak következtében, kézzelfoghatóvá téve a termelési módok nem elvontan értelmezett artikulációját a tőkés világrendszer fejlődéstörvényei szerint.

A világtőkés-struktúrák ciklikus átalakulásai, felhalmozási válságai maguk teremtik meg és hosszabb-rövidebb periódusokra módosítják a világméretű munkaerő-vándorlás „taszító" és „vonzó" tényezőit. A nemzetközi tőke- és munkaerő-áramlás egymás közötti összefüggéseit (is) vizsgáló komplex társadalomkutatás terve valójában a migrációs elméletek „felbomlását" vonja maga után: egyfajta *„Ravenstein–Wallerstein"*-szintézis megteremtésére nyílhat lehetőség. Az eddig kifejtettek fényében némiképp meglepő, hogy *Wallerstein* és munkatársai, közülük is az elsőként említendő *T. K. Hopkins* 1977-es kutatási javaslatuk kidolgozása során az elvégzendő feladatok leírásakor a világgazdaság munkaerő-képződésének vizsgálatát az utolsó helyre sorolták (egy „utolsónak" persze mindig lennie kell), és — néhány elszórt megjegyzést és kitételt is beleértve — ebben a témakörben azóta is vajmi csekély eredményt láttunk tőlük, noha a terv fölöttébb inspirálóan hangzott: „Ez a feladat a munka különböző intézményesített formáit és e formák különböző történelmi korszakok elkülönült világgazdasági zónáival való összefüggésének leírását tartalmazza. Ez a többi feladatban világosan anticipálódott, de szükség van a saját törvényei alapján történő szisztematikus feldolgozásra. A munkaerő különböző kategóriáinak mennyiségi meghatározása idővel a világgazdaság és a tiszta tőkefelhalmozás folyamatának egy új elemzési módszerét konstituálja. A világ-adatok újabb forrásaként *(a)* létrehozza a világgazdaságon belüli munkaerő-vándorlással és annak módozataival foglalkozó újabb kutatások és hipotézisek alapvető keretét (például a kaukázusi vándorlás és a rabszolga-kereskedelem mint a munkaerőmozgás különböző formái közötti összefüggés alakulása a tőkés világgazdaság kialakulása különböző korszakaiban); *(b)* lehetővé teszi a világgazdaság hosszú ciklusú trendjeinek korrelációját a foglalkoztatás és a munkanélküliség formáival és lokális eltolódásaival (kiemelés tőlem — L. I.); *(c)* lehetővé teszi a női és gyermekmunkaerő világgazdasági fejlődés során játszott változó szerepének újrafogalmazását; *(d)* rendszeres adatokat szolgáltat annak vizsgálatához, hogy a munkafolyamatok átalakulása miként befolyásolja az otthoni, munkahelyi és a közösség egészén belüli életminőséget" (*Hopkins–Wallerstein* 1980, 352–353.).

II.

A *Portes* és szerzőtársai[7] által oly vehemensen bírált „taszítás–vonzás"-elmélet tehát nem összeegyeztethetetlen egy konzekvens „világrendszer-szemléletű" elmélettel, amelynek egy kézenfekvő találkozási pontja lehet a hosszú ciklusú világgazdasági trendek *Hopkins* és *Wallerstein* által is „javasolt" vizsgálata.

A szerzők maguk is jelentkeztek áttekintő, a nemzetközi migráció problematikáját azonban nem érintő tanulmányokkal a hosszú távú ciklusok témakörében[8].

J. A. Schumpeter, aki talán legjelentősebb — magyarul mégis kiadatlan[9] — művében tesz kísérletet „rendet teremteni'' a rövid, közép- és hosszú távú gazdasági ciklusok között, aligha túloz, amikor bevezetőjét az alábbi szavakkal kezdi: „Az üzleti ciklusok elemzése nem jelent sem többet, sem kevesebbet, mint a tőkés korszak gazdasági folyamatának elemzését. Legtöbbünk rájön erre az igazságra, amely nyomban felfedi a feladat temészetét és annak óriási dimenziót is. A ciklusok nem olyan elkülöníthető dolgok, mint a mandulák, amelyek magukban kezelhetők, hanem olyanok, mint a szívverés, ami a szervezet lényegét jellemzi'' (*Schumpeter* 1939 I., V).

A szerző azonban cikluselméletében eleve exogén tényezőnek tekinti a nemzetközi migrációt — bár jelentőségét világosan látja: „A migrációs áramlásokat különösképpen oly nyilvánvalóan befolyásolják az üzleti hullámzások, hogy a ciklusok mechanizmusainak egyetlen leírása sem tarthat igényt a teljességre azok — legalábbis némelyikük — bevonása nélkül, méghozzá belső tényezőkként. Mégis, minthogy a jelen kötetben nem foglalkozunk a kérdések ezen csoportjával [...], helyénvaló lesz az egyes területek határait keresztező vándorlásokat, amelyekre statisztikai adataink vonakoznak, egyelőre *külső tényezőkként* kezelni, míg az ezen területeken belüli migrációt, amit lehetetlen ekként kezelni, csakis esetenként jelezzük'' (*Schumpeter* 1939 I., 10.).

A migrációs hullámoknak a gazdasági ciklusokkal való kapcsolatát eddig kutató tudósok szinte mindegyike[10] — az „úttörő'' *H. Jerome* kivételével, aki a „hosszú hullámokról'' mit sem sejtvén a rövid távú foglalkoztatottsági helyzet alakulásából indul ki (*Jerome* 1926) — a *S. Kuznets* nevével fémjelzett hosszú távú ún. építési ciklusokat[11] veszi vizsgálat alá. A Kuznets-ciklus elméleti alapjainak súlyos megrendülése-megrendítése[12] óta — úgy tűnik — egyedül *B. Thomas* tartott ki eredeti — bár némileg módosított — álláspontja mellett (*Thomas* 1972).

A bátor kritikus Abramovitznak igaza van, amikor a 15–25 éves Kuznets-ciklusok jelentkezését az atlanti gazdaság fejlődése mintegy hetven évet felölelő időszakának sajátosságaiból vezeti le, de a szóban forgó „ciklusok'' megszűntének lényegre tapintó magyarázatával adós marad. Ha ugyanis a demográfiai (ezen belül: a bevándorlási) hullámok oka a jövedelmi és munkavállalási lehetőségek, végső soron az aggregát kereslet ciklikus változásában keresendő, s fordítva: a „visszacsatoló hatások'' (feed-back effects) révén, a lakásépítések és infrastruktúra-fejlesztések hatására indul be a gazdasági fellendülés, a jövedelmek és a foglalkoztatottság növekedése (ezen belül a bevándorlás fokozódása), ellenkező esetben csökkenése (illetve a bevándorlás mérséklődése) (*Easterlin* 1968, 11–12), akkor a magyarázandóval „magyarázunk'' — azaz ördögi körben mozgunk. Ez azonban csak a kérdés egyik fele. Másfelől ugyanis felvethető, hogy a Kuznets-ciklusok átmeneti kialakulásában nem játszott-e szerepet más jellegű, hosszabb és rövidebb hullámok interferenciája.

A kérdés nem éppen költői, hiszen már 1925 óta, *N. D. Kondratyev* előbb oroszul megjelent, majd német és angol nyelven, végül magyarul is kiadott tanulmányának (*Kondratyev* 1980) ismeretében okunk van megelőlegezni az igenlő választ. A 40–60 év távlatú Kondratyev-ciklus értelmezésének elméleti nehézségeire és egyben fontosságára utalva *Bródy András* a fenti lehetőségre tapint rá: „A ciklus működését mint az emberállat ökológiai — tehát demográfiai jellegű s a demográfiai adatokban nyilván megmutatkozó — fluktuációját magyaráztuk. Így a második világháború a maga rendkívül kiadós méretű emberpusztításával, s az utána ennek következtében mindenütt robbanásszerűen emelkedő születési arányszámaival amúgy is természetes kiindulópontja volt egy ilyen demográfiai hullámnak. S itt jön segítségünkre maga a demográfia, amely — kimutathatóan nem gondolva a Kondratyev-ciklusokra vagy a hosszú gazdasági hullámok bármilyen elméletére — hasonlóan hosszú ingadozásokat talál a születési arányszámokban. Ezeket felfedezőjükről Easterlin-ciklusoknak nevezik. Tudtommal eddig nem mutattak rá az Easterlin- és a Kondratyev-ciklusok bensőséges kapcsolatára" (*Bródy* 1983a, 152–153).

Ismereteink szerint eddig erre valóban nem került sor, sőt maga *Easterlin* vetette el ennek — ha nem is lehetőségét — szándékát (*Easterlin* 1986, 6.). A feltehetőleg sok aprólékos, fáradságos elemzést és egy nagyívű, átfogó szintézist igénylő munka elvégzése előtt az út minden felkészült társadalomkutató előtt nyitva áll. A cirkuláris argumentáció jelzett csapdája azonban óvatosságra int — úgy tűnik, Bródy sem tudta kikerülni,[13] amikor *Easterlin* vizsgálódásának eredményeit a következőképpen összegezte: „A hosszú ciklusokat *Easterlin* demográfiai vizsgálatai alapján az emberi népesség ökológiai ciklusainak tartom. Ezeket a gazdasági élet viszonylagos szűkössége vagy bősége váltja ki, de a maguk részéről ismét visszahatnak a gazdasági életre" (*Bródy* 1983b, 32.).

A nemzetközi migráció és a világgazdasági ciklusok össszefüggései feltárásának várható eredménye: az önálló, egymagában „megálló" migrációs elmélet „felbomlása" és feloldódása egy — *Wallerstein* által is tételezett (*Wallerstein* 1983, 26.) — „undiszciplináris" társadalomtudományban, ami nem tarthatja vissza még a saját szűkebb kutatási területének vizsgálatára elkötelezett, azzal talán egy kissé elfogult elemzőt sem. A „földhözragadt" múltból és jelenből a jövő felé mutató távlatok inspirálóak: „Míg a sertésciklusok vagy a mezőgazdasági ciklusok, de még az üzleti ciklusok is csak amolyan »házi«, korlátozott hatókörű, egy-egy országra, azoknak kis csoportjára vonatkozó ciklusoknak bizonyultak, addig a Kondratiev-ciklus már első jelentkezésétől fogva mint a *világ*gazdaság általános ciklusa lép fel. Persze egy adott üzleti ciklus mindig erős »rezonanciát« okozott és okoz mindazon piacokon, amelyek kereskedelmi kapcsolatban állnak az érintett országokkal. Ennek ellenére a rövid távú, 4-5 éves üzleti ciklus soha nem szinkronizálta teljesen még a fejlett tőkés országok gazdasági ingadozásait sem. Igaz ugyan, hogy teljesen ellentétes fázisokat sem tapasztalunk történetileg [...], de a tetőpontok vagy a válságmélyek közt mindig volt és van valamilyen eltolódás, félév vagy egész év is, hol az egyik, hol a másik ország javára. [...] A Kondratiev-ciklus

tehát eleve világgazdasági jelenség. Mivel tulajdonképpen a századforduló óta beszélhetünk csak a világgazdaság végleges kialakulásáról — ekkor fejeződött be ugyanis a világ elsődleges felosztása a nagyhatalmak között —, a világgazdaság szorosabbra fonódásával a Kondratiev-ciklus szerepe is erősödni fog'' (*Bródy* 1983a, 158–159.).

Noha a világgazdaság kialakulásának „időzítése'' kérdésében vitánk van *Bródy*val — beszélhetünk-e egyáltalán a világgazdaság *végleges* kialakulásáról? —, az általa felrajzolt perspektíva alighanem minden kortárs gondolkodót szellemi számvetésre késztet: „E hosszabb-rövidebb ökológiai és gazdasági ciklusok mögött felsejlik egy még nagyobb időtávot átölelő hullámmozgás. Ha a ciklusképletbe az ember fizikai kihordási idejének 9 hónapja helyett szellemi kialakulásának időtartamát írjuk — ez az előbbiek szerint mintegy 25 év —, valamint az »érett ésszel« etölthető hátralevő életidejét, akkor [...] 210 éves ciklushossz adódik. [...] Jelenünk — még ha hanyatlónak nem is kívánjuk mondani — klasszikusnak, tetőpontnak semmiképpen sem tartható. Eszméink nem egyöntetűek, keveredik bennük a klasszikus paradigmák foltozgatása és új, de még zavaros gondolatok. Vajon mi lesz az az összefoglaló eszme, amely az ezredforduló után talál majd mesterére?'' (*Bródy* 1983a, 160.)

III.

Az egyik legtöbbet használt forrásunk, a *Nemzetközi Migrációs Szemle* (IMR) fennállásának 25. évfordulóján kiadott, 1989. évi ünnepi szám szerkesztőségi bevezetője jellemző képet rajzol a „világvándorlás'' változó feltételeiről és szerepéről: „Negyed évszázaddal ezelőtt a nemzetközi migráció világa sokkal másképpen festett, mint ma. A *NEMZETKÖZI MIGRÁCIÓS SZEMLE* születése egybeesett az egymilliomodik vendégmunkás megérkezésével Németországba. A portugál munkást lefotózták, amint átveszi a vidám esemény megünneplésére kapott motorkerékpárt és a *Der Spiegel* címlapsztorit közölt a vendégmunkásokról. Ugyanebben az évben Franciaország és a függetlenné vált Algéria aláírta az első kétoldalú munkaügyi egyezményt, amely évente mintegy 12 000 algériai munkás átvándorlását tette lehetővé. Az algériai kormány megosztott volt a tekintetben, hogy bölcs dolog-e engedélyezni állampolgárainak a Franciaországba történő kivándorlást, miután oly hatalmas áldozatokat hoztak a függetlenség elnyeréséért. Győzött azonban a felszabulás utáni gazdasági nehézségekből fakadó realizmus. [...] Mára természetesen a bevándorlók iránti rokonszenv megkeseredett. A vendégmunkások egy tekintélyes része tovább maradt és sokukhoz csatlakozott a családjuk. Motorkerékpárok és kedélyes hátbaveregetések helyett 1989-ben a németországi vendégmunkások, főként a törökök széles körű ellenségesség és egy növekvő bevándorló-ellenes párt politikájának szenvedő alanyai. Franciaország is kinevelt egy jelentős bevándorló-ellenes pártot és most készpénztámogatással igyekszik előmozdítani a munkanélküli algériaiak hazatelepedését'' (*IMR*, 23. 3. 393.).

Ha a fenti, egyedi eseteknek aligha nevezhető jelenségekhez még hozzávesszük a világ „fejlettebb'' felén-negyedén újabban bevezetett hivatalos, a bevándorlást korlátozó szigorú állami rendszabályokat is, akkor mélyreható empirikus elemzések nélkül is feltételezhetjük, hogy aminek manapság szemtanúi vagyunk, az bizony — *Wallerstein* kifejezésével élve — „Kondratieff Down''.

Még ha a világgazdaság „hosszú hullámainak'', mindenekelőtt a Kondratyiev-ciklusoknak a léte az eddigieknél „szigorúbb'' (szabatosabb) bizonyításra is szorul, nem hagyhatjuk egyértelmű interpretáció nélkül a valóságban végbemenő, mindennapi életünket közvetlenül vagy közvetve befolyásoló olyan ciklikusnak tűnő folyamatokat, mint a nemzetközi migráció, vagy közelebbről: a be- és kivándorlás.

Egy, a fentiekben jelzett kutatási terv keretében első és egyik legsürgetőbb feladatként a ciklikus változásokban rejlő (elágazó) kaotikus mozgások múltbeli lezajlásának és jövőbeli lehetőségének feltárása, illetve elemzése adódik. Ezt éppen a migráció egyes újszerű modelljeit leíró források jelzik,[14] s nem valamiféle „válságérzet'' mondatja a hektikus mozgásoktól összezavarodott kutatóval. Megbocsáthatatlan hiba lenne, ha a hazai kutatás — a bátorító kezdeményezések ellenére (például: *Bródy–Farkas* 1987) — ezen a területen (is) lépéshátrányba kényszerülne. A munka eredményessége a hazai kutatógárda közös erőfeszítését és a nemzetközi együttműködésből fakadó előnyök kihasználását igényelné.

Tanulmányunk a vizsgált témakörben újszerű értelmezést és adalékokat kívánt nyújtani a hazai oktató és kutató szakemberek számára, tekintettel arra, hogy a nemzetközi migráció problematikája — egyes merész vállalkozások ellenére — mindeddig jelentőségéhez képest nem kellő súllyal szerepel a magyar társadalomkutatás és felsőoktatás napirendjén.

A kelet-közép-európai munkaerő-vándorlások és menekültáramlások keresztútjába eső Magyarország politikai döntéshozói számára a valóságértelmező elméleti keret egyszersmind támpontul szolgálhat a gyakorlati cselekvés számára.

A köznapi fogalomzavar és berögzült előítéletek eloszlatása ugyanakkor közvetlen haszonnal járhat a mindennapok tapasztalatait megélő lakosság szempontjából is.

JEGYZETEK

1 Például: *Sik* 1992, 1993; *Tamás–Inotai* 1993.

2 *Ernst Georg Ravenstein,* a migrációs elmélet atyja 1834. december 30-án született Majna-Frankfurtban. 1855-ben tagja lett a brit Hadügyminisztérium Topográfiai-Statisztikai Hivatalának. 1913. március 13-án hunyt el Hofheimben. *Ravenstein* származását nemcsak tiszteletünk okán tisztázzuk, hanem a szakirodalomban felbukkanó tévedés eloszlatása érdekében is: több szerző (*Passaris* 1989, 526; *Hárs* 1992, 123.) ugyanis — egy korábbi írásunkban (*Lévai* 1993; 20.) magunk is — brit tudósként említi.

3 *Wallerstein* magyarországi interpretálói közül *Ágh Attila* a világrendszer-elmélet és a világrendszer-szemlélet közötti különbségtétel alapján — az utóbbit szélesebb értelemben hasz-

nálva — az előbbi első modern megfogalmazójának *Polányi Károly*t tekinti, utalván annak a második világháború éveiben született, magyar nyelven máig kiadatlan alapvető, „a nagy átalakulásról" szóló művére (*Ágh* 1988, 11.). *Szentes Tamás* a világrendszer-szemlélet eredetét a marxizmus klasszikusainak munkásságára vezeti vissza (*Szentes* 1980, 336.). *Kiss Balázs* a klasszikus angol politikai gazdaságtan és a klasszikus német filozófia eszmerendszerében, *Adam Smith* és *David Ricardo,* illetve *Immanuel Kant* munkáiban gyökerezteti a világrendszer-szemléletet (*Kiss* 1984, 10–45.).

4 A fölöttébb termékeny szerző nagyszabású, négykötetesre tervezett főművének első részét magyarul is kiadták (*Wallerstein* 1983), a már megjelent további két rész (*Wallerstein* 1980, 1989) magyar nyelvű kiadása még várat magára.

5 Az Egyesült Államokban oktató és kutató *Böröcz József* — akivel ugyan néhány kérdésben, így például a „taszítás–vonzás" modelljének megítélésében vitában állunk — *A. Poress*zel közösen írott tanulmányában frappáns rövidséggel foglalja össze a migrációs elmélettel szembeni kihívások közös jellemzőit: „A migrációnak mint a *globális* rendszer *belső* folyamatának a felfogása helyesebb kiindulási alap, mint a hagyományos nemzetállam-központú álláspont. Mind az elmélet, mind pedig az empirikus kutatás [...] túllépett a bevándorlók asszimilációja iránti kizárólagos érdeklődésen, és egyre inkább a migráció és az egyéb nemzetközi folyamatok közötti összefüggés vizsgálatára irányul. A tőke, a technológia, az intézmények és a kulturális minták mozgása — így egyebek mellett a munkaerő vándorlása is — át- meg átjárja a világrendszer egészét és összetett kölcsönhatások során hoz létre új meg új struktúrákat. E mozgások munkaerő-mozgató kölcsönhatásainak megértése a legjelentősebb kihívás a migrációelmélet előtt. A ma megfigyelhető migrációs trendek teljesebb megértése és pontosabb előrejelzése [...] azon múlik, hogy mennyire leszünk képesek feltárni e mozgásoknak a különféle nemzet- és osztály-hovatartozású emberek életére gyakorolt hatását" (*Portes – Böröcz* 1989, 29.).

6 Az utóbbiak között említik *C. Chase-Dunn*t, akinek *T. D. Hall*-lal közös legutóbbi munkája valóban nem csekély kétségről vagy talán zavarról, de mindenképpen nagyobb körültekintésről tanúskodik: „Általában a világrendszerek újrafogalmazása révén javasoljuk azon fontos hasonlóságok és eltérések megkülönböztetését, amelyek a múltbéli átalakulások és a jövő emberi lehetőségeinek nyilvánvaló hátteréül szolgálhatnak. Semmi sem különböző most, ugyanakkor semmi sem azonos. Ahhoz, hogy megtudjuk, mely dolgok értelmezhetően különbözőek és melyek értelmezhetően azonosak, hasznunkra lesz, ha a világrendszerek összehasonlítására alkalmas szisztematikus elméleti kerettel rendelkezünk" (*Chase-Dunn–Hall* 1993, 875.).

7 L.: *Portes–Walton* 1981, 25–26; *Portes–Böröcz* 1989, 11–12.

8 L.: *Hopkins–Wallerstein* 1979; *Wallerstein* 1979.

9 Ezzel szemben megjelent az 1910-es évek elején írott, nem éppen kísérletnek nevezhető műve: *Schumpeter* 1980.

10 L.: *Abramovitz* 1964; *Easterlin* 1968; *Thomas* 1951, 1954.

11 *M. Abramovitz* közlése szerint (*Abramovitz* 1989, 270–271.) *Kuznets* — Magyarországon nem fellelhető — első, a rövid távú üzleti ciklusoknál hosszabb gazdasági hullámokkal foglalkozó könyvének — *Kuznets, Simon* (1930): *Secular Movements in Production and Prices.* New York — megjelenése előtt három évvel *C. A. R. Wardell* már hasonló kérdéseket feszegetett — *Wardell, C. A. R.* (1927): *An Investigation of Economic Data for Major Cycles.* Philadelphia —, de mivel tudott Kuznets előrehaladott munkájáról, nem tartott igényt az elsőbbségre. A Nobel-díjjal 1971-ben kitüntetett *Kuznets* legátfogóbb, ilyen tárgyú művét lásd: *Kuznets* 1961. Az ismereteink szerinti egyetlen magyar nyelven is hozzáférhető válogatás a tudós munkájából (*Kuznets* 1981) a ciklusok kérdésével csak érintőlegesen foglalkozik.

12 *Abramovitz* egy 1968-as előadásában a *Kuznets* által eredetileg vizsgált 1840 és 1914 közötti időszak észak-amerikai és nyugat-európai gazdasági struktúráinak és intézményeinek sajátosságaira, illetve a második világháború utáni helyzetnek a korábbi mintákhoz való csupán látszólagos hasonlóságára hivatkozva „eltemeti" a Kuznets-ciklusokat: „Amerikában a Kuznets-ciklus élt, virágzott, nagy napjai voltak, de ezek a napok már a múlté. Elhunyt, s ránk, a túlélőkre marad, hogy tanulmányozzuk működését, jól ismerve mindazokat az összefüggéseket és reakciókat,

amelyek a fejlődés nekilendüléséhez és visszaeséséhez hozzájárulnak. Sokat tanultunk életéből, de immár halott. *Requiescat in pace.* Emlékét soha nem feledjük'' (*Abramovitz* 1989, 294.).

13 A *Circulus vitiosus* szellemes, a hegeli dialektika szabályainak is megfelelő feloldását mutatja be a szerző egy más összefüggésben, amikor az általa Marxnak tulajdonított tételt — ,,A lét meghatározza a tudatot'' (*Bródy* 1983b, 30.) — korrigálva ,,újra-felfedezi'' az eredeti marxi interpretációt: ,,[...] a »lét határozza meg a tudatot« tézisét némiképp módosítani kell. Valószínű ugyan, hogy a lét és tudat viszonyában a lét a domináló, hiszen tapasztalatunk szerint a lét egésze (a múlttal együtt) hat a tudatra, míg csak az új tudatformák képesek visszahatni a létre. Azonban az ember tudatát nagyrészt »örökli«: más tudatoktól veszi át élete folyamán [...], s a lét csak módosítja: cáfolva átvett tudattartalmak realitását vagy célszerűségét és felvetve azokat az új jelenségeket, amelyeket a tudatnak meg kell emésztenie. Mindezek a folyamatok pedig az időben zajlanak le és gyakran igen hosszú történeti szakaszokat igényelnek [...]. A tézis tehát megvilágít valami igen fontos összefüggést — de nem magyarázza meg, és jelszószerű formájában könnyen tévútra vezetheti a társadalomtudományi vizsgálódásokat. Különösen problematikus az alkalmazása, ha folyamatok, tényleges időben konkrétan lejátszódó történések és cselekedetek megragadására kívánjuk felhasználni. S végül igen veszélyes az a hit, amely úgy véli, hogy a lét automatikusan vagy valamilyen normativ módon létrehozhatja a neki megfelelő tudatformákat, anélkül, hogy a tudat valóságot feldolgozó szerepe, önmódosítása bármilyen szerepet játszana'' (*Bródy* 1983b, 38.).

14 L. például: *Puu* 1989; *Zhang* 1990.

IRODALOM

Abramovitz, Moses (1964): *Evidence of Long Swings in Aggregate Construction since the Civil War.* National Bureau of Economic Research, New York–London

— — (1989): *Thinking about Growth. And Other Essays on Economic Growth and Welfare.* Cambridge University Press, Cambridge

Ágh Attila (1988): *,,Népek hazája, nagyvilág...''.* Akadémiai Kiadó, Budapest

Bródy András (1983a): *Lassuló idő. A gazdasági bajok magyarázatához.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. (Eredetileg, valójában: *Slowdown: Global Economic Maladies.* Sage Publications, Beverly Hills–London–New Delhi 1985.

— — (1983b): A társadalmi folyamatok időszükségletéről — egy matematikus közgazdász töprengése a válságok kapcsán. = *Társadalomkutatás,* 1983./3. 30–41.

— — *–Farkas Miklós* (1987): A gazdaság mozgásformáiról. = *Közgazdasági Szemle,* 34./10. 1178–1184.

Chase-Dunn, Christopher–Hall, Thomas D. (1993): Comparing World-Systems: Concepts and Working Hypotheses. = *Social Forces,* 72./1. 851–886.

Easterlin, Richard A. (1968): *Population, Labor Force, and Long Swings in Economic Growth.* Columbia University Press, New York–London

Frank, André Gunder (1967): *Capitalism and Underdevelopment in Latin America.* Monthly Review Press, New York

Gills, Barry K.–Frank, André Gunder (1991): A felhalmozás felhalmozódása. Tézisek és kutatási terv az 5000 éves világrendszer történetéhez. = *Eszmélet,* 1991./11–12. 192–236. (Eredetileg: The Cumulation of Accumulation: Theses and Research Agenda for 5,000 Years of World-System History. In: *Dialectical Anthropology,* 1990./15. 19–42.)

Hárs Ágnes (1992): A nemzetközi migráció néhány proglémájáról. Szakirodalmi áttekintés. = *Szociológiai Szemle,* 1992./2. 123–137.

Hegeland, Hugo (szerk.) (1961): *Money, Growth, and Methodology and Other Essays in Economics.* CWK Gleerup Publishers, Lund

Hopkins, Terence K.–Wallerstein, Immanuel and Associates (1979): Cyclical Rhytms and Secular Trends of the Capitalist World-Economy: Some Premises, Hypotheses, and Questions. = *Re-*

view, 2./4. 483–500. (Kötetben in: *World-Systems Analysis. Theory and Methodology.* Sage Publications, Beverly Hills–London–New Delhi 1982, 104–120.)
— — (1980): A modern világrendszer fejlődésének módozatai. In: *Fejlődés — Tanulmányok,* 1. Kritikai elméletek és elméletkritikák. (szerk.: *Béládi László–Miszlivetz Ferenc*), 293–361. (Eredetileg: Patterns of Development in the Modern World-System. In: *Review,* 1977. 1./2. 111–145. Kötetben, in: *World-Systems Analysis. Theory and Methodology.* I. m., 41–82.)
Jerome, Harry (1926): *Migration and Business Cycles.* National Bureau of Economic Research, New York
Kiss Balázs (1984): *Világgazdaság-elméletek.* Magvető Kiadó, Budapest
Kondratyev, N. D. (1980): A gazdasági fejlődés hoszú hullámai. = *Történelmi Szemle,* 1980/2. 241–269. (Eredetileg: Bolsije ciklü konjunkturü. In: *Voproszü Konjunkturü,* 1925./I. 28–79. Németül: Die langen Wellen der Konjunktur. In: *Archiv für Sozalwissenschaft und Sozialpolitik.* 1926. LVI./3. 573–600. Angolul, teljes szöveg: The Long Waves in Economic Life. In: *Review,* 1979. 2./4. 519–562.; rövidítve, in: *Review of Economic Statistics,* 1935. 17./6. 105–115.)
Kuznets, Simon (1961): *Capital in the American Economy. Its Formation and Financing.* National Bureau of Economic Research, Princeton
— — (1981): *Struktúra és növekedés a modern gazdaságban.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
Lee, Everett S. (1966): A Theory of Migration. = *Demography,* 3./1. 47–57.
Lévai Imre (1993): Nemzetközi migrációs modellek: főbb típusok és trendek. In: *Tamás–Inotai,* i. m. 19–39.
Passaris, C. (1989): Immigration and the Evolution of Economic Theory. = *International Migration,* 27./4. 525–540.
Portes, Alejandro–Walton, J. (1981): *Labor, Class and the International System.* Academic Press, New York
— — *–Böröcz József* (1989): Keserű kenyér: A munkaerő nemzetközi migrációjának szociológiai problémái. = *Szociológia,* 1989/1. 11–31. (Eredetileg: Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on Its Determinants and Modes of Intercorporation. In: *International Migration Review,* 1989. Vol. 23./3. 606–630.)
Potts, Lydia (1990): *The World Labour Market. A History of Migration.* Zed Books Ltd, London–New Jersey
Puu, Tönu (1989): A Simplified Model of Spatiotemporal Population Dynamics. = *Environment and Planning* A, Vol. 17. 1263–1269.
Ravenstein, Ernst Georg (1876): Census of the British Isles, 1871. Birth Place and Migration. = *The Geographical Magazine,* Vol. 3. July, 173–177., August, 201–206., September, 229–233.
— — (1885): The Laws of Migration. = *Journal of the Royal Statistical Society,* June, 167–227.
— — (1889): The Laws of Migration. = *Journal of the Royal Statistical Society,* June, 241–301.
Schumpeter, Joseph A. (1939): *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Account of the Capitalist Process.* Vols I–II. McGraw = Hill Book Company Inc., New York–London
— — (1980): *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
Sík Endre (szerk.) (1992): *Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
— — (szerk.) (1993): *Útkeresők.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
Skellam, J. G. (1951): Random Dispersal in Theoretcal Populations. = *Biometrika,* Vol. 38. 196–218.
Szentes Tamás (1980): *Polgári és „újbaloldali" elméletek a tőkés világgazdaságról.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest
Tamás Pál–Inotai András (szerk.) (1993): *Új exodus. A nemzetközi munkaerőáramlás új irányai.* MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja – MTA Világgazdasági Kutató Intézete, Budapest.
Thomas, Brinley (1954): *Migration and Economic Growth. A Study of Great Britain and the Atlantic Economy.* Cambridge at the University Press
— — (1961): The Rhythm of Growth in the Atlantic Economy. In: *Hegeland,* i. m., 39–48.

— — (1972): Migration and Urban Development. A Reappraisal of British and American Long Cycles. Methuen & Co. Ltd., London
Wagner, Moriz (1868): *Die Darwinische Theorie und das Migrationgesetz.* Leipzig
Wallerstein, Immanuel (1979): Kondratieff Up or Kondratieff Down? = *Review,* 2./4. 663–673.
— — (1980): *The Modern World-System. II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750.* Academic Press, New York
— — (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Budapest, Gondolat. (Eredetileg: *The Modern World-System. I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century.* 1974. Academic Press, New York.)
— — (1989): *The Modern World-System. III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s.* Academic Press, New York
Zhang, Wei-Bin (1990): Brain Drain and Economic Cycles with International Migration. A Case of Minimum Wage in the Unskilled Sector. = *Journal of Development Economics,* 1990/3. 191–203.
Zolberg, Aristide (1989): The Next Waves: Migration Theory for a Changing World. = *International Migration Review,* 23./3. 403–430.

LÉVAI IMRE

INTERNATIONAL MIGRATION AND THE CYCLE OF WORLD ECONOMY: A POSSIBLE DIRECTION OF RESEARCH

Summary

International migration is a comprehensive system: it is an organic element of the capitalist world system, which has definite functions and the performance of which breaks up the increasingly international labour market of the world into the most diverse, yet structurally interlinked segments. The international migration of labour and the flood of refugees, which may mean relative upliftment of individual migrants and refugees, or an escape from political oppression, create and mobilise the ''industrial reserve'' (relatively redundant population), in keeping with the demands of the global accumulation of capital and as its consequence, making the articulation of the modes of production (not interpreted in abstracto) possible along the rules of development of the capitalist world system. The cyclical transformations of the world capitalist structures, their crises of accumulation themselves create and modify to shorter or longer periods the ''push'' and ''pull'' factors of the global migration of labour. The plan of complex social research studying the interrelationships of the international flow of capital and labour would truly attract the ''end'' of theories of migration: opportunities of the creation of a kind of ''Ravenstein–Wallerstein synthesis'' may open up. One of the first and most urgent tasks of the present research project is the study and analysis of the past history and future possibilities of chaotic movements hidden in cyclical changes (bifurcations).

GYEKICZKY TAMÁS

A „LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS'' MODERNITÁSA

(Egy paradigma utóélete)

1994-ben időszerűtlennek tűnhet a szocializmus korszakáról írni. Pedig nem az, mivel egyfelől az örökség számbavétele még nem történt meg, másfelől pedig újabb viták és sajtópolémiák is napirenden tartják a téma iránti érdeklődést. A felmerült kérdések egyike éppen az a *modernizációs probléma*, amelynek megfejtésére tanulmányunkban vállalkozunk. Úgy gondolom tehát, hogy írásom felettébb aktuális, s nemcsak a szellemi viták miatt, hanem a benne felvetett modernizációs paradoxon megoldatlansága, az „új modernizációs kísérlet'' elmaradása miatt is.

1. Általános megjegyzések a modernizációs paradigmáról

Majdnem két évtizeden keresztül tartotta magát az a nézet, hogy a nyugat-európai társadalmak mint a modernizációs[1] minták kialakítói és hordozói létezésük első pillanatától fogva teljesítik a modern társadalmakkal szemben támasztott követelményeket.[2] Jóllehet, sokan és sokszor kritikus szemmel nézték a nyugat-európai (és észak-amerikai) fejlődést, e társadalmak tökéletes pályát befutó modernizációja iránti kétely csak a nyolcvanas évek szociológiájában jelent meg. A jelenkori kritika egyik jelentős képviselője, *Ulrich Beck* például úgy véli, hogy a modernnek tekintett társadalmak egyes területein kifejezetten „premodern'' állapotok uralkodnak. A nyugat-európai és észak-amereikai modernizációs trendek megakadtak, e társadalmak a modernizáció új szakasza helyett már csak „rizikó'' termelésére képesek[3] (*Beck* 1986). A kételyektől és kritikáktól függetlenül mind a „harmadik világ''országainak, mind a nyolcvanas évek végéig „létező szocializmusok'' modernitásának összehasonlító elemzése tovább folyik. A változatlan hevességű kutatási érdeklődés egyik oka a „nyugat-európai'' mintát követő országok fejlődésének megtorpanása, s a korábban elképzelhetetlennek tartott következmények jelentkezése (permanens nemzetiségi háborúk, éhínség, környezetszennyezés, atomfegyverkezés). A megújuló viták másik oka a közép-kelet-európai átalakulás.[4]

A modernizációs paradigma már évekkel korábban is használható elemzési keretnek tűnt a „létező szocializmusok'' megértésének kísérletében, mivel alkalmat adott bizonyos társadalmi-történelmi jelenségek (iparosítás, társadalmi struk-

túraváltás) új típusú magyarázatára.[5] Elterjedését elősegítette, hogy lehetővé tette a nyugat-európai társadalomtudománnyal egy közös nyelv (kommunikációs alap) megteremtését, s megnövelte a két tudományos világot elválasztó fogalmi gátak lebontásának esélyét. Mindemellett ki lehetett lépni az uralkodó marxista ideológia világképéből, s felcsillant a társadalomtudományi professzionalizáció elérhetősége is. Megnyitotta az utat a politika nyilvános kritikája felé, hiszen a modernizáció kritériumait a fennálló „szocialista'' rendszeren „legálisan'' számon lehetett kérni.[6]

A kelet-közép- és nyugat-európai társadalomfejlődés összehasonlítása a „létező szocializmusok'' bukása után sem vesztette el értelmét. A gyors összeomlás, majd a tartós krízis újra kiélezte a kelet-közép-európai társadalmak modernizációs konfliktusait, így újból felmerült az eddigi modernizációs stratégiák értékelésének igénye. Nemcsak a kelet-közép-európai országokban ismert szlogenben (felzárkózás Európához, ami a leszakadás „nyílt'' beismerése) bukkanhatunk rá a társadalomtudománnyal szembeni új kihívásra, hanem a társadalmi élet mindennapjainak zavarai is nyilvánvalóvá teszik a modernizációs problémák súlyosságát. A létező szocializmusok (hajdani) modernségéről Nyugat-Európában is újult erővel lángolnak fel a társadalomtudományi viták, s e disputák magát az elemzési paradigmát sem kímélik.*

Álláspontunk szerint a modernizációs elméletek által jelzett társadalmi konfliktusok mögött összetett, komplex társadalomfejlődési jelenségek húzódnak meg, s e kérdések mélységét a felújult — jórészt politikai vagy zsurnalisztikai ihletésű — modernizációs viták nem érzékelik. A gyökerek feltárásához először a létező szocializmusok modernizációja mellett vagy ellen szóló érveket, majd a „nyugat-európai'' társadalmak modernizációjának második világháború utáni történetét kell bemutatnunk. A „létező szocializmusok'' modernizációjának foka vagy modernizációs deficitje csak ezek ismeretében tárható fel.

A kelet-európai társadalmak modernitását megítélő álláspontok — nem téve különbséget „kelet''- és „nyugat''-európai társadalomtudomány között — *két nagy csoportot* alkotnak. Az első csoportba tartozók határozottan tagadják a „létező'' szocializmus modernségét, míg a másik csoport érvei szerint a „létező szocializmus'' egyik típusa, alakzata (volt) a modern társadalmaknak. Tanulmányunk

* „Azt, hogy a modernizáció és a modernizációs elméletek ma ismét a szociológia legfontosabb kérdései közé tartoznak, nem kell hosszasan magyarázni. A valóságos társadalmi fejlődés e témákat visszavonhatatlanul aktuálissá tette. *Gorbacsov* „Peresztrojkája'', a szovjet társadalom átépítésének kezdete óta a modernizáció mint probléma újra előttünk áll. Mióta a keletnémet és a kelet-európai fejlődés már nem egy harmadik út után kutat, hanem kifejezi a nyugati intézmények átvételének és tapasztalatai követésének szándékát, újra fel kell tennünk a kérdést, vajon melyek a modern nyugati társadalmak fejlődési tendenciái, alkalmazkodási problémái és innovációs esélyei, hogyan és mi módon valósítható meg intézményeinek átvétele'' — fogalmazta meg a modernizáció gondolatkörének aktualitását *Wolfgang Zapf* a német szociológusok jubileumi (25.) kongresszusát megnyitó beszédében (*Zapf* 1990, 23–24.)

kitér a „kételkedők'' nézeteire is, ahol a modernizáció alapvető trendjét elismerve számos kritika fogalmazódott meg a szocialista társadalomfejlődés modernitásával szemben.

2. A modernizáció tagadása

A „létező szocializmus'' modernitása elleni érvek a modern társadalom fogalmának meghatározásából indulnak ki. A modern társadalmakat a következők jellemzik.

• *Legfontosabb* az egyéni létezés autonómiáját biztosító és garantáló intézményszerkezet.*

• *Másodszor* a modern társadalmakat leírhatjuk az intézményes(ült) racionalitás és kalkulativitás uralmával. Az intézményrendszer története, a modern társadalmak fejlődése — miként ezt a szociológiai irodalomban *Durkheim, Tönnies* vagy *Weber* bemutatták — a tradicionális uralom szervezeti és vallási viszonyainak felbomlására, a piac és a pénz (mint „általános kommunikációs médiumok'' — l. *Marx, Parsons, Luhman* ezzel kapcsolatos munkáit) kialakulására nyúlik vissza. Az intézmények modernizációja több síkon játszódott le, a modern gazdasági rendszer a tudásstruktúrák, a politikai intézmények és a magatartási értékek transzformációjával együtt alakult ki. E folyamatból kiemelhető a parlamenti demokrácia keletkezése, melynek során a társadalmi konfliktusok megoldásának diszkurzív módja — (*Habermas* 1981) — „intézményesült''. A modern társadalmi életet a gazdasági és politikai integrációk mellett a „formális és materiális racionalitás'' szabályai szerint kialakított „jogbiztonság'' (*Weber*) szabályozza.

• *Harmadszor* meg kell említenünk azokat a „racionális és kölcsönös'' szerződéses kapcsolatokat, melyek a társadalom tagjai között alakultak ki, s melyeknek alapja egy „szekularizált'' (kantiánus) etika. A modern társadalom tagjai „társadalmi viszonyaik és elvárásaik kalkulativitását, az intézmények és individuumok magatartásának kiszámíthatóságát'' az általuk tanúsított magasabb fokú fegyelemért és kooperációra való hajlandóságukért kapták/szerezték cserébe. Individualizmusuk szerződésszerűen korlátozott, ám az egyén emancipációján nyugszik.**

• *Negyedszerre* ki kell térni a szociális egyenlőtlenségek „legitim'' mechanizmusaira. A társadalom modernizációja során az egyenlőtlenségek

*„A modernizáció nemcsak az ipari termelés fejlődését, az uralmi viszonyok racionalizációját, a polgári nyilvánosság kialakítását jelenti, ... hanem az egyéni lét autonómiamegteremtési folyamatának fejlődését is'' — fogalmaz *Srubar* (*Srubar* 1991, 416.).

**„A társadalom különböző alrendszerei között lejátszódó elkülönülési folyamat (Ausdifferenzierung) lehetővé teszi a társadalmi kollektív hatalomgyakorlás egyén feletti érvényesülésének korlátozását és a magánszféra személyes szabadságának kialakulását. A megvalósulás konkrét alakzatáról egyre növekvő mértékben maga az egyén dönt...'' (*Srubar* 1991, 417.)

„teljesítményelven'' (Leistungsprinzip) nyugvó struktúrája jött létre. A keletkezés folyamata társadalmi konfliktusokkal terhelt, így a teljesítmények elismertetéséért folyó küzdelem végül az „állam beavatkozásához'' (mint a konfliktusok szabályozásának, tompításának egyik formájához) vezetett. Az állam beavatkozása azonban sem az „individualizmus'' ethoszát, sem az egyén autonómiáját nem kérdőjelezte meg.

A „létező szocializmusok'' társadalomszerkezetéből hiányoztak/hiányoznak azok az integrációs mechanizmusok, intézmények és „értékek'', melyek a „nyugat-európai modernizációs modell'' — és ezáltal a modernizáció — alkotóelemei.

• Először is az állam és igazgatás, a szervezett és nem intézményesített gazdaság nem rendelődtek alá a racionális jog szabályozó hatalmának, olyan „érdekeket'' — a kommunista párt érdeke — követtek, melyek a hatalomgyakorlás hétköznapi racionalitását — ezzel együtt kalkulativitását, kiszámíthatóságát — tagadták.

• Másodszor: ahogy ezt a Kelet-Közép-Európával foglalkozó politikatudomány bemutatta, a társadalmi konfliktusok racionális és diszkurzív megoldási módjának (parlamentarizmus) elutasítása volt a politikai és társadalmi konfliktusok megoldásának uralkodó elve. A parlamentarizmus tagadásának és a „szocialista típusú'' uralomgyakorlásnak a következményeként súlyos, a társadalom minden területén megjelenő „modernizációs deficit'' keletkezett — írja például *Srubar*. A deficit a politikai hatalom kommunista párt által irányított „privatizációjában'', a társadalmi szervezeteknek és intézményeknek az apparátus tagjai érdekét szem előtt tartó „egyéni kisajátításában'' jelent meg. A funkcionárius csoporthoz tartozók egyéni érdekének uralma utat nyitott a korrupciónak, és a patrónus–kliensi viszonynak (magyar irodalomban: *Hankiss* 1982 és 1986). A gazdaság működtetésének „szubjektív technikái'' — hiánygazdaság kézi vezérlése (*Kornai* 1982), a piac integráló funkciójának a hatalmi mechanizmussal történő helyettesítése, a pénznek mint általános értékmérőnek és kommunikációs médiumnak elutasítása — egyértelműen jelezték a társadalomfejlődés „nem-modern'', sőt a modern társadalmaktól eltérő útját.

• Harmadszor az egyén autonóm „személyiségként'' nem nyert bebocsátást a társadalom intézményeibe, személyes szabadságát naponta választópolgárként megélve nem volt helye a nagy társadalmi integrációs rendszerekben. Alkalmazkodásának egyetlen útja volt — így *Srubar* —: beilleszkedni a kliensek, patrónusok, személyes hatalmat szolgáló, azt erősítő és megőrző „hálózatába''. Amennyiben autonómiáját feladva elismerte e patrónusok hatalmát, igényelte védelmüket, önmaga előtt is legitimálta a — paradox módon — megélhetését biztosító csoportok gyámkodását. Személyes viszonyainak kiszámíthatósága megszűnt, függése különböző átláthatatlan társadalmi kapcsolatok mentén felerősödött. Normái, értékei, viszonyai sem a teljesítményközpontú, sem a racionális cselekvési normák világaiba nem tartoztak.

A „létező szocializmus'' szociális integrációinak működése „demodernizációhoz'' vezetett; „... e demodernizáció nemcsak politikai tilalmakban, pl. a polgári társadalmakat hordozó intézmények funkcióinak kiépítésekor jelentkezett, hanem a társadalmi viszonyok és társadalmi cselekvések szerkezetének mélyén, ott, ahol a mindennapok a társadalmi valóságot kialakítják és reprodukálják'' (*Srubar* 1991, 429.)

A „létező szocializmus'' bukása után — mindebből következően — egy új modernizációs kísérletnek („Remodernisierungsversuch'') lehet csak esélye és értelme. A piac, a pénz és a gazdaság működési módjainak rekonstrukciója azonban nem pótolják az ember mindennapi életének keretét alkotó racionális cselekvési normák és mechanizmusok hiányát.

3. Érvek a modernitás mellett

A „létező szocializmusnak'' mint modern társadalomnak elutasítása egyrészt globális — a politika, gazdaság, jog, társadalom érték- és cselekvési rendszerei mentén artikulálódó —, másrészt normatív.[7] A „létező szocializmus'' modern társadalomként való elismerése hasonló logikával történik, ám a globalitás szempontjai háttérbe szorulnak.

Az érvek több csoportot alkotnak.

3.1. Történeti érvek

Némely kelet-közép-európai társadalom (magyar, lengyel, cseh) modernizációja már a múlt században megkezdődött, azonban különböző történelmi okok e modernizáció sikerét — és következetes véghezvitelét — megakadályozták. Az okok és feltételek között külső (a Habsburg Monarchia léte, majd bukása) és belső (pl. a nemesség túlsúlya a társadalom szerkezetében Magyarországon) történelmi-társadalmi folyamatok egyaránt megtalálhatóak. A többször nekilendülő és megtorpanó modernizációs folyamat végül az 1945-ös fordulattal kapott „szabad utat''. Ahogy *Ránki György* írja: „tudatos, erőszakos modernizáció a szocializmus sztálinista felfogásának jegyében, a régi társadalmi erők brutális széttörése révén, a gazdasági növekedés erőltetett előtérbe helyezésével, a politikai és intézményrendszer külső modell alapján történő gyökeres átalakításával, egyoldalú hatalmi koncentrációval, a tradicionális elemek felbomlasztásával ... Sikerek és kudarcok sajátos kohéziója — 1948 után'' (*Ránki* 1987, 613.).

A történelmi fordulat egyik fontos eleme *a rendi-nemesi társadalom felszámolása* volt, mivel e réteg és az e réteget fenntartó struktúrák *akadályozták* — visszafogták — (*Kulcsár* 1986) a modernizációt. A másik lényeges elem a külső minta követése, mely a legális és intézményesített erőszakkal a társadalom minden területén meghatározott „cselekvési mintákat és modelleket'' érvényesített. E „sajátos'' és „különös'' modernizáció mindezek ellenére „a szocialista társadalomépítéssel bekövetkezett nekilendülést követően létrehozta azokat a belső té-

nyezőket, melyek autonóm mozgása magának a folyamatnak továbbhaladását, így a benne rejlő változási potencia manifesztálódását is biztosíthatják'' (*Kulcsár* 1986, 100.).

A modernizációs kényszer sikeres gyógyszer volt a magyar társadalom akut bajaira, hiszen a kúra hatására kiépültek a társadalmi innovációnak, az „önmozgásnak'', változásnak oly sokáig hiányzó feltételei. A magyar társadalom ebben az értelemben „modernné'' vált, mivel a változás képességének kialakulása — többek között — azonos magával a modern társadalommal. „Az eredményes modernizáció olyan gazdasági és társadalmi struktúrában mutatkozik meg, amely az adott ország feltételeire épülve képes a változó külső és belső feltételeknek megfelelően működni, olyan társadalmi struktúrát alakít ki, amely — minden összetevőjében — bázis a folyamat további előrehaladása számára...'' fogalmaz *Kulcsár* Kálmán (*Kulcsár* 1986, 23.).[8]

Az innovációs képesség a társadalom különböző területein jelentkezett. A gazdaság, az oktatás, a jog, a társadalmi struktúra, az életmód elemzése bizonyítják, „hogy makroszinten a mai magyar társadalom kétségkívül a modern társadalom képét mutatja, legalábbis olyan mértékben, hogy a modernizációs folyamat előrehaladása valóban regisztrálható'' (*Kulcsár* 1986, 77.).

3.2. Funkcionális érvek

Az ötlet, mely szerint a kelet-közép-európai szocializmusok történetét a modernizációs folyamat analógiájára meg lehet érteni, nem a közép-kelet-európai társadalomkutatóktól származott.[9] A történelmi folyamatok összehasonlítására építő elemzések mellett az elgondolás másik forrása a hatvanas évek társadalomelmélete.

Az egyik, hatásában is jelentős elmélet *Raymond Aron*tól származik. Aron szerint az iparosítás a társadalmak típusától függetlenül minden társadalomban azonos következményekhez vezet. Ilyen a szaktudás magasra értékelése (professzionalizáció), a szakképzett munkaerő tömeges felhasználása, a termelési aktorok racionális magatartása (*Aron* 1967). A társadalmi-gazdasági jelenségek vizsgálata — írja — azt mutatja, hogy a kelet-európai társadalmak éppúgy urbanizálódtak, gazdaságuk az iparra épül, általánossá tették az alapfokú képzést, létrehozták a felsőoktatást; a társadalom mikroviszonyaiban pedig azonos „életmód''-minták és hasonló „életvezetési stratégiák'' érvényesülnek, mint a nyugat-európai társadalmakban (kereső tevékenység és magánélet elválása, nukleáris család). Amennyiben e társadalmak megfelelnek a modern társadalmakra jellemző „stabil változás igényének'', úgy nincs mélyebb különbség fejlett–fejletlen, keleti–nyugati, északi–déli társadalom között.

Aron érveinek többségét *a munka világából* meríti. A modernizáció, amely a munkaszervezet új típusával, a munkában formálódó társadalmi viszonyok gazdasági hatékonyságával, a technológiai és gépi rendszerek használatának módjával, a tudomány módszereinek elterjedésével, a termelésből kiinduló racionalizációs trend uralkodóvá válásával azonosítható, a magántulajdon és tervgazdaság viszo-

nyai között egyaránt megvalósul. Lehetséges, hogy a különböző társadalmi-gazdasági struktúrák a modernizáció egymástól eltérő, de egy fejlődési trendhez tartozó stádiumait építik ki. Például a szovjet iparosítás a modernizáció első fázisára jellemző „take-off'' szakaszt, míg a nyugati társadalmak (vagy Japán) a magasabb szabadságfokkal járó modernizációs szakaszát (self-sustained).

Aron gondolkodásában a kelet-európai „létező szocializmusok'' modern ipari társadalmak. Modernitásukra megfelelő bizonyítékok a köztük és a fejletlen országok között (Afrika, Dél-Amerika országai) tapasztalható különbségek. A kelet-közép-európai társadalmak mind az iparosítás fokában, mind az urbanizáció folyamatában a fejlődő országoknál előbbre tartanak, de ugyanez mondható el az oktatási és képzési rendszer professzionalizálódásának fokáról is — írja *Aron*. A kelet-közép-európai társadalmak azon a „szisztematikus társadalmi racionalizáción'' nyugszanak, melynek bázisértékei a tudomány széles körű alkalmazását, a technológia univerzalitását éppúgy magukban foglalják, mint az emberi cselekvések „racionális moralitását''.*

Más megközelítésből ugyan, de a „létező szocializmusok'' és a modern ipari társadalmak közötti azonosságra következtetett *John Kenneth Galbraith* is, mikor megállapította, miszerint „...kétségtelenül nagy különbségek mutatkoznak a kétféle rendszer között abban, hogy a centralizációnak milyen fokával tervezik meg a megtakarításokat, és az eljárásokban, amelyekkel létrehozzák őket. De az iparosítás parancsoló szükségszerűségei a tőkeellátásban és egyébb területen is, a különböző utak ellenére nagymérvű hasonlóságot idéznek elő'' (*Galbraith* 1970, 73.).

A hasonlóságok oka az a technostruktúra, mely mindkét társadalmi rendszerben létrejött. A technostruktúrát körülölelő ipari rendszer és termelési mód gazdaságirányítási mechanizmusai segítségével mind a „nyugati'' társadalmak, mind a szocialista országok kikapcsolták a piaci hatásokat, ellenőrzésük alá vonták a piaci folyamatokat (ár, bér, munkaerőáramlás). Mindkét társadalom létrehozta a tervezett gazdaság — különböző, de azonos elvre épülő — modelljét.

Az ipari termelési mód a nagy termelési szervezeteken és a hozzájuk kötődő technológiai rendszereken nyugszik. A mamutszervezetek igényei mindkét társadalmi rendszerben prioritást kaptak, így a piacot mint a mamutvállalatokra „veszélyes tényezőt'' ki kellett iktatni a gazdasági rendszerből. Ezzel párhuzamosan fel

* *Aron* szempontjai alapján „a szovjet menedzser és a nyugati állami tulajdonú vállalat igazgatójának autoritási foka lényegében nem különbözik egy magáncég tulajdonos-menedzserének autoritásától'' (*Aron*, 1967. 117.). „Más szavakkal minden modern vállalat az autoritarianizmus bázisán szerveződött'' (uo.).

kellett számolni a gazdasági élet versenymechanizmusait is. Szocializmus és kapitalizmus tehát csak a piacot semlegesítő módszerekben térnek el egymástól.*

Galbraith szerint a „létező szocializmus'' a modern ipari termelési rendszer ugyanolyan altípusa, mint a nyugati társadalmak. A két rendszer közötti különbségek ellenére „a két látszólag különböző ipari rendszer konvergenciája valamennyi alapvető kérdésben megfigyelhető. Akik szerint áthághatatlan szakadék választja el a szabad világot a kommunista világtól, a szabad vállalkozást a kommunizmustól, hasonló vallásos hittel állítják, hogy akármiképpen is fejlődjék a szabad vállalkozás, nem válhat a szocializmushoz hasonlóvá. Az efféle állítások azonban csak ideig-óráig tarthatják magukat a tényekkel szemben'' (*Galbraith* 1970, 407.).

Láttuk, a létező szocializmusok modern társadalomként történő megítélése és elemzése a társadalomtudományi irodalomban épp olyan „elfogadott'', mint ennek tagadása. A következőkben azokat a nézeteket mutatjuk be, melyek a „létező szocializmusok'' modernitását nem tagadva számos kételyt fogalmaztak meg a társadalmak modernségével szemben. Paradox módon egy részük a modernizáció mellett kiálló elméletekben található.

4. A kételyek

A kételyek a modernizációs elméletek látens normativitásából fakadnak. Az ok egyszerű. Amennyiben a modernizáció — és a modernitás maga — a nyugat-európai (illetve tágabb értelemben az észak-amerikai) fejlődéssel azonos, a különbség, a leszakadás, a másság, az „alulfejlettség'' megállapítása — különösebb elméleti konstrukciót sem igényelve — szinte természetes.

A modernizáció folyamatát bizonyító szerzők közül *Kulcsár* különösen szkeptikus. Gyakran modernizáció helyett csak „a modernizáció 1945 utáni fellendülésének nagyobb lehetőségé''-ről beszél (*Kulcsár* 1986). Kifejti, hogy a modernizációs folyamat „ellentmondásos'', sőt a szocialista politikai rendszer által felerősített tradicionalizmusok újraéledésével (politikai elem túlsúlya, az ideológia innovációképtelensége, a szaktudás lebecsülése) párhuzamos. A legnagyobb probléma azonban, hogy e társadalmak még mindig nem alakították ki teljesen belső „innovációképességüket'', hiányzik a modern világra jellemző adaptációs mechanizmus. Okát szerzőnk a politikai rendszer korszerűtlen, konzervatív működésében találta meg.

* „A Szovjetunióban és más szocialista jellegű gazdaságokban az árakat nagymértékben az állam szabja meg; a termelés nem elsősorban a piaci kereslet, hanem az állami tervezés függvénye. A nyugati gazdaságokban a nagy cégek uralkodnak a piac felett. Ők szabják meg az árakat, és arra törekszenek, hogy biztosítsák a keresletet áruik számára. Mindebből nyilvánvaló, hogy a piac ellenségei nem ott keresendők, ahol általában felfedezni vélik őket. A piac ellenségei nem a szocialisták, hanem a fejlett technika, az általa megkövetelt nagymérvű szakosodás emberben és munkafolyamatban egyaránt, ennek nyomán pedig a nagymérvű idő- és tőkeigény... A modern nagy üzleti konszern, illetve a szocialista tervezés modern apparátusa voltaképpen más-más módozata egyazon szükséglet kielégítésének'' (*Galbraith* 1970, 64.).

A modernizáció fogalmának eltérő értelmezése vezetett más kutatókat (pl. *Pokol Bélát*) az ún. „korlátozott modernizáció'' elméletének kidolgozásához. A háttérben *Nuklas Luhman* szociológiája áll (*Luhman*, 1984), aki szerint a modern társadalmak jellemző jegye a különböző társadalmi síkokra vonatkozó normák, értékek, szabályozási mechanizmusok, intézmények önálló társadalmi alrendszerben történő megszerveződése. A társadalmi alrendszerek egymástól relatív módon függetlenül működnek, sajátos racionalitást, autonómiát, belső struktúrát és működési logikát képviselnek. A társadalom alrendszerei között a társadalom integrációs mechanizmusai közvetítenek (pl. kommunikációs rendszer), koordinálnak, ám maguk is differenciált, sokoldalú szervezeti és intézményes viszonyokat hordoznak. Mivel a szocialista fejlődésben ez az „integrált differenciálódás'' nem jött létre, nem beszélhetünk e társadalmak modernitásáról. Amiről szó lehet, az egy „iparosításra szűkített modernizáció'', hiszen a társadalmi alrendszerek „önállósága nemcsak fölösleges, hanem veszélyes is volt, mivel az ellenakaratok potenciális képződésének helyét is jelenthették'' — írja *Pokol Béla* (*Pokol* 1984). Az „...iparosításra szűkített modernizáció folyamán sok esetben összetörték azokat a modernizációs vívmányokat, amelyek Közép-Kelet-Európában amúgy is csak csökevényesen alakultak ki'' (uo.). Az iparosítás tehát — ellentétben *Kulcsár* felfogásával — „visszalépés'' volt a magyar társadalom modernizációjának történetében, a korábbi hagyományok „leépítése'', nem pedig továbbfejlesztése. (Ezt vitatja *Ránki* 1987.)

A magyarországi modernizációnak — és irodalmának — kritikájával több szerző is foglalkozott.[10] Kiemelkedik közülük *Cs. Kiss Lajos* és *Fehér József*, akik elképzeléseiket a weberi és luhmani szociológiára támaszkodva fogalmazták meg. „... ha egy társadalmat az értékracionális cselekvések túlsúlya jellemez, ... akkor nem alakul ki annak strukturális lehetősége, hogy a különböző társadalmi szférák kibontakoztathassák saját működési elvüket, megfogalmazzák saját racionalitásigényüket'' (*Cs. Kiss Lajos–Fehér József* 1986, 31.).

„A politika, gazdaság, a kultúra, a tudomány, a jog stb. tevékenységi területén belül lezajló intézményesülési folyamatokat a programideológia *normativitása* (kiemelés az eredeti szövegben — *Gy. T.*) határozta meg, a programideológia normakövető — értékracionális — cselekvések teleologikus és motívummeghatározó hátteréül szolgált'' (uo.).

Mindezek miatt sem modern jogról, sem modern közigazgatásról nem beszélhetünk. A közigazgatás eszközrendszere nem a „tárgyi racionalitást'' követve jött létre, hanem a „taktika szintjére'' csúszott le. A taktikai szintű „maradék célracionalitást'' a korábbi — modernizációból hátramaradt, osztályidegen — „szakértői gárda'' szolgáltatta, ám „ez a szaktudás ... nem terjedt ki addig, hogy stratégiai szinten kiválasztott eszközök igazgatásának hatékonysági szempontú kritikáját produkálja, s ennek következtében az igazgatási szaktudás immanens (cél) racionalitása nem válhatott a bürokratikus rendszer működését meghatározó elemévé'' (uo. 35.).

Szerzőink szerint a magyar társadalom „racionalitás''-szerkezetének kialaku-

lása nem követte a modern társadalmak cselekvési és gondolkodási normáinak intézményesülési tradícióit. A modernizáció több társadalmi szinten érezhető hiányokat termelt ki, s e hiányok a mindennapi élet igazgatására hivatott — a modern társadalmakra különösen jellemző — szervezetekben, azok működésében is megjelentek.

E törvényszerűség alól a gazdaság sem volt kivétel. Nemcsak azért — mint ahogy azt *Körössényi András Rostow*ra hivatkozva megállapítja —, mert nem jött létre az „önfenntartó gazdasági növekedés állapota'', hanem azért sem, mivel „az ipari kapcsolatok orosz-szovjet típusára tradicionálisan ... a munkások teljes alávetése a jellemző. ... (a hadikommunizmus során) ... visszaszorítják az üzemi munkás-, illetve termelői bizottságokat, s visszaállítják a munkahierarchiát, ahol annak legszigorúbb taylorizációs rendje válik mintává'' (*Körössényi* 1986, 81.). A modernizáció (iparosítás) amellett, hogy lemond a modern ipari kapcsolatok kifejlesztéséről, jelentős visszalépést jelent az ipari üzemek belső viszonyainak intézményesülési folyamatában.

1.5. Kritika és tézis

A modernizációs irodalom kérdésfeltevése, a problémák megfogalmazása véleményünk szerint a következő pontokban vitatható.

- Az absztrakció fokában. Elmélettörténetileg bármennyire jogosnak érezzük a filozófia határait súroló gondolatokat, mégis azt állítjuk, hogy a modernizáció paradigmája csak korlátozottan tárgyalható a történelemfilozófia síkján. A filozófia absztrakciójába burkolva elvesznek a társadalomfejlődés konkrét kérdései, a történeti egyediségükben definiálható problémák eltörpülnek a filozófia nagy és örök emberi kérdései mellett. Ezen túlmenően a filozófiai álláspontok empirikus elemzésekkel történő összekötése megoldhatatlan feladat.
- A modernizációs elméletekben meghúzódik egy normatív, a történelmi folyamatokat a kontinuitásra leegyszerűsítő szemlélet. A normativitás alapja a modern társadalom modelljének „Nyugat-Európa''-központúsága, s az egyes társadalmak „modernitásának foka'' e fejlődéshez viszonyítva ítéltetik meg. A kontinuitás bázisa egy — a hegeli történelemfilozófiára emlékeztető — feltételezés, amely szerint minden társadalomnak egyszer majd „meg kell érkeznie a »modernség« állapotába''. A történeti konkrétság követelményét — ebben egyetértve *Kulcsárral* — nemcsak a különböző társadalmak eltérő modernizációs folyamatainak bemutatásakor, hanem a „modern társadalom'' fogalmának kialakításánál is érvényesíteni kell.
- Mind a „létező szocializmus'' modernizációjának tagadása, mind annak elismerése — az előbb bírált absztrakt és normatív szemléletén túlmenően — nagyrészt szervezet- és intézménycentrikus.[11] Az elméletek kérdésfeltevésük foglyaként a modernizáció (és a társadalmi-gazdasági fejlődés) azon jelenségeit vizsgálják csupán, melyek intézményes struktúrákként vagy szervezeti (politikai) viszonyokként hatnak és működnek. Sem az emberi erő-

források modernizációját, sem az emberi tudástőke viszonyait nem elemzik, ennek következtében a második világháború utáni új típusú modernizáció működését és hatását sem tudják értelmezni.

A történeti konkrétság módszertanának értelmében azt állítjuk, hogy a modernizáció második világháború utáni szakasza az emberi tőke és az emberi erőforrások modernizációjának, társadalmi struktúrái kiépítésének (forradalmi) korszaka volt. Hipotézisünk szerint a „létező szocializmusok'' modernizációs deficitje nem pusztán abban jelentkezik, hogy a modernizáció során bizonyos intézményes cselekvési mezőket nem teremtettek meg, vagy más intézményeket torzóként, jelentős társadalmi diszfunkciókat létrehozva építettek ki, hanem abban, hogy a modernizáció második világháború utáni útjáról a szocializmus letérítette a magyar társadalmat, amikor *elmulasztotta az emberi tőkeberuházásokat*, gazdasági és politikai gyakorlatával *kimerítette* a társadalmi-gazdasági fejlődés emberi erőforrásait. Álláspontunk szerint az emberi erőforrások deficitje jelentős és *súlyos akadályokat* telepített a posztkommunista társadalmak megújulása elé. E nehézségek könnyen *megkérdőjelezhetik* magának az átalakulásnak esélyeit is.

1.6. Vázlat az emberi tőkeberuházások és emberi erőforrások fejlesztésének második világháború utáni történetéről

A második világháború után kibontakozó modernizációs trend megítélésének könyvtárakra rúgó társadalomtudományi irodalma elég sokszínű. Határtalan optimizmus mellett előfordulnak korlátlan pesszimista vélemények éppúgy, mint a globális fejlődési trendet marxista és nem marxista oldalról egyaránt elutasító megfogalmazások. Az óvatosság mindenképpen indokolt, s nem árt hangsúlyozni — *Burkart Lutz* véleményével összhangban —, hogy „... az ipari-piacgazdasági társadalmak fejlődése nem egy mindenen áthatoló — mondhatnánk természeti — utat követ, amelyre minden esetben minden nemzetet hosszabb vagy rövidebb időre külső kényszerek vagy politikai kormányzási hibák rákényszeríthetnek, hanem egyfelől hosszabb növekedés és terjeszkedés, másfelől stagnációk és valószínűleg növekvő válságok egymást követő sorozatában megy végbe'' (*Lutz* 1984, 62.).

A fejlődés „diszkontinuitásában is kontinuis'' — fogalmaz *Lutz*. A második világháborút követő prosperitás egyik történelmi sajátossága a múlt „megszüntetve megőrzése''. Az 1945 utáni új korszak azokra a tapasztalatokra, politikai- és gazdasági stratégiákra, kormányzati technikákra épült, melyek a két háború között születtek meg, s melyeket aztán a második világháború ideig-óráig zárójelbe tett.

Az 1945 utáni prosperitás kulcsa a „munkamegosztás és technológiai fejlődés magas fokára épülő, széles tömegeket érintő jólét (Masswohlstand)'' (*Lutz* uo., 37.) megteremtése. A társadalmi modernizáció új lehetőségének kibontakoztatása érdekében átalakítják a tőkés társadalom strukturális viszonyait, így pl. „semlegesítik a bértörvényt'', megsemmisítik az „ipari tartalékshereget létrehozó'' mechanizmusokat. Mindkét változás a bérmunkások érdekeinek elismerését jelenti, megnyitva ezzel az utat az „ipari társadalmak példa nélküli'' fejlődéséhez.

A modernizáció „új hulláma'' sem fogja át a társadalom minden területét — véli *Lutz* —, ám a döntő pontokon — foglalkoztatási biztonság, jólét — a fejlődés megállíthatatlan. A folytonosság és megszakítottság kompromisszumának köszönhetően a tradicionális társadalmi-gazdasági rendszer számos eleme (családi gazdaság, kisvállalkozások, személyi értékrend orientációja) fennmarad, de a prosperitás kibontakozásával a tradicionális társadalmi kapcsolatok visszaszorulását eredményező új társadalmi viszonyok (kollektív szerződések rendszere, a képzés és ismeretszerzés piacorientáltsága) alakulnak ki.

A jóléti állam nemcsak a munkaerőpiacok, munkajövedelmek, a társadalmi elosztási rendszerek minőségét, működését változtatta meg. Az állami szerepvállalás erősödésével növekedtek a beruházások az oktatás, a képzés, az egészségügy területein, elősegítve ezzel a foglalkoztatási és a gazdasági ágazatok szerkezetének, a munkafeladatok, munkaképességek összetételének átalakulását. A gazdasági (társadalmi) szerkezet módosulása tükröződik a szolgáltatások kiépülésében, gazdasági jelentőségük és súlyuk növekedésében. Kanadában pl. 1966-ban az összes foglalkoztatott 56,9%-a a szolgáltatások területén található (*Firestone* 1969, 129.), a hetvenes évek végére a hatvanas évekhez képest Angliában (Waleset is ideértve) 24%-kal, Németországban 15%-kal, Franciaországban 52%-kal nőtt a szolgáltatásban foglalkoztatottak száma (*Gersuny, J. I.–Miles, I. D.* 1983, 31.).

A foglalkoztatási szerkezet átalakulása csupán egyik mutatója a második világháború utáni prosperitásnak. Az új munkatevékenységek más típusú képzést és tudást követeltek, ennek köszönhetően változások következtek be a különböző társadalmak iskolázottsági szintjében, szokásaiban, intézményeiben. A modernizációs elméletek a képzés- és tudásviszonyok változását pontosan jelezték, ám az átalakulás oly radikális volt, hogy több szerző egyenesen a „képzési ipar'' (education industry) megszületéséről ír (*Firestone* 1969; *Machlup* 1980).[12]

A második világháborút követő évtizedekben az iskolarendszer beruházásainak megugrása mellett a tudomány és a tudományos kutatások fejlesztése is jelentősnek mondható (*Machlup* 1962, 360.). Tíz év alatt (1954–64) megkétszereződött a tudományos kutatók száma is.

A tudás, a képzés, az oktatás mellett az egészségügy és szociális biztosítás rendszerének átalakulására hívjuk fel a figyelmet. Már a második világháború előtt — többször és több helyen — megfogalmazódott a korszerű egészségügy létrehozásának igénye. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal például még 1932-ben egy olyan védő és megelőző egészségügyi hálózat kiépítését ajánlotta, amely a felgyorsuló és egyre nagyobb igénybevétellel járó ipari munka ártalmait — és szociális következményeit (pl. alkoholizmus) — csökkenteni tudná. Az ún. „emberi tényező'' fontosságát hangsúlyozva javaslatot tett a tagországoknak a munka társadalmi feltételeinek (munkaidő, jövedelemrendszer) megváltoztatása mellett egy, a munkaerő „kimerülését'', elfáradását megakadályozó, a szellemi és testi reprodukciót biztosító szociális biztonsági rendszer megteremtésére (Die sozialen ... 1932, 291.).

A második világháború utáni „jóléti'' társadalmak biztosítási, szociális és egészségügyi hálózata nagyon sokáig képes volt a foglalkoztatási szerkezet megváltozásából, az ipari munkavégzés új típusából fakadó következmények kezelésére. A negatív hatások „semlegesítése'' mellett e rendszer biztosította a munkaerő reprodukciójának minimális szintjét, tekintet nélkül arra, hogy valaki munkában áll-e vagy sem. Az állami munkaerőpiaci hálózat és munkanélküli segély kialakításával ugyanis általánossá vált a nem dolgozó munkavállalóról való gondoskodás, szükségletei kielégítésének bizonyos szintű — állami — garantálása.

Az egészségügyi kiadások alakulása is e folyamatokat tükrözi. A számsorok alapján megállapíthatjuk mind a növekvő egészségügyi kiadások, mind az egészségügyi ellátásra fordított források nemzetgazdaságokon belüli magas összegének tényét.

A rendelkezésünkre álló adatok, bár különböző időszakból származnak és különböző statisztikai arányokat jelölnek, az emberi erőforrásokra fordított összegek növekedését reprezentálják. 1961-ben az USA-ban az egészségi szolgáltatásokra a nemzeti jövedelem 6,8%-át fordították, 1968-ban pedig már 8,22%-át (*Murray* 1973, 80. és 86.). Az egyes személyekre számított egészségügyi kiadások 1950 és 1969 között 16%-kal nőttek (*Burns* 1973, 20.).

Az iparilag fejlett országok mellett röviden ki kell térnünk a modernizáció második világháború utáni történetének sikerországai: Dél-Korea, Tajvan, Malajzia fejlődésére. A közgazdasági és szociológiai irodalom az ötvenes–hatvanas éveket vizsgálva még az elmaradottság „hagyományos'' örökségéről, az egészségügy, oktatás, infrastruktúra alulfejlettségéről számol be (pl. *Kristensen* 1974). E társadalmak hetvenes években induló, majd a nyolcvanas évekre kiteljesedő modernizációjában azonban már az *emberi erőforrások tudatos fejlesztése és az emberi tőkeberuházások játszották a főszerepet*. A projektekben az állam mellett a magántőke jelentős összegekkel vett részt, jelezve ezzel az emberi erőforrások fejlesztésének gazdasági rentabilitását.

Nagyarányú egészségügyi és oktatási beruházásokról szólhatunk Ázsia egyes országai, pl. India és a Fülöp-szigetek esetében is, bár itt a „gazdasági csoda'' (egy ideig) még várat magára.* Az oktatás területét elemezve pedig szinte azonnal megállapítható, hogy bár a közép- és felsőfokú oktatás alakulásának mérőszámai Ázsiában alacsonyabbak a fejlett országokénál, az elemi oktatás korcso-

* Indiában például a hetvenes és nyolcvanas évek növekedését két évtizeddel korábban, az elmaradottság „sötét éveiben'' készítették elő. 1951-től ötéves tervek készültek az egészségügy és a családtervezés területén. Az állami programok az első években a családi és egészségügyi kiadások 62–99%-át fordították egészségügyi beruházásokra, s ezt az arányt napjainkra — a népegészségügy fejlődésével párhuzamosan — 77–80% között stabilizálták. Az alapvető higiéniás és egészségügyi ellátás kialakítása után a minőségi fejlesztésre, a családi szociálpolitikai hálózat életre hívására került sor. A 6. ötéves tervben (1980–85) az egészségügyi és családi szociálpolitikai támogatások összege 50 630 millió rúpiát tett ki. Ugyanebben az időszakban az oktatás fejlesztésére 25 237 millió rúpiát fordítottak. E kiadások a hatodik ötéves terv kiadásainak 14,5%-át képezték (*Mundle* 1986, 153., 156. és 157.).

portos részvételi aránya azonban a nyolcvanas évek közepére a régió országaiban megközelítette már a 90%-ot (*Blaug* 1987, 266.).

A programok demográfiai következményei egyértelműek. A társadalmi-gazdasági fejlődést az emberi erőforrások fejlesztésével és az emberi tőkeberuházások emelkedésével összekapcsoló ázsiai országokban csökkent a halálozási (különösen a csecsemőhalálozási) ráta, nőtt az átlagos életkor. Ezekben az országokban a lakosság napi élelmiszer- és kalóriaszükséglete biztosított, ami a népességfejlődés ütemét nézve nem kis teljesítmény (*Ghee* 1986, 372.).

1.6. Záró gondolatok az emberi erőforrások és emberi tőkeviszonyok szocializmus utáni helyzetéről. (Magyarországi körkép)

Az emberi erőforrások állapotát jellemezhetjük a népesség egészségi helyzetével. 1989-ben a férfiak 49%-a, nők 37%-a volt egészséges, azaz — az értelmezés szerint — panaszmentes. Ez az arány az összlakosságra vetítve 43%. A korcsoportos bontásokat elvégezve a 15–39 éves korosztály 50%-a, a 40–59 éves korosztály 22%-a volt egészséges (Társadalmi Riport 1990, 169–170.). Egy 1987-ben Zala megyében végzett vizsgálat adatai szerint az országos átlagtól kedvezőtlenebb mutatók is kialakulhatnak. A kutatók megállapítása alapján a mintában szerepelt populáció mindössze 20,4%-a egészséges, a fennmaradó populáció egészségi állapota az egyszerű panasztól a tartós betegségekig terjed (*Losonczi* 1989, 333.).

Az országos adatok finomabb elemzésével láthatóvá válik, hogy egyfelől az aktív (30–50 éves) korosztályon, másfelől — eltekintve a korosztályoktól — a szegény népességcsoporton belül jelentkeznek az egészség romlásának problémái. A 30. év választóvíz. A harminc év alatti és a gazdaságilag aktív harminc év feletti korcsoportok között az egészségesek arányában radikális, 30%-os romlást tapasztalunk (*Szalai* 1989, 180.).*

Az egészségesek aránya mellett a betegségek jellege, típusa, előfordulása is reprezentálja az adott népesség egészségi állapotát. A betegségek között évek óta vezető helyet foglalnak el a keringési rendszer betegségei. Arányuk a nyolcvanas évek közepétől jelentősen nőtt. Kiemelkednek (második helyen szerepelnek) a csontváz- és izomrendszer betegségei, növekedési trendjük is egyértelmű. A harmadik helyen a daganatos megbetegedések találhatók, a nyolcvanas évek végére stagnáló arányban (*Társadalmi Riport* 1990, 174.).

Más betegségtipológia szerint a betegségek sorrendje a mozgásszervi, szív- és érrendszeri, idegrendszeri, légúti, gyomor-, epe-, vese-, máj-, tbc és rákbetegségek (*Losonczi* 1989, 339.).

* *Losonczi Ágnes* „kockáztatott középgenerációról" beszél, akiknek tagjai „Hanyatló-stagnáló társadalmi korszakba kerültek, ahol a »rossz« gyerekkori megépítés, a testi-lelki stabilitás, az állóképesség, az énerő, valamint a kompenzáció hiányának feszültsége beletorkollik a jövőkép hiányába" (*Losonczi* 1989, 85.).

Mindkét tipológiából látható, hogy azoknak a betegségeknek magas az előfordulási aránya, melyeknek az idegi és testi kifáradás, a nagyarányú szellemi-fizikai igénybevétel okozta „kopás" a kiváltója. A túlhajtottság, a stressz, a mindennapi életvezetés problémái állnak e betegségek hátterében.

A népesség egészségi állapota, a betegségek típusai meghatározzák a demográfiai folyamatok alakulását. A férfiak születéskor várható élettartama Magyarországon legendásan alacsony. Csökkenése a hetvenes évek közepétől (*Orosz* 1992, 178.), stagnálása — egyéb számítások szerint (*Szalai* 1986, 57.) — a hatvanas évektől következett be. Összehasonlítva más országokkal, Magyarország utolsó helyezése vitathatatlan (*Orosz* uo.). Amennyiben még lehetséges, az átlagnál is rosszabb a negyvenéves korban várható élettartam mutatója, 1980 és 1988 között négy évvel csökkent. Felgyorsult az aktív, a „kockáztatott középgeneráció" fizikai és szellemi kimerülése. A drámai és felgyorsuló egészségromlás tényei, a demográfiai folyamatok — mindkettő kedvezőtlen az összlakosság esetében is — az aktív munkaerő emberi tőkéjének elhasználódását, erőforrásainak felemésztődését bizonyították. Jogosan állapítja meg *Orosz Éva*, hogy „... népességünk egészségi állapotát tekintve a fejlett világ perifériájára szorultunk" (*Orosz* 1992, 177.).[13]

A halandósági okok és arányszámok elemzése megerősíti az eddig leírtakat. A halandóság az aktív korcsoport esetében — ezen belül a nagyobb arányban a községi, fizikai dolgozóknál — az utóbbi évtizedekben erőteljesen növekedett (*Szalai* 1986, 187.). A halálozási okok között első helyen szerepel a szív- és érrendszeri megbetegedések okozta elhalálozás — előretörése nemzetközileg is mérhető (*Orosz* 1992, 143.) — majd a daganatos és májbetegségek okozta elhalálozások következnek. A fizikai dolgozók csoportjában (beleértve a szívinfarktust is) a fenti betegségekre visszavezethető elhalálozás az utóbbi években megugrott.

A demográfiai folyamatok leírásakor hangsúlyoznunk kell a népességreprodukció „negatív" irányát. A közismert adatok szerint „már 1980-ban a zérus népességnövekedéshez egészen közel álló helyzetet értünk el, 1981-ben és azóta negatív volt a természetes szaporodás" (*Andorka–Harcsa* 1990, 12.). Csökkenő születésszám esetében az elöregedés válik meghatározó trenddé, melynek hatása több síkon jelentkezik. A számos lehetséges következményből mindenképpen ki kell emelni a szociális intézményhálózat növekvő igénybevételét, másfelől az értéktermelő, aktív korosztályok terheinek emelkedését.

Az emberi tőke allokációja az oktatás és képzés területén sem mutat kedvezőbb képet. A statisztikák évtizedek óta a „hurrá-optimizmus" jegyében születtek. Ez alól nem tűnik kivételnek az 1990-es országos adatsor sem. Töretlen trendről, a képzésben részt vevők számának emelkedéséről tudósít. A lemorzsolódás elemzése vagy az analfabéták számának emelkedése azonban elárulja, valami nincs rendben e képzési rendszerrel. A zavar egyik példája, hogy a modern társadalmakban oly döntő középfokú oktatásban — ahova Magyarországon a 34,6%-ot kitevő szakmunkástanulók is beletartoznak — csak a korosztályok 78,7%-a kap iskolai végzettséget tanúsító okiratot (szakmunkástanulókat leszámítva ez 44,1%). A kor-

osztályok 4%-a már az alapfokú képzésben „elvész", mivel 16 éves koráig nem végzi el az általános iskolát (*Társadalmi Riport* 1990, 44–45.). Az arányok — bár ez viszonyítás kérdése — kicsik, ám ne felejtsük el: a korcsoportos arányok évek alatt — mint generációs trendek — összeadódnak. A kommuláció az utóbbi évek összegénél nagyobb, hiszen az 1989-es adatok 1960-hoz viszonyítva jóval kedvezőbbek.*

A népesség írni-olvasni tudása" — bármennyire paradoxonnak tűnik is a „fejlett szocializmus" korszaka után — az utóbbi időben *romlott*. (Természetesen az is lehetséges, hogy a statisztika „kihagyott" egy-két évet.) Így pl. az 1960-as korosztály 3,8%-a nem tud írni-olvasni, az 1980-ban született korosztály 1,0%-a ún. 0 osztályt végzett, az 1984-es korosztály 1,5%-a nem járt iskolába.

A továbbtanulási arányok (és esélyek) a felsőfokú intézetek felvett hallgatóinak számát tekintve az elmúlt évtizedek alatt alig változtak. 1960 és 1985 között mindössze 6% a növekedés. Igazat kell adnunk *Andorka Rudolf*nak és *Harcsa István*nak, mikor megállapítják: *„A felsőfokú beiskolázási arány* a fejlett országok között a *legalacsonyabbak egyike*. Hasonlóképpen nem felel meg a modern gazdaságok munkaerő-szükségletének az a gyakorlat, hogy a középfokú oktatásban az ott tanulóknak körülbelül a fele szakmunkástanuló iskolát végez, ami nem nyújt általános műveltséget, és majdnem teljesen kizárja a magasabb szinten való továbbtanulást" (*Andorka–Harcsa* 1990, 45.).

Az emberi tőke és emberi erőforrások állapotát meghatározza a beruházott anyagi és szellemi értékek volumene és minősége, holott — és ezt számos szerzővel egyetértve szeretnénk hangsúlyozni — az emberi erőforrások és emberi tőkeviszonyok termelésének és újratermelésének társadalmi hatékonysága nincs oksági kapcsolatban a beruházások összegszerűségével.

Magyarországon a szociális kiadások egészének szintje a GDP-hez viszonyítva abszolút értelemben magas. A nemzeti jövedelemhez (GNP) viszonyított részesedés azonban már jelentősen eltér a fejlett ipari országoktól. Amíg az Egyesült Államokban pl. 1973–74-ben a nemzeti jövedelem 7,7%-át fordították egészségügyi kiadásokra, addig Magyarországon csak 3,0%-át. A magyarországi arány 1956-tól szinte változatlan (2,9% és 3,5% között mozog), ám e stagnáló arányok — a költségek és igények növekedése miatt — igazából a helyzet romlásának jelzőszámai. Az egészségügyi beruházások — melyekről tudjuk, hogy az egészségügy kiadásainak kb. 10%-át adták — a népgazdasági beruházások 1,3–2,1%-át teszik ki a vizsgált (1950–1981) korszakban (*Szalai* 1986, 68.). Alacsony a kommunális beruházások — s ezen belül az egészségügy — részesedése is az összberuházásokból. A negatív trend a tanácsi költségvetések elemzéséből is kimutatható, a vizsgált megyékben 1971–1979 között az egészségügyre és szociális ellátásra fordított összegek 3–5%-kal csökkentek (*Szalai* 1986, 159.).

* *Tímár János* legújabb számításai szerint az általános iskola 8 osztályát el nem végzők aránya korosztályonként a következőképpen alakul: 1988: 5,4%; 1989: 5,9%; 1990: 6,8%; 1991: 7,9%; 1992: 6,2% (*Tímár János* 1993.).

Nem sokban különbözik az egészségügytől az oktatás helyzete. 1965 és 1989 között az oktatási intézmények kiadásai az állami költségvetésen belül alig nőttek. (1960-ban 6,8%-ot tettek ki, csak 1989-ben emelkedtek 7,5%-ra.) A szélső értékek 5,0% (1974–75-ben) és 7,5%, amit 1989-ben mértek.

A vázolt tendenciák körül nem csak az abszolút vagy relatív mérőszámok alakulásában mutatkoznak problémák. Visszautalva a magyarországi egészségügyi és szociális kiadások GDP-n belüli „magas'' arányához (az 5,1%-hoz, ami az USA 1960-as szintjének felel meg), nem annyira a részesedés maga, hanem a GDP-n belüli részesedés ütemének alakulása tűnik súlyos örökségnek. *Orosz Éva* írja, hogy amíg a „nyugat-európai országokban a '60-as évek eleje és a '70-es évek közepe között az egészségügy igen jelentős expanziója ment végbe: a gazdasági növekedés időszakában az erre fordított kiadások a GDP növekedési ütemét 40–60%-kal meghaladó ütemben emelkedtek, lehetőséget teremtve ezzel az egészségügy modernizálására. Ezzel szemben Magyarországon soha nem volt hasonló expanziós periódus — a '60-'70-es években az egészségügyi kiadásoknak a GDP-ből való részaránya lényegében stagnált, a rendelkezésre álló szűkös erőforrások felhasználása alacsony hatékonyságú volt ... így nem mehetett végbe az egészségügy modernizálása ...'' (*Orosz* 1992, 181.).

Orosz Éva megállapítása alátámasztja hipotézisünket. Az emberi erőforrások és emberi tőkeviszonyok magyarországi helyzetének bemutatása körvonalazta azt a száraz (és szomorú) tényt, hogy a magyar társadalom emberi erőforrásai és emberi tőketartalékai kimerülőfélben vannak. Az elmúlt évek alatt olyan demográfiai, kulturális, egészségügyi, szociális deficit keletkezett, melyeknek nemhogy felszámolása, de számbavétele sem könnyű. A modernizációt értékelő társadalomtudományi nézőpontok az emberi erőforrások és emberi tőkeviszonyok problémái iránt érzéketlenek maradtak, mivel nem tudták megragadni a modernizációs folyamat lényegét. Egyetértve *Orosz Évá*val mindebből az „a következtetés vonható le, hogy Magyarország esetében a fejlett nyugati országok fejlődési irányától elkanyarodó trend alakult ki'' (*Orosz* 1992, 177.). Nem arról van tehát szó, hogy egy gazdasági és társadalmi prosperitást magával hozó modernizáció megkövetelte a siker „árának'' megfizetését, hanem arról, hogy a megtett és erőszakkal kikövezett modernizációs út önmaga rombolta le és merítette ki az emberi erőforrások és emberi tőkék nemzedékek munkájával felhalmozható és pótolható energiáit.

JEGYZETEK

E dolgozat egy nagyobb munka első fejezetének átdolgozott változata. Az eredeti írás a T-TWINS kiadónál hamarosan megjelenő *Emberi erőforrások és modernizációs stratégiák* c. könyv első fejezeteként olvasható majd.

1 A modernizáció szakirodalma végtelen. Lassan nemcsak az egyes munkák tartalma, hanem az összefoglaló kötetek száma is áttekinthetetlen. Az irodalomban gyakran keverednek a modern társadalomfejlődést bemutató különböző szaktudományos elemzések magával a modernizációt

tanulmányozó társadalomtörténeti munkákkal. Ez nem feltétlenül hátrány, mivel a modern társadalomfejlődést megérteni pl. a gazdasági innováció főbb trendjeinek, összefüggéseinek ismerete nélkül majdnem lehetetlen. A modernizáció irodalmához sorolhatók a közgazdaságtan gazdasági növekedést, a modern világpiacot leíró és elemző elméleti és empirikus, történeti és matematikai modelljei, a fejlődő országokkal foglalkozó szakirodalom (amely maga is interdiszciplináris), a politikatudomány összehasonlító és a szociológia számos (gazdasági, rendszerelméleti) szakágazata, kutatása, az elmélet és ideológiatörténet stb.

Felfogásunkat a szakirodalom nem osztja egyértelműen. *Wolfgang Zapf* pl. a közgazdasági, marxista és evolucionalista megközelítéseket kizárja a szociológia modernizációs elméleteiből. Ennek ellenére maga is úgy véli, hogy ,,A modernizáció elmélete semmi esetre sem egy zárt elméleti rendszer, hanem a problémák és megoldási javaslatok egy olyan területe, melyhez különböző társadalomtudományok tartoznak'' (*Zapf* 1975, 211.).

Minden fáradozás ellenére a modernizáció fogalmának a szociológiai szerzők konszenzusával elfogadott meghatározását nem sikerült megtalálnunk. A fogalmi definíciók köre egyfelől nagyon tág, másfelől utólagos irodalmi rendszerezés.

Eisenstadt pl. egy korábbi művében a modernizációt így határozta meg: ,,Történetileg a modernizáció a társadalom gazdasági típusaiban és politikai rendszereiben Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a tizenhetedik századtól a tizenkilencedik századik bekövetkezett változások folyamata, mely a tizenkilencedik és huszadik században más európai országokban, Dél-Amerika, Ázsia és Afrika kontinensein terjedt szét'' (*Eisenstadt* 1966, 1.).

Peter Flora hasonlóan ír: ,,A modernizálódás elsősorban azzal a nagy történelmi átalakulási folyamattal jellemezhető, amely az ipari forradalommal Angliában 1760 és 1830, majd a francia polgári forradalommal 1794 és 1798 között kezdődött, és amely mára már az egész világot átalakította'' (*Flora* 1974, 13.).

Később *Eisenstadt* — több szerzővel egyetemben — a modernizáció konkrétabb jegyeit igyekezett megadni. Így pl. egy 1973-as előadásában a modernizációt a ,,strukturális specializációval'', a ,,szociális mobilitással'', a ,,folyamatos megújulással'' azonosítja (*Eisenstadt* 1973, 5.).

Elfogadottá vált, hogy — miképpen a szociológia klasszikus elméletei (pl. *Tönnies*) — a modernizációt a tradicionális társadalomhoz képest, ahhoz mérve határozzák meg. A konkrétabb ismérvek keresése közben nem mehettek el a szerzők a modernizáció sokarcúsága, történeti pluralitása mellett sem szó nélkül. Ezért fogalmaz pl. *Eisenstadt* úgy, hogy ,,modern vagy modernizált társadalmak nagyszámú variációja fejlődött ki a különböző premodern társadalmakból'' (*Eisenstadt* 1966, 2.). E tényt a gazdasági növekedést elemzők is figyelembe veszik. A fejlődés eltérő, különböző variációira hívja fel a figyelmet pl. *Thorkil Kristensen*, aki megállapítja: ,,... a változásokat csakis számos, minden a változással kapcsolatban álló terület leírásával lehet bemutatni, ezért sem vezet sikerre a természet- vagy társadalomtudományok egy területre való korlátozása'' (*Kristensen* 1974, 12.).

2 *Farkas János* szerint: ,,A fejlett nyugati országokban végbement iparosítás (és társadalmi) folyamat nem nevezhető modernizációnak. Így a náluk kialakult fejlődési minták — szerves jellegük miatt — nem sorolhatók be a fogalom alá. A modernizációt csak a megkésettség, elmaradottság gyorsított behozásához kapcsolódó fejlődésváltozatnak tekinthetjük. A periférián levő országok számára ily módon ez a folyamat valóban felmerülhet követendő mintaként'' (*Farkas* 1985, 11.).

A nyugat-európai szociológusok másképpen vélekednek. *Lutz* pl. kifejezetten a második világháború után beinduló modernizációról beszél (*Lutz* 1984), s a modernitás problémáit állítják előtérbe a nyolcvanas évek társadalmi folyamatait megérteni akaró szociológiák is (*Ulrich Beck*). A Német Szociológiai Társaság jubileumi (25.) ülésszaka 1990. őszén Frankfurtban már címében is a — ,,A modern társadalmak modernizálása'' — a modernizáció megoldatlan vagy éppen aktuálisnak tartott problémáira utalt. Tette azt azon vélemények ellenére is, miszerint a ,,vita a modernitásról messzemenően szemantikai szinten folyik'' (*Luhman* 1990, 87.).

Valószínűnek látszik, hogy a már említett elméleti ,,színkavalkád'' miatt a modernizációval foglalkozó szerzők Magyarországon a fejlődés, a felzárkózás aspektusaira összpontosították

figyelmüket, így egyfelől elmulasztották a mintaadó országok — és társadalmak — belső problémáinak elemzését, másfelől a koherens — szociológiai — modell kidolgozását. Ennek megfelelően a hazai irodalomban — miként a nemzetköziben is — elég nagy szabadság uralkodik a modernizáció modelljét (netán ideáltípusát) illetően. *Pokol Béla* még *Papp Zsolt–Kolosi Tamás* korai *Habermas*-adaptációját is ide sorolja, holott csak egy új paradigmakeresésről volt szó. Vagy *Farkas János* a hegeli, marxi politikai állam elválásának gondolatát is a modernizációs gondolkodás körébe tartozónak véli.

3 *Ulrich Beck* szerint a modernizációnak két típusát lehet megkülönböztetni. Az egyik az ,,egyszerű'' modernizáció, amely a ,,hagyományok racionalizációját'' jelenti. A másik a ,,reflexív modernizáció'', Amely a ,,racionalizáció racionalizációja'', azaz a már modernizált társadalom modernizációja.

A jóléti társadalmak — írja *Beck* — a gazdaság mellett társadalmi méretekben — rendszeresen (szisztematikusan) — termelik ki a RIZIKÓT. Amíg a fejlett nyugati jóléti társadalmakban egyfelől megszűnt a ,,kenyérért folytatott mindennapi hajsza'', addig olyan ,,mellékkövetkezmények'' alakultak ki — új szegénység, éhségövezetek, környezetrombolás —, melyek a ,,modernizációs folyamat romboló erőit'' szimbolizálják, és amelyekkel szemben az ember — elképzeléseiben és tetteiben egyaránt — tehetetlenné vált. A rizikó globális, minden társadalmi szinten jelentkezik.

A rizikó termelés oka azzal, hogy a nyugat-európai társadalmak ,,reflexív modernizálódása'' megakadt, jelentős területeken elmaradt. Iparosodás történt, az ipari társadalom — ezzel együtt a rizikótermelés — kapott szabad utat a modernizáció ideológiájának és értékeinek legitimitásába burkolózva.

A probléma tehát a modernizáción belül van, ahol ,,a társadalmiasított természet lényegi vonása a természet rombolásának társadalmasodása, a magasan fejlett ipari világtársadalmak társadalmi, gazdasági, és politikai rendszereinek fenyegető átalakulása lett'' (*Beck* 1986, 10.).

A jövő fő konfliktusa — véli *Beck* — a két típusú modernizáció konfliktusa. A két modernizációs fok összeütközése mghatározza a Föld minden lakójának életét, befolyásolja az emberiség túlélésének esélyét, kiterjed országok, társadalmi csoportok, régiók kapcsolataira. Minden bizonnyal — írja *Beck* — a szociológia jövővel kapcsolatos feladatait is ez határozza meg.

4 A fejlődő országokat elemző tanulmányok (pl. *Varma* 1975) a ,,másoló'', ,,mintakövető'', ,,westernizáló'' modernizáció csődjéről számolnak be. A kudarc okát az eltérő társadalmi befogadó közegben, a kulturális minták modernizációra való alkalmatlanságában vélik megtalálni.

A marxista — a hazai is, pl. *Ágh Attila* (*Ágh* 1981) — irodalom ebből a ,,nyugati'' fejlődés válságára, követhetetlenségére, abszurditására következtet. Mi magunk óvatosan fogalmaznánk. Mélyebb, részletesebb elemzések nélkül csupán arra szeretnénk a figyelmet felhívni, miszerint nemcsak kudarc érte, hanem siker is övezte a modernizáció útján a második világháború után elinduló országokat. Úgy tűnik, ott, ahol az emberi tőke és az emberi erőforrások fejlesztése kapta a prioritást, sikerről, ahol csak az intézmények átvételéről vagy a modern kapitalizmusok működését biztosító szervezetek adaptálásáról volt szó, kudarcról beszélhetünk. Az előbbire jó példa Ázsia, az utóbbira Latin-Amerika néhány országa. A kudarc legkézenfekvőbb példája Irán, ahol az ,,intézménycentrikus'' modernizáció a politikai rendszer és a modernizációs elit bukását eredményezte.

Óvatosabban kell azonban bánni a szakirodalmi hivatkozásokkal is, mivel egy része a modernizációt megvalósító elittel szemben álló értelmiség kritikai ideológiájának ,,öndefiníciójához'' tartozik, másik része pedig kifejezetten marxista intuíciókat követ.

5 Fel kell tennünk tehát a kérdést: miért lett a modernizáció fogalma nálunk is olyan gyakori, sőt divatos kifejezés? Továbbá használható-e egyáltalán a modernizáció fogalma a szocializmussal összekapcsolva, ha ennyi eltérő jelentéssel, ellentmondással és ideológiai túlsúllyal terhelt? Számunkra a válasz egyértelműen pozitív, mivel a hazai társadalomtudományok vezető képviselői már a gyakorlatban is megmutatták, hogy a modernizáció kifejezését meg lehet tisztítani az ellentmondásoktól, és a rárakódott ideológiai ballaszttól, s igencsak operacionálisan lehet felhasználni szocialista fejlődésünk elemzésére'' — fogalmazott *Ágh Attila* (*Ágh* 1985, 63.).

6 „... a modernizációs elmélet szükségképpen kritikai társadalomelmélet is, s végső soron azt a felismerést tartalmazza, hogy a szocialista fejlődés csak a sikeres modernizációból újulhat meg, kaphat erőre, azaz térhet rá egy új, stabil növekedési pályára." (*Ágh* 1985, 67.)

7 Normativitás alatt azt értjük, amikor az egyes társadalmak modernizációjának mércéje a nyugat-európai modernizáció ideáltípusának megfelelő vagy attól eltérő társadalomfejlődés.

8 *Kulcsár Kálmán* hangsúlyozza: a modern társadalmak legfőbb kritériuma, „a változások belső tényezőinek folyamatos működése, azaz az önmozgást biztosító feltételek kialakulása" (*Kulcsár* 1986, 23.). E koncepció egyfelől — bevallottan is — *Rostow* gazdasági fejlődéselméletére támaszkodik. *Rostow* ugyanis a gazdasági fejlődés második stádiumát, mint „self-sustained" fejlődést mutatta be, ahol a gazdasági fejlődés önfenntartó jellege dominál. *Kulcsár* kritériuma másfelől *Friedland* megállapítását juttatja eszünkbe. *Friedland* kijelenti: „A társadalmi modernizációt az »adaptivitásra való képességgel« lehet definiálni, azaz egy társadalomnak a külső feltételekkel történő konfrontációra való képességével, a külső feltételeken aratott győzelmével, sőt azzal, miként készül fel azokra az új kihívásokra, melyek saját struktúráiban keletkeznek" (*Friedland* 1969, 36.).

9 Több szerző is a szocialista társadalmakat mint a modernizáció egy típusát, lehetséges útját elemezte. *Lewis* pl. a kommunista országokban zajló „nyugati mintakövetést" a „kaotikusan modernizáló" elitek modernizációs stratégiái egyik mintapéldájának tartotta (*Lewis*, 1969). *Staley* az állam modernizációs szerepét elemezve a szovjet fejlődést egy lehetséges, az ázsiai, afrikai országok modernizációinál eredményesebb modernizációnak ítéli (*Staley* 1966, 299.). *Eisenstadt* nemcsak hogy a forradalmi modernizáció példaképének tartja a szovjet modellt (*Eisenstadt* 1982), hanem a tradicionális társadalmak meghaladása sikeres mintájának is (*Eisenstadt* 1973, 5.). *Gur Ofer* a szovjet-orosz és a kínai iparosítást a modernizációs elméletek felől közeledve próbálja megérteni (*Ofer* 1987).

A modernizációs elméletek mellett a gazdasági növekedéssel foglalkozó közgazdasági elemzésektől sem idegen az említett szempontrendszer. *Kristensen* a gazdasági mutatók alapján a szocialista országokat különböző — a nemzeti jövedelmek statisztikája alapján képzett — csoportokba sorolja be, és — függetlenül a tradicionalizmus vagy modernitás problémájától — ugyanazon gazdasági növekedési folyamat különböző szintjein álló országoknak tekinti őket. Természetesen ez azt jelenti, hogy a gazdasági növekedést elemző elméletek összes fogalma (tőkemegtérülés, tudásberuházás, technológia fejlesztés) szerzőnk szerint relaváns a szocialista országokra (*Kristensen* 1974).

10 Mint *Farkas János* vagy *Ágh Attila*, akik bár kritikusak a modernizáció magyarországi eredményeivel és lefolyásával szemben, ám elismerik a magyarországi fejlődés „modernizációs" jellegét. Érveik és kritikáik eltérő gondolati és gyakorlati következményekhez vezetnek. *Farkas János* a „saját gyökerű" fejlődés, a tudományos és technikai forradalom kibontakoztatásáról beszél, azoknak az integrációs mechanizmusoknak a „megkereséséről", melyek a „szocialista társadalomban a társadalmiasodás irányába mutató tendenciát fejezik ki és valósítják meg" (*Farkas*, 1985, 23.) ... „a gazdaságra vagy a politikára ... korlátozott reformok nem hozzák meg a kívánt eredményt ... Cselekvésünk központjába a »társadalom« innovációját kell helyeznünk" — írja.

Ágh Attila a „szocialista modernizáció" következetes megvalósítását követeli. Elemzésében — *Kulcsár*ra támaszkodva és hűen az általa megfogalmazott modernizációs „kritikai társadalomelmélethez" — megállapítja: „Nemcsak a szocialista forradalom jelent gyökeres szakítást a korábbi társadalmi formációkkal, a szocialista modernizáció is ugyanilyen radikális fordulatot kell jelentsen az alulról meginduló, széles társadalmi bázison megalapozott, a társadalom és mindennapi élet összes szféráit átfogó átalakulás beindításában, s nem korlátozódhat a történelmi hagyományoknak megfelelően a felülről indukált, és alul legfeljebb végrehajtott modernizációra" (*Ágh* 1986, 67.).

11 A modernizációs elméletek intézménycentrikussága feltűnt *Farkas János*nak is: „A modernizáció központi fogalma az intézmények változása" — írja (*Farkas* 1985, 13.) ... „Az intézményekhez ugyanis meghatározott normák, kritériumok, értékek, szankciók tartoznak, amelyek szabályozzák az emberek (és a társadalmi rendszer vagy alrendszerek) viselkedését a változó

környezetben''. Valószínűleg az intézménycentrikusság mögött az áll, hogy az intézmények mentén a modernizáció kritériumai — erre utal az alábbi idézet is — jobban mérhetőek, tisztábban megragadhatóak.

Ezzel összhangban a modernizációs folyamatot *Farkas János* a következőképpen definiálja:

,,— bizonyos gazdasági fejlettségi szint, a társadalom adottságainak megfelelő gazdasági struktúrával, amelyben a »harmadik szektror« növekedik;

— technológiai fejlettség az iparban és a mezőgazdaságban;

— adaptációra kész politikai rendszer;

— a változó környezethez való alkalmazkodásra képes szervezetek;

— bizonyos infrastrukturális fejlettség, különösképpen az oktatás, valamint az egészségügy, közlekedés, szállítás és tömegkommunikáció területén;

— a modern, azaz a fenti elemek hatékony működését biztosító intézmények, cselekvésmódok, befogadni kész és képes tudati (pszichológiai, szokási, értékrendbeli) sajátosságok;

— végül elősegíti a tradicionális életmód visszafogó kötelékeinek felbomlását, ami nem minden esetben azonos mindenfajta tradicionális érték eltűnésével, de mindenképpen gondolkodásbeli változást jelent'' (*Farkas* 1985. 21.).

A szocialista korszakot záró — kitűnő és annak idején széles visszhangot kiváltó — tanulmányában *Lengyel László* ugyancsak ,,intézménycentrikus''. Igaz, a modernizációs paradigmákat (akár negatív, akár pozitív előjelűek legyenek is) lényegüknek megfelelően mutatja be, de nem foglalkozik az ,,emberi tényező'' problémáival. Kitér ugyan az ,,emberi személyiség'' politikai és emberi jogainak kérdésére, de a könyv az intézmények modernizációjának társadalmi és történeti csődjéről, zsákutcájáról szól (*Lengyel* 1989).

12 Az emberi erőforrások modernizációs folyamatban betöltött fontosságát azok a szerzők ismerték leginkább el/fel, akik az iskola, a képzés, a tudás intézményeire, fejlődésére vagy ezek gazdasági növekedésben játszott szerepére összpontosítottak. Így pl. *Kristensen* szerint: ,,a magasabb tudás elérése volt a fejlődés leghatalmasabb tényezője a történelem folyamán, és még ma is az'' (*Kristensen* 1974, 5.). Így folytatja: ,,Ha ma megnézzük a világot, akkor tapasztaljuk, hogy — ahogy mi nevezzük — a fejlett vagy kevéssé fejlett országok között a leglényegesebb különbség abban áll, miszerint a korán modernizálódott országok képesek voltak a modern tudás széles körű felhasználására, míg a később induló, kevéssé fejlett országok nem. Ez az oka a fejlettebb országok gazdagságának'' (uo. 13.).

A modernizációs elméletek számos szerzője hasonlóképpen nyilatkozik. *Anderson* szerint ,,még ha a modernizáció fogalma nem is nagyon világos, az a tény mindenképpen biztos a modernizáció értelmezésekor, hogy a modernizáció csakis a képzés tökéletesítésével, kiterjesztésével jöhet létre'' (*Anderson* 1966, 69.).

Az oktatás és képzés hatását szerzőink vagy a technológia fejlődéséhez, vagy különböző társadalmi tevékenységek színvonalának emelkedéséhez kapcsolják (l. *Flora, P.* 1974). Problémánk nem azzal van, hogy a modernizációs elméletek nem foglalkoznak az oktatással és elhanyagolják a tudás fejlődésének bemutatását. Kritikánkra az ad alapot, hogy csak az emberi erőforrások e faktorára koncentrálnak, és csakis az intézményesített — gazdasági, technológiai — modernizáció keretén belül vizsgálják fejlődését. Legfeljebb még a tudásviszonyok elosztására, demokratizmusára, az iskolarendszer szerkezetére figyelmeztetnek.

13 Felfogásunkhoz közel álló nézeteiben *Makara Péter* — bár nem használja az emberi erőforrások vagy emberi tőke fogalmait — megállapította: ,,a népesség egészségi állapotának romlását nem lehet alapvetően biológiai okokra visszavezetni (nem tagadva ezzel a genetikai tényezők jelentőségét), hiszen ilyen rövid idő alatt, ilyen drámai biológiai átalakulás (mivel külső katasztrófa nem történt) elvileg ki is zárható'' (*Makara* 1992, 74.). ,,Ha az eddigieket elfogadjuk, akkor az egészségi állapot változásának okát nem kereshetjük másban, mint a második világháború utáni magyar történelemben: a gazdaságban, a társadalomban, a kultúrában, a politikai rendszerben, az értékekben, és az emberi viszonyokban'' (*Makara* 1989, 18.). Az egészségromlás fő okait az alábbiakban találja meg:

1. Az emberi élet alacsonyra értékelése. A ,,szocialista humanizmus'' elve ellenére is a rendszer gyakorlata a humán tényező leértékelésével volt azonos. Alacsony munkabérek, deformált munkaerőpiac, politikai diktatúra.

2. A nyomott életszínvonal, az aspirációk és kielégítésük lehetősége közti szélsőséges feszültség. Magas munkaidő, önkizsákmányoló munkarend.

3. Társadalomstruktúra újratermelésének negatív hatásai. A társadalmi hátrányok megjelenése az egészségügyi állapot differenciálódásában.

4. Az emberi kapcsolatok krónikus állapota, a közösségek ,,hiánya és válsága''.

5. Az értékrendszer zavarai, értéktudat kiforratlansága (*Makara* 1992, 77–78.).

IRODALOM

Ágh Attila (1981): Fejlesztés vagy felszabadulás. A ,,politikai fejlődés a harmadik világban'' = Valóság 1981/4.

Ágh Attila (1986): Szocializmus és modernizáció. = Mozgó Világ 1986/8.

Anderson, A. C. (1966): The Modernization of Education. In: Modernization. The Dynamics of Growth [szerk.: *Weiner*, Myron]. London

Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.) (1990): Társadalmi Riport. Budapest

Andorka Rudolf–Harcsa István (1990): Népesedés és család. In: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk.): Társadalmi Riport. Budapest, 11–40.

Andorka Rudolf–Harcsa István (1990): Oktatás. In: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk.): Társadalmi Riport. Budapest, 40–56.

Andorka Rudolf–Buda Béla–Donga Katalin–György István–Kolozsi Béla–Moksony Ferenc–Münnich Iván–Pataki Ferenc–Vág András (1986): Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Budapest

Apter, D. (1965): The Politics of Modernization. London

Aron, R. (1967): The Industrial Society (Three Essays an Ideology and Development). Oxford

Apter, D. (1968): Some Conceptual Approaches to the Study of Modernization. New Jersey

Beck, U. (1986): Rizikogesellschaft. Frankfurt am Main

Bell, D. (1975): Die nachindusdtzrielle Gesellschaft. Frankfurt am Main

Bendix, R. (1968): Setting of Economic Rationality in Western and Eastern Europe. In: State and Society. Boston

Berger, J. (szerk.) (1986): Die moderne Kontinuitäten und Zäsuren = Soziale Welt, Sonderband, 1986/4.

Burns, E. (1973): Health Service for Tomorrow (Trend and Issues). New York

Cox, R., W. (1987): Production, Power and World Order. Social Forces in the Making of History. New York

Cs. Kiss Lajos–Fehér József (1986): Közigazgatás és racionalitás. In: a Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve. Budapest

Dahm, B. (1991): Economy and Politics in the Philippines under Corazon Aquino. Hamburg

Desai, A. R. (szerk.) 1972: Essays in Modernization of Underdeveloped Societies. New York

Eisenstadt, S. N. (1979): Tradition, Wandel, Modernität. Frankfurt am Main

Eisenstadt, S. N. (szerk.) (1987): Patterns of Modernity. I–II. London

Eisenstadt, S. N. (1966): Modernization: Protest and Change. London

Eisenstadt, S. N. (1973): The Influence of Traditional and Colonial Political System and the Development of Posttraditional Social and Political Orders. In: *Hans-Dieter Evers* (szerk.): Modernization in South-East Asia Singapur

Eisenstadt, S. N. (1982): Revolution und die Transformation von Gesellschaften. Opladen

Farkas Jánjos (1985): Elméletek a társadalmi modernizációról = Valóság, 1985/9.

Firestone, O. J. (1969): Industry and Education. A Century of Canadian Development. Ottawa.

Flora, P. (1973): Modernizationstheorien. Opladen
Friedland, W. H. (1969): A Sociological Approach to Modfernization. In: *Morse, Ch.–Ashford, D.–Bent, F.–Friedland, W.–Lewis, J.–Macklin, D.* (szerk.): Modernization by Design. Social Change in the Twentieth Century. London
Friedman, A. (1977): Industry and Labor. London
Galbraith, J. K. (1970): Az új ipari állam. Budapest
Germani, G. (1987): The Sociology of Modernization. London
Gerschuny, J.–Miles, Ike D. (1983): The New Service Economy (The Transformation of Employment in Industrial Society). London
Ghee, L. T. (1985): NGOs and Human Development: The ASEAN Experience. In: *Haq, K.–Kirdar, U.* (szerk.): Human Development. Istamabad, 367–386.
Habermas, J. (1981): Theorie des kommunikativen Handelns. I–II. Frankfurt am Main
Hagen, E. E. (1975): The Economics of Development. London
Hankiss Elemér (1982, 1985): Diagnózisok. I–II. Budapest, 1982, 1985.
Ho, R.–Chapman, E. C. (szerk.) (1973): Studies of Contemporary Thailand. Canbera
Hoselitz, B.–Moore, W. (szerk.) (1968): Industrialization and Society. Mouton. 1968.
Jomo, K. S. (1990): Growth and Structural Change in the Malaysian Economy. London
Kautsky, J. (1972): The Political Consequences of Modernization. New York
Kern, L. (szerk.) (1976): Probleme der postindustriellen Gesellschaft. Köln
Kerr, C.–Staudohar, P. D. (1986): Economics of Labor in Industrial Society. London
Kim, Hae-Soon (1989): Ländliche Entwicklung und Entwicklungspolitik Korea (Süd). Berlin
Klinger András (1983): A termékenység befolyásolásának eszközei. In: *Kulcsár Kálmán* (szerk.): A népesedés és a népességpolitika. Budapest
Kornai János (1982): A hiány. Budapest
Körössényi András (1986): Iparosítás elméletek és iparosítás tipológiák. ELTE, ÁJTK. Politológiai Csoport. (Kézirat.) Budapest
Kristensen, T. (1974): Development in Rich and Poor Countries. London
Kulcsár Kálmán (1986): A modernizáció és a magyar társadalom. Budapest
Lengyel László (1989): Végkifejlet. Budapest
Levy, M. J. (1966): Modernization and the Structure of Societies. A setting for international affairs. I–II. Princeton
Levy, M. J. (1972): Modernization: Latecomers and Survivors. London
Lewis, J. (1969): The Social Limit of Politically Induced Change. In: *Morse, Ch.–Ashford, D.–Bent, F.–Friedland, W.–Lewis, J.–Macklin, D.* (szerk.): Modernization by Design. London
Liefmann-Keil, E. (1961): Ökonomische Theorie der Sozialpolitik. Berlin
Losonczy Ágnes (1977): Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Budapest
Losonczy Ágnes (1989): Ártó-védő társadalom. Budapest
Luhmann, N. (1988a): Soziale Systeme. Frankfurt am Main
Luhmann, N. (1988b): Die Wirtschaft der Gesellschaft. Frankfurt am Main
Luhmann, N. (1990): Das Moderne der modernen Gesellschaft. In: *Wolfgang Zapf* (szerk.): Die Modernisierung moderner Gesellschaften. Frankfurt am Main, 87.
Lupton, T. (1986): Human Factors. Berlin (W)
Lutz, B. (1984): Der kurze Traum immerwährender Prosperität. Frankfurt am Main
Machlup, F. (1980): Knowledge and Knowledge Produktion. Princeton
Machlup, F. (1962): The Production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton
Machlup, F. (1980): Knowledge: Its Creation, Distribution and Economic Significance. Volume I: Knowledge and Knowledge Production. Princeton
Machlup, Fritz (1984): Knowledge: Its Creation, Distribution and Economic Significance. Volume III: The Economics of Information and Human Capital. Princeton
Makara Péter (1989): Egészségmegőrzés magyar módra. MTA Szociológiai Kutató Intézet, (Kézirat.) Budapest

Makara Péter (1992): Paradigmaváltás az egészségügyi gondolkodásban. In: *Gáthy Vera* (szerk.): Leltár. Budapest
Meier, G. M.–Boldwin, R. E. (1963): Economic Development. Theory, History, Policy. New York
Muhit, A. M. A. (1985): Employment, as an Aspects of Human Development. In: *Haq, K.–Kirdar, U.* (szerk.): Human Development. Islamabad, 223–247.
Mundle, S. (1985): The Human Element in India's Economic Development. In: *Haq, K.–Kirdar, U.* (szerk.): Human Development. Islamabad, 150–161.
Murray, S. D. (1973): Blueprint for Health. London
Ofer, G. (1987): Economic Aspects of the Modernization of Russia and China. In: *Eisenstadt, S. N.* (szerk.): Patterns of Modernity. II. Beyond the West. London
Onn, F. Ch. (1986): New Economic Dynamo. Structures and Investment Opportunities in the Malaysian Economy. London
Orosz Éva (1992): Egészségügyi rendszerek és reformtörekvések. Politikai Tanulmányok Intézete, Budapest
Pokol Béla (1983): Modernizáció — a társadalom alrendszereinek funkcionális elkülönülése = Társadalomtudományi Közlemények, 1983/3.
Pokol Béla (1984): Iparosítás és modernizáció = Társadalomtudományi Közlemények, 1984/3.
Pokol Béla (1985): A társadalmi innováció automatizmusai = Valóság, 1985/4.
Pokol Béla (1987): Ideológia és Politika mint társadalmi alrendszer = Társadalomkutatás, 1987/1.
Ránki György (1987): A magyarországi modernizáció történetéhez = Világosság, 1987/10.
Rostow, W. W. (1960): The Stages of Economic Growth (Second edition). Cambridge
Die sozialen Auswirkungen der Rationalisierung (1932). Internationales Arbeitsamt. Genf
Srubar, I. (1991): War der reale Sozializmus modern? = Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 415.
Staley, E. (1966): The Role of the State in Economic Development. In: *Mayron, Weiner* (szerk.): Modernization: The Dynamic of Growth. New York
Szalai Júlia (1986): Az egészségügy etegségei. Budapest
Terlecky, N. E. (szerk.) (1977): The State of Science and Resourch: Some New Indicators. Boulder, Colorado
Tímár János (1993): Az oktatáspolitika mulasztásai és lehetőségei a munkanélküliség mérséklésében. (Kézirat.) (Előadás a „Munkanélküliség Magyarországon'' c. konferencián. Seregélyes, 1993. Szeptember 9–11.)
Tönnies, F. (1970): Gemeinschaft und Gesellschaft. Darmstadt
Újvári József (1990): A magyar népesség egészségi állapotának fontosabb jellemzői a nyolcvanas években. In: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk.): Társadalmi Riport. Budapest, ,1990. 501–516.
Urbán László (1986): Modernizáció felfogások az amerikai szociológiában. (Kézirat.) ELTE ÁJTK. Politológiai Csoport, Budapest
Varma, S. P. (1975): Modern Political Theory. New Delhi
Vukovich György (1990): Egészségi állapot. In: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk.): Társadalmi Riport. Budapest, 165–192.
Wheeler, D. (1984): Human Resource Policies. Economic Growth and Demographic Change in Developing Countries. Oxford
Weiner, M. (szerk.) (1966): Modernization. The Dynamics of Growth. London
Zapf, W. (1975): Die soziologische Theorie der Modernisierung = Soziale Welt, 1975/26. 212–226.
Zapf, W. (1990): Modernisierung und Modernisationstheorien. In: *Zapf, Wolfgang* (szerk.: Die Modernisierung moderner Gesellschaft. Verhandlungen des 25. Deutschen Soziologientages in Frankfurt am Main, 1990. Frankfurt am Main
Zöpel, C. (szerk.) (1988): Technikkontrolle in der Risikogesellschaft. Bonn

GYEKICZKY, TAMÁS

THE MODERNITY OF ''EXISTING SOCIALISM''

Summary

The paper investigates a partly forgotten, yet again current topic, the modernity of socialism.

At first it surveys those views in Hungary and abroad which have been written for, or against the modernity of socialism. The paper also presents the doubts in addition to the two opposing poles. The author is of the view that these paradigms are unsuited for the description of the modernity of socialism, among others because they do not pay attention to the most recent trend of modern societies, to the processes of human resources and investments into human capital.

According to the author of the paper the period of socialism does not belong to the sphere of modern societies because it has turned away from the post-1945 path of modernisation and from the general strategy of building a modern society. Contrary to knowledge and expertise, to human capital, contrary to modernising human resources, it depleted and exhausted them. Therefore development unfolding after 1990 is burdened with a grave heritage.

PÁLNÉ KOVÁCS ILONA–LÁSZLÓ MÁRIA

ÖNKORMÁNYZATI ÖNÁLLÓSÁG ÉS A KÖZGAZDASÁGI FELTÉTELRENDSZER*

1. Az önkormányzati önállóság közjogi és közgazdasági feltételrendszerének összefüggései a szabályozás tükrében

Magyarországon az önkormányzati rendszer alig hároméves múltra tekint vissza, így érthető, hogy működését tekintve még nagy figyelem irányul magára a szabályozásra, azaz a közjogi feltételrendszerre. A magyar önkormányzati szabályozás rendkívül liberális, különösen az önkormányzati szervezeti rendszer, illetve önkormányzati döntéshozatal önállóságának jogi garanciáit illetően. Egyértelműen mutatja a szabályozási logika, hogy a törvényhozó elsősorban arra ügyelt, hogy az önkormányzati szervezetet és működést *mentesítse* minden központi, illetve felettes szervezet befolyásától. Ezért deklarálta az önkormányzati törvény, hogy az önkormányzati ügyben hozott döntés végleges, és *csak a törvényesség szempontjából vizsgálható felül*. Garanciális jelentőségű az a szabály is, amely szerint az önkormányzatok jogállása egyenlő, tehát *nincs hierarchia* az egyes önkormányzati típusok között. Különleges figyelem irányult az állam és az önkormányzatok *kapcsolatrendszerének* szabályozására is, ezen belül a *köztársasági megbízottak* törvényességi ellenőrzési eszközrendszerének az önkormányzatok szempontjából kedvező kialakítására.

Ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy lényegesen kevesebb figyelem irányult a szabályozás során arra, hogy az önkormányzati önálló cselekvés, működés határait, terrénumát *védje* az állami hatáskörök terjeszkedésével szemben. Miközben tehát az alkotmányos helyzet alapján azt mondhatjuk, hogy a magyar önkormányzatok valóban függetlenek és önállóak, ugyanakkor *teljesen védtelenek* az ellen, hogy az állami irányítás, illetve szerkezetrendszer mozgásterüket szűkítse, az állami és önkormányzati rendszer közötti munka- és hatalommegosztás arányait az előbbi javára módosítsa. Ennek alapvető jogdogmatikai oka az, hogy az alkotmány és az önkormányzati törvény *nem birkózott meg* az önkormányzati ügy fogalmával, azaz nem cövekelte ki az önkormányzati szerepvállalás, illetve hatalom

* A tanulmány a szerzők 373. sz. *A lokális autonómia feltételei Magyarországon* és a 7047. sz. *Önkormányzatok és gazdasági eszközrendszerük* című OTKA által támogatott kutatásainak tapasztalatai alapján készült.

fogalmi, elvi határait, így *nem jött létre alkotmányos korlát* a későbbi hatáskörtelepítő döntések számára. Az önkormányzati törvény csupán annyit mond, hogy helyi közügyet törvény csak kivételesen utalhat más szerv hatáskörébe, azt viszont *nem határozza meg, hogy mi tekinthető* (minimálisan) *helyi közügynek*. Ezt a kétségtelen szabályozási ellentmondást a törvényhozó, illetve elsősorban a kormányzat a későbbiek során *ki is használta*.

Mindezt azért bocsátottuk előre, mert az alapvető szabályozási logika az önkormányzatok gazdálkodási szabályozására is rendkívül jellemző, sőt a két terület alap és részletező (kormányzati) szabályozási gyakorlata szorosan összefügg. Alapvető kereteit tekintve ugyanis a magyar önkormányzatok gazdálkodásának szabályai szintén rendkívül liberálisak. A törvény deklarálja az önkormányzatok gazdálkodási, vállalkozási, tulajdonosi rendelkezési szabadságát, és valóban csak olyan közjogi korlátokat állít, amelyek egy közhatalmi, a lakosság ellátásáért felelős szervezetrendszer esetében teljesen indokoltak és szükségszerűek.

Ugyanakkor a gazdasági szabályozás területén *nem tisztázottak a munka- és finanszírozásmegosztás alapvető kérdései*. A szabályozás elsősorban a központi költségvetés és az adó fedezeti funkciójának preferálására épül, ezért szükségszerűen fennmaradt a centralizáció a jövedelemoldalon, és párosult a decentralizálással a feladat, a hatáskör, a felelősség szempontjából. A gazdasági — és főként a pénzügyi — szabályozás előfeltétele, hogy tisztázódjék központi szinten is, hogy az állam a közjavak, közszolgáltatások területén:

- a feladat ellátását kívánja-e biztosítani (feltételek, szervezés, irányítás, ellenőrzés stb.);
- a feladat ellátásának feltételeit garantálja és/vagy segíti, illetve támogatja;
- a versenyfeltételek teljesülését szavatolja;
- vagy éppen a jövedelemelosztás megváltoztatására, befolyásolására vállalkozik.

A jelenlegi finanszírozás egyik legnagyobb problémája, hogy az állam vállalt feladatait nem rögzíti, és ezáltal bizonytalanná teszi a többi szint, így a helyi önkormányzatok feladatrendszerét és főként annak finanszírozását. A szabályozás liberalizmusa az állami költségvetés tehermentesítését (mondhatnánk az állam kivonulását) jelentette, ugyanakkor az önkormányzatok kötelező feladatai körében a kényszerhelyzetekből adódó konfliktusokat idézett elő. A gazdasági szabályozás sajátosságai és a finanszírozás módja, illetve mértéke alapján megállapíthatjuk, hogy nem jött/nem jöhetett létre az önkormányzatiság gazdasági eszközrendszere. A kötelező és önként vállalt feladatok, a működés és a fejlesztés aránya azt mutatja, hogy nem a perspektivikus, jövőorientált gazdálkodás irányába mozdította az önkormányzatokat.

Az önkormányzat pénzeszközeivel, vagyonával szabadon rendelkezik, még az állami támogatásokkal is. Forrásai között viszonylag alacsony a célhoz kötött eszközök aránya, ami azt jelenti, hogy bármilyen címen jut állami támogatáshoz, ezeket a forrásokat — kivéve a cél- és címzett fejlesztési támogatásokat — tetszőlegesen átcsoportosíthatja. Megállapíthattuk, hogy ez utóbbi bevételi források,

azaz a cél- és címzett támogatások az elmúlt három-négy év alatt *növekvő* részarányt képviseltek az önkormányzatok bevételi szerkezetében. Összességében azt tapasztalhatjuk, hogy a központi költségvetéstől és a központi döntésektől függő bevételi források aránya növekedett a települési önkormányzatok költségvetésében. Mindezek ellenére elvileg az önkormányzat maga formálhatja gazdálkodási stratégiáját, keresheti a költségtakarékos ellátási formákat, s erre késztetheti intézményeit is, bár azok bevételeit nem vonhatja el, miután a törvény védi az intézmények gazdálkodási önállóságát is.

A törvény pontosan rögzíti az állami költségvetés és az önkormányzatok közötti gazdálkodási kapcsolatok nettó elvét, ami elvileg az önkormányzatok a *saját bevételek* növelésében érdekeltté teszi. Ugyanakkor a lakosság és a gazdasági szféra központi adóterhei, a jövedelemelosztás, bérpolitika, szociálpolitika stb., valamint a gazdaság általános állapota, a helyben képződő és ott is maradó jövedelmek nem igazán biztosítják a saját bevételek növelésének feltételrendszerét. Gondot okoz az is, hogy a bevételnövelés elsődleges célja szintén a működtetés, mely *nem képes valódi érdekeltséget* teremteni a településeken. Empirikus kutatásaink során tapasztalhattuk, hogy olyan időszakokban, amikor a többletteher nem kapcsolódik mozgósító erejű célhoz, fejlesztéshez, lényegesen kisebb a helyi kapcsolatrendszerek szerepe a forrásfeltárás és forrásbővítés folyamatában.

Az önkormányzatok bevételi forrástípusait is felsorolja a törvény. Eszerint az önkormányzatok *saját* (adó, illeték, vállalkozási, hitel), *átvett és megosztott* bevételekkel, állami *normatív* hozzájárulásokkal és *támogatásokkal* rendelkeznek.

Garanciális elem az is, hogy az önkormányzatok felett a gazdasági-pénzügyi ellenőrzést a kormánytól független Állami Számvevőszék végzi. Az önkormányzati törvény deklarálja az önkormányzatok vállalkozási szabadságát, amit gyakorlatilag csak két szabály korlátoz. Az önkormányzati vállalkozások (és önként vállalt feladatok) nem veszélyeztethetik a kötelező feladatok ellátását, másrészt az önkormányzat ún. törzsvagyona *forgalomképtelen*, tehát nyilvánvalóan vállalkozásba sem vihető.

Azt mondhatjuk tehát, hogy ezek a gazdálkodási szabályok jogilag szinte korlátlan szabadságot biztosítanak az önkormányzatok számára, csak *egyetlen dolgot nem garantálnak*: azt, hogy az önkormányzat ténylegesen mekkora anyagi erőforráshoz juthat, mennyivel tud gazdálkodni. A szabályozás forrás- és gazdálkodási kérdésekre nem ad megfelelő választ, de nem is adhat, hiszen a mindenkori éves költségvetési egyensúly, illetve egyensúlytalanság függvényében az éves költségvetési törvény által determináltan alakul az erőforrás-allokáció is. Mindehhez még párosul az is, hogy az államháztartási törvény sem biztosítja a szabályozás garanciális feltételeit.

A szabályozás logikája tehát ugyanaz, mint az önkormányzatok szervezeti, döntési szabadságának rendezésénél. A keretek és magatartásszabályok tiszták, csak a szabályozás célja, illetve tartalma tisztázatlan. A szabályozás továbbfejlesztésénél a költségvetési gazdálkodás lényeges elemeként kell összekapcsolni a döntési szintet és a finanszírozási forrásokat, valamint a felelősségi és ellenőrzési jogköröket, természetesen ennek tulajdoni, tulajdonosi konzekvenciáival együtt.

Az önkormányzatok magyarországi gazdálkodási modelljére utaló szabályok lényegében koncepcionálisan nem döntötték el a modell lényegét, sőt az egyes szabályozási elemek egymással ellentmondásban vannak, illetve aktuális költségvetési érdekeket tükröznek. A modell lényegének meghatározása azért is fontos, mert nem szerencsés a centralizációt, az önkormányzatiságot és a piaci mechanizmust szolgáló pénzügyi folyamatokat és eszközöket összemosni, hiszen ezáltal sem a forrásallokáció, sem a hatékonyság, sem az érdekeltség nem biztosított — végső esetben a feladat ellátása is veszélyeztetett. *A szabályozás egyes elemei arra utalnak, hogy az önkormányzatok közhatalmi, közszolgáltató szervezetek, és ez a rendeltetésük állami támogatással és felelősségvállalással biztosított.* Ezt a modellt sugallja az a rendelkezés, mely szerint amikor az önkormányzat számára kötelező feladatot állapítanak meg, akkor párhuzamosan rendelkezni kell az állami támogatás mértékéről és módjáról. A szabályozás hátulütője, hogy arról nem rendelkezik, mennyi ez a mérték, illetve milyen ez a mód, így elvileg a mérték lehet a tényleges költség egy százaléka, a támogatás módja pedig lehet „erkölcsi'' is. Elvi követelmény lenne, hogy a központosított jövedelemhányad arányban legyen a közösségi fogyasztás, a közjavakkal kapcsolatos igények kielégítésével — ez esetben makrogazdasági szinten. Természetesen településszinten is elvárás, hogy a jövedelemelvonás és a nyújtott szolgáltatás arányos legyen.

E közszolgálati modell hangsúlyozására utal az a rendelkezés is, hogy az önkormányzatoknak vannak *kötelező feladatai*, és ezeket a törvény fel is sorolja. A szabály szépséghibája, hogy nem szól a törvény arról, mi történik akkor, ha az önkormányzat nem tesz eleget kötelezettségének, hiszen az önkormányzatokkal szembeni egyetlen állami szankció törvénysértés esetén a határozat bírósági megsemmisítése. Mulasztásos törvénysértés szankcionálásáról a törvény nem rendelkezik, illetve alkotmányellenes működés esetén teszi lehetővé a parlamenti feloszlatást.

Hasonlóképpen következetlen az önkormányzatok vállalkozói modelljének szabályozása, különösen pedig az alapozó törvényhozást követően a költségvetési támogatási rendszer és a vagyon kialakítása során folytatott gyakorlata. Ha ugyanis a törvényhozó komolyan a vállalkozói modellt akarta volna megvalósítani, akkor törekednie kellett volna szabályozási garanciákkal is arra, hogy az önkormányzatok saját bevételi forrásai legyenek a döntőek a rendszerben, holott ez korántsincs így. E szabályozási logika különösen megtört akkor, amikor a törvényhozó az önkormányzati vagyon körét kialakította, hiszen az önkormányzatokat elsősorban olyan vagyonhoz juttatta, amelyek a közszolgáltatási feladatokhoz nélkülözhetetlenek és többletterheket rónak az önkormányzatokra. Lényegesen kisebb mértékben és nagyon differenciáltan jutottak az önkormányzatok olyan vagyonhoz, amelyek vállalkozásra alkalmasak. Így aztán a vállalkozási lehetőség a valóságban csak arra volt jó, hogy a költségvetési támogatások elosztásánál mindig hivatkozni lehetett a szűkös források pótlásának elvi lehetőségére. Az önkormányzatok vállalkozói magatartását az is korlátozta, hogy az egyre növekvő forráshiány és a jövedelmek reálértékének csökkenése mellett, vagyis kedvezőtlen

költségvetési feltételek között a kínálati megközelítések háttérbe szorultak, és a települési önkormányzatok költségvetési magatartását a keresletorientált megközelítések jellemezték. Tapasztalhattuk, hogy egyre több nem igazán önkormányzati feladatot kell vállalnia a helyi önkormányzatoknak. Az önkormányzatok közszolgáltató-közhatalmi és vállalkozási karaktere ugyan nem mond ellent egymásnak, és az is nyilvánvaló, hogy az előbbi a domináns. Mindenesetre nálunk a két modell szándékos összekeverése nem arra szolgált, hogy a vállalkozás járulékosan lehetőséget nyújtson — bizonyos önkormányzatok esetében — a források növelésére, hanem inkább arra, hogy az állam önkormányzatokkal kapcsolatos magatartásának ambivalenciáihoz az egyes elvek felváltva hivatkozási alapul szolgáljanak. Úgy tűnik, hogy az állam és az önkormányzatok viszonyában több ponton is megsérti a törvényi szabályozás az önkormányzatiság mint gazdasági-gazdálkodási rendszer irányítási logikáját. Az ebből következő működési zavarok és különböző konfliktusok szintén felerősítik az állami közvetlen beavatkozás lehetőségeit.

2. Az önkormányzati autonómia gazdasági modelljei

Az önkormányzati önállóság fogalmi, de különösen gyakorlati megközelítésében a leggyakoribb az önkormányzatok gazdasági lehetőségeinek, a források mennyiségének és a forrásfelhasználás szabadságának az értékelése. Az egyes rendszerek működési modelljeit azért célszerű elemezni, mert a szakirodalomban általános az a vélemény, hogy nem a normatív szabályozásban, hanem a tényleges működési kondíciókban rejlenek a lényeges különbségek. Az előző pontban kifejtettek is ezt a véleményt támasztják alá.

A közjogi és költségvetési jogi megoldásokkal szemben tehát lényegesen kevényebb *meghatározottság az önkormányzatok gazdasági környezete, az állam gazdaság- és költségvetési politikája és az önkormányzatok gazdaságfejlesztéshez kapcsolódó szerepvállalása.* Egy olyan időszakban, amikor a gazdasági válság elhúzódik, amikor a gazdasági restrikció a jellemző, az elmaradt fejlesztések, halasztások és mulasztások még inkább korlátozzák a fejlesztési esélyeket (azaz nem csak a forrásokat), és ezáltal növelik is a működési költségeket. Többek között ez az oka annak, hogy a települési önkormányzatok költségvetésében a működés és a fejlesztés aránya a működési költségvetés irányába tolódott.

Az egyes önkormányzati rendszereket alapvető funkcióik és gazdasági, illetve jogi feltételrendszerük alapján ún. *klientista* (Franciaország, Olaszország, Spanyolország, illetve az utóbbi időben válik ez a modell jellemzővé a görög és török önkormányzati rendszerre), *gazdaságfejlesztő* (USA) és *jóléti* (Németország, Nagy-Britannia, skandináv államok) modelleket szokás megkülönböztetni, bár természetesen e modellként a weberi értelemben ideáltipikusak, s a maguk tisztaságában sehol nem fordulnak elő.

A *klientista modell* lényegében egy központosító modell, amelyben az önkormányzatok pénzeszközei többségükben az államtól származnak, s a forráselosz-

tásban nem kevés szubjektív, mérlegelési elem van. Az önkormányzatok állami pénzeszközei gyakran pántlikázottak. Ebben a modellben az önkormányzatok helyi gazdaságfejlesztő magatartása is klientista, tehát döntőek a támogatási elemek, sőt gyakran közbenjárnak az állami pénzeszközök megszerzésében annak érdekében, hogy a helyi gazdaságot kedvezőbb helyzetbe hozzák. A klientista rendszerek többnyire a centralizált közigazgatási kultúrájú államokra jellemzőek. A klientista rendszer önkormányzataitól az állam azt várja el elsősorban, hogy a helyi közösségnek lehetőleg minden fontos szolgáltatást nyújtsanak. A helyi politikusok *értékrendje* is ehhez idomul, a választói támogatásért cserébe *kijárással* próbálnak településük számára a legtöbbet megszerezni.

Az Amerikai Egyesült Államokban az önkormányzatok *vállalkozói magatartása* hosszú tradíciókra tekinthet vissza. Az állami költségvetéssel való kapcsolatokban is tartósan a decentralizáció érvényesült, ezért az önkormányzatok helyi forrásfüggősége nagyobb a központinál, érdekeltségük egyértelműen jelentkezik a helyi gazdaság fejlődése tekintetében. A helyi gazdaságfejlesztési programoknak az önkormányzatok nem egyszerűen külsődleges támogatói, hanem nyereségérdekelt részesei. Tevékenységükben különösen fontos szerepet játszik a területhasznosítás, telekforgalom, illetve az ún. boosterism, azaz a gazdaság fellendítésében, a helyi értékek növelésében kifejtett aktivitás. A lazább állami költségvetési függőség miatt az amerikai önkormányzatok rendkívül *innovatívak* a helyi fejlesztési programok indítása, végrehajtása, továbbá a szolgáltatásszervezés modernizálása, költségtakarékos megoldásokkal való gazdagítása terén.

A Nyugat-Európában leginkább honos *jóléti modellben* az önkormányzatok állami költségvetési függősége erős éppen azért, mert az állami gazdaság, illetve társadalompolitika jóléti modellje fokozott állami szerepvállalással jár együtt. Az önkormányzatok költségvetési kondíciói kevésbé függenek saját helyi gazdaságpolitikájuktól, szerepük elsősorban a helyi szolgáltatások minél magasabb színvonalon történő biztosítása. A klientista modelltől ez a rendszer abban tér el, hogy az állammal való költségvetési viszonyokban a normativitás lényegesen erőteljesebb az egyedi mérlegelésnél, továbbá hogy a helyi önkormányzat és a helyi gazdaság érdekkapcsolata lényegesen lazább, ugyanis a központi állami szabályozással, állami támogatási rendszerekkel vagy pedig elkülönült állami ügynökségekkel közvetlenül maga törekszik a gazdaság területi szerkezetét és telephelyválasztási döntéseit befolyásolni, tehát kevesebb mozgásteret hagy a helyi önkormányzatok aktivitása számára. A jóléti modell helyi önkormányzatai — függetlenül a közjogi szabályok esetleges liberalizmusától — gazdasági szempontból kevésbé önállóak, az állami támogatások, az állami gondoskodás „aranyozott gyeplője'' a közjogi szabadság közgazdasági tartalmát erősen legyengíti.

A különböző önkormányzati modellekkel az állami beavatkozás más és más cél- és eszközrendszere harmonizál. A klientista és a jóléti modellek esetében a gazdaságpolitika elsődleges célja a társadalmi igazságosság, illetve a jövedelemelosztás, jövedelemallokáció — eszközrendszerét tekintve a közvetlen állami beavatkozás és állami támogatás. Elsősorban a költségvetés-politika eszközrendsze-

rének alkalmazása a keresletorientált önkormányzati magatartást ösztönzi. A vállalkozói modell ezzel szemben a helyi gazdaságban is előtérbe helyezi a hatékonyság, a haszon elérését, melyet az érdekeltség megteremtése mellett főként a monetáris eszközök alkalmazása jellemez, ahol ösztönzötté válik a kínálatorientált önkormányzati magatartás, mely több helyi beruházást eredményez.

Ezek a modellek természetesen nem érvényesülnek sehol sem a maguk tisztaságában, és különösen az utóbbi időben Európában kezdik érvényüket veszíteni a csökkenő gazdasági növekedés, illetve a recesszió körülményei közepette. A költségvetési kondíciók romlása mind a nemzeti, mind pedig a helyi önkormányzati stratégiákra nagy hatást gyakorolt. A központi kormányzatok jó része — különösen a baloldaliak — decentralizációra kényszerült (fiskális föderalizmus), illetve arra törekedett, hogy költségvetési és egyéb pénzügyi eszközökkel *növelje* a helyi önkormányzatok bevételi érdekeltségét és helyi gazdaságfejlesztés aktivitását. A helyi önkormányzatok is arra törekedtek, hogy minél közvetlenebb kapcsolatba kerüljenek a privát szektorral, illetve hogy meghonosítsák a szolgáltatások különböző területein a *not for profit* formákat, tanulva az amerikai tapasztalatokból.

A nyolcvanas évek *brit* — konzervatív jobboldali — *politikája* viszont ezzel ellentétes trendet mutatott. A konzervatívok a helyi gazdaságfejlesztés decentralizációját nem az önkormányzatok megerősítésével, bekapcsolásával kívánták végbevinni, hanem az állami szerepvállalás fokozásával. A már másutt is elterjedt ún. *public-private partnership-modell* sajátos változatán keresztül, ami általában egyrészt a magánszektor közszolgáltatásokba való bevonására, másrészt a helyi gazdaság fejlesztésében a helyi szervek aktívabb részvételére irányul, *az állami helyi és regionális fejlesztési ügynökségek* váltak a legfontosabb szereplőkké a magángazdaságokkal való kapcsolatok szorosabbá tételében. A legutóbbi időkben, úgy tűnik, ezen államosító politika hatékonyságát egyre többen megkérdőjelezik Nagy-Britanniában is, és rámutatnak a hatalmi és gazdasági decentralizáció kétségtelen előnyeire, amelyeket a kontinens államai közül egyre többen már felismertek. A helyi önkormányzatok nem abban az értelemben állnak nagy kihívás előtt, hogy át kell venniük minden területen a magángazdaság, a piac módszereit és szemléletét, hogy maguknak is vállalkozóvá kell válniuk. A kihívás inkább az, hogy a szolgáltatások megszervezésében a hatékonyság szempontjának is érvényesülnie kell a korábbi méltányosság és szociális elkötelezettség mellett. Felelősséget kell vállalniuk a helyi gazdaság fejlődésében, különösen azért, mert alapvető érdekeltségük keletkezett a helyi jövedelemtermelő képesség növekedésében, illetve a foglalkoztatási gondok megoldásában. Ezen új kihívások gyökeresen új menedzsmentet, költségvetési politikát és szervezetet igényelnek. A nyugat-európai országokban a helyi gazdaságfejlesztésben való fokozottabb részvétel nem az amerikai boosterism mintájára formálódik. Az önkormányzatok és állami hatóságok szabályozó és tervező tevékenysége viszonylag *kemény korlát* a magángazdaság működése és terjeszkedése számára. A helyi gazdaság fejlődését már nem kizárólag a növekedésben és a nyers gazdasági érdekek kiszolgálásában, hanem a helyi közösség jólétének biztosításában látják. Az újraformálódó szerephez szükséges szervezeti

reformoknak az a sajátossága, hogy nagyobb, integráltabb egységek jöttek létre, és különös fontosságot tulajdonítanak a szakértelemnek, a rugalmas és szakszerű hivatali apparátusoknak.

A helyi önkormányzatok gazdálkodását tehát alapvetően a közgazdasági-politikai és irányítási környezet határozza meg, de természetesen az egyes önkormányzatok konkrét magatartása további számtalan tényező függvényében formálódik. A makro- és mikrokörnyezet-gazdasági tényezők szorosan összefüggenek, elvileg kölcsönösen hatnak egymásra. Magyarországon jelenleg a *makromeghatározottság* érvényesül erőteljesebben.

Ennek tudható be, hogy — bár különböző szabályozó módosítások történtek a bevételorientált gazdálkodás megvalósítása érdekében —, a településgazdálkodás lényegét tekintve mégis kiadásorientált maradt. A makromeghatározottság egy olyan időszakban, amikor a GDP felhasználási szerkezetében csökken a beruházások és a közösségi fogyasztás részaránya, azt is jelenti, hogy bár az önkormányzatok a központosított elosztás útján jutnak forrásokhoz, azaz a központtól függnek, a lakosság elvárásaival és a keletkezett konfliktusokkal mégis a településszinteken szembesülnek. Ugyanakkor viszont a centralizált jövedelemhányad fékezi a helyi költségvetési önállóság létrejöttét, a helyi bevételek nagyságát és sokféleségének kialakulását. A működést messze alulfinanszírozó normatív központi támogatások, illetve a célhoz kötött fejlesztési hozzájárulások olyan determinációt jelentenek, amelyek mellett a helyi költségvetés és adórendszer nem képes a helyi önállóság preferenciáit érvényesíteni. Az önkormányzati modell bevezetésének egyik legnagyobb ellentmondása, hogy gazdasági eszközrendszer nélkül teremtett közjogi és politikai önállóságot, vagyis fennmaradt, sőt, materiális értelemben fokozódott az önkormányzatok gazdálkodási függősége. Az elosztás rendszere és a forrásallokáció mechanizmusa nem képes áttörni a centralizáció intézményesített rendszerét, hiszen nem garantálja a központi költségvetéstől önállóan működő és a gazdálkodási önállóságot mindenképpen bizonyítani kényszerülő önkormányzatoknak a kötelező feladataik ellátásához szükséges pénzügyi forrásokat.

Az éves költségvetési törvény — jellegéből adódóan — sem alkalmas a központi és a helyi költségvetés közötti viszonyrendszer szabályozására, főként azért nem, mert éves jellegéből következően csak átmeneti és nem tartós kapcsolatokat tud szabályozni. Mindez akadályozza nemcsak a decentralizációt, hanem a társadalmi konszenzus kialakulását is. A központi költségvetés kiadási struktúrájában egyszerre jelenik meg a túlszabályozottság és a „láthatatlan" folyamatok lehetősége.

3. Gazdálkodási feltételek és stratégiák a magyar önkormányzati rendszerben

Az előbbi fejezetekben arra próbáltunk rávilágítani, hogy az önkormányzati rendszer önállóságát az önkormányzati törvény liberális keretszabályai önmagukban miért nem grantálhatják. Láthattuk, hogy már maga a szabályozás is magá-

ban hordozta a veszélyeket, amelyek a gyakorlatban meg is jelentek. Kezdjük az államilag garantált források és a kötelezően ellátandó feladatok viszonyával, hozzátéve azt, hogy ez a dimenzió a legkisebb magyarázó értékkel rendelkezik az önkormányzatok gazdálkodási önállósága szempontjából, hiszen a kötelező feladatok tekintetében az önkormányzatnak aligha van nagy mozgásszabadsága.

Az önkormányzati törvény viszonylag minimális körben határozta meg az önkormányzatok kötelező szolgáltatási feladatait, de már akkor *szembefordult* saját rendelkezésével, miszerint párhuzamosan rendelkeznie kellett volna arról, hogy milyen mértékben és módon támogatja ezen kötelező feladatok ellátását. Ez a gyakorlat a későbbiekben is folytatódott, s rendszerint az újabb és újabb hatáskörökhöz nem rendelődtek hozzá a finanszírozási rendelkezések. Az önkormányzatok működéséhez a költségvetésben nyújtott állami támogatási jogcímek és normatívák sem törekednek érvényesíteni azt az elvet, hogy a kötelező önkormányzati feladatok lényegében állami feladatok, és az önkormányzatok az állam megbízásából látják el őket. Tehát az önkormányzatoknak alanyi joga van az állami támogatásra, mégpedig teljes egészében. Ehelyett évenkénti fiskális megfontolások tárgya az, hogy az állam milyen önkormányzati feladatokat milyen mértékben finanszíroz. Az eddigi költségvetési gyakorlat azt mutatja, hogy évenként változnak a támogatási jogcímek, és az egyes feladatokhoz rendelt normatívák is. Az önkormányzatok erre a taktikára úgy reagálnak, hogy a kedvezőtlen normatívával rendelkező feladatot vagy nem vállalják, vagy továbbadják a megyei önkormányzatoknak, illetve a települési önkormányzatok megpróbálják a forráshiányt a használó többi települési önkormányzattól megszerezni. A költségvetésben évről évre egyre több támogatási jogcím van, és ugyanezek más feladatokhoz, illetve intézményekhez való átcsoportosítására elvileg lehetőség van, de a gyakorlatban igen kényes az adott intézménytől, foglalkozási csoporttól a „járó'' támogatást megvonni (ezek a normatívák megjelennek a jogszabályban). Hozzátéve e tényezőkhöz azt, hogy a normatívák az esetek túlnyomó többségében nem fedezik a tényleges költségeket, lényegében így az egész normatív támogatási rendszer *erősen korlátozza az önkormányzatok döntési szabadságát* a tekintetben, hogy milyen intézményeket tartanak fenn és azokat milyen formában finanszírozzák, illetve késztetik költségtakarékos gazdálkodásra. Az önkormányzati gazdálkodás — legyen a finanszírozás alapja az átlagköltség és/vagy az alsó, illetve a felső határköltség — nem képes elkerülni a többlet és a hiány keletkezését, mely miatt egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az önkormányzati szférában is fontos a nonprofit szabályozás mielőbbi alkalmazása, főként a fejlesztési források és a költséggazdálkodás szabályozása érdekében.

Azt mondhatjuk tehát, hogy miközben a normatív elosztási szisztéma mindenképpen *előrelépés* az önkormányzati gazdálkodási önállóság és jogegyenlőség szempontjából, mégis *több hátránya* is van. *Egyrészt* Magyarországon az önkormányzati költségvetésben túlságosan magas az állami támogatások aránya, ami az előzőekben ismertetett sajátosságok miatt erőteljes hatást gyakorol az önkormányzatok gazdálkodási döntéseire; *másrészt* a normatíva valamelyest manipu-

lálja is a helyi költségvetési magatartást, nem ösztönöz igazán költségtakarékosságra, semmiképpen nem ösztönöz társulásra, megmerevíti a fennálló intézményi struktúrát, akadályozza új ellátási szervezeti formák és szereplők megjelenését a lakossági ellátásban. Az önkormányzatok normatív állami hozzájárulása a növekvő számú tételek jelentős részénél nem követi az infláció mértékét. A dologi és béautomatizmusok alacsony szintje viszont az intézményi gazdálkodás finanszírozásában minden kötelező jelleg és feladatvállalás nélkül, sőt felhasználási kötöttség nélkül is a veszteséget az önkormányzatokra hárítja — törvényi szabályozás hiányában is. Az állami költségvetést mentesíti persze az a főszabály, hogy a normatív állami hozzájárulást közvetlenül és felhasználási kötöttség nélkül kapják az önkormányzatok, tehát azt is mondhatnánk, hogy ez a hozzájárulás lényegét tekintve nem az önkormányzatok által végzett feladatot finanszírozza. A feladatellátás terén a jelenleg alkalmazott „szektorsemlegesség'' elve mint főszabály sok területen éppen az önkormányzatokat, illetve intézményeiket hozza kedvezőtlenebb helyzetbe a finanszírozást illetően.

Sajátos *ellentmondások forrása* elsősorban a kisfalvak számára jelentős forrásnak számítható *általános települési normatíva*. Miközben kétségtelenül üdvözlendő a kormányzat kisfalvakat érintő pozitív diszkriminációs politikája, a másik oldalon viszont ez a finanszírozási rendszer ésszerűtlen beruházásokat is indukál, és egyáltalán nem ösztönzi a falvakat a szolgáltatásszervezésben társulásra, holott a legtöbb szolgáltatás tekintetében a fejlettebb, magasabb minőséget csak viszonylag nagyobb kört kiszolgáló, nagyobb méretű intézmények nyújthatják. A társulások mellett szólnak a méretgazdaságossággal kapcsolatos elemzések is.

Rátérve az önkormányzati fejlesztéseket támogató központi elosztási gyakorlatra, azt kell leszögezni, hogy ez a rendszer szélsőségesen centralizált, és egészségtelen mértékű befolyást gyakorol az önkormányzatok fejlesztési döntéseire. Ennek elsődleges oka az állami költségvetési redisztribúció rendkívül magas mértéke, illetve aránya. A magyar önkormányzatok forrásainak döntő többsége állami támogatásból, illetve hozzájárulásból, valamint társadalombiztosítási átutalásokból származik. Ez a tény önmagában is azt jelenti, hogy a magyar önkormányzatok gazdasági önállósága — a liberális gazdálkodási szabályok ellenére — csekély. A magas költségvetési támogatási arány nemcsak azért hátrányos, mert erős determinizmust gyakorol az önkormányzatok működtetési és fejlesztési döntéseire, hanem azért is, mert csökkenti az önkormányzatok bevételi érdekeltségét és ezzel rontja helyi gazdasági aktivitásukat is. Nagyon jól látszik ez az attitűd az önkormányzatok fejlesztési magatartásában. Miután kevés a szabad, saját fejlesztési forrás, ezért az önkormányzatok döntő többsége *kizárólag* olyan fejlesztésbe fog, amelyet állami cél- vagy egyéb jellegű támogatással lehet finanszírozni. Ez a szempont elnyom minden más mérlegelést, a helyi szükségletek és igények figyelembevételét, a hosszútávúságot, a tervszerűséget. Miután a fejlesztési cél kiválasztása külsődleges impulzusok mentén történik, ezért a helyi forrásszerzésben a tranzaktivitás lehetősége eleve leszűkül. Ha az önkormányzat nem olyan fejlesztésbe fog, amelyben közvetlen módon megjelenik a helyi társadalom vagy gazdaság érde-

keltsége, akkor sem helyi adóval, sem más formában nem számíthat az önkormányzat helyi támogatásra. A központosított elosztás legnagyobb hátránya tehát, hogy nem ösztönzi az önkormányzatokat tranzaktív gazdálkodásra, és így valószínűsíthetően jelentős — közös célokat szolgáló — helyi forrásoktól esnek el, mert nem kapcsolható össze — legfeljebb véletlenszerűen — az önkormányzatok, az állam, a helyi társadalom és gazdaság érdeke.

Különösen ellentmondásos a helyi és központi költségvetési és gazdaságpolitika kölcsönhatása gazdasági recesszió, illetve költségvetési restrikciók idején. A források beszűkülésére az állam általában úgy reagál, hogy decentralizálja a forrásokat és liberalizálja a forrásfelhasználást éppen azért, hogy az önkormányzatok a megnyirbált költségvetésüket kiegészíthessék. Nálunk viszont a forrásszűküléssel arányosan inkább *növekszik a centralizáció* (gondoljunk a személyi jövedelemadó megosztási arányainak alakulására vagy jelenleg az illetékbevételek egy részének államosítására), és csökken a helyi mozgástér több intézkedés nyomán. Például évről évre *csökken az önkormányzatok privatizációs részesedése*, ami nemcsak forráscentralizációra utal, hanem a saját bevételek arányának csökkenésére is. Különösen jellemző a legutóbbi *lakástörvény*, amely nemcsak közgazdaság-tudományi, hanem alkotmányos megfontolásból is aggályos, hiszen erőteljesen beavatkozik az önkormányzatoknak juttatott vagyon feletti rendelkezési szabadságba, ráadásul mesterségesen ellentétet szít a helyi társadalom és gazdaság, valamint az önkormányzatok között. Nálunk tehát az önkormányzatok gazdasági önállóságát nemcsak a központi támogatások ténye korlátozza, amelyért például a német polgármesterek is panaszkodnak, hanem a gazdálkodási szabályok megszorítása is, azaz az „aranyozott gyeplőről'' már lekopott az aranyozás, de ugyanúgy — ha nem jobban — szorít.

Különösen érzékelhető a gazdálkodás szigorítása a pénzellátás trendjének alakulásánál, az adóbefizetések és az adómegosztás időbeni ütemezésénél, de még a cél- és címzett támogatások rendje is olyan, melynél előfordult, hogy az önkormányzatnak kellett meghitelezni a központi forrásból támogatott fejlesztéseket, a fejlesztésekhez szükséges beszerzéseket. Természetesen szó nincs arról, hogy az önkormányzatok gazdálkodásában fellelhető problémákért kizárólag a központi állam elosztási gyakorlata és normaalkotó tevékenysége lenne felelős. Kétségtelen, hogy ezek a makrokörnyezeti tényezők gyakorolják a legjelentősebb befolyást az önkormányzati döntésekre, de *bőven van kifogásolnivaló az önkormányzatok szemléletében, magatartásában, szakértelmében is.* Alapvető hiányosság az, hogy az önkormányzatok jó része még mindig nem vállalkozott arra, hogy megalkossa hosszabb távú vagy legalább saját ciklusára szóló fejlesztési koncepcióját, nem mérte fel, nem értékelte ki vagyonát, nincs vagyonhasznosítási koncepciója, szervezete nem alkalmas az új vállalkozási és vagyonkezelési feladatok ellátására.

Az önkormányzatok többségében kialakult döntési szisztéma sem kedvez a rugalmas és a gazdasági hatékonyságot szem előtt tartó gazdaságpolitikának. Az önkormányzati szervezetben a testületnek egészségtelen túlsúlya van a tisztségvi-

selőkkel, bizottságokkal és különösen a hivatallal szemben. A demokratizmus követelményének talán megfelelő döntési szerkezet egészen biztosan alkalmatlan arra, hogy az önkormányzat aktív részese legyen a helyi gazdasági kapcsolatoknak, vagy elősegítse a vállalkozók letelepítését, hogy aktív városmarketing-tevékenységbe fogjon. A testületek maguknak tartották fenn a jogot teljesen operatív, egyedi döntések meghozására is, a tisztségviselők, bizottságok sem rendelkeznek pénzeszközök felett. A testület dönt egyedi engedélyekről, ingatlanok adásáról-vételéről, miközben nem marad energiája és ideje koncepcionális kérdések megvitatására vagy a határozatait végrehajtó szervezeti egységek tényleges ellenőrzésére. A testület, hatalmához görcsösen ragaszkodva, tulajdonképpen elveszti uralmát a tényleges folyamatok felett.

A jelenlegi hivatali, illetve szervezeti méretek, a pontszerűen szétesett önkormányzati struktúra sem kedvez a közgazdasági ésszerűségnek, a források koncentrálásának. A kialakult helyzetért ugyan elsősorban a szabályozás és az elosztási gyakorlat okolható, de a városi önkormányzatok befelé fordulása, a térségi szemlélet szinte teljes hiánya, a községek többségének tapasztalatlansága és öncélú önállóságvágya alapvető akadálya annak, hogy a helyi gazdaságfejlesztés számára optimális döntési keretek alakuljanak ki. A szervezeti, térségi integráció nélkül az egyes önkormányzatok magukban nem is alkalmasak számtalan gazdaságfejlesztási-támogatási feladatra, arról nem is beszélve, hogy a magasabb szintű ellátás is csak a településnél nagyobb hatókörű intézmények útján valósítható meg. A közszolgáltatások területén számolnunk kell azzal is, hogy a pozitív és negatív külső gazdasági hatások, az externáliák növekednek, és egyre inkább növelik az egyéni és a társadalmi hasznok közötti különbségeket.

4. Az elmozdulás lehetséges irányai

A magyar önkormányzati rendszer alapjait tekintve szilárdnak bizonyult, akkor is, ha funkcionálásában még számtalan diszfunkció, átmeneti zavar és korrigálandó szabályozási és strukturális elem van. Önmagukban a közjogi alapok további alkotmányos garanciákkal és szabályozási finomításokkal, hatásköri reformokkal sem tudják biztosítani az önkormányzatok önállóságát. Először természetesen az vetődik fel, egyáltalán milyen típusú önállóságra van szükség. Remélhetően hamarosan kijózanodnak önkormányzati és pártpolitikusaink is, hogy az önkormányzatiság 19. századi formáját tekintsék követendőnek. A tradicionális önkormányzatfelfogás ugyanis autonómiának azt tekintette, ha az önkormányzat mindenfajta külső, felső befolyástól mentesen maga dönthetett. Az autonómia modern felfogása megelégszik azzal, hogy az önkormányzat maga választhat a lehetséges alternatívákból, mely alternatívák messze nem azok, mint amilyeneket jómaga elképzelne. Az önkormányzat nem elválasztja, hanem összeköti magát környezetével, preferenciáit, értékeit nem ráerőszakolja, hanem egyezteti a többi érintett központi és helyi szereplővel. Magatartása tehát alapvetően nyitott és integratív. Ez a

szemlélet persze nemcsak az önkormányzattól vár a jelenlegitől eltérő magatartást és szervezettséget, hanem a központi államtól is. Magyarországon, úgy tűnik, a gazdasági recesszió elhúzódik, és a gazdaság fejlettsége és jövedelemtermelő képessége hosszabb távon sem tudja biztosítani azt, hogy az önkormányzatok a kényelmes — bár kevesebb önállóságot biztosító — jóléti, költségvetési modellt követhessék, amely egyébként a nálunk sokkal fejlettebb Nyugaton is meghaladott modellé válik. Az önkormányzatok csekélyebb mértékű központi állami támogatása azonban csak akkor nem lesz egyszerűen költségvetési restrikció és egyoldalú felelősségáthárítás, *ha a kisebb mértékű állami támogatás a redisztribúciós arányok megváltoztatásával kötődik össze*, és úgy alakulnak a helyi érdekeltségi viszonyok, hogy az önkormányzatok *érdekeltté válnak* a helyi gazdaság fejlődésében, a helyi jövedelmek alakulásában. Addig is, amíg az állam, illetve a kormányzat rákényszerül az államháztartás reformjára, a nagy elosztási rendszerek gyökeres reformja nélkül is elvégezhetők olyan korrekciók, amelyek a kívánatos fejlődési irányba mutatnak.

Az állami támogatási rendszer korrekciójánál arra kellene törekedni, hogy az önkormányzatok felhasználási szabadsága ténylegesen is növekedjen. Ennek érdekében növelni kellene az általános jellegű támogatások arányát az intézményi ellátottsághoz, azaz feladatokhoz kötött támogatásokhoz képest. Az önkormányzati törvényben az szerepel, hogy elvileg több központi adófajta lehetne az állam és az önkormányzatok közös, azaz megosztott adóbevétele. Ezzel a normatív lehetőséggel élve akár a forgalmi, akár a társasági adó megosztott adóbevétellé tehető azért, hogy az önkormányzatok gazdálkodási magatartásába beépülhessen a helyi bevételérdekeltség. Ezért lenne fontos a helyi adóbevételek arányának az emelése is, természetesen csak akkor, ha az egyének és a gazdálkodók központi adóterhei csökkennek. A helyi bevételek arányának növekedése természetesen a központi támogatások csökkenésével jár együtt. A módosulás tehát elvileg nem növeli a forrásokat, mégis jótékony hatással van a gazdálkodásra, sőt még a forrásokat is növelheti az önkormányzat nagyobb bevételi aktivitása révén. Természetesen az állami redisztribúcióra szükség van a települések, térségek jövedelemtermelő képességének jelentős differenciái miatt. A területi, települési különbségek kezelése a finanszírozást illetően azért is fontos és sajátos szabályozást igénylő kérdés, mert *hazánkban a területi különbségek nagyobbak a gazdasági fejlettségünk által indokolt szintnél*. Az országban a területi koncentráció úgy ment végbe, hogy a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén értünk el nagyobb koncentrációt. Az állami támogatások nagy része a magas koncentrációt reprezentáló településekre áramlott korábban — a településhierarchiával arányos módon. E településeken egyre inkább a szűk keresztmetszet feloldása és a tűzoltó jellegű beruházások váltak jellemzővé, mintegy kényszerpályára helyezve ezzel a helyi közigazgatást, de a szolgáltató vállalatokat is. A jelenlegi redisztribúciós arányok azonban teljesen érzéketlenek arra, hogy ebből a szempontból milyen településekről van szó, sőt éppen a kistelepülések mozgástere nagyobb a városias, gazdaságilag és funkcionálisan fejlettebb településekhez képest.

A városok éppen intézményi összetételük révén több pántlikázott forrást kapnak, amelynek átcsoportosítása — mint említettük — normatíve ugyan lehetséges, a gyakorlatban azonban kevésbé, hiszen a feladatnormatívák az esetek túlnyomó többségében nem fedezik a tényleges költségeket, tehát az intézmények finanszírozási kényszere még a szabad pénzeszközöket is determinálja.

Rendkívül fontos lenne a központosított elosztási mechanizmus decentralizálása is, de nem úgy, hogy területi döntéshozók vegyék át az újraelosztó szerepkört, ami akkor sem lenne jó, ha ezt a képviselettel rendelkező megyei önkormányzatok tennék, és különösen akkor nem, ha állami hivatalok. Decentralizálás alatt inkább az értendő, hogy több, eddigi központi forrás váljék önkormányzati bevétellé, például a megyei önkormányzatok bevételévé. A megyék e forrásokat nem egyszerűen továbbosztanák a települések irányába, hanem saját forrásaikkal olyan fejlesztéseket valósíthatnának meg, amelyek természetesen hozzájárulnak a települések fejlődéséhez, esetleg közvetlenül is összekapcsolódnának a helyi vagy kistérségi projektekkel.

Az önkormányzatok helyi gazdasági stratégiájában is számtalan elmozdulási lehetőség és kényszer van. Ez az elmozdulás azért is sürgető, mert az önkormányzati törvény elfogadása után a településeken a fő cél *a tulajdon megszerzése* volt, és háttérbe szorultak a gazdaságossági, illetve a működtetéssel kapcsolatos hatékonysági kérdések, de rendezetlenek a működtetés költségeivel kapcsolatos megállapodások és főként hiányoznak a fejlesztésekhez rendelkezésre álló önkormányzati eszközök. Az egyik legfontosabb feladat, hogy az önkormányzatok elemezzék költségszerkezetüket, alakítsák át szolgáltatási intézményrendszerüket, keressenek hatékony ellátási szervezeti formákat, törekedjenek visszavonulásra olyan területeken, ahol a vállalkozási vagy a nonprofit forma hatékonyabbnak bizonyul.

Az önkormányzatok eddig is próbálkoztak a helyi gazdaságfejlesztéssel, ám ezt a tevékenységet természetesen gyakran nem jellemzi sem tudatosság, sem tervszerűség, sem térségi szemlélet. Ebben segíthet a *megyék rehabilitációja*, továbbá a területi tervezési rendszer szabályozása.

A helyi gazdaságfejlesztési aktivitásnak két modelljét szokás megkülönböztetni, a kínálat- és a keresletorientált gazdaságfejlesztést. A hagyományosnak tekinthető kínálatorientált modell lényege, hogy az önkormányzat különböző kedvezményekkel próbálja befolyásolni a privát tőke telephelyválasztási döntéseit (adókedvezmény, olcsó vagy ingyenes telek, infrastruktúra-fejlesztés). E modell kívánt hatása azonban egyre kisebb, mert a modern technológiák számára például már nemcsak a közlekedési infrastruktúra a fontos, hanem a humántőke, a szakértelem is lényeges tényezővé vált. A másik hátránya e modellnek, hogy a versengő önkormányzatok mindegyike ugyanazon stratégiát választja, így egymás törekvéseit kioltják („prisoners'"-dilemma). Az utóbbi időben ezért a hagyományos kínálati modellt kiegészíti vagy felváltja a keresletorientált modell, amelyben az önkormányzat maga kezdeményez innovatív vállalkozásokat, invesztál a humán erőforrások képzésébe, aktív munkaerő-politikát folytat, magára vállalja a településmarketing feladatát. Természetesen e modell előnyeit nem nyújthatja minden önkor-

mányzat számára, a tradicionális eszközöknek még sokáig kitüntetett szerepe marad a magyar helyi gazdaságfejlesztésben. Mindenesetre az innovációra képes városi, nagyvárosi regionális centrumokban egyre inkább ennek a szemléletnek és eszköztárnak kellene terjednie, hozzárendelve az új típusú intézményeket, szakembereket, információs bázisokat.

Az önkormányzati gazdálkodásban azzal is számolni kell, hogy a versenyszférához viszonyítva relatíve magasabb tranzakciós költségek merülnek fel. Így magas a költségvonzata az érintettek közötti kommunikáció megszervezésének és lebonyolításának, a közös stratégia kidolgozásának, az információszerzésnek, az információáramlásnak. Úgy tűnik: a különböző közgazdasági iskolák közös kiindulópontjai, hogy a külső gazdasági hatásokkal (a pozitív és negatív externáliákkal), az ökonómiai-technológiai-szociális és ökológiai környezet követelményrendszerének új helyzetével és a relatíve nagyobb tranzakciós költségekkel valamennyi számol.

A gazdasági szabályozás önkormányzati szférát érintő kérdéseinél azt a bizonyított közgazdasági tételt sem szabad figyelmen kívül hagyni, mely szerint ha externáliák léteznek, akkor a piaci mechanizmus nem vezet/nem vezethet társadalmi optimumhoz — sem pozitív, sem negatív externália esetén. Vagyis ez azt is jelenti, hogy nem lehetséges az önkormányzati szférában, pl. a közszolgáltatások területén olyan árrendszer kialakítása, mely a javak és szolgáltatások társadalmi szempontból optimális mennyiségét eredményezné a fogyasztási és a termelési oldalon egyaránt. Ez még inkább növeli a finanszírozásban az önkormányzatok és különösen az állam feladatát és felelősségét is. Még a piacközpontúbb elméletek is úgy közelítik e kérdést, hogy az externáliákat csak folyamatosan tudja a piac integrálni, ezáltal a piaci mechanizmusokba való bevonásuk csak folyamatosan lehetséges, és a finanszírozás kérdése függ az externália forrása és befogadója közötti viszonytól is.

A magyar önkormányzati rendszer fejlődésének még a legelején tart. A makrogazdasági, irányítási és politikai feltételrendszer változásai különböző irányokba taszíthatják az önkormányzati szerepkört és lehetőségeket. Az esélyek ugyanúgy fennállnak egy centralizációs trend felerősödésére is. A politikai és gazdasági értelemben vett decentralizáció akkor képes gyökeret verni és visszafordíthatatlanná válni, ha maguk az önkormányzatok képesek mindennapi tevékenységükkel bizonyítani az önkormányzati önállóság mind politikai, mind közigazgatási, mind pedig gazdasági előnyeit.

IRODALOM

Batley, Richard and *Stoker, Gerry* (szerk.) (1991): Local government in Europe. Trends and developments. GBC. Macmillan, London

Bratton, T. J. (1992): Integrated economics. = Independent Energy 22., 7. (Fordításban megjelent „Egy közepes nagyságú amerikai város integrált hulladékkezelő rendszerének felépítése, beruházási és üzemi költségei'' címen. Ford.: *Szende György.* Műszaki Gazdasági Információ — Beruházás-Fejlesztés Innováció 1993/4. OMIKK Bp.

Campbell, Michael (Ed.) (1990): Local economic policy. Cassel, London
Illés Iván (1992): Az önkormányzatok finanszírozási rendszere Magyarországon. = Juss, 1992/3. 98–117.
King, Desmond S. and *Pierre, Jon* (szerk.) (1990): Challenges to Local Government. SAGE, London
Péteri Gábor (szerk.) (1992): Költségvetési szociológia. Helyi Demokrácia és Újítások Alapítvány, Budapest
László Mária (1993): Önkormányzatok és a központosított újraelosztás. = Comitatus, 1993. júl.–aug.
László Mária–Pálné Kovács Ilona (1993): Önálló-e az önálló helyi adózás? = Pénzügyi Szemle, 37. évf. 1993. 3. 215–220.
OECD Managing and financing urban services. Paris, 1987.
Offe, Claus (1991): Az egyidejűség dilemmája. = Társadalmi Szemle, 1991/8–9.
Pálné Kovács Ilona: A területi közigazgatás elméleti és jogi megalapozása. = Magyar Közigazgatás, 1993/12. 718–727.
Pitti Zoltán (1992): A helyi adók az adórendszerben és az önkormányzati gazdálkodásban. = Pénzügyi Szemle 1992/10–11.
Samuelson-Nordhaus (1988): Közgazdaságtan I–III. KJK, Budapest
Stoker, Gerry (Ed.) (1991): The Politics of Local Government. Macmillan, London
Varga Sándor: A helyi önkormányzatok költségvetése. = Pénzügyi Szemle, 1993. január, 24–33.

PÁLNÉ, KOVÁCS, ILONA–LÁSZLÓ, MÁRIA

AUTONOMY OF LOCAL GOVERNMENTS AND THE ECONOMIC CONDITIONS

Summary

The lawyer and economist authors of the paper attempt to collate the autonomy of local governments in the field of law and authority to the economic, material conditions of their activities. It is stated by the authors that at the time of the evolution of the model of local governments attention was primarily focused on developing the legal safeguards of decision-making and freedom in the sense of public law. At the same time the experiences of operation in the first few years bring out in bold relief the lack of clarification in respect of the division of labour and resources among local governments and of financing, the issues of legal and political responsibility for the services to be guaranteed on local level. After the survey of domestic and foreign practices of the regulation of the economy of local governments, the authors state that one of the major contradictions of the Hungarian model of local government is that despite the extremely liberal constitutional situation the material guarantees of local economic decisions are absolutely not available. Centralised redistribution does not encourage local governments to enter into transactions and enterprise, which divests local governments of significant local resources and makes the handling of regional and economic crisis situations difficult. The possibility of change is in decentralisation, not only in the sense of distribution but also in that the regional and local levels of economic development should also be evolved and the system of local governments made suited for this function.

BESZTERI BÉLA

REMÉNYEK ÉS ILLÚZIÓK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN* (a közvéleménykutatások tükrében)

Témaválasztásomat az indokolja, hogy aránytalanságot érzékelek a hazai társadalomtudományi kutatásokban. Előtérben van a hatalmi elitek rekrutációja, a kormány politikája, gazdasági helyzetünk elemzése, a pártviszonyok jellemzőinek feltárása, a hatalmi elit és az értelmiség jellemzőinek, különbözőségeinek és egymáshoz való viszonyának kutatása. Ugyanakkor *háttérbe szorul az állampolgár és a rendszerváltás kapcsolatának vizsgálata, az átalakulás társadalmi hatásainak, a lakosság közérzetének,* az őt értek következményeinek tudományos feltárása, az elit és a mindennapi társadalom kapcsolatrendszerének tanulmányozása.

A közvéleményt, ,,az országos reprezentatív nyilvánosságot'' úgy tártam fel az 1980-as évek végétől napjainkig — a rendszerváltás keretében zajló politikai és gazdasági-szociális változásokra vonatkozólag —, hogy a közvélemény-kutatások tömegének adataiból, melyeket a különböző kutatóintézetek, illetve társadalomtudományi műhelyek végeztek módszertanilag korrekt szociológiai adatfelvételekkel, vontam le a következtetéseket. *A statisztikai adatokat és tényeket tudományos kontextusban értelmeztem* úgy, hogy a ,,puha'' tényezőket: véleményeket, attitűdöket és értékeket egybevetettem a társadalmi valóság ,,kemény'' tényeivel.

Igaza van *Kulcsár Kálmán*nak, amikor arra következtet, hogy: ,,A közvélemény-kutatással felszínre hozott vélemények *átlagvéleményt* jelentenek, ... ez az átlagvélemény semmiképp sem azonosítható a társadalmilag súlyos véleménnyel. A társadalmilag súlyos vélemény — az adott problémától és szituációtól függően — kötődik a társadalomnak a problémával, jelenséggel, intézkedéssel elsősorban *érintett* részéhez, míg a közvéleménykutatás súlyozás nélkül hozza felszínre a társadalom minden szegmentumából adódó átlagvéleményt...'' (*Kulcsár* 1987: 320.).

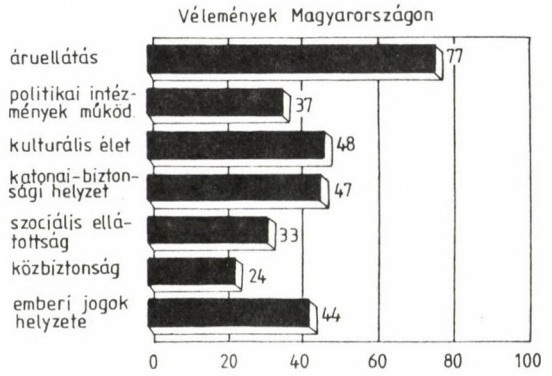
A közvélemény-kutatást lehet szeretni, lehet kétségbevonni megbízhatóságát is. Csak egyet nem tehet a közügyek iránt érdeklődő állampolgár vagy a politikus: azt, hogy nem ismeri. *Angelusz Róbert* figyelmeztet arra, hogy ,,A közvélemény — akár a figyelem fókuszálásában, akár konszenzusok elősegítésében, akár a hatalom korlátozásában látjuk is alapvető feladatát — csak úgy tud eleget tenni

*A jelen írás részlet egy — azonos címmel készült — nagyobb terjedelmű tanulmányból, amely az MTA Veszprémi Területi Bizottságának 1993. évi őszi pályázatán pályadíjat nyert.

a demokráciákban ráháruló funkcióinak, ha ismert. Az ismeretlen, tévesen percipiált közvélemény talán a legnagyobb paradoxon.'' Majd joggal következtet arra, hogy „A közvélemény-kutatásokat mellőző, azok eredményeiről hallani sem akaró politikus különös látvány: a pluralizmus ignoranciájának egyik groteszk paradoxona'' (*Angelusz* 1993: 29., 30.).

A politikai intézmények és a demokrácia megítélése

Néhány legfontosabb témakört alapul véve az *1. ábrá*ból megismerhetjük, hogy a demokrácia működése szempontjából kulcsfontosságú *politikai intézmények működése* a magyar megkérdezettek körében hol helyezkedik el az elégedettségi–elégedetlenségi rangsorban.

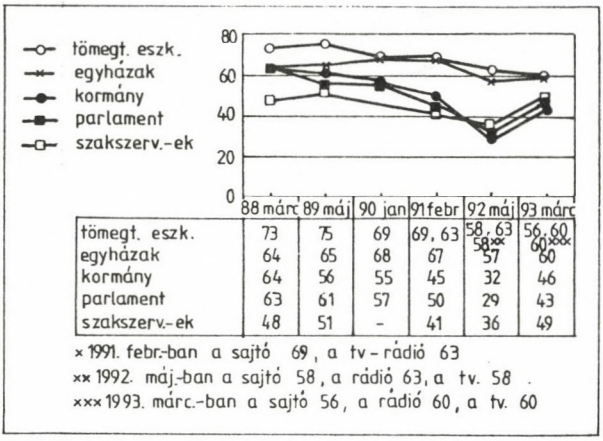

1. ábra. Ön mennyire elégedett vagy elégedtelen a következőkkel?
(átlagérték: 0=nagyon elégedetlen, 100=nagyon elégedett

Forrás: *Szonda Ipsos, 1992. április*

Hét, az emberek életére legfontosabb jelentőséggel bíró külső tényező közül *a politikai intézmények működése* az 5. helyre került, csupán a szociális ellátottság és a közbiztonság állapotát tekintik rosszabbnak ennél. Közös regionális helyzetkép rögzül abban, hogy a politikai intézmények működésével, a szociális ellátottsággal és a közbiztonsággal a leginkább elégedetlenek más országok lakosai is. A politikai intézményekről Lengyelországban, az akkor még egységes Csehszlovákiában és Ukrajnában a mienknél is jóval elégedetlenebb a közvélemény. Nálunk a 7 problémakör közül *magasan legjobb a megelégedettség az áruellátással,* de még a kulturális életet és a katonai-biztonsági helyzetet is lényegesen jobbnak ítélik a válaszolók a politikai intézményeknél.

Hosszabb időn keresztül, 6 éven át figyelték meg a közvélemény értékítéletét a főbb intézményekről, és összevetették ezek mai megítélésével. A kérdés: mely intézmények mennyire szolgálják az ország, az emberek javát?

	88 márc	89 máj	90 jan	91 febr	92 máj	93 márc
tömegt. eszk.	73	75	69	69, 63	58, 63	56, 60
egyházak	64	65	68	67	58×× 57	60××× 60
kormány	64	56	55	45	32	46
parlament	63	61	57	50	29	43
szakszerv.-ek	48	51	-	41	36	49

× 1991. febr.-ban a sajtó 69, a tv-rádió 63
×× 1992. máj.-ban a sajtó 58, a rádió 63, a tv. 58
××× 1993. márc.-ban a sajtó 56, a rádió 60, a tv. 60

2. ábra. Intézmények megítélése 1988–1993
(átlagértékek: 0=egyáltalán nem szolgálja, 100=nagymértékben szolgálja az emberek javát)

Forrás: *Szonda Ipsos, 1993. március*

Az adatsorok tendenciái jelzik *a politikai intézmények iránti bizalom általános csökkenését.* Hátterében a legfőbb okok között a demokrácia iránti illúziók elvesztése, a beígért kedvező változások elmaradása miatti *tömeges csalódás,* a *középrétegek lecsúszása, pauperizálódása,* a *társadalom kiszorítása a demokrácia közvetlen gyakorlásának* — a választásokat leszámítva — csaknem minden lehetőségéből; a tradicionális, tekintélyelvű vezetési stílus, kialakulatlan pártok egy veszekedős elitdemokráciában — amit a tömegek nem hajlandók legitimizálni *(2. ábra).*

Van a keményebb kritikában egy igen kedvező szociálpszichológiai tény is. A demokrácia véleményszabadságot is jelent: az emberek többsége ma már nyugodtan kimondja negatív ítéletét a parlamenttel, a kormánnyal és a vezető párttal kapcsolatban is.

a) *A parlament*

Az intézmények társdalmi hasznosságának csökkenő elismertségén belül a két legfontosabb tényező *a parlament és a kormány mélyrepülése.* A koalíciós pártok és a kormány *parlament fölé kerülésével,* az ideológiai hadviselésnek a parlamentben csatateret nyitó kormányzati (párt-), illetve ellenzéki taktikázással, egymást ócsárló hangnemű vitákkal *alaposan aláásták a parlament tekintélyét.* A polgárok milliói ábrándultak ki abból a reményükből, hogy a parlament az a legfőbb fórum, ahol az ország és az emberek legfontosabb dolgaiban határoznak — az ügy súlyának megfelelő komolysággal és a nép érdekében. Az állampolgár nem tudja igazán méltányolni az erőltetett törvénykezéssel járó embertelen képviselői igénybevételt. Az igazi baj a törvényhozás túlpolitizálása, az államvezetés és a párt-

politizálás teljes összekavarása. Ilyen légkörben és erőltetett menetben nincs mód az átgondoltabb törvénykezésre. A kormánykoalíció, érezve választási vereségének mind nagyobb valószínűségét, még inkább sürgeti a parlamenti döntéshozatal ütemének további növelését. Ugyanakkor az olyan lényeges törvények, mint pl. az államháztartási törvény, változatlanul hiányoznak.

A parlament iránti bizalom csökkenése azonban nem sarkallja a lakosság számottevő nagyságrendű részét arra, hogy a parlamentet felváltsa valamely „erős kezű vezérrel" *(1. táblázat).*

1. táblázat

Milyen mértékben ért egyet az alábbi állítással?
Tulajdonképpen egyáltalán nincs szükség a parlamentre a csúcson, hanem inkább egy erős emberre, aki a döntéseket gyorsan meg tudja valósítani. (1=teljesen, 2=inkább egyetért, 3=inkább nem ért egyet, 4=egyáltalán nem ért egyet; a kérdezettek százalékában)

	1	2	3	4
volt munka nélkül az elmúlt egy évben	17	12	31	38
nem volt munka nélkül az elmúlt egy évben	14	12	20	53
családja gazdasági helyzetével elégedett	7	8	22	61
nem nagyon elégedett	11	13	23	52
elégedetlen	23	13	18	45
iskolai végzettsége: legfeljebb 8 általános	18	15	23	43
szakmunkásképző	15	14	24	46
érettségi	11	7	19	61
egyetem/főiskola	2	5	10	82
politika iránti érdeklődése erős*	6	9	10	74
közepes	14	6	18	62
gyenge	15	15	25	43
az egypártrendszer híve	35	21	23	22
a többpártrendszer híve	8	9	21	61
a rendszerváltással elégedett	6	4	17	72
inkább csalódott	10	13	23	53
nagyon csalódott	19	13	18	49
a rendszerváltástól eleve semmi jót nem várt	31	10	24	34
pártpreferencia: MDF*	9	13	29	45
SZDSZ	17	8	25	48
FKGP*	23	1	26	50
MSZP	8	10	26	56
Fidesz	14	9	18	58
KDNP*	19	20	13	48

Forrás: *Gfk Hungaria, 1992. december*

A parlament szükségtelenségének álláspontjáig csak minden 4. megkérdezett jutott el. Nagyon világosan kirajzolódik ugyanakkor *az „erős ember" iránti igény* különböző társadalmi csoportokban: az egypártrendszer híveinek 35, a változástól semmi jót nem várók 31 százaléka preferálja az „erős embert" a parla-

menttel szemben. (Valószínű, hogy e két csoportnál átfedés van.) A rendszerváltás kárvallottjai, akik családjuk anyagi helyzetével elégedetlenek és az FKgP tagjai, szimpatizánsai közül 23-23% legszívesebben elzavarná a parlamentet. Ez mindenképpen figyelmeztető jel. *A parlament rendíthetetlen híveinek táborában* az egyetemet, főiskolát végzettek vezetnek (82%), a politika iránt érdeklődők 74%-a és a rendszerváltással elégedettek (72%) található elsődlegesen. (A felmérést 1992 decemberében az osztrák Paul Lazarsfeld Társadalomkutató Társaság megbízásából egy, 10 volt szocialista országra kiterjedt vizsgálat részeként Magyarországon a Gfk Hungária Piackutató Intézet végezte.)

b) *Vélemények az új demokrácia első politikai elitjéről.*
A kormány — a koalíció — és a kormánypárti politikusok megítélése

Az új demokrácia első politikai elitjéről is meg kell ismernünk a közvélemény értékítéletét és annak mélyebb összefüggéseit. Az új elit legitimációs kudarca szociológiai tény. Ezt fejezi ki a *2. táblázat*.

2. táblázat

A politikusok állampolgári megítélése

Állítások a politikusokról	Egyetértők aránya 1990*	1992
	százalék	
1. A politikusokban nem szabad teljesen megbízni	64	80
2. A politikusokat csak akkor érdekli az emberek véleménye, ha már nagy a baj	66	67
3. A politikusok csak örülnek, ha az emberek nem szólnak bele az ország ügyeibe	60	72
4. Csak az politizál, aki karrierre törekszik	38	53
5. A pártok csak vezetőik érdekeit szolgálják	44	48
6. Az egyszerű emberek mindig ki vannak zárva a hatalomból	77	82
7. Jobb, ha az ember nem politizál	45	47

* Az 1990-re vonatkozó adatok forrása: *Simon János:* Állampolgár és politika viszonya Magyarországon a ,,melankolikus forradalom'' alatt és után című tanulmánya (MTA Politikai Tudományok Intézete, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1992. Kézirat).

A táblázatból leolvasható az új elit iránti általános bizalmatlanság (kivétel kb. 20%). Nagyon elmarasztaló az emberek véleménye arról, hogy a hatalmi elit gondoskodott arról: az állampolgárnak ne legyen módja beleszólni az ügyek intézésébe, véleményüket nemcsak hogy nem kérik ki, de igyekeznek távol tartani őket a beleszólás lehetőségétől. Ebben tetten érhető az esetenkénti ,,prófétai'' szerepkör vindikálása is.

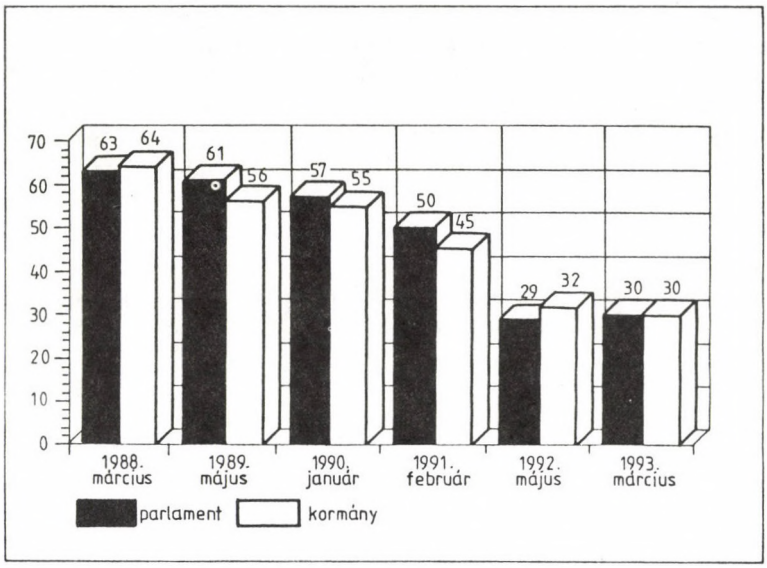
A politikából történő kiábrándulás növekedését jól érzékeljük abban is, hogy 1990-től 1992-re 64%-ról 80%-ra emelkedett azok aránya, akik szerint a politikusokban nem szabad teljesen megbízni. Nyilvánvalóan ez összefügg azzal, hogy

a megválasztott képviselők, illetve a kormány cselekedetei nem voltak (nincsenek) szinkronban a választási hadjáratban ígértekkel.

Igen jellemző a közvélemény kiábrándultságára, hogy a Szonda Ipsos 1993. márciusi felmérése szerint a kormánypártok politikusainál *az ellenzéki pártok is mindössze 6 ponttal jobb ,,osztályzatot''* kaptak. *A kormányzati és koalíciós elitet* találóan jellemzi *Ágh Attila:* ,,A hatalomba visszatérő hagyományos politikai osztályok döbbenten tapasztalták a »posztkommunista« társadalmak modernizációs értékrendjét. Belátták ugyan, hogy a Nyugattal politikai üzletet kell csinálniuk, mégis a történelmi küldetéstudatot helyezték előtérbe. De *nem számítottak a lakosság, a politikai közvélemény és a sajtó,* valamint az egyéb társadalmi-politikai szereplők *ekkora ellenállására,* s arra, hogy ezek delegitimálják őket Nyugaton a »másodosztályú«, kelet-európai típusú kényszerdemokráciák kialakítására irányuló törekvéseikben. Nem fért bele a mentalitásukba a modern nyugat-európai realitás sem, ezért az európai integrációt jelszóvá redukálták, nem indultak meg a széles körű intézményi előkészületek a csatlakozás lebonyolítására, s ezzel a nyugati kapcsolatok az elemi külpolitikai és gazdaságpolitikai stratégiák mosolyszintjére süllyedtek le. Míg a közép-európai társadalmak — ha dadogva is — megtanultak »európaiul«, addig a politikai szereplők már jóval kevésbé, bár nagy részük megérezte a demokratizálás »kényszerét«, s vagy pánikkal, vagy bizakodással reagált erre'' (*Ágh* 1992: 10.).

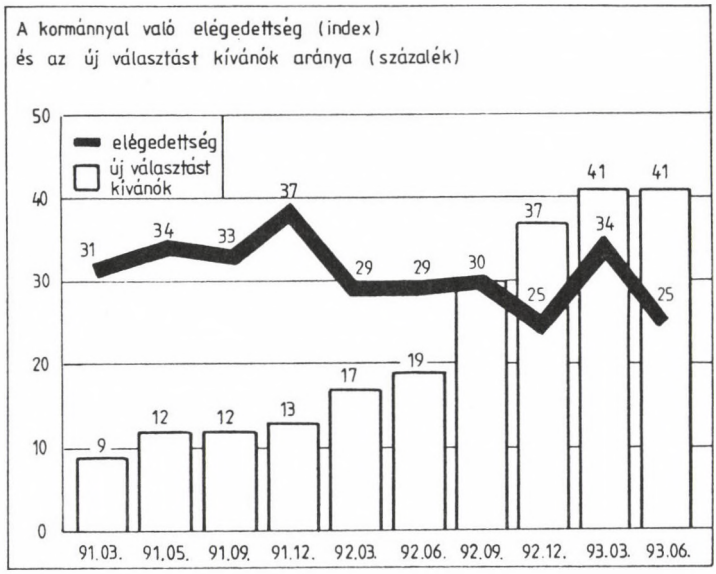
Az új demokrácia első politikai elitjének többsége elszakadt a köznéptől. Fényévnyi a távolság az elit és a társadalom között. Azért buktak meg, mert *elhasználták a bizalmi tőkét.* Megbuktak gazdaságilag, mert programjukkal, illetve programtalanságukkal *megakasztották a középosztályosodás folyamatát.* Megbuktak emberileg, mert a kárpótlással, az igazsággal, a szerkezetváltással, a piacgazdasággal ígért felemelkedés ígérete mögött ott látni a munkanélküliek seregét, a földnélküliből lett hitelnélkülit, a hitelnélküliből a kényszervállalkozót. ,,Az új elitet önszerveződésének belső folyamatai kötik le, kevés figyelmet szentel a társadalomban zajló és az emberek többségében az egzisztenciális ellehetetlenülés és kilátástalanság érzetét keltő folyamatoknak. Több jel szerint nem igazán kíváncsi a népesség akaratára'' (*Gazsó* 1993: 24.). Folyik a hatalom és a vagyon újraelosztása, de ezt nem kíséri a társadalmi igazságosság érzete. A helyzet különös sajátossága, hogy mind a régi nómenklatúra, mind az új klientúra gyanús a társadalom számára.

A következőkben két ábrán is bemutatjuk *a kormány* hosszabb és rövidebb távú megítélését. A *3. ábra* 5 éves időszakban érzékelteti a kormánnyal való elégedettség alakulását. Megállapíthatjuk, hogy a demokratikus választásokat követően sem javult a parlamentről és a kormányról való vélekedés, sőt, 1992 májusától igen negatív értékelésbe torkollott. A *4. ábrán* egy rövidebb időszakban gyakoribb mutatókon lemérhető tendencia figyelhető meg, s itt jól látható, hogy a két intézmény lejáratódásával párhuzamosan 1992 szeptemberétől megugrik az új választásokat is igénylők száma.

3. ábra. A parlament és a kormány megítélése 1988 és 1993 között.
(átlagértékek: 0 = egyáltalán nem szolgálja, 100 = nagymértékben szolgálja az emberek javát)

Forrás: *Szonda Ipsos, 1993. június*

4. ábra.
Ismét romlik a kormány megítélése

Forrás: *Medián, 1993. június*

A kormány — de általában a politikai-társadalmi intézményrendszer — megítélése tehát a demokratikus viszonyok kialakulásával, a többpártrendszer működésével párhuzamosan a közvélemény szemében kedvezőtlenebbé válik. *A kormány megítélése hosszabb távon egyre romlik, s most már egy ideje beállt egy alacsony szinten,* az intézmények körében a sereghajtók közé — a már korábban elemzett parlamenttel —, a minisztériumokkal és a kormánypártokkal együtt. A Szonda Ipsos 1993. márciusi felmérése szerint arra a kérdésre, hogy a különböző intézmények mennyire szolgálják az emberek javát, a 100-ból elérhető legkisebb pontszámokat a kormány (46), a minisztériumok (46), a parlament (43) és a kormánypártok kapták.

A magyar választópolgárok döntő többsége az Antall-kormány képében ismerkedett meg először a képviseleti demokráciával és az épülő kapitalizmussal, s azt nem találta vonzónak. *Az MDF vezette kormánykoalíció* a bethleni konszolidáció útját kívánta járni. Az úri konzervativizmus a keresztény-középosztályi eredetű értelmiségi és egykori birtokos parasztság ideológiájára alapozta tevékenységét. A keresztény-nemzeti mezbe öltözött politikai elitet a kliensi-lojalitási alapon történő osztogatással a saját „új vállalkozói" és a jól fizetett közalkalmazotti rétegből akarta megnyerni. Számított a hasonló ideológiai alapon álló idős nemzedéki csoportok támogatására is. Szemben állt a nagyüzemi munkássággal és a szakértői-vállalkozói réteggel. *A parlamenti kormánykoalíció alkalmatlannak bizonyult az ország irányítására,* de a közös hatalmi és anyagi érdek még összetartja a koalíciós partnereket. A tömegek gondjai iránti érzéketlenséggel politikai hatalmuk társadalmi küldetésként való felfogásával és azzal a vezetési gyakorlattal, hogy a kormány nem elégedett meg a neki alkotmányosan járó felhatalmazással, a gazdasági és szociális teljesítmény elmaradásával a kormány, a koalíció és pártjai *elvesztették társadalmi támogatottságuk jelentős részét.*

Az állampolgárok kétharmada a kormányzóképességet is kétségbe vonja. Nincs egyetlen politikus sem a kormányzati elitben, akit az ország vezetésére alkalmasnak tartana a megkérdezettek többsége. A leginkább ismert kormányzópárti politikusok választói elfogadottságát tükröző rangsor a következőképpen fest (%-ban):

1. Für Lajos	36,9	7. Kónya Imre	21,9
2. Katona Tamás	33,4	8. Jeszenszky Géza	21,2
3. Szabad György	32,6	9. Boross Péter	20,3
4. Kádár Béla	28,6	10. Szabó Iván	19,8
5. Antall József	27,6	11. Csurka István	14,6
6. Kupa Mihály	24,5		

(Forrás: az MTA Politikatudományi Intézetének 1992 végén lefolytatott országos reprezentatív vizsgálata.) Hasonló eredményre jutott a Medián közvéleménykutatása is.

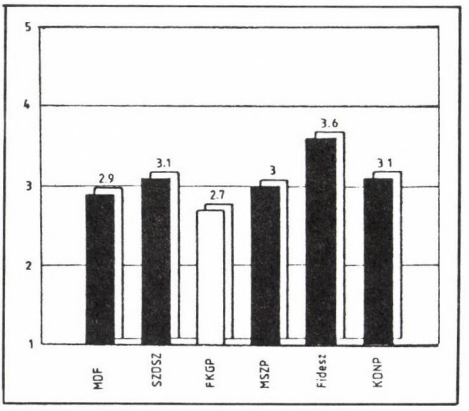
3. táblázat

A kormánnyal való elégedettség a kormánypárti politikusok iránti rokonszenv szerint

A következő években szívesen látná fontos politikai szerepben...	Index	N
Antall Józsefet	40	296
Boross Pétert	33	266
Kónya Imrét	33	226
Katona Tamást	31	320
Für Lajost	29	452
Csurka Istvánt	28	175
Debreczeni Józsefet	24	129

Forrás: *Medián, 1992. december—1993. március*

A nemzeti érdekek és értékek képviseletéről — ami a kormány és az MDF ideológiájának kulcselemét képezi — a közvélemény értékítélete igen tanulságos eredményt hozott. A megkérdezettek arra válaszoltak 1993 májusában, hogy milyen mértékben képviselik a nemzeti értékeket és érdekeket a parlamenti pártok (1 = egyáltalán nem képviselik, 5 = nagymértékben képviselik; a kapott osztályzatok átlagpontszámok). A Fidesz a válaszadók 45 százaléka szerint jól, illetve nagymértékben képviseli a nemzeti értékeket és érdekeket, míg a kisgazdapártról 33 százalék azt állítja, hogy rosszul, illetve egyáltalán nem teszi. Az SZDSZ és a KDNP minősítésében a pozitív oldal dominál. Az MSZP esetében a pozitív oldalnak enyhe túlsúlya van a negatívval szemben, míg az MDF esetében pont a fordítottja áll fenn, a negatív — tehát rosszul, illetve egyáltalán nem képviseli — oldal dominál a pozitív fölött.

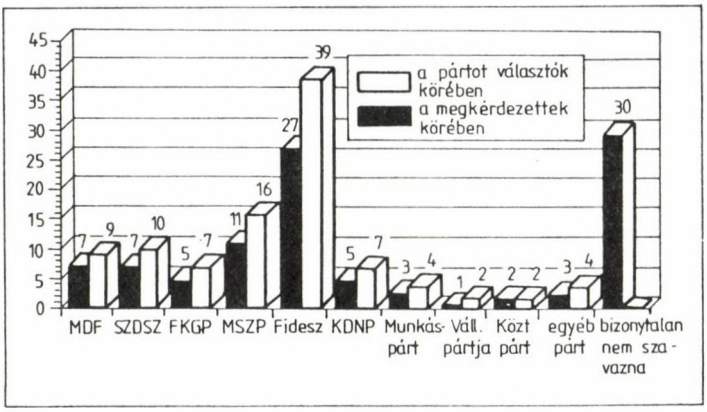

5. ábra. A nemzeti érdekek és értékek képviselete

Forrás: *Szonda Ipsos, 1993. május*

c) *A pártok népszerűsége — pártpreferenciák, egyéb intézmények*

Mindezek után vizsgáljuk meg, hogyan alakult a pártok népszerűsége. A Szonda Ipsos 1993. júniusi közvélemény-kutatása alapján a következő kép alakult ki:

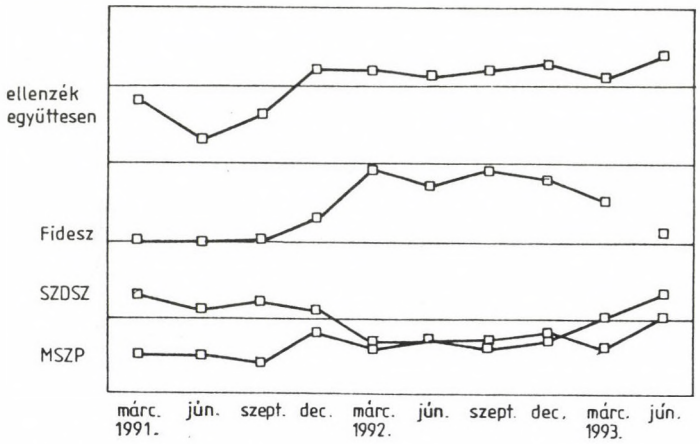

6. ábra. Ha most lennének a választások, ön melyik pártra szavazna?
(a válaszok százalékos megoszlása — kerekítve — az összes választókorú megkérdezett körében, illetve a pártot választók körében)

Forrás: *Szonda Ipsos, 1993. június*

A Fidesz esélyei hosszú időn át *a legjobbak* voltak a győzelemre. Messze lemarad tőle az MSZP. Azonos nagyságrendű támogatóval követi őket az MDF és az SZDSZ. A KDNP és az FKgP áll az 5-6. helyen a jelenlegi parlamenti pártok körében, de nekik is esélyük van arra, hogy bekerüljenek a jövő évben a parlamentbe. *A közvélemény értékítélete szerint az ellenzéki pártok esélyei jóval nagyobbak a koalícióval szemben.* Ez is azt jelzi, hogy az 1994. évi választás is inkább valami ellen, mint valami melletti szavazás lesz. A válaszok szerint a parlamenten kívüli pártok egyike sem éri el az ötszázalékos küszöböt. Erre a jelenlegi állás szerint legfeljebb a Munkáspártnak lehet némi esélye.

Ha a *7. ábrát* megfigyeljük, *az ellenzék pártjai együttesen 1991 decembere óta egyértelmű előnyben vannak a kormányzati koalíció pártjaival szemben.* A jelek arra mutattak 1993 júniusában, hogy az 1994-es választások után a *Fidesz* adja a miniszterelnököt. Sikereinek alapja volt a politikájában megnyilvánuló célratörés, határozottság és gyakorlatiasság. Ugyanakkor *1992 őszére elkezdődött a fiatal demokraták lassú visszaesése.* A társadalmi bajok növekedése objektíve (a munkanélküliség magas rátája, a nyugdíjasok életfeltételeinek romlása) kezdte kikezdeni a Fidesz politikájának kulcselemét: a kemény modernizálást. A székházbotránnyal elvesztette a párt hamvasságát, első számú vezetőjének erőszakos stí-

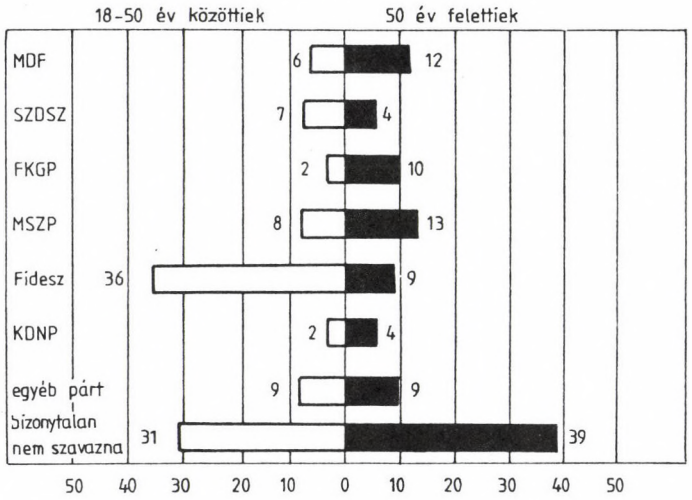
lusú hatalomra törése és politikusi vitastílusa megtépázta a Fidesz korábbi hírnevét. (Azóta e folyamat tovább tart. 1993 végére a Fidesz elvesztette vezető helyét. 1994 februárjában a pártok közötti sorrend: MSZP, Fidesz, SZDSZ.)

7. ábra. Mérséklődött a Fidesz fölénye

Forrás: *Szonda Ipsos, 1993. június*

Nagyon tanulságos a fő életkori csoportok, a 18–50 év közöttiek és az 50 éven felüliek pártszimpátiájának egybevetése (*8. ábra*).

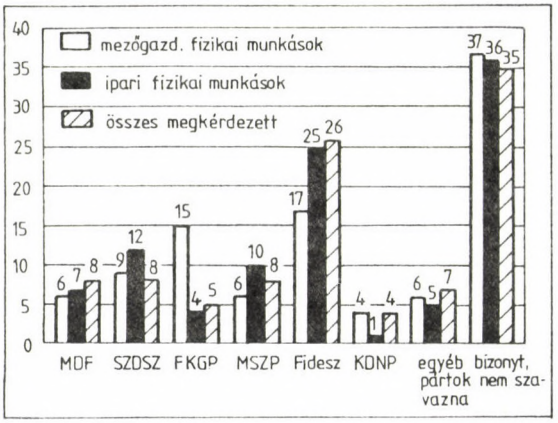

8. ábra. A generációváltás választási esélyei

Forrás: *Szonda Ipsos, 1993. március*

A *fiatalok és a középnemzedék* magasan a Fidesszel szimpatizálnak. Mellette minden más párt szimpatizánsai alig számottevőek: együttesen sem érik el a fiatal demokraták támogatottságát. A további sorrend: MSZP, SZDSZ, MDF. A többi párt közül egyik sem közelíti meg a 4%-os bekerülési küszöböt. Az 50 év felettiek között a legtöbb ,,szavazatot'' az MSZP és az MDF érte el (13, illetve 12%). Alig marad mögöttük az FKgP és a Fidesz. *Az idősebb nemzedék* bejuttatná a parlamentbe az SZDSZ-t és a KNDP-t is. A bizonytalanok vagy szavazni egyáltalán nem kívánkozók aránya mindkét korcsoportban igen magas, az várható, hogy az idősebbek közül jóval többen nem mennek el szavazni.

Következő, *9. ábrá*nkon a pártpreferenciák láthatók százalékos arányban *a mezőgazdasági, valamint az ipari fizikai munkások és az összes megkérdezett körében,* az 1992. december és 1993. január–február hónapban végzett reprezentatív felvételek összevont adatai szerint. Az ábra arról tanúskodik, hogy néhány vonatkozásban van hasonlóság a két munkásréteg és az egész populáció pártpreferenciái között. A legközelebbi hasonlóság a választásokon való részvétel bizonytalansága vagy az eleve szavazni nem kívánók csaknem azonos nagyságrendje és magas aránya. Mindhárom csoport a Fidesz győzelmére ,,szavaz'', és igen alacsony a vezető kormánypártra ,,adott'' szavazatok nagyságrendje. Különbség az, hogy a Fideszt és az MDF-et legkevésbé a mezőgazdasági fizikai munkások preferálják. Ugyancsak az ő körükben — a munkásokhoz képest kiemelkedő — a Kisgazdapárt támogatottsága. Az ipari munkások a Fidesz után leginkább az SZDSZ-t és az MSZP-t kedvelik.

9. ábra. A fizikai munkások pártpreferenciái

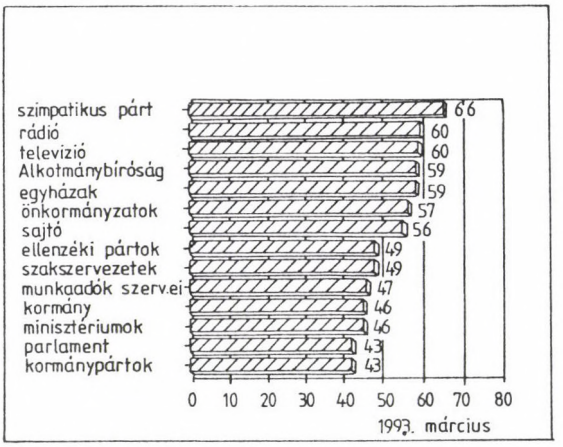
Forrás: *Szonda Ipsos, 1993. február*

Szociológiai tény, hogy a *választásokon való részvétel* — kivéve a pártállami időszakot, amikor ajánlatos volt elmenni szavazni — Magyarországon *alacsony* volt korábban is. A rendszerváltás sem változtatott ezen. Az 1990. tavaszi sorsfor-

dító választásokon az első fordulóban a szavazati joggal rendelkező állampolgárok 65, a másodikban 45%-a járult az urnákhoz. Az önkormányzati választásokra 30%-uk ment el. Az 1990-es demokratikus választásokat követő pótválasztásokon előfordult, hogy a 7. alkalommal is csak igen nehezen haladta meg a 25%-ot szavazók aránya. Nagy eredménynek számít tehát a politikai aktivitás tekintetében, hogy — a tudatos ellenpropaganda ellenére — több mint 38%-os volt a részvételi arány a társadalombiztosítási választásokon.

A Szonda Ipsos 1993. májusi felmérése szerint *51,8% a biztos, 17,2% pedig a valószínű szavazó a következő országgyűlési választáson.* Ezen belül a kép nagyon szórt. Több férfi fog biztosan elmenni szavazni, mint nő (57,5%, illetve 46,6%), a valószínűleg szavazókkal együtt 72,8, illetve 65,5% a nemek közötti eltérés. Itt jegyezzük meg, hogy a kérdőíveken mindig több a ,,résztvevő'' mint a valóságban. Akik számára a legnagyobb lenne a tét, azok közül élnek legkevesebben szavazati jogukkal. A legalacsonyabb a ,,biztos'' résztvevők aránya az alacsony iskolai végzettségűek (8 osztály alatt 44,0%), a munkanélküliek 45,4%, a fiatalok (18–33 évesek 45,5%) és a községekben élők között (*Bihari* 1993: 11.).

Szólni kell végezetül néhány további intézményről is. Társadalmi megmérettésüket, elismertségi sorrendjüket a közvélemény szemében a *10. ábrán* láthatjuk.

10. ábra. ,,Mennyire szolgálják az alábbi intézmények az emberek javát?'' (átlagértékek: 0 = egyáltalán nem, 100 = nagymértékben)

Forrás: *Szonda Ipsos, 1993. március*

A politikai intézmények társadalmi hasznosságáról szólva említést kell tenni *a médiákról és az írott sajtóról is.* A rendszerváltást megelőzően és közvetlenül utána a tömegtájékoztató eszközök iránt volt — érthetően — a legnagyobb a bizalom. Innen várták az emberek az információkat, eligazító kommentárokat, orientá-

ciót. Az utóbbi időben romlott presztízsük. Ez a *rádió és a televízió* esetében már (l. a korábbi *2. ábra*) 1991. februárjában mérhető, amikor az előző évi 69 pontról 63-ra csökken értékelésük. Ez a csökkenő népszerűség egy év késéssel a sajtónál is megfigyelhető. Ez feltétlenül összefügg azzal, hogy a pártpolitikai csatározások színtereként megingott a médiák objektivitásába vetett bizalom. Ennek ellenére — mint a *10. ábrá*nkból kiolvashatjuk — az egyes intézmények között viszonylag előkelő helyet foglalnak el. A pozitív vélekedésben mindössze a válaszadó számára szimpatikus párt (illetve az írott sajtót az Alkotmánybíróság és az önkormányzatok is) előzi meg.

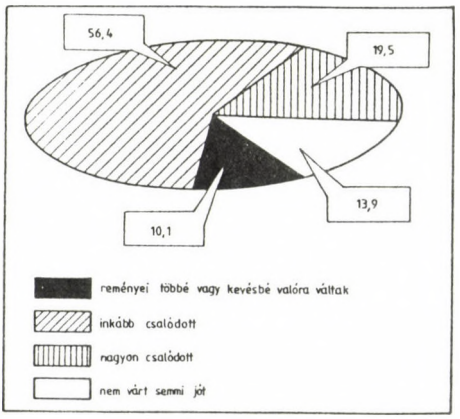
Az *egyházak* népszerűsége 1988–1990 között folyamatos emelkedést mutatott (l. *2. ábra*): 1990. januári csúcspontja (68 pont) után azonban ez folyamatos csökkenésbe csapott át. Minden valószínűség szerint ebben szerepet játszik a kormányhatalomhoz való szorosabb kötődésük és az egyházi javak visszaszerzésére irányuló nem mindig mértéktartó szereplésük. Ennek ellenére az intézmények sorrendjében 59 pontjukkal a viszonylag előkelő 5. helyet foglalják el, bár ez visszaesés az először mért 1988. márciusi helyzethez (64 pont) képest is.

A *szakszervezetek* az 1992. májusi (36 pont) mélypont után lassan kezdenek magukra találni. Jelenlegi 49 pontjukat a közvélemény irántuk megnyilvánuló érdeklődésének, egy lassú bizalmi folyamat megindulásának tekinthetjük.

Az *önkormányzatok* 57 pontos 6. helye azt jelzi, hogy a központi centralizációs politika és anyagi nehézségeik ellenére aránylag jó bizalomnak örvendenek.

d) *Csalódás a politikai rendszerváltásban, de a demokrácia szükséges*

A politikai rendszerváltáshoz fűzött remények az állampolgárok döntő többsége számára *csalódást hoztak* eddig, illetve beváltak a rossz előérzetek *(11. ábra)*.

11. ábra. A politikai rendszerváltáshoz fűzött reményeire gondolva melyik kijelentéssel ért inkább egyet?

Forrás: *Gfk Hungária*, 1993. július

Ez azonban *nem a demokratikus berendezkedés elutasítását jelenti,* hanem a parlament, a kormány, a kormánypártok, illetve az ellenzéki pártok politikájának irányultságában, stílusában és teljesítményeiben megjelent konkrét eddigi formájának kritikáját.

Ez a kritika meglehetősen erős, mert — *utólag* — most jóval nagyobb az ellenérzés a jelenlegi politikai-kormányzati berendezkedéssel szemben, mint a „létezett szocializmus'' gyakorlatával. Ugyanakkor — mint a *12. ábra* szemlélteti — a magyarok bíznak abban, hogy öt év múlva sikerül valamelyest meghaladni az államszocialista korszak demokrácia teljesítményét. Minden bizonnyal a magyarországi korábbi „puha diktatúra'' sajátosságaiból is adódik, hogy Belorusszia és Ukrajna mellett Magyarország egy a közép- és kelet-európai régió vizsgálatba bevont azon országai között, ahol a jelenlegi politikai-kormányzati rendszer teljesítményét a korábbinál rosszabbnak ítéli meg a közvélemény.

	1989 előtti	mai	öt év múlva
Bulgária	*42*	*55*	*72*
Csehország	28	70	85
Magyarország	**68**	**43**	**72**
Lengyelország	42	56	69
Románia	*35*	*68*	*82*
Szlovákia	47	57	78
Szlovénia	*46*	*77*	*87*
Belorusszia	60	35	46
Ukrajna	*55*	*25*	*49*
Horvátország	13	42	73

12. ábra. Demokrácia-barométer.
Hová sorolná be egy mínusz 100-tól plusz 100-ig terjedő skálán a politikai, kormányzati rendszereket? (Azok százalékában, akik a skála pozitív tartományába sorolták.)

Forrás: *Gfk hungária, 1993. július*

A demokrácia konkrét hazai gyakorlatát, eddigi teljesítményét keményen elmarasztaló többség, ha azt kell eldöntenie: *a demokrácia jobb-e, mint a diktatúra,* a megkérdezettek 68 százaléka nyilvánította ki *a demokrácia melletti elkötelezettségét,* mindössze 8 százalék látja úgy, hogy bizonyos körülmények között a diktatúra jobb lehet a demokráciánál. A demokrácia feltétlen hívei között magasan vezetnek az egyetemet-főiskolát végzettek (92%), a rendszerváltással elégedettek és a politikai kérdésekben jártas, eligazodni tudó emberek. Pártpreferencia alapján az SZDSZ-tagok és -szimpatizánsok a leginkább demokráciapártiak. Ugyanakkor fájdalmasan magas azok nagyságrendje, akik így vélekednek: *„a magamfajta embernek mindegy, hogy diktatúrában vagy demokráciában él-e''.* E körbe tartoznak azok, akik lemondóan közömbösek, apátiába esettek, mert már voltak munkanélküliek, vagy a rendszerváltásban nagyot csalódtak, a családjuk anyagi helyzetével elégedetlenek. Ide tartozik még az alacsony iskolai végzettségűek 30 százalékos tábora.

A *diktatúrát* bizonyos körülmények között támogatók minden társadalmi csoportban megtalálhatók. Aránylag legtöbben az egypártrendszer hívei, a rendszerváltásban nagyon csalódottak és a családjuk anyagi helyzetével elégedettek(!) közül kerülnek ki. Iskolai végzettség és pártállás alapján a demokrácia ellenfelei között nincsenek speciális eltérések.

4. táblázat

A demokráciáról és a diktatúráról hallható itt néhány vélemény. Melyikkel ért Ön egyet?
(a kérdezettek százalékában)

A — a demokrácia mindenképpen jobb a diktatúránál
B — bizonyos körülmények között a diktatúra jobb lehet a demokráciánál
C — a magamfajta embernek mindegy, hogy diktatúrában vagy demokráciában él-e

		A	B	C
volt munka nélkül az elmúlt egy évben		54	7	34
nem volt munka nélkül az elmúlt egy évben		71	8	19
családja gazdasági helyzetével elégedett		75	11	12
	nem nagyon elégedett	75	7	17
	elégedetlen	57	8	31
iskolai végzettség:	legfeljebb 8 általános	59	7	30
	szakmunkásképző	68	8	22
	középiskola	78	10	10
	egyetem, főiskola	92	8	0
politika iránti érdeklődés	erős	85	7	8
	közepes	79	9	12
	gyenge	61	7	27
az egypártrendszer híve		39	14	45
a többpártrendszer híve		79	6	14
a rendszerváltással	elégedett	85	8	7
	inkább csalódott	78	6	15
	nagyon csalódott	56	12	30
a rendszerváltástól eleve	semmi jót nem várt	42	11	43
pártpreferencia:	MDF	71	9	19
	SZDSZ	73	9	17
	FKGP	68	4	25
	MSZP	67	11	21
	Fidesz	72	10	18
	KDNP	55	0	45

Forrás: *Gfk Hungária, 1993. július*

Gazdasági-szociális közhangulat

a) *Értékek–valóság–kiábrándulás*

A magyar társadalom többsége elfogadta a válságból való kilábalás útjának a demokratikus politikai berendezkedést és a piacgazdaság megteremtését. A gazdaság — sok buktatóval ugyan, de — félreérthetetlenül a kapitalista átalakulás

irányába halad, miközben az emberek nagy tömegei „szocialista módon'' gondolkodnak.

Az emberek nagy tömegei óvatos derűlátással reménykedtek a jövő pozitív kimenetelében. Erre utal az MTA Politikai Tudományok Intézetének és Szociológiai Kutató Intézetének 1990. február 20–25-i országos kérdőíves vizsgálata. Ebből kiderült, hogy: „A megkérdezettek 60%-a határozottan bízott abban, hogy a választások után egy új korszak kezdődik. 29%-uk »nem nagyon« bízott benne, és mindössze 11%-uk mondta, hogy »egyáltalán nem« bízik benne. A megkérdezettek 44%-a nem várt a választások után sem életkörülményeiben változást, valamivel többen reméltek javulást (29%), mint ahányan életkörülményeik romlására számítottak (27%). *1991 decemberében már egy kiábrándultabb szemlélettel találkoztunk,* csak az emberek 4%-a vélekedett úgy, hogy a rendszerváltozással kapcsolatos várakozásai teljesültek, 50%-uk szerint »részben igen, részben nem«, 46%-uk viszont azt nyilatkozta, hogy a rendszerváltozással kapcsolatos »várakozásaiban csalatkozott«.'' A magyar társadalom értékszemlélete az elmúlt két évtizedes piaci fejlődés következtében a többi kelet-európai országhoz képest *erőteljesen materialista orientációjú,* ezért az állampolgárok általános elégedettsége vagy a politikai rendszer intézményeiben (parlamentben, pártokban, kormányban, politikusokban) való bizalma, a demokrácia általános megítélése nagymértékben függ attól, mennyire elégedettek saját gazdasági helyzetükkel, illetve hogyan ítélik meg az ország jelenlegi gazdasági helyzetét és jövőbeli kilátásait (*Simon* 1992: 605).

A rendszerváltás óta végzett felmérések ugyanezt a tendenciát felerősítik és elmélyítik. Miről van itt szó valójában? A lakosság közérzete — kivéve a hatalomváltás nyerteseit — azért rossz és még mindig tovább romló, mert a rendszerváltás nem hozott még kedvező fordulatot az ország polgárai többségének. Létfeltételeik romlottak. *A számára legfontosabb társadalmi értékek: a nyugodt, kiegyensúlyozott körülményekhez elengedhetetlen létbiztonság, a biztos munkaalkalom,* s szerény megélhetés biztonsága odaveszett, a 70-es években és a 80-as évek elején még meglévő életszínvonal sem tartható. Bizonytalan, hogy gyermekeit tanítani tudja-e a jövőben. A többség számára ma *még vonzóbb az egyenlőség, mint a teljesítményelv* és az erre épülő új életelv: a „rat race'', a létért való küzdelem.

A *5. táblázat* 7 évet átfogó adatsora tanulságos időbelisége, történeti folyamatot jelző összehasonlíthatósága miatt. A Kádár-rendszer leszálló ága (1985), a rendszerváltásról döntést hozó kulcsév (1989) és a rendszerváltás legalizálása után eltelt két év (1992) időszakainak társadalmi értékrend-változásait tekinthetjük át. *A legfontosabb három érték az emberek életében az, hogy nyugodt körülmények között élhessenek, mindenkinek legyen munkája, a szerény megélhetés biztonsága szavatolva* legyen.

5. táblázat

Tizenkét társadalmi érték fontosságának említési sorrendje

Indexpontok

Mennyire fontos az életben az, hogy emberek...	1985	1989	1992	Változás 1985–1992
1. nyugodt körülmények között éljenek?	93	93	94	1
2. mindenki dolgozhassék	90	90	93	3
3. jól éljenek?	86	86	91	5
4. tanulhassanak, művelődhessenek?	85	86	89	4
5. ne legyenek kiszolgáltatva a hatóság önkényének?	69	80	87	18
6. szabadon elmondhassák véleményüket?	79	83	84	5
7. pihenhessenek, szórakozhassanak?	71	76	81	10
8. az állam ne szóljon bele az emberek magánéletébe?	50	66	76	16
9. egyenlőek legyenek?	72	72	70	–2
10. ne legyenek nagy anyagi különbségek?	65	65	60	–5
11. mindenki beleszólhasson a közügyek intézésébe?	62	61	52	–10
12. szabadon alakíthassanak szervezeteket érdekeik védelmében?	49	57	68	20

Forrás: *MTA PTI és SZI*

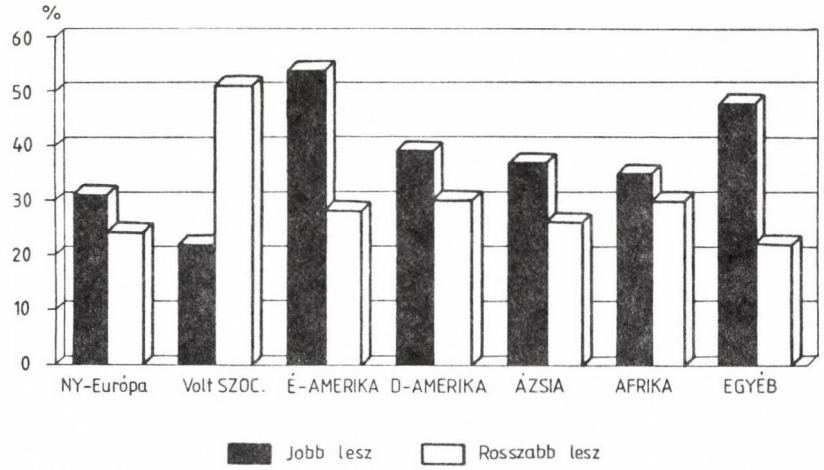
A sorrendben még fontosnak tartott továbbiak között szereplő igény a tanulásra, művelődésre (4.), a véleménynyilvánítás szabadságára gyakorlatilag, sorrendileg és fontosságát tekintve *teljesen változatlan mindhárom időszakban:* a régi rendszerben, a változás kezdetén és a rendszerváltás után is. Ezek az igények a kapitalizmusban nem teljesíthetők. A létért való küzdelem, a versenyelvre épülő társadalom minden, csak nem a nyugalom és a biztonság létvilága. Nem szavatolja mindenki számára a munkát, együtt kell élni — még a virágzó szakaszban is (hol vagyunk mi még ettől?) — a munkanélküliség valamilyen szintjével. Tanulni, művelődni — az alapképzést kivéve — egyre inkább csak az tud, akinek szülei meg tudják fizetni a taníttatással együtt járó növekvő költségeket. A fontosabbnak tartott értékek sorában a hatósági önkénnyel szembeni kiszolgáltatottság és az állam magánéletbe való be nem avatkozásának igénye mutat növekvő nagyságrendet, tehát *az emberek szabadságpreferenciája jelez pozitív elmozdulást.*

Az emberek közérzete (kivéve a kedvezményezettekét, az új viszonyokhoz alkalmazkodni tudókét és akarókét) a korábbinál jóval nagyobb létbizonytalanság és a rosszabb elosztási viszonyok körülményei között *jelentősen romlott, mert* értékvilágukkal ellentétes, személyes helyzetükben pedig negatív változásokat, illetve biztonságuk veszélyeztetését hozta magával a társadalmi-gazdasági átalakulás.

A közérzet romlásának előidézője, hogy gazdaság várt és beígért növekvő teljesítménye elmarad. Tekintsük át ezek után, hogy az ország gazdasági teljesítményének csökkenését hogyan éli meg a régió lakossága és a magyar társadalom.

b) *A gazdasági közhangulat változásai*

A közvélemény-kutatások jól érzékeltetik *gazdasági kérdésekben* a régió és az egyes országok lakosságának hangulatváltozását. 1991. október közepe és december közepe között a világ 45 országában végeztek a Gallup International által koordinált kérdőíves felmérést azonos kérdések alapján. Az alábbi ábra régiónkénti bontásban ad képet a megkérdezettek gazdasági hangulatának változásáról *(13. ábra)*.

13. ábra. Véleménye szerint az 1992. év jobb vagy rosszabb lesz, mint az 1991. volt?

Forrás: *Magyar Hírlap, 1992. I. 2.*

Az összesített válaszokból az derül ki, hogy a volt szocialista országokban vélekedtek a legtöbben úgy, hogy az 1992-es év rosszabb lesz, mint 1991 volt. Csaknem minden 2. megkérdezett vélekedett így. Miután régiónkban csak volt szocialista országok találhatók, az itteni vélemények megismerésére részletesebb összehasonlító elemzés készült. Az 1990-es megkérdezéskor a *magyar lakosság véleménye volt az 1991-es kilátásokat tekintve a legrosszabb* az egykori szocialista országok között. Ekkor szerepelt még a megkérdezett országok között a Szovjetunió és Jugoszlávia is. Az 1991. év végi felmérés az új helyzetnek megfelelően már nem a Szovjetunióra, hanem néhány utódállamra terjed ki, s a polgárháborús események miatt nem volt mód a vizsgálatra a volt Jugoszláviában.

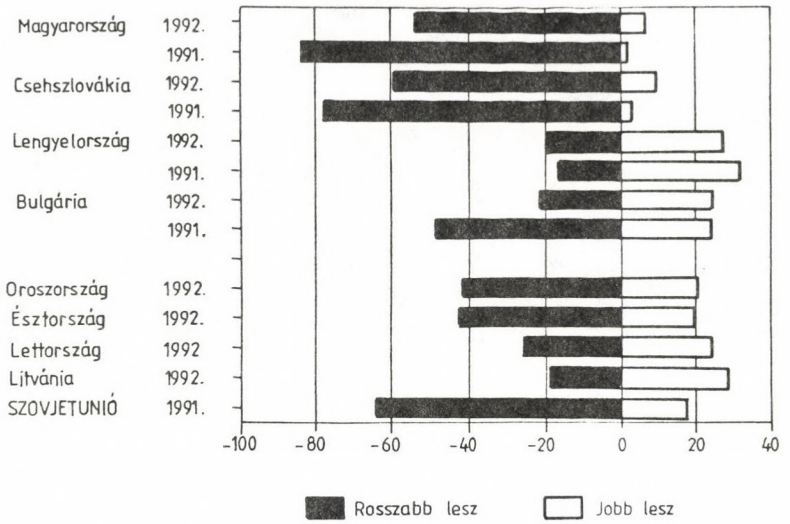
A Magyar Gallup Intézet *1990. év végi hangulatjelentése a* volt szocialista országok összehasonlítására *,,optimizmusmutatót'' képzett.* Ezt úgy kapta, hogy

az optimista (tehát bizakodó) válaszok arányából kivonta a pesszimista (tehát romlással számoló) válaszok arányát, s az így kapott értéket osztotta az érdemben válaszolók számával, majd a százalékos megjelenítés érdekében a kapott eredményt 100-zal szorozta. (A mutató értéke +100 és −100 között mozoghat.) Ugyanezt a módszertani eljárást megismételve, 1991 végére a volt szocialista országok *lakosságának véleménye* az 1992. év kilátásainak megítéléséről *jelentősen átrendeződött egy év alatt.*

1990-ben, *a Szovjetunió* fennállásának utolsó évében az ott élők több mint 60%-a számolt a helyzet romlásával 1991-ben. A függetlenné váló országok lakosainak véleménye jelentősen változott. Bár gazdasági teljesítmények eddig nem alapozták meg, maga a függetlenség ténye bizakodóbbá tette a lakosság egy részét. A felmérésben részt vevő valamennyi utódállam lakossága kevésbé tekinthető pesszimistának 1991 végén, mint egy évvel korábban. A legszembeötlőbb ez Litvánia esetében, ahol az ,,optimisták'' aránya nagyobb a ,,pesszimistákénál'', de Lettországban is jelentős a bizakodók aránya. Oroszország és Észtország lakossága a valóságos helyzethez közelebb álló véleményt alkotott, de ezekben az országokban sem érte el az 50%-ot azoknak az aránya, akik 1992-ben további romlással számoltak.

Lengyelországban 1991-ben voltak kedvező gazdasági jelenségek is: az infláció látványosan csökkent, és a lakosság reáljövedelme újra elérte az 1987-es szintet. Sor került az első szabadválasztásokra is. Nagy valószínűséggel e tények következtében nagyobb továbbra is inkább az ,,optimista'', mint a ,,pesszimista'' válaszolók aránya a lengyel lakosság körében. *Bulgáriában* az 1991. évi választások során a kommunista párt utódszervezeteként fellépő szocialisták ellenzékbe szorultak. Bulgáriában egyenesen látványos a helyzet romlásával számolók részarányának csökkenése: 1990-ben minden második ember bizonyult ,,pesszimistának'', 1991 végén ezzel szemben csak minden ötödik.

Ha 1991-re nézve *Magyarországot minősítették a ,,pesszimizmus világrekorderének'', 1992-re ez inkább Csehszlovákiára áll.* Itt a megkérdezettek 62%-a azzal számol, hogy számára 1992 rosszabb lesz, mint 1991 volt. Valójában a rosszabbodás 1991-ben és 1992-ben is bekövetkezett. Tehát *sokkal inkább realizmusról, mint pesszimizmusról van* szó a magyarok, a csehek és szlovákok esetében. A következő ábrát áttekintve teljesen nyilvánvaló, hogy a *cseh, a szlovák és a magyar lakosság véleménye közelebb állt a gazdasági realitásokhoz,* mint a többi volt szocialista ország lakosáé. A tapasztalat azt mutatja, hogy Litvánia, Lettország, Lengyelország illuzorikusan nagy reményeket fűzött a demokrácia működéséhez és a piacgazdaság áldásos hatásához, kellő reális tapasztalat híján. A keserű csalódások később érik az optimistább beállítódságú szovjet utódállamokbeli és bolgár lakosságot, mint a realitásokkal jobban számoló, a kapitalizmusról több valós tapasztalattal rendelkező magyarokat.

14. ábra. A következő év jobb lesz?

Forrás: *Mareco Kft., a Gallup International magyar tagja. 1992. január*

A politikai és gazdasági orientációk, állampolgári magatartásminták a demokratikus átmenetben c. témakörben 1991. december 5–15. között végzett országos reprezentatív felmérést az MTA Politikai Tudományok Intézete és Szociológiai Kutató Intézete (*Simon* 1992: 604–606). A feltett kérdésekre adott válaszok három dimenzióban is képet adnak a közvélekedésről: hogyan látják a saját, az ország gazdasági helyzetét és milyen reményeik vannak a jövőt tekintve. Lássuk a kérdéseket és a válaszokat:

6. táblázat

Mit mondhatunk, mióta a jelenlegi kormányzat hatalmon van, hogyan változott az Ön helyzete?

Mindent összevetve hogy látja Ön, a jelenlegi kormányzat hatalomra kerülése óta Magyarország gazdasági helyzete hogyan változott?

Ha a jövőre gondol, mit tart valószínűnek, a következő évben az ország gazdasági helyzete hogyan változik?

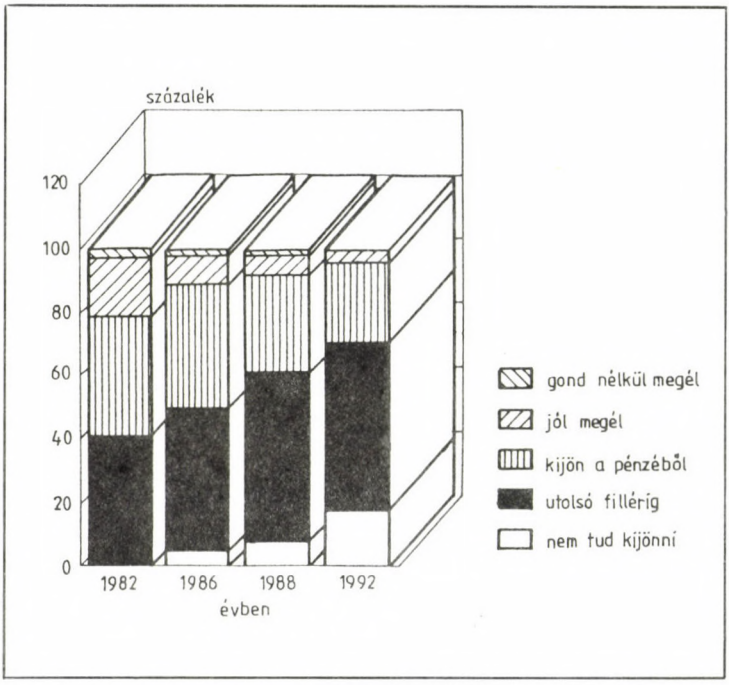
A gazdasági helyzet megítélése (%-ban)

	javul(ni fog)	változatlan	romlott(ik)
az egyén helyzete	8	40	52
az ország mai helyzete	17	28	55
az ország jövőbeni helyzete	40	30	30

Forrás: *Magyarország Politikai Évkönyve, 1992*

A rendszerváltás utáni gazdasági helyzet megítélésében a helyzet rosszabbodását érzékelik a válaszolók. Ez érvényes mind az ország, mind saját helyzetükre. Nem erőteljesen, de érzékelhető, hogy a családok, egyének *saját helyzetüket rosszabbnak* érzik, mint az országét. Pszichológiai tény, hogy az emberek életszínvonaluk stagnálását is romlásnak érzik, értékítéletük 3–4%-kal biztosan rosszabb, mint a valóságban. Az ország gazdasági jövőjét (egy évre előre) egy nagyon óvatos derűlátás jellemzi.

Egy másik vizsgálat 1992 elején (a kutatást a Nyilvánosság Klub megbízásából Vásárhelyi Mária végezte) azt jelzi, hogy *10 éves távlatban* az emberek úgy érzékelik, hogy *drámaian romlottak* saját életkörülményeik, megélhetési viszonyaik *(15. ábra)*. A negatív irányú vélekedések tendenciájukban egybevágnak a valóságos helyzettel.

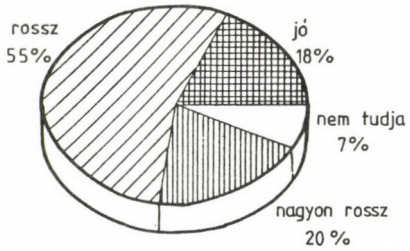

15. ábra. Családok anyagi helyzete 1982–1992.

Forrás: *Magyar Közvéleménykutató Intézet — Vásárhelyi Mária, 1992.*

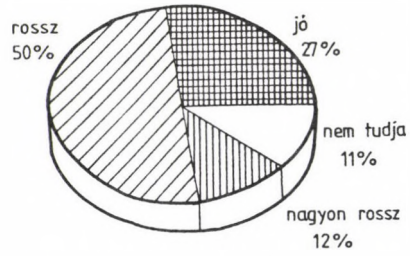
Stabilizálás, a növekedés elősegítése és a fejlődés volt a rendszerváltás utáni kormányprogramok meghirdetett célja. Helyette hosszan tartó és mélyülő válság jött, ami a gazdaság egészére jellemző. Stabilizáció helyett kül- és belpolitikai instabilitás, növekedés helyett a visszaesés folytatódása az ,,eredmény''. Hogyan

tükröződik ez a helyzet a kormány gazdaságpolitikájának megítélésében? (A politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében. (*Beck–Hann–Lendvai–Tímár–Tóka–Lázár* 1992: 475–603) az 1991 májusában végzett vizsgálatból jól kiolvasható *(16., 17., 18. ábra)*.

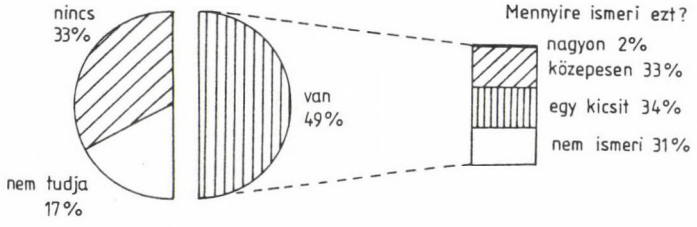

16. ábra. Milyen a kormány gazdaságpolitikája (százalékban)?

Forrás: *Medián, 1991. május*

17. ábra. Milyen a kormány belpolitikája (százalékban)?

Forrás: *Medián, 1991. május*

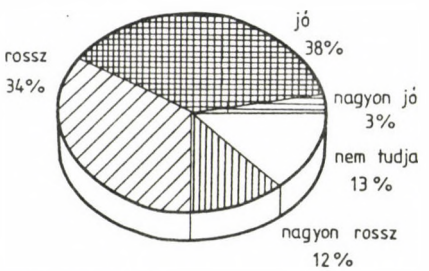

18. ábra. Milyen a kormány külpolitikája (százalékban)?

Forrás: *Medián, 1991. május*

A három ábra együttesen azért tanulságos, mert jól érzékelteti, hogy az állampolgárok a szabadon választott *kormány tevékenységének mindegyik területét összességében negatívan ítélik meg.* A könnyebb áttekintést segíti, ha összeadjuk a ,,nagyon jó'' és ,,jó'', illetve a ,,nagyon rossz'' és ,,rossz'' válaszokat. A kül-, a bel- és a gazdaságpolitikáról alkotott lakossági vélemények közül a legpozi-

tívabb a vélekedés a külpolitikáról: 41% az elismerő, 46% az elmarasztaló ítélet. A szaldó –5%-ra jön ki. A belpolitika ,,osztályzata'' már gyengébb, mivel a 27%-os pozitív értékeléssel szemben 62% elmarasztaló vélemény áll. A végosztályzat –35%. A közvélemény előtt leginkább *a gazdaságpolitikájával szerzett* rossz *pontokat* a kabinet. 18%-os elismeréssel 75%-os elmarasztalás áll szemben. A végeredmény: –57%.

Az 1991. májusi és decemberi Medián-felmérésekből kiderül, hogy *a megkérdezettek mindössze szűk fele vélekedik úgy, hogy a kormány egyáltalán tudja, hogy mit kellene tenni az ország gazdasági gondjainak megoldására.* Egyharmaduk úgy tapasztalja, hogy a kabinet nem rendelkezik világos elképzelésekkel a gazdasági válságból való kilábalásra. 17%-nak pedig nincs ismerete arról, hogy vannak-e a kormánynak egyáltalán gazdasági elképzelései. Azoknak azonban, akik úgy tudják, hogy a végrehajtó hatalomnak van gazdasági programja, kétharmaduk csak egy kicsit vagy egyáltalán nem ismeri azt *(19. ábra)*. Az igen válaszokat a fővárosi, nagyvárosi lakosok és értelmiségiek adták, a tájékozatlanok többsége a nők, a kisebb településeken élők és a betanított munkások közül kerül ki.

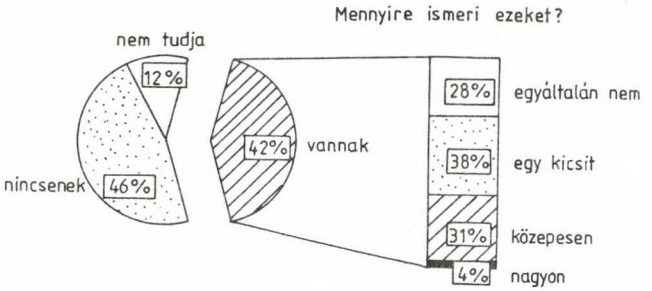

19. ábra. Van-e a kormánynak programja?

Forrás: *Medián, 1991*

A kormányt azért érte bírálat, mert a társadalmat mélyen érintő *igazi problémák (gazdasági, szociális ügyek) helyett* figyelmét és energiáit lekötik az általa gerjesztett ideológiai természetű ügyek, valamint az érzéketlenségért, hogy nem képes a politikai és gazdasági folyamatok szoros összefüggéseit felismerni. A közvélemény értékítélete egybevág a társadalmi realitásokkal. A kormány valóban *elszalasztotta megtenni* 1990-ben és 1991-ben azokat a lépéseket, amelyek a gazdasági fordulat megalapozásához oly szükségesek lettek volna. Tétlenkedett a gyors privatizációval, amikor hazánkban a jogi előfeltételek sokkal inkább megvoltak a külföldi tőke bevonására, mint a környező volt szocialista országokban, adós maradt a magyar vállalkozók hathatós támogatásával.

1992 decemberére *tovább csökken* az előző évihez képest *a kormány vezetésre való alkalmasságába vetett,* addig sem túl nagy *bizalom (20. ábra)*. Az 1991-ben is feltett kérdésre válaszolók között számottevően növekedett azoknak a nagyságrendje, akik szerint egyáltalán nincsenek a kormánynak elképzelései az

ország gazdasági-szociális gondjainak megoldására. Akik szerint van ilyen program, azok aránya pedig csökkent. ,,A pozitív vélemény is inkább feltételezésen mint valódi tudáson alapul'' (*Hann–Lázár–Tóka–Marián* 1993: 643).

20. ábra. Tudomása szerint a kormánynak vannak saját elképzelései az országot sújtó problémák megoldására? (1992. december)

Forrás: *Medián, 1992. december*

A hazai gazdasági állapotokat értékelő lakossági véleményeket 1992. április elején vizsgálta a Szonda Ipsos egy nemzetközi összehasonlító felmérés részeként az egyes országok felnőtt lakosságát reprezentáló mintákon. (Ezt a felmérés egyébként 5 közép- és kelet-európai országban: Magyarországon, Lengyelországban, a Cseh és Szlovák Köztársaságban, Oroszországban és Ukrajnában végezték.) Ebből néhány, témánk szempontjából legfontosabb kérdést emelek ki, és értelmezem szakmai-tudományos összefüggéseiben.

Különösen tanulságos volt az a kérdés, amely Magyarország, illetve a régióból bevont másik négy ország gazdasági állapotáról kért véleményeket, összehasonlítva a világ néhány legfejlettebb országáéval (Egyesült Államok, Németország és Franciaország) is *(7. táblázat)*.

7. táblázat

,,Ön milyennek tartja a következő országok gazdasági helyzetét?''

(átlagérték: 0=nagyon fejletlen, 100=nagyon fejlett)

	Magyar-ország	Lengyel-ország	Cseh-szlovákia	Orosz-ország	Ukrajna
Magyarország	37	42	42	51	56
Csehszlovákia	36	40	42	49	55
Franciaország	74	76	78	81	82
Németország	84	88	89	86	87
Lengyelország	26	30	30	43	49
Oroszország	16	13	21	27	33
Ukrajna	17	15	22	31	36
USA	92	93	94	93	84

Forrás: *Szonda Ipsos, 1992. április* (Átépítés alatt)

E kérdésnek az ad különleges érdekességet, hogy ebből a vizsgálatban szereplő országok lakosságának véleményét ismerhetjük meg a többi ország gazdaságáról. Saját országukról a felmértek ugyanis nem nyilatkozhattak. Elemzésemet csak Magyarországra vonatkoztatom. Ezek szerint *1992. áprilisában* a felmérésbe bevont egykori szocialista országok közül *Magyarország gazdasági helyzetét tartotta a többi ország közvéleménye* — nagyon reálisan — *a legjobbnak*. Utánunk egyetlen százalékponttal lemaradva Csehszlovákia következik. Ekkor még Lengyelország lemaradása valóban számottevő volt a két élenjáróéhoz képest. Oroszország és Ukrajna nagyon lemaradva követi a lengyeleket is. Volt szövetségeseink lakossága Magyarországhoz viszonyítva Franciaország gazdasági helyzetét kétszer jobbnak, Németországét 2,8-szor kedvezőbbnek, az USA-ét pedig több mint három és félszer fejlettebbnek (3,66) sorolta be. A kelet-közép-európai országok lakosai (tehát) úgy tartják, hogy saját régiójuk szinte meg sem közelíti a nyugati világét. A vizsgált országok polgárai teljes egyetértésben nyilatkoztak arról is, hogy az 5 ország közül a legjobb — és nagyjából azonos — gazdasági helyzetben Magyarország és Cseh-szlovákia található. Ez egyébként megfelel a valóságnak.

A rendszerváltás hatását életkörülményeikre a múlt rendszer vége felé tapasztaltak, a jelen állapotok és az 5 év múlva bekövetkező várakozások összehasonlításából ismerhetjük meg. *Az életszínvonal változásainak szubjektív megítélését* a *8. táblázat*ból olvashatjuk le.

8. táblázat

„A mostanihoz képest az életszínvonala milyen volt 5 évvel ezelőtt, milyen lesz 5 év múlva?"

(százalékban)

	magyarországi	lengyelországi	csehszlovákiai	oroszországi	ukrajnai
	kérdezettek véleménye				
Öt éve (1987)	131	126	121	159	135
Most* (1992)	100	100	100	100	100
Öt év múlva (1997)	97	96	107	122	118

* Mostani életszínvonalat minden országban 100-nak vettük, ezek azonban nem jelentenek azonos szintet a különböző országokban.

Forrás: *Szonda Ipsos, 1992. április* (Átépítés alatt)

Az adatokat *a magyar közvélemény életszínvonal-közérzete alapján vizsgálom. A magyarok visszamenőleg* — az akkor már erőteljesen romló *1987-es állapotokat — 1992-ben 30%-kal jobbnak tartották, mint az éppen meglévő szintet.* Az életszínvonal-változás iránya kétségkívül a valóságban is negatív volt, de nem ilyen mértékben. (A trend egyébként minden vizsgált országban hasonló). A jövőre vonatkozó magyar várakozások teljesen egybecsengenek a lengyelekével. *Várakozásaik nagyfokú óvatosságot és realitásképességet is kifejeznek.* A keserves gyakorlati tapasztalatok óvatosságra intik állampolgáraikat. Sokkal több a valószínű-

sége annak, hogy ez a nem túl optimista „várakozás'' bejön, mint az oroszok és ukránok illúzión alapuló előrejelzése. Figyelmet érdemel, hogy az iskolai végzettség szerint a felsőfokú végzettek visszamenőleg nem éreznek a jelenben olyan mértékű helyzetromlást, mint a legfeljebb alsófokú és a középfokú iskolával rendelkezők. (A két utóbbi végzettségi csoport véleménye szinte teljesen egybecseng.) Az objektív helyzet is hasonló képet mutat, mint a szubjektív vélekedések.

Az 1992. áprilisi regionális jellegű gazdasági és politikai közvéleménykutatásnak van olyan (már más összefüggésben említett) kérdéssora, amelyből más politikai-társadalmi-emberjogi és katonapolitikai problémakörök társaságában jelennek meg gazdasági, illetve szociális kérdések (9. táblázat).

9. táblázat

„Ön mennyire elégedett vagy elégedetlen a következő dolgokkal?''
(átlagértékek: 0=nagyon elégedetlen, 100=nagyon elégedett)

	Magyar-ország	Lengyel-ország	Cseh-ország	Szlovákia	Cseh-szlovákia	Orosz-ország	Ukrajna
Áruellátással	77	80	57	50	55	12	20
Politikai intézmények működésével	37	26	25	24	25	17	21
Kulturális élettel	48	28	44	37	42	26	29
Katonai-biztonsági helyzettel	47	27	48	39	45	36	37
Szociális ellátottsággal	33	21	34	27	32	23	23
Közbiztonsággal	24	23	18	18	18	18	28
Az emberi jogok helyzetével	44	34	44	39	43	21	27

Forrás: *Szonda Ipsos, 1992.* (Átépítés alatt)

Kár, hogy *a hét kérdés nem fedi le teljesen a társadalom közérzetének dimenzióiból a legfontosabb témaköröket.* Szükséges lett volna, ha kérdéseket tesznek fel a jövedelemmel és az életszínvonallal kapcsolatban is. A lét- s életfeltételeket — az említett hiányok miatt — mint a lakosság általános közérzetére ható együttest csak részlegesen lehet a válaszokból megítélni.

Vizsgálati nézőpontunkkal kapcsolatban két dimenzióval találkozunk a jólét és életminőség gazdasági és szociális vonatkozásai közül: az áruellátással és a szociális ellátottsággal való megelégedettségre kérdeznek rá. A válaszokból kiderül, hogy a jólét és életminőség itt felsorolt — hiányos — köréből a magyar lakosság *az áruellátással van legjobban megelégedve.* Ez az a terület, ahol a Kádár-érában is kiemelkedett országunk térségünk államaihoz képest. Ma pedig már a fejlett nyugati nívóval is vetélkedünk. Ebben az összefüggésben tényleg minden okunk megvan az elégedettségre: áru van, s akinek van hozzá pénze is, az itthon széles választékból megveheti a drágát és a jó minőségűt. Mégis az élelmiszerboltokban látjuk a legtöbb elkeseredett embert. Sokak számára az *elemi életfeltéte-*

lekhez szükséges élelmiszerek is elérhetetlenek magas áruk miatt. A nyugati áruféleségek dömpingje kiszorította az olcsó, megfelelő minőségű magyar áruféleségeket, illetve a nyugatiak esetenként azért privatizáltak iparágakat és áruházláncokat, hogy megszüntessék az olcsó és ezért elérhető magyar áruk konkurenciáját.

A szociális ellátottság állandó megszorítása, az IMF és a Világbank által állandóan követelt további leépítése miatt teljesen megalapozott a magyar közvélemény elkeseredése, így a színvonalának *egyre alacsonyabbra „osztályozása''.* (Ennél már csak a közbiztonsággal való elégedetlenség a nagyobb.) Az áruellátással kapcsolatos lakossági átlagértékekben az iskolai végzettség szerint nincs nagy eltérés. A szociális ellátottság színvonalát illetően a felsőfokú végzettségűek igen kritikusak, míg a legfeljebb alsófokú iskolával rendelkezők az átlagosnál is valamivel elégedettebbek.

A legújabban, 1993 júliusára feldolgozott és publikált, 1992. decemberében végzett adatgyűjtés *az életszínvonalnak az 5 évvel ez előttinél még nagyobb mértékű süllyedését regisztrálta* 7 közép- és kelet-európai országban a polgárok többsége. (7 országban vizsgálta meg a bécsi Paul Lazarsfeld Társaság megbízásából az osztrák Fessel-Gfk Hungaria a mai politikai és gazdasági rendszer megítélését az „Új demokráciák Európa keleti felén'' c. közvélemény-kutatás során. A minta a kutatásba bevont országok felnőtt lakosságát reprezentálta. A vizsgált országok: Magyarország, Fehéroroszország, Bulgária, Csehország, Horvátország, Lengyelország, Románia, Szlovákia, Szlovénia és Ukrajna).

A kérdezettek a gazdaság 1989 előtti, a mai és az 5 év múlva várható helyzetét egy mínusz 100-tól plusz 100-ig terjedő skálán helyezték el. *A magyarok a rendszerváltás óta a gazdasági helyzet még nagyobb mértékű romlásáról számoltak be, mint bármely korábbi vizsgálat keretében* (10. táblázat). A gazdaság szocializmuskori működését a magyarok, az ukránok és a fehéroroszok igen pozitívan ítélik meg, amihez képest a mai sehol sem tart.

10. táblázat

Gazdasági barométer

Hová sorolná be egy mínusz 100-tól plusz 100-ig terjedő skálán a gazdaság működését (azok százalékában, akik a skála pozitív tartományába sorolták)?

	1989 előtti helyzet	mai helyzet	öt év múlva várható helyzet
Bulgária	59	25	63
Csehország	44	55	81
Magyarország	74	29	69
Lengyelország	57	39	57
Románia	57	32	67
Szlovákia	64	34	73
Szlovénia	46	36	83
Fehéroroszország	75	15	42
Ukrajna	76	4	42
Horvátország	28	2	71

Forrás: *Fessel-Gfk Hungaria, 1992. december*

Ehhez néhány észrevételt kell tennünk: a múlt iránti elismerés és a mai állapotok igen erőteljes elmarasztalása mögött nem a múlt iránti politikai szimpátia húzódik, hanem a Kádár-korszak által nyújtott *szociális biztonságot értékelik,* ami azóta megszűnt. A megkérdezett valamennyi országban az új demokrácia gazdasági teljesítményét jóval kisebbre értékelik, mint a politikai rendszerét. Pedig annak működésében is bőven látnak javítanivalót.

Komoly probléma, hogy a *rendszerváltás után 3 évvel a szocialista rendszer gazdasági szintje alatt vagyunk,* pedig a szocializmus elsősorban azért omlott össze, mert hosszú távon képtelen arra, hogy biztosítsa a gazdasági növekedést, ami az életszínvonal javulásának is objektív alapja. Az örökölt gazdasági állapot kétségkívül nem volt kedvező. De miért van az, hogy *3 év alatt tovatűnt Magyarország mindenki által elismert Kádár-rendszerből örökölt reformelsősége?* A volt KGST-országok közül mi rendelkezünk tagadhatatlanul a legfejlettebb piaci, pénzügyi és intézményi rendszerrel. Az Antall-kabinet nagy hibája, hogy *ezekkel az előnyökkel nem tudott mit kezdeni.* Késlekedésével, tétlenkedésével elszalasztotta az ölébe hullott történelmi esélyt, rosszul sáfárkodott vele. Történelmi küldetéstudat által vezérelve lekötötte energiáit a nemzet vezetésére önmagát kijelölt „hivatásának" gyakorlására, nem fordítva kellő gondot az emberek igazi problémáival való foglalkozásra.

A magyar közvélemény — amint az a táblázatból leolvasható — jól tudja, érzékeli: a gazdasági növekedésre még várni kell. Tapasztalatból tudja, hogy olyan kátyúban vagyunk: a társadalom többségét a sodródó kormányhatalom újabb és újabb terhekkel bombázza, tehát még tovább kell húzni a nadrágszíjat. Ezt olvashatjuk ki az 5 év múlva várható gazdaság- és életszínvonal-perspektíva — nem túl biztató — magyar közeljövőképéből.

Mindehhez egy szociálpszichológiai tapasztalat is társul. Az emberek mindig *az adott konkrét szituációt élik meg válságként,* és nemigen mérlegelik, hogy az akut válságnak nemcsak jelenbeli előidézői, hanem előzményei is vannak.

IRODALOM

Ágh Attila (1992): A kényszerdemokrácia paradoxonjai. = Társadalmi Szemle, 1992/12. 3–14.

Angelusz Róbert (1993): A vélemény. A pluralizmus paradoxonai. = Világosság, 1993/2. 15–31.

Bihari Mihály (1993): A nem választók és a bizonytalanok. = Magyar Hírlap, 1993. július 9.

Gazsó Ferenc (1993): Elitváltás Magyarországon. = Társadalmi Szemle, 1993/5. 16–26.

Kulcsár Kálmán (1987): Politikai és jogszociológia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest

Simon János (1992): A demokrácia „másnapja" Magyarországon. In: *Kurtán–Sándor–Vass:* Magyarország Politikai Évkönyve. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Economix Rt. Budapest, 604–619.

BESZTERI, BÉLA

HOPES AND ILLUSIONS IN THE HUNGARIAN SOCIETY AS REFLECTED BY PUBLIC OPINION POLLLS

Summary

The author's present writing is an exerpt from a more extensive paper under the same title, in which he tries to supplement that shortcoming of scientific research which does not allocate sufficient attention to the study of the relationship between the citizen and transformation called systemic change, the exploration of the social effect of change, the general mood of the population, and the consequences of effects that reach them, further on to the study of the system of relations between the elite and the common society. The author analyses public opinion the ''national representative public'' in a scientific context on the basis of sociological data collection, so that the ''soft'' factors, such as opinions and values are collated with the ''hard'' facts of social reality. Of the questions raised in the title of the paper one may read about two groups of problems, about the assessment of political institutions and democracy, and about the general economic and social mood.

BŐHM ANTAL–TÁLL ÉVA

DEMOKRÁCIA — ÖNKORMÁNYZAT — PIACGAZDASÁG
(Nemzetközi összehasonlító vizsgálat az új demokráciák helyi vezetőinek értékeiről és a helyi hatalomról)

1. A lokalitás fölértékelődése

Századunk egyik alapeszméje a *globalizálódás*. Különösen a második világháború után erősödtek föl a világ univerzalizmusához, globalizálódásához fűződő ideológiák és vágyak.

Érdekes módon a kettéhasított világ, az ún. „két világrendszer'' minden ideológiai különbség és szembenállás ellenére kiváló hátteret vagy történelmi keretet nyújtott ehhez. Keleten és nyugaton egyaránt hittek az egységesítő társadalmi-gazdasági folyamatokban — mindkét „térfélen'' dominánssá vált a tömegtermelés, mindkettőt átfogták a megalomán elképzelések, a technika lehetőségeinek korlátlanságába vetett hitek, amelyek persze a technikai lehetőségekkel való visszaélésben realizálódtak igen gyakran. Állami szinten mindennek az erős centralizálás volt a megfelelője, ideológiai szinten pedig: itt az internacionalizmus, ott pedig az amerikanizáció. (Természetesen távol áll tőlünk, hogy a két világrendszerben megjelenő alapvető folyamatokat azonos értékűnek tekintsük, pusztán illusztrálni kívánjuk, hogy mindkét világban a globalizálódás volt a domináns érték.)

S ebben a miliőben — itt is, ott is — *természetszerűleg vált másodlagossá, periferikussá minden lokális jelenség*, akár a kisközösségek, a kisárutermelés vagy éppen a decentralizáció iránti igények formájában jelent meg. Igaz, ebben a keretben nem volt helyük a „harmadik világ'' társadalmainak, de hát ők eleve periferikus helyzetben lévén amúgy sem jutottak szóhoz az alapvető folyamatok meghatározásában. A lokális jelenségek, a helyi ügyek ily módon már-már társadalmi aberrációvá silányultak. A fenti helyzet a hatvanas évektől kezdett megváltozni. Mind többen ismerték föl s kezdték hangsúlyozni a globalizálódás egyoldalú programjával szemben a *„small is beautiful''* gondolatát. *Schumacher* például már a hatvanas években így fogalmazott: „az igazán nagy veszély mindannyiszor a részleges tudás kíméletlen, nagyléptékű alkalmazásából származik. Habár jelentős pusztításban kis közösségek is lehetnek vétkesek — általában tudatlanságuk következtében —, ez elenyésző ahhoz a romboláshoz képest, amit a mohóságtól, irigységtől és hatalomvágytól hajtott óriási csoportok okoznak. Nyilvánvaló továbbá, hogy a kis egységekbe szerveződött emberek jobban gondját viselik a *maguk* földdarabjának vagy más természeti forrásnak, mint a névtelen vállalatok vagy a nagyzási hóbortban szenvedő kormányzatok, amelyek elhitetik magukkal, hogy az egész világegyetem az ő zsákmányuk'' (*Schumacher* 1991, 35.).

A globalizálódó világban ettől kezdve a kisebb horderejű problémák, a helyi ügyek, a lokális gondok egyre nagyobb hangsúlyt kaptak, hiszen az ember mindennapi élete kisközösségekben, helyi társadalmakban, lokális viszonyok között zajlik. A hatvanas évek közepén néhány szociológus a *pennsylvaniai egyetemről* olyan *értékvizsgálatba* kezdett, amely a helyi politikai vezetést állította középpontba, s azt kutatta, hogy *a helyi vezetés* miként tudja befolyásolni a *globális folyamatokat*, hogyan működik a *demokratizmus eszméje* helyi körülmények között, milyen *értékrendek* alakulnak ki a különböző helyi közösségekben, s ezek az értékek mennyiben tudják *megváltoztatni* vagy *módosítani a helyi folyamatokat*.

A vizsgálatokat *Betty M. Jacob* és *Philip Jacob* irányította, a felmérések metodológiáját *Henry Teune* és *Krysztof Ostrowski* dolgozta ki (*B. M. Jacob–Ph. Jacob*, 1977).

Az első vizsgálatok kezdettől fogva *nemzetközivé szélesedtek*, mivel az első projektben India,

Jugoszlávia és Lengyelország is részt vett az USA mellett. Azóta ezt a vizsgálatot időről időre megismételték, és sor került újabb országok bevonására is.

A nyolcvanas évek vége rövid idő alatt és radikálisan megváltoztatta egész Kelet-Európát, a „szocialista világrendszert''. Az egypártrendszerű, totalitárius vagy kevésbé totalitárius államok a demokratizálódás útjára léptek, s a posztkommunista országokban a parlamenti demokrácia vált meghatározóvá. Vagy pontosabban: az utódállamok áttértek, illetve visszatértek a parlamenti demokrácia intézményrendszeréhez és hatalmi struktúrájához. Ebben a megváltozott helyzetben igencsak aktuálissá vált a fent említett projekt *kiterjesztése a kelet-európai demokráciákra* is. *Új demokrácia és helyi kormányzás* (New Democracy and Local Governance) címmel újabb vizsgálatok kezdődtek 1991-ben Szlovénia, Lengyelország, Ukrajna, Belorusszia, Litvánia, Kazahsztán és Svédország részvételével, majd 1992-ben hazánk is csatlakozott a vizsgálatokhoz Ausztriával, Dániával és Kelet-Németországgal (a volt NDK-val) együtt.

2. A New Democracy and Local Governance című vizsgálat körülményeiről

Az igencsak kiszélesedett vizsgálat irányítására összeállt egy nemzetközi stáb, amelynek tagjai:

Henry Teune, Dept. of Political Science
(Univ. of Pennsylvania)

Betty M. Jacob, Social Science Research Institute
(Univ. of Hawaii)

Krysztof Ostrowski, Kelles—Krauz Foundation, Varso

Samuel Eldersveld és *Lars Stromberg*, Dept. of Political Science
(Univ. of Göteborg)

A vizsgálatban részt vevő országok nemzeti kutatásait pedig az alábbi kutatók irányítják:

Werner Pleschberger, Institute für Wirtschaft,
Politik und Recht, Univ. für Bodenkultur

Jane Grischenko, Sociological Research Center
(Belorus State Univ. Minszk)

Klaus Liepelt, Institute of Applied Research, Bonn

Arvydas Matulionis, Institute of Philosophy, Sociology and Law,
(Lithuanian Academy of Sciences)

Aleksandra Jasinska-Kania, Institute of Sociology,
(Warsawa Univ.)

Vladimir Kostiushev, St. Petersburg Branch, Institute of Sociology
(Russian Academy of Science)

Jan Makarovic, Faculty of Social Science
(Univ. of Ljubljana)

Olexandr Boukhalov, Institute for Scientific Innovations, Kiev

Magyar részről:

Bőhm Antal, MTA Politikai Tudományok Intézete

A részt vevő országok önmaguk végzik a hazai felvételeket, de az eredmények nemzetközi összevetése, az adatok feldolgozása Philadelphiában és Varsóban, a kutatás nemzetközi központjaiban történik. Természetesen minden résztvevő megkapja az összes információt a központi adatbankból. A nemzetenkénti adatok feldolgozása mellett sor kerülhet két- vagy többoldalú feldolgozásokra is. (Számunkra a legérdekesebb a szomszédos országokkal való és a lengyel–magyar összehasonlítás lenne.)

3. A hazai felvétel előzményeiről

A kutatási előzményeket illetően meg kell jegyeznünk, hogy hazánkban a nyolcvanas évek óta folynak lokális, ún. helyi társadalmi vizsgálatok, amelyek többnyire a letűnt rezsim „megtűrt'' kutatásai közé tartoztak. Az önkormányzati törvény elfogadása, majd 1990 őszén az önkormányzati választások hazánkban is alapvetően megváltoztatták a lokális hatalom helyzetét. *Gombár Csaba* a helyi tanácsokról még azt írhatta, hogy azok csupán a központi hatalom nyúlványai, s egy helyi párttitkárnak vagy plébánosnak csak akkora a mozgástere, amennyit a Jászai Mari térről vagy az Esztergomi Bazilikából engedélyeznek számára.

Az önkormányzatiság radikálisan megváltoztatta ezt a hatalmi szerkezetet, a központi vezetést lényegesen nagyobb mozgásterű, új hatalmi struktúra váltotta föl, amelyben a kormány és a parlamenti pártok, a köztársasági megbízottak, valamint a megyei önkormányzatok a helyi hatalomnak partnerei. Az történetesen már más kérdés, hogy ez az új struktúra sem mentes hatalmi harcoktól, s az új hatalmi szervek hatásköri korlátai sem világosak. Ettől függetlenül a rendszer működik, s iskolája lehet az új demokratikus politika szocializációjának.

Meg kell jegyezni azt is, hogy az új demokráciák merőben megváltoztatták a korábban mesterségesen két, illetve három részre osztott világot. *Lester B. Brown* a washingtoni Worldwatch Institute jelentésében ezt írja: „Az ideológiai szembenállás egy emberöltőn át jellemezte a nemzetközi kapcsolatokat, de most új világrend van kialakulóban. Ha a Föld fizikai degradálása lesz a világközösség első számú gondja, akkor a fenntartható fejlődés lesz az új világrend rendező elve. Az új program ökológiai, olyan ideológiai alapokon nyugszik majd, amelyeket nem a nemzetek egymás közötti viszonya, hanem a nemzetek és a természet kapcsolata határoz meg. A nemzetállamok megjelenése óta először foghattak össze az országok közös ügy érdekében. Minden társadalomnak érdekében áll, hogy saját igényeinek kielégítésével ne veszélyeztesse a következő nemzedékek megélhetését. Mindenkinek érdeke a Föld élő rendszereinek védelme, hiszen mindenki vesztes lesz, ha a bolygó lakhatatlanná válik.''

Vagyis a hagyományos értékek helyett *új értékek* jelentek (és jelennek) meg: az ökológiai egyensúly, a decentralizáció, a kézműves- és kisipari termelés, a minőség, a demokratikus helyi politika, a helyi tradíciók, a lokális kultúrák stb.

Az „Új demokrácia és a helyi kormányzás'' című projekt is ezeket az alapkérdéseket járja körül. Milyen értékeket vall és közvetít az új helyi elit a helyi társadalom számára, gazdasági, kulturális és társadalmi vonatkozásban? Nyilvánvaló, hogy egy új demokratikus rend megszerveződése, a modern demokratikus berendezkedés értékeinek elfogadása és közvetítése a lokális társadalom fogadókészségén is múlik. Hatalmi szóval, központi elhatározással nem lehet demokráciát teremteni — legfeljebb felvilágosult abszolutizmust. Ebből a szempontból a helyi társadalom — és a helyi elit — kulcsszerepet játszhat a demokrácia megteremtésében és az állampolgárok demokratikus szocializálásában. Nem egyszerűen kormányzati elhatározáson, parlamenti pártharcokon, tömegével hozott törvényeken múlik tehát a demokrácia felépítése, hanem az emberek, a közösségek, *a rendkívül sokszínű és sokféle helyi társadalmak akaratán, beleegyezésén, részvételén*. Márpedig ez a szerep óhatatlanul fölértékeli a lokális társadalmakat, és a makrojelenségek globális folyamatával szemben valamiféle ellensúlyt jelent mikrotársadalmi szinten. E folyamatok tanulmányozása egy országon belül is nagyon fontos információk forrása lehet: nemzetközi összehasonlításban ez az információs érték megsokszorozódik.

Ami pedig a politikai előzményeket illeti, nyilvánvaló, hogy a többpárti demokrácia létrejötte átalakította a helyi (települési) hatalom formális szerkezetét is. A korábbi centralizált, pártállami struktúra eltűnésével helyi szinten is nyíltan megjelenhet a nézetek, politikai beállítódások sokszínűsége. A korábbi szisztémában a helyi hatalom tevékenysége a végrehajtásra korlátozódott, a városi tanács mozgástere rendkívül szűk volt. A tanácsok vezetői legfeljebb személyes párt-, megye- és tárcaszintű kapcsolataik révén tudták azt valamelyest tágítani. Különösen gazdasági téren voltak kiszolgáltatott helyzetben a tanácsok, hiszen a gazdálkodás fő eszköze a központi elvonás és újraelosztás rendszere volt, középpontjában a tradicionálisan erős megyei hatalommal.

Az önkormányzati törvény s az önkormányzati választás ezt a struktúrát alakította át. A tanácsok helyén minden település saját önkormányzatot alakíthatott ki. Az önálló lét, az önálló kormány-

zás igényének felerősödését jelzi, hogy a korábbi 1500 tanács helyén közel 3100 település hívott életre saját önkormányzatot, és számuk már azóta is tovább nőtt. Az már persze más kérdés, hogy ez a széttagoltság hátrányokkal is jár a helyi társadalmak számára (például a közigazgatás szakmai színvonalának biztosítása terén), és feltételezhető, hogy később maguk az önkormányzatok fognak társulni egymással a hatékonyabb működés és sikeresebb érdekképviselet érdekében.

A változások radikálisan meggyengítették a megyei hatalmat, aminek azóta már a hátrányai is megmutatkoznak. Hiányzik egy köztes szint a kistájak sajátos érdekeinek egyeztetésére és az állami preferenciák közvetítésére. Ezeket a szükségleteket sem az új elemként rendszerbe iktatott köztársasági megbízotti intézmény, sem a dekoncentrált hivatalok nem képesek kielégíteni. Az új hatalmi struktúrában kétségtelenül fölerősödtek a helyi hatalom pozíciói, azonban ma még nem dőlt el a hatásköri harc az egyes hatalmi szintek között.

A többpárti választások és a hasonló alapon rendezett önkormányzati választások következtében megváltozott a politizálásnak nemcsak a formája, hanem sok esetben a tartalma is. A politikai elkötelezettség differenciáltabb lett, de továbbra is megtartotta az érdekérvényesítésben játszott szerepét. A korábban bevált politikai fegyvertár sokszínűbbé vált, kiszélesedett a politikai kultúra, illetve a politizálási gyakorlat eszköztára. A személyi-családi ellentétek, a civil gazdasági és társadalmi érdekeltségek új, nyíltabb ütközési terepet, szélesebb manőverezési lehetőségeket kaptak. Ugyanakkor sokan visszahúzódóvá váltak, talán azért is, mert a sokféle, új magatartásmód közül nem tudták egyértelműen kiválasztani a számukra elfogadhatókat. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a korábbi politikai kultúra eszköztára túl gyorsan bővült, és még nem derülhetett ki, hogy a politizálásnak mely eszközeivel lehet bizonyos célokat a legjobban elérni. Éppen csak hogy megkezdődött az a társadalmi szelektálási folyamat, amely részben az új politikusok nyilvános szereplésének, megnyilvánulásainak (szakszerűség, rátermettség, informáltság stb. szerinti) értékelését jelenti a társadalmi élet minden szintjén. Halmozódni kezdtek a tapasztalatok arról, mennyire használhatóak a politikai kultúrába újonnan bekerülő elemek (pl. hogy ugyanazon nép érdekeire hivatkozva eltérő párt- és képviselői programokkal lehet fellépni; hogy a hatalmi harcban egymás lejáratásával is előnyhöz lehet jutni; hogy a színre lépő politikusjelöltnek „el kell adni", vagyis dicsérnie kell magát; hogy a helyi képviselőtestület saját döntései révén anyagilag fokozatosan függetlenedhet a központi hatalomtól, vagy hogy a döntéseket nyilvánosan bírálni lehet stb.). Lassan el lehet kezdeni elemezni, hogy beválnak-e, elfogadottá válnak-e ezen új lehetőségek a politikai gyakorlatban.

A helyhatósági választások egyértelműen azt igazolták, hogy a helyi politika és az országos politika jelentős módon különbözik egymástól, a helyi politika kevésbé átideologizált, átpolitizált, mint az országos. A helyi társadalmakban a döntő kérdés a mindennapi életkörülmények, életfeltételek biztosítása; a helyi lakosság ezt várja el az önkormányzati testülettől. Ezt mindenképpen figyelembe kellett vennünk a helyi vezetők értékeinek vizsgálatakor.

4. A felmérés körülményeiről

A magyarországi felvétel 1992 áprilisában történt. Mintánkat a „New Democracy..." vizsgálat követelményeinek megfelelően *harminc város helyi vezetői* közül választottuk. A harminc város megyék és településnagyság szerint reprezentálja a magyar városhálózatot.
A városok népesség szerinti megoszlása a következő:

	Ország (%)	Minta (%)
10 ezernél kevesebb népességű:	41 (24,9)	7 (25,0)
10– 20 ezer fős:	64 (38,7)	10 (35,8)
20– 50 ezer fős:	40 (24,2)	7 (25,0)
50–100 ezer fős:	12 (7,3)	2 (7,1)
100–200 ezer fős:	8 (4,8)	2 (7,1)
Összesen	165 (100,0)	28 + a főváros két kerülete

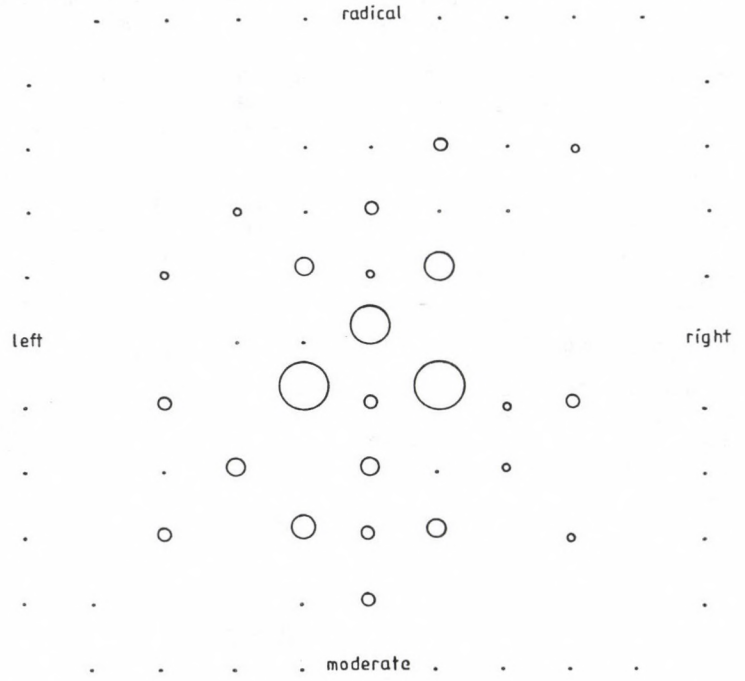
A városok kiválasztásánál törekedtünk arra, hogy a minta megjelenítse a magyar városok etnikai, történelmi, vallási sokszínűségét is. A kiválasztott 28 település plusz a két budapesti kerület mindegyikében 15-15 helyi vezetőt kerestünk meg az angol eredetiből magyar viszonyokra adaptált kérdőívünkkel. A mintába végül 214 (választott) önkormányzati képviselő (47,5%), 125 (kijelölt) apparátusi vezető (27,8%) és 111 (24,7%) egyéb helyi vezető (politikai pártok vezetői, papok, más véleményformálók) kerültek be. Közülük 328 fő (73%) az önkormányzati választás óta helyi vezető, 122 (27%) pedig az önkormányzati választás előtt is helyi közhivatalt töltött be.

Eddigi legfontosabb foglalkozásaként a megkérdezettek közel egyharmada vezető értelmiséget jelölt meg (a jelenlegi önkormányzati tagságot is ide számítottuk, ha az illető ezt tartotta a legfontosabbnak), 45 százaléka egyéb értelmiségi, 13 százaléka egyéb szellemi foglalkozást, 6-6 százalékuk fizikai munkát, illetve vállalkozást jelölt meg legfontosabbként. Főiskolát, egyetemet végzett 354 fő, a minta 78,7 százaléka. Ez egyértelműen az értelmiségiek előretörését jelenti a korábbi helyi vezetéshez viszonyítva.

A megkérdezett vezetők közül

30 éven aluli:	40 fő	(8,9%)
31–40 éves:	120 fő	(26,7%)
41–50 éves:	173 fő	(38,4%)
51–60 éves:	75 fő	(16,7%)
60 éven felüli:	37 fő	(8,2%)

A legmarkánsabb a 31–50 éves korosztály — a rendszerváltás őket juttatta vezető pozícióba a helyi társadalomban, hiszen e korosztálynak már volt módja megmutatni erényeit és sikerességét a környezetének. A férfiak aránya közel 80 százalék, 91 női interjúalannyal tudtunk beszélgetni.

1. ábra. Hova helyezné ön a politikai nézeteit?

Vallását tekintve 277 fő (61,6%) katolikus, 86 fő (19,1%) református, 25 fő (5,6%) evangélikus, a többiek más felekezethez tartoznak vagy felekezeten kívüliek. Egyházi szertartáson a megkérdezettek 32,4%-a vesz részt rendszeresen.

A vezetők politikai beállítódását azzal a kérdéssel próbáltuk „bemérni", hogy hova helyezné önmagát egy olyan koordináta-rendszerben, amelynek vízszintes tengelye a bal- és jobboldal között, függőleges tengelye pedig a radikális, illetve a mérsékelt politikai magatartás között húzódik. A megkérdezettek 47,6%-a az origótól jobbra, 52,3%-a pedig a semlegességet képviselő függőleges tengelytől balra jelölte be saját politikai állását. Ez az adat nagyon hasonló ahhoz, amit az 1992-ben az MTA PTI Önkormányzat és a helyi hatalom csoportja által lefolytatott 2. polgármester-felvételben a magyar települések első számú vezetőivel kapcsolatban nyertünk. (Vö. „Változások és átváltozások a helyi hatalom csúcsán", szerk. *Táll É.* MTA PTI, 1993 és a második felvétel eredményeit összefoglaló megjelenés alatt álló „Túl az eufórián" c. kötetekkel.) Ha azonban az origó közvetlen közelében pozíciót választókat — a valós helyzetnek valószínűleg jobban megfelelően — együttesen tekintjük centrumnak, akkor a megkérdezettek túlnyomó többsége (66% — 297 fő) sorolható ide, és csak egyharmad részük tekinthető valamelyik irányba elkötelezettnek (l. az *1. ábrát*).

Közelebbről vizsgálva a megkérdezettek párt-szimpátiáját (kérdésünk úgy hangzott, hogy melyik parlamenti párt áll Önhöz a legközelebb), jóval kisebb a baloldaliak aránya, és sokan nem is válaszoltak.

Magyar Demokrata Fórum	20,0%	(90 fő)
Kisgazda Párt	5,8%	(26 fő)
Kereszténydemokrata Párt	12,0%	(54 fő)
Szabaddemokrata Párt	14,0%	(63 fő)
Magyar Szocialista Párt	12,0%	(54 fő)
Fiatal Demokraták Szövetsége	20,9%	(94 fő)
válaszhiány	15,3%	(69 fő)

A kormánykoalíció pártjainak szimpatizánsai 37,8%-kal, az ellenzék pártjaié 46,9%-kal képviseltetik magukat a mintában.

5. A vizsgálat eredményeiről

A vizsgálat eredeti koncepciója szerint a demokratikus gyakorlat megszilárdulása, a demokratikus gondolkodás természetessé válása nagymértékben függ attól, *mennyire tették már magukévá a demokratikus értékeket* azok, akik az emberek életében fontos szerepet játszó intézmények, szervezetek élén állnak, akik a helyi társadalmi közegben mintaadó szerepet játszanak. A nemzetközi összehasonlítás egyik fontos aspektusa, hogy milyen arányban kerültek az újonnan megszületett demokráciák helyi (itt: városi) kormányainak élére *demokratikus*nak nevezhető vezetők. A demokratikus értékeknek való elkötelezettséget egyrészt a *mindennapi gyakorlat*, másrészt a *kinyilvánított értékek alapján* méri a kérdőív. *Demokratikusnak* tekintjük — az eddigi vizsgálatok tapasztalatainak elfogadásával — *azokat a helyi vezetőket, akik érdeklődnek tágabb környezetük* és az ún. *globális problémák iránt* is, de felelősséget vállalnak a helyi problémák megoldásában. Az angolszász modell szerint a demokráciának elkötelezettek egyúttal preferálják a magántulajdonra épülő piacgazdaságot is.

A nemzetközi vizsgálat ezen alapvető megközelítését a magyar felmérés értékelésekor is figyelembe kell vennünk, mert csak így lehet az összehasonlítást ugyanazal a módszertani apparátussal elvégezni.

A demokráciának való elkötelezettség mértékét a következő értékdimenziókkal mértük:

1. a konfliktusok vállalása, tolerálása,
2. a politikai egyenlőség elismerése,
3. a kisebbség jogainak elismerése,
4. a kapitalizmushoz mint értékhez és

5. a gazdasági egyenlőséghez mint értékhez való viszony,
6. a gazdasági növekedés-fejlődés fontosságának megítélése,
7. a becsületesség, nyíltság,
8. a lakossági participáció támogatása,
9. a lokális és az országos érdek közötti viszony megítélése,
10. a vezető politikai jogai, felhatalmazása, és végül
11. egy általunk bevezetett ún. *Európa-index*, amelynek kérdéseivel azt becsüljük meg, menynyire fogadják szívesen a helyi vezetők az idegen tőke, munkaerő, kultúra, áru stb. szabad áramlását.

Mivel ugyanezt a nagyszabású kérdőíves vizsgálatot 1966 óta már *több fordulóban*, egymással összehasonlítható módon elvégezték, az adatok *értékelésének több szintje* van: ugyanazon országokról bebizonyosodott, hogy városi vezetőik gondolkodása, mondhatnánk demokráciafelfogása nemcsak hogy megváltozott, hanem egymástól esetleg éppen eltérő irányba mozdult el. (Például míg a gazdasági egyenlőség a hatvanas évek Lengyelországában és Jugoszláviájában magas értékeket kapott az USA-hoz és Svédországhoz viszonyítva, a nyolcvanas években előbbiekben ez drasztikusan csökkent, megnőtt viszont például a konfliktustűrő képesség vagy a kapitalizmus „értéke". Ugyanakkor a társadalmi szolidaritás növekedésének jeleként az USA-ban és Svédországban a demokrácia fogalma egyre inkább magában foglalta a gazdasági egyenlőtlenségek növekedésének elutasítását.)

Az összehasonlítás adott felvételi időpontban egyszerre végzett kutatásoknál is lehetséges, például hogy mekkora arányban találhatók az egyes új demokráciákban (Oroszország, Kazahsztán, Belorusszia, Ukrajna, Litvánia, Lengyelország, Szlovénia és Magyarország) demokratikusan gondolkodó és cselekvő vezetők, vagy hogy a legális, de nem intézményesült politikai cselekvések közül melyik országban miben bíznak az emberek (például részvétel legális demonstrációban vagy petíció aláírása stb.). Az 1992-es felmérésben az országok *három* jól elkülönülő csoportra oszlottak:

- a nyugati demokráciák (Svédország, Ausztria, Németország és Svájc) vezetői elutasították a gazdasági egyenlőség elvét, de többségében elfogadták a politikai egyenlőséget,
- a Szovjetunió volt köztársaságaiban ez éppen fordítva volt,
- a harmadik csoport, amelybe a Szlovéniával, Csehországgal és Lengyelországgal együtt hazánk is tartozik, olyan helyi politikai elittel rendelkezik, amelynek gondolkodása a demokráciáról és a piacgazdaságról az előbbi kettő között helyezkedik el.

Eltéréseket tapasztaltunk abban is, hogyan szerzik meg az egyes országok vezetői a döntésekhez szükséges széles politikai támogatottságot.

Az összehasonlításra végül országon belül és a teljes vizsgálatot tekintve is lehetőség lesz a kisebb térségek, a *városok*, és az *egyének szintjén is*, mivel minden ország ugyanazzal a metodológiával dolgozott, és az adatok a varsói adatbankban hozzáférhetőek. Az országhatárokat figyelembe nem vevő városszintű elemzés azzal a „meglepő" eredménnyel járt, hogy egyes városok saját országuknál „fejlettebb" vagy éppen „kevésbé fejlett" gondolkodású vezetőkkel rendelkezhetnek a demokráciához való viszonyukat tekintve.

A felvétel összes kérdését természetesen nem áll módunkban bemutatni, mert az adatok feldolgozása még folyamatban van. Illusztrációként csak néhány kérdést szeretnénk bemutatni, így például arra a kérdésre, hogy *mekkora gondot jelent* városuknak egy-egy közismert probléma. A munkanélküliséget, a szegénységet, a gazdasági fejlődést kilenctizednél is többen említették „gondként" és „nagy gondként", a közbiztonságot, a lakáshelyzetet, a kommunális és a szociális szolgáltatásokat és az önkormányzás költségeit 80%-nál többen, a vállalkozások feltételeinek biztosítását és az egészségügyi szolgáltatást 70%-nál többen tekintik „gondnak". Hatvan százalékon felüli volt még az említési arány a kultúra, a pihenés feltételeinek megteremtése és az oktatás minősége ügyében.

1992-ben voltaképpen minden gondot jelentett a magyar önkormányzatok számára (talán csak a külföldiek befogadásával kapcsolatban jeleztek kevesebben, hogy van problémájuk). Ez abból adódhat — és ezt a sejtésünket más kérdésekre adott válaszok is megerősítik —, hogy a mai vezetők is (még mindig vagy már újra) szeretnék feljebb, akár a kormányig tolni a felelősség szintjét, nyilvánvalóan azért, mert a települési intézményrendszerek működtetéséhez szükséges forrásokat nem érzik

biztosnak (recesszió van és továbbra is központi redisztribúció), és talán azért is, mert még aligha tudják igazán használni az új lehetőségeket (például alapítványok, pályázatok, helyi adók kivetése).

A felsorolt gondokat *mennyiben tudják az önkormányzatok saját erőből megoldani?* Van-e ehhez elég erejük, autonómiájuk?

Az „igen" válaszok aránya alapján a legkevésbé a következőkre tudunk vállalkozni:

szociális és jóléti szolgáltatások	44,7%
szegények támogatása	39,1%
a vállalkozás feltételeinek biztosítása	37,3%
kommunális fejlesztés	37,1%
(környezet)szennyezés megakadályozása	36,4%
a bűnözés és szabálysértés megakadályozása	27,6%

A megkérdezetteknek még egyötöde sem mert vállalkozni olyan kérdések megoldására, mint a gazdasági növekedés elősegítése (18,9%), a lakásproblémák megoldása (15,3%) vagy a foglalkoztatás biztosítása (10%).

Egy másik kérdés arra vonatkozott, hogy *kinek kellene a felelősséget* vállalnia különböző intézmények működtetéséért, annak színvonaláért, a helyi problémák, gondok megoldásáért — a helyi hatalomnak, a kormánynak vagy a lakosságnak, illetve más szervezeteknek. A válaszok megoszlását az alábbi táblázat mutatja. Minden felelősségi szintnél aláhúztuk az 50%-nál magasabb arányú említéseket.

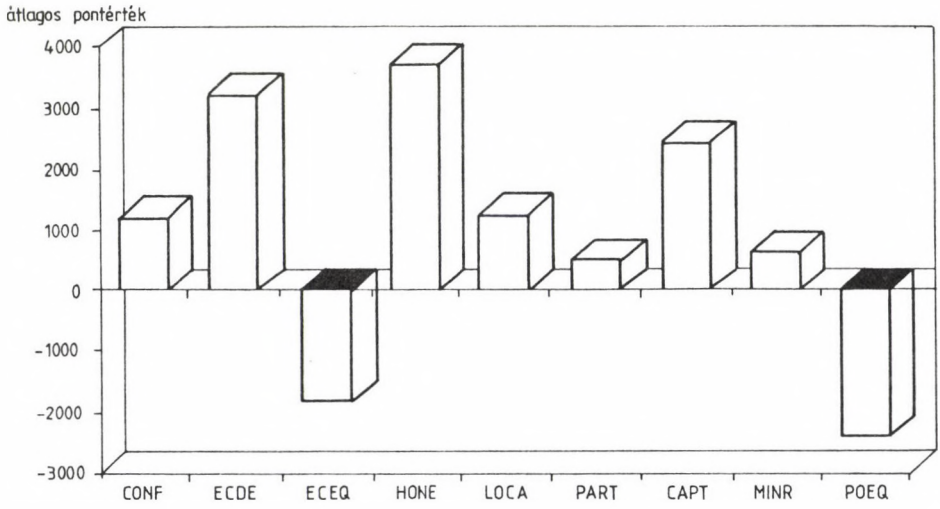
A városi vezetők véleménye szerint ki legyen a felelős az alábbi területekért

	Kormány	Megye	Önkorm.	Más helyi szerv	Más nem helyi szerv	Lakosság
Az oktatás minőségéért	56,2	1,8	34,2	1,3	0,7	0,4
Foglalkoztatásért	69,3	4,4	10,4	7,6	0,9	0,9
A szegények támogatásáért	53,3	1,8	33,8	4,0	1,1	0,9
Az egészségügyi szolgálatért	53,3	6,0	31,1	0,9	3,6	0,2
A lakáshelyzetért	43,6	3,3	33,6	1,3	0,4	10,9
A kultúráért és a pihenésért	13,3	3,6	58,4	8,7	2,4	7,8
A közbiztonságért	42,2	7,6	31,8	6,0	6,2	0,9
A szennyeződés elkerüléséért	25,8	6,0	45,1	8,4	3,3	4,7
A bevándorlók, kisebbségek helyzetéért	58,0	4,7	24,0	2,0	2,2	1,8
A kommunális fejlesztésért	20,7	7,6	62,7	1,3	0,2	1,1
A gazdasági növekedésért	73,3	2,7	8,2	6,0	1,8	1,8
Átlag:	46,3	4,7	34,7	4,9	2,2	3,0

Mint látható, az esetek túlnyomó többségében a kormányra hárították a felelősséget a megkérdezettek — kivételt csak a kultúra, pihenés, a közbiztonság és a kommunális fejlesztés jelentett. Mindez azért is érdekes, mert a rendszerváltás egyik célkitűzése éppen a gondoskodó, omnipotens

államtól való megszabadulás volt, amelyben konszenzus volt érzékelhető a politikai erők és az állampolgárok között. Problémáik megoldását az önkormányzatok mégis továbbra is *az államtól várják*.

A felmérés egyik legérdekesebb blokkja a *helyi vezetők értékrendjének* feltérképezése volt. Az előbbiekben említett értékekkel kapcsolatban összesen 54 kérdést tettünk fel. Az erre nyert válaszokból *értékskálákat* szerkesztettünk, amelyekből jól kibontakozik a helyi vezetők demokráciával és piacgazdasággal kapcsolatos értékrendje. Az alábbi ábrán látható, hogy a megkérdezettek számára a legmagasabb érték a becsület és nyitottság, magasra értékelik a gazdasági fejlődést és magát a magántulajdonra épülő piacgazdaságot is. Ez a három érték messze megelőzi a többit. Eléggé ismert a konfliktusvállalás szükségessége és az országos érdekekkel szembeállított lokalitás preferálása. Viszonylag alacsony, de még mindig pozitív a kisebbségi jogok elismeréséből ,,szerzett'' összpontszámok átlaga, és *meglepően alacsony a lakossági participáció fontosságának elismerése* a városi vezetők között.

2. ábra. Magyar városi vezetők értékrendje (1992)

Jelmagyarázat a 2. ábrához

CONF = Konfliktusok tolerálása
ECDE = Gazdasági fejlődés
ECEQ = Gazdasági egyenlőség
HONE = Becsületesség, nyíltság
LOCA = Lokalitás értéke (nemzetivel szemben)
PART = Lakossági participáció
CAPT = Kapitalizmus általában
MINR = A kisebbségek jogainak elismerése
POEQ = Politikai egyenlőség

Az adatok feldolgozása — mint jeleztük — folyamatban van. A zárótanulmány publikálását a közeljövőre tervezzük.

IRODALOM

E. F. Schumacher (1991): A kicsi szép. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

B. M. Jacob–Ph. Jacob (1977): Leader's Values and Community Activenness: The International Studies of Values in Politics. In: Cross National Comparative Survey Research, Pergamon Press, New York

A világ helyzete. Föld Napja Alapítvány (1991). Budapest

Gombár Csaba (1989): A helyi hatalom hermeneutikája. In: Helyi társadalom, II. köt. Budapest

TANÁCS ISTVÁN: ÖN KORMÁNYZÓ?

(T-Twins kiadó, Budapest 1993, 361 o.)

Szegeden 1990 tavaszán, a parlamenti képviselő-választások idején utcahosszal győztek az MDF jelöltjei. Országos példának számított, hogy *Raffay–Bratinka–Póda–Király*, igaz utóbbi függetlenként, de a Fórum támogatásával elsöprő győzelmet arattak. Első kettő egyetemi oktató, történelem- és nyelvtanárok, a harmadik és negyedik is szellemi munkából élt. Lám, az átkos bolsi diktatúra után itt az új elit, az eddig elnyomott magyar értelmiség, amelynek tagjai a Fórumot támogatják. Mindenfelé öröm és reménykedés, na most végre megmutatjuk nekik (kiknek?), tovariscsi konyec, tavasz van és győzött a nemzeti-keresztény gondolat. Az újonnan választott magyar miniszterelnököt kifütyülik a szegedi bölcsészkaron. Hja, demokrácia van, ezt is lehet. Továbbá őszre meg is lehet fordítani a lobogót — Szegeden az önkormányzati választások idején csupán a képviseleti helyek felét szerzi meg a kormánykoalíció. Megfordult a szél? Tudatlanságunk íme újabb, kínos bizonyítéka? Vagy csupán az történt, hogy megint egyszer győzött az indulat, és mint 90-ben tavasszal, azonképpen ősszel ismét valakik ellen szavaztak a szegediek? Akárhogyan is, az önkormányzati választások nagy kampányok, plakátragasztások közepette történtek, hevült légkörben.

Szegeden persze olyan szépen kezdődött a városi közgyűlés munkája, mint sok más településen: templomba vonult a megválasztott félszáz képviselő és egyházi áldással indult a hosszú útra. Azután kijöttek a templomból és alig ültek le a városházán, máris kirobban a taxis-blokád. Ha addig egységesek, ezzel máris részekre szakadtak városatyáink, csakúgy mint városanyáink, mert a blokád-barrikád kétoldalú! És innentől azután nem volt megállás, helyi csata helyi csatát követett a szegedi önkormányzatban, csakúgy, mint az ország bármely más településén. De ne legyünk túlzón általánosítók! Bizonyosan voltak és vannak is olyan önkormányzatok, amelyekben egység van a feladatok érdekében, és a pártcsatákat elnyomja a vállalt feladat szolgálata. Olyan is lehetséges, hogy kistelepüléseken a párt egyszerűen kiment képviselői alól! Teszem azt valakiket túlnyomó többséggel a FKgP jelölt, ám a jelölő időközben részekre szakadt és a képviselők magukra maradtak, pártatlanul. Ilyen helyzet keletkezhetett kistelepüléseken is, ahol azután az emberek, ha szerencsések voltak, megértették: jó játék a politika, de falun nem könnyű belőle megélni.

Városon, hát ott azért ez is más. A Dél-Alföldön, Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyében mintegy másfél millió ember él 300 településen. Ha ennek a régiónak vizsgáljuk az önkormányzati tapasztalatait, országosan hasznosítható tapasztalatokat kapunk. *Tanács István* (Népszabadság) avatott ismerője e vidéknek, évtizede járja útjait. Most könyvet írt, ÖN KORMÁNYZÓ? címmel. Ha a kérdésre adható válasz egyértelműséget takarna, mennyivel egyszerűbb volna, de távolról sem az.

„A kérdés úgy merül fel, hogy a magyar önkormányzatok valóban önálló, önrendelkező, a központi túlhatalommal is szembeszállni képes helyi hatalmi egységek-e, vagy valamilyen módon csupán a központi hatalom letéteményesei? Úgy gondolom, a mai rendszer a kettő keveréke, amely nem válaszolja meg az alapvető kérdést: *létezik-e valóságos helyi hatalom*, vagy csak a központi hatalom bizonyos helyi feladatait »*adták le*« az önkormányzatok szintjére? A mai önkormányzatok nemcsak népképviseleti, hanem államigazgatási szervek is, ugyanúgy mint a tanácsrendszer idején. Jogi értelemben ez a lényeg, noha kétségtelenül van a dolognak

politikai tanulsága is: *Bíbó Istvánra* hivatkozva szokták mondani, hogy egy hatalom erkölcsi önkorlátozását jelenti, ha létrehoz magával szemben eltérő alapállású szervezeteket és azokkal megosztva gyakorolja a hatalmát'' — mondja mindezt *dr. Szegvári Péter* alkotmányjogász, Budapest korábbi főjegyzője, az Ön kormányzó? talányos kérdésére válaszul. Ha egyébiránt tárgyszerűek vagyunk, úgy *Gombár Csabát* is idézzük, aki közvetlenül a legutóbbi rendszerváltozást megelőzően vizsgálta a helyi hatalom mibenlétét, egyáltalán, puszta létezésének feltételeit. A kérdés teoretikus megközelítése helyett, de legalábbis azzal egyenlő fontosságú témaként vizsgálta *Tanács István* a települési önkormányzatok mindennapi, valóságos helyzetét.

Az így mutatkozó kép viszont a közvéleménytől ismert, már-már lesújtó: kisszerű csetepaték, megegyezésképtelenség és mindezek mélyén, mint egyetlen valóságos fogódzó, a párthovatartozás. Ha a konzervatívok ide állnak, akkor mi liberálisok csak amoda állhatunk és megfordítva. Közte még ha van is átmenet, az elvétve a szakszerűség. Aligha túlzás, hogy miként az országos szervek központosító törekvései rányomják bélyegüket a helyi önkormányzatokra, azonképpen meghatározóak az országos pártközpontok helyi képviselőik számára. Kettős függés, ami ellenében igen nehéz cselekedni, ráadásul az országos médiák által is keltett hangulat még inkább abban az irányban hat, hogy világos legyen: ha egyszer a liberálisok odafönt ellenzékben vannak, akkor idelent sem érthetnek egyet a kormánykoalíció pártjaival, akármilyen kérdésben sem! De rögvest ideilleszkedik a másik oldal is, amelyik úgymond egy híján húsz! *Tanács István* a díszpolgári címet említi példának, de jószerével annyi példa van, ahány önkormányzat és tárgyalt napirend.

A díszpolgárság csak azért különösen emlékezetes, mert oly gyermeteg. Valamely kisvárosban díszpolgári címet adományoznak egy köztiszteletben álló férfiúnak. Jövőre ismét kiosztják a címet, amikor a polgármesternek eszébe ötlik: miért lenne ismét konzervatív díszpolgárunk? Hiába találtak időközben egy közmegbecsülésnek örvendő futballbírót, ha az is konzervatív, kell egy liberális díszpolgár is! És így tovább, mint a megunhatatlan kártyajáték. Mélyebb értelemben a városatyák bizonyosan — mert túlnyomóan férfiak — a polgárok hozzájuk hasonló elvont politikai megosztottságát tételezik fel, ami egyébiránt súlyos tévedés. Vélhetően saját önálló arculatuk megformálásáért küzdenek ennyire elszántan, jóllehet eredménytelenül. A polgárok szóhoz jutó része valami egységfélét kívánna, várna képviselőitől, az ügyek összetartó erejénél fogva. Minek veszekszenek annyit, idézi *Tanács* is a választópolgárt. Vélhetően attól tartanak, ha nem állnak örökösen szembe a másik pártoldal képviselőivel, akkor tán nem tudjuk megkülönböztetni a mieinket az övéiktől. De sajnos úgy tűnik, ez valójában a városházi arénák viadorain kívül senkinek nem igazán fontos. Mindenki jól ellenne az örökös ütközések nélkül, ha cserében érzékelné az előrehaladást, az egységet, amiben kell. Más és megint csak mélyebb kérdés, hogy az utca népe éppen ezekből a csetepatékból vonja le az általánosító következtetést: minden politikus hazudik, rabló, harácsoló alak. Megkockáztatható állítás, hogy az előző rendszer iránti növekvő, de legalábbis tapasztalható vonzalom többek között ebből a kiábrándulásból fakad. Amiképpen a szerző által említett azon kijelentés is, miszerint Budapesten az egyik villamoson kiírás olvasható: semmi hatalmat senkinek!

Tanács egyik legfőbb következtetése, hogy valójában ami ma van, az logikusan következik a helyzetből, amelyben valójában nincs is tán jó megoldás! Mert valójában nincsenek elfogadott játékszabályok. Az önkormányzati törvény alkalmasint a legliberálisabb Európában, különféle előzetes céloktól és várakozásokból születve. A hatalom ráadásul természetesen nincs sehol, önkormányzatoknál csakúgy nincs, mint a fölsőbb közigazgatási szerveknél — mindenki törvényen kívül cselekszik? De legalábbis a saját feje után az is, aki csak a törvény szerint cselekvőnek véli magát. Egy kórházi főorvost leváltott osztályvezetői posztjáról az igazgatója, aki ezért bírósághoz fordul. Neki adnak igazat I. fokon. Az igazgató föllebbez, újra elbukja II. fokon. Az igazgató már nem föllebbezhet, csak egyet tehet, jogértelmezést kér a legfölsőbb bíróság illetékes kollégiumától: megnyeri — neki adnak igazat. Jogbiztonság Magyarországon, avagy a játékszabályok tisztázatlansága mint újkori életünk megszokott eleme. *Tanács* ezért mondja ki a szisztéma működésképtelenségének diagnózisát. Sovány vigasz, hogy majd az új parlament orvosolja.

Mert jó lenne, de mi erre a biztosíték? Továbbá az elfecsérelt idő kiesését nem pótolja semmi és senki. De azért persze reméljük és bizakodjunk, elvégre majd csak talán...

És akkor végre itt az idő a válaszra: kormányzó Ön tisztelt Olvasó-választó vagy sem? Nemigen. De mint választó végül is — talán. Egyelőre érje be ennyivel, a többit majd meglátjuk. Egyébiránt biztos, hogy Ön kormányozni akar?

LENGYEL LÁSZLÓ: MAGYAR ALAKOK

(2000 / Pénzügykutató, Budapest 1994)

Talán elöljáróban illendő tisztázni e karcsú kötet műfaját. *Hankiss Elemér* a kötet záródolgozatában maga is kísérletet tett Lengyel műfaj-meghatározására, de nem mondhatni, hogy túlságosan messzire jutna: kis-esszé; tárca; tépelődés; kettőskönyvelésszerű, megosztott, önmagát kommentáló, posztmodern szövegek... Igaz, de akkor sem túlzó a szó, ha Lengyel gondolkodásának eleven alakzatait látjuk a Magyar alakok írásaiban. Mintha az élő gondolat kapna itt teret, pompás íráskészséggel kifejezve. Bőséges, a hivatásos bölcsészt is zavarba hozó irodalmi betétekkel továbbfolytatva töprengéseit ábrázolja alakjait. De ennél jóval többet is tesz: korrajzot ad, történelmi utat fest és gyakran körbepillant. Félszavakkal dolgozik, lírikus énjét szabadjára engedve. Mert nem véletlenül utal a néhai miniszterelnöknek, *Antall Józsefnek* a Benedek-családhoz fűződő kapcsolatára. Színesen, olvasmányosan ír, az újságolvasót is megragadón.

Mindig egyetértésünkkel olvassuk nézeteit? Az alakok valóságos hús-vér figurái és azok hívei csak elvétve tapsolhatnak. Az olvasó azonban mindenképpen tanulságos portrékat kaphat mai valóságunk megértéséhez — és ez lehet a legfőbb célja egy társadalomkutatónak. Egyébként maga *Lengyel* is tudatában van írásai késélen útkereső helyzetével, amikor azt mondja, éppen *Göncz Árpád* kapcsán: úgy írom, hogy tudom, bármikor azt válaszolhatja — gondolta a fene... De ez a fenntartás nem lehet visszahúzó erő, mert a kihívás mindennél erősebb: megírni a jelent — a jövendőnek. „Én azt szeretném, ha azután is olvasnának, amikor *Antall József* már régen nem miniszterelnök. E korszakot talán csak 2010 táján fogják megérteni. De vajon kinek az írásaiból? Kinek marad fenn akárcsak egy cikke?'' Megírni tehát Kelet-Európa éppen most zajló rendszerváltozását, ez szinte minden közgazdász-szociológus-politológus, mezítlábas írástudó kísértése. Megírni, hogy a legutóbbi 150 évben három öregember határozta el sorsunkat, úgy mint *Ferenc József*, *Horthy Miklós* és *Kádár János*. De miért ez a különös párhuzam mindhárom vérrel hatalomra kerülő, majd utóbb magától értetődően mindenütt jelen lévő, később túlhúzott uralmában? És egyáltalán nem kell különösebben keresgélni az alkalmat, hogy *Lengyel* beleütközzön *Antall József* rejtélyébe. Miért lett ilyen ez a miniszterelnökség, s miért nem váltotta be oly sokak reménykedését? Miért nem lett demokratikus vezető, legalább a hatalomtársakkal, a gazdaság, bankvilág, politikusok legszűkebb körével? Tényleg fogva tartotta az a hajdanán sem kiteljesedett úri középosztály, amelynek megkésett fia lett volna? Lehetséges, *Lengyel* hihetően ábrázolja mármár lélektani eszközökkel magatartását, de egyben tán kétkedőn is. Mert van-e végső magyarázat egy ember útjára, kerüljön is bármely posztra? Érdekes, a *Göncz-portré* valahogy kevésbé izgalmas, kevesebb benne a feszültség, a visszafojtott indulat. Jobban vélné érteni vagy csak a szívéhez áll közelebb? Netán kevéssé tartja politikusnak, inkább Nagyapónak? De vajon mi a jobb nekünk? Na, persze *Lengyel László* nem politikus, *Lengyel* gondolkodó. Ám tépelődéseivel közvéleményt kavar, az pedig valamiként elhatol a döntéshozókig. Valamiként persze, ha azok nem is olvasó emberek, nem is gondolkodó, mélázó értelmiségiek. Bár ez a 89/90-es rendszerváltás éppen az értelmiséginek ezt a típusát emelte hatalomra, *Kis Jánost* és társait. Róla kérdi, de bizonyosan másokról is: Milyen volt a napirendje? Hogyan bírta, hogy

ne gondolkozzék, hanem félóránként küldöttségeket fogadjon, értekezleteket vezessen? Nem azzal ment-e haza minden este, hogy ez a nap sem sikerült, ez is értelmetlen? Jó kérdések, *Kis Jánostól* vagy mástól, és hatványozottan jó azoktól, akik hatalmi helyzetben vannak. De vajon abban van-e még most is, 94 télutóján ez a politikussá lett magyar értelmiség, vagy csupán előítéleteit szolgálja, vélt korszerűségét bizonyítja, tétovaságát leplezi? Vajon igaz-e még a három öreg utolsó tagjának, *Kádár*nak 89-ben ígért látványos tagadása az oroszpolitikában, mezőgazdaságban, tulajdonváltásban? De legalább fordulat következett be a tanügyben? Az értelmiség legbensőbb magánszféráiban ugyan megvalósult az áldott szabadság, annyi szív hő vágyakozása nyomán? A szerző által bemutatott alakokat ilyen reményekkel juttatta hatalomra vagy annak közelébe a nép vagy a váratlanul megnyílt történelmi sorsfordulat. Ámbátor az is észben tartandó, amit *Lengyel* idéz *Musil*tól, a *Tulajdonságok nélküli ember*ből: „A történelemben a reálpolitika annak ellenkezője, amit tenni szeretne az ember..." Valamit kaptunk 89/90-ben. Mivé tettük? Miért tettük olyanná magunkat és az országot, amilyenné lett? Vajon mi mindannyian merre akartunk menni s merre is mentünk végül? És ebben megint csak fölbukkan *Antall József* alakja — rejtélye *Lengyel* szerint, hogy politikát csináló történészből hogyan lett volna történelmet csináló politikussá. Érdekes azok sora is, akikről nem írt ebben a már újságcikkek által jobbára korábbról ismert kötetben. *Pető, Rajk, Tölgyessy, Katona, Horváth, Torgyán, Thürmer, Szabad* és sorolhatók a kimaradottak. Hja, ezt csak szenvedélyből lehet csinálni, írja a szerző. „Sokszor ajánlják, írjam meg ezt vagy azt. De nem megy. Sehogy se tudom megfogalmazni róluk az első sort. A szenvedély: viszony, nemcsak kapcsolat. Éveket írok le, nem néhány percet..." *Lengyel* tehát szuverén alkotó, mondhatni kedvét tölti munkájában. Mélyebb értelemben ezt jelenti a szabadság és a respublika. Hogy véleményéért olykor bíróság elé citálja a hatalom? Kötetében ez csak újabb tapasztalatot jelentett, témát, melyet leírhatott. Meg fenyegetést, melyet átél(hetett). És vajon 2010-ben még tőle tanulnak? Akkorra már szamizdat lesz vagy netán elfelejtik?

Tráser László

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. végezte
Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné
Budapest, 1994. — Nyomdai táskaszám: 9421599
Felelős szerkesztő: Vágvölgyi András
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 12,95 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231—2522

Ára: 120,– Ft 10% áfával

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve.

LELT. 1995